

ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Academic Review of Economics and Administrative Sciences

ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Cilt/Volume: 15

Yıl/Year: 2022

Sayı/Issue: 4

ISSN: 2564-6931

Sahibi / Owner

Fakülte Adına Dekan Prof. Dr. Haluk BENGÜ

Baş Editör / Editor-in-Chief

Fındık Özlem ALPER

Editörler / Editors

Ali Eren ALPER

Okyay UÇAN

Dil Editörü / Language Editor

Arzum BÜYÜKKEKLİK

Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Ali Gökhan GÖLÇEK

Yayın Kurulu Sekreteryası / Publication Secretariat

Melih Nadi TUTAN

Bariş Meriç DEMİR

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf/>

Adres: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Bor Yolu Üzeri 51243 Kampus / NİĞDE

Tel: 0 388 225 20 12

Faks: 0 388 225 20 14

E-posta: ohuiibfdergisi@gmail.com

Copyright@ohuiibfdergi2022

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır. Derginin yayın dili Türkçe olup, aynı zamanda İngilizce yazılmış "araştırma makalesi", "derleme" ve "kitap değerlendirme" türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Yazarların etik kurallara uygunluk konusunda ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)'un Uluslararası Standartlarını dikkate alması beklenmektedir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

ULAKBİM TR Dizin Komitesi tarafından düzenlenen yayım kuralları gereği 2020 yılı itibarı ile başvuru yapan araştırmacıların Etik Kurul Raporu'nu da sisteme yüklemeleri gerekmektedir (Ayrıntılı bilgi için dergi sayfamızdaki bilgilendirmeyi okuyunuz).

ÖHÜİBF Dergisi elektronik olarak yayımlanır ve değerlendirme süreci elektronik ortamda yürütülür. Dergimiz iktisat, işletme, maliye, ekonometri, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve sosyoloji alanlarındaki bilimsel eserleri yayımlar. Yayımlanan eserlerin telif hakları Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'ne aittir.

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (ÖHÜİBFD), *ULAKBİM TR DİZİN*, *Akademi Sosyal Bilimler Endeksi (ASOS)*, *IndexCopernicus*, *EBSCO*, *Sobiad*, *Academic Keys*, *Eurasian Scientific Journal Index*, *Araştırmax*, *Journal Factor*, *JournalSeek*, *Science Library Index* ve *ProQuest* tarafından taranmaktadır.

Yayın Kurulu / Publication Board

Muhsin KAR	Ankara Yıldırım Beyazıt University
Haluk BENGÜ	Niğde Ömer Halisdemir University
Mehmet DEMİRAL	Niğde Ömer Halisdemir University
Ali DERAN	Tarsus University
Fikret DÜLGER	Çukurova University
Fevzi Serkan ÖZDEMİR	Ondokuz Mayıs University
Elshan BAGHİRZADEH	Azerbaijan State University of Economics
K. Ghanshyam TRIVEDI	Sardar Vallabhbhai National Institute of Technology
Aleksandra GORECKA	Warsaw University
Maria PARLINSKA	Warsaw University
Abdülmecit NUREDİN	International Vision University
Gülmira ABDİRASSİLOVA	Kazakh State Women's Teacher Training University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Hüseyin AKAY	İzmir Demokrasi University
Nalan AKDOĞAN	Başkent University
Serap ÇABUK	Çukurova University
Mümin ERTÜRK	Altınbaş University
Recep KÖK	Dokuz Eylül University
Y. Beyazıt ÖNAL	Çukurova University
Janina SAWICKA	Warsaw University
Yusuf SÜRMEK	Karadeniz Teknik University
S. Hüseyin TOKAY	Gazi University
A. Burçin YERELİ	Hacettepe University

ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ACADEMIC REVIEW OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Cilt:15 • Sayı:4 • ISSN: 2564-6931

Hakem Kurulu / Referee Board

Bu Sayının Hakemleri, Ekim 2022; 15(4)

Bülent Sarper	AĞIR	(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Tahsin	AKÇAKANAT	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Ali İhsan	AKGÜN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Selman Selim	AKYÜZ	(Selçuk Üniversitesi)
Şeniz	ANBARLI-BOZATAY	(Balıkesir Üniversitesi)
Sevim	ATİLA-DEMİR	(Sakarya Üniversitesi)
Cenay	BABAOĞLU	(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Ahmet Cemkut	BADEM	(Kocaeli Üniversitesi)
Osman	BAYRAKTAR	(İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Kurtuluş	BOZKURT	(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Fikret	ÇANKAYA	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Ömer	ÇINAR	(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
Kartal	DEMİRGÜNEŞ	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Selçuk	DUMAN	(Giresun Üniversitesi)
İnan	ERYILMAZ	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Murat	FİDAN	(Kastamonu Üniversitesi)
Gürbüz	GÖKÇEN	(Marmara Üniversitesi)
Abdülkadir	GÜMÜŞ	(Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi)
Selçuk Burak	HAŞILOĞLU	(Pamukkale Üniversitesi)
Şafak	KAYPAK	(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Selçuk	KENDİRLİ	(Hitit Üniversitesi)
Mustafa	KESEN	(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Oktay	KIZILKAYA	(Malatya Turgut Özal Üniversitesi)
Müge	MANGAL	(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Gökhan	ORHAN	(Bandırma Onyeddi Üniversitesi)
M. Kemal	ÖKTEM	(Hacettepe Üniversitesi)
İbrahim	ÖRNEK	(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Rahmi Deniz	ÖZBAY	(Marmara Üniversitesi)
Ahmet	ŞAHBAZ	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Eyyüp Ensari	ŞAHİN	(Hitit Üniversitesi)
Abdülkadir	ŞENKAL	(Kocaeli Üniversitesi)
Seyhan	TAŞ	(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Özgür	TOPKAYA	(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Okyay	UÇAN	(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Fatma	ÜNLÜ	(Erciyes Üniversitesi)
Saniye	VATANDAŞ	(Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)
Kemal	VATANSEVER	(Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Vedat	YILMAZ	(Malatya Turgut Özal Üniversitesi)
Rahmi	YÜCEL	(Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)

Hakemlik yapan tüm hocalarımıza bilim dünyası adına teşekkür ediyoruz.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Kurumsal bileşenler ışığında Avrupa Birliği diplomasisinin gelişimi.....759-782**
Evolution of European Union diplomacy in the light of institutional components
(Derleme Makale / Review Article)
Çiğdem ŞAHİN
- Anadolu'da tarih öncesi dönemdeki sosyoekonomik faaliyetlerin pazarlama tarihi açısından önemi.....783-800**
The importance of socioeconomic activities in the prehistorical Anatolia for the marketing history
(Derleme Makale / Review Article)
Esra DEMİRBAŞ
- Prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmininin ve kariyer bağlılığının aracılık rolü.....801-815**
The role of job satisfaction and career commitment in the relationship between prosocial motivation and career success
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Gökhan KARADİREK
- İnsan kaynakları yönetimi çalışmalarının bibliyometrik analizi (2017-2022).....816-832**
Bibliometric analysis of research on human resources management (2017-2021)
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Merve GERÇEK
Remzi Gürer GERÇEK
- Türkiye'de baskı gruplarının eğilim ve konumları: Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası.....833-847**
Tendencies and positions of pressure groups in Turkey: Zonguldak chamber of commerce and industry
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Hüseyin ÇAVUŞOĞLU
- Development of public administration education in Kyrgyzstan and current situation analysis.....848-865**
Kırgızistan'da kamu yönetimi eğitiminin gelişimi ve mevcut durum analizi
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Aizat CHIFTCHI
Elvettin AKMAN
Ferruh TUZCUOĞLU
- Çalışma sermayesi yönetiminin firma finansal performansına etkisi: Havacılık sektörüne yönelik bir çalışma.....866-878**
The impact of working capital management on financial performance: A study on the aviation sector
(Araştırma Makalesi / Research Article)
H. Yusuf GÜNGÖR
- BİST imalat işletmelerindeki varlıkların gerçeğe uygun değer ile raporlanması düzeyine ilişkin bir araştırma.....879-897**
Assets in BIST manufacturing enterprises level of reporting with fair value a related research
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Zeynep TÜRK
Zahide YENER

Reel döviz kuru değişimlerinin firma ve sektör ihracat performansına etkisi.....898-912
The effect of real exchange rates change on firm and sector export performance

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Rüstem YANAR
Esra MARANGOZ

**Türkiye’de çevresel Kuznet Eğrisi hipotezinin araştırılmasında çevresel patentlerin rolü:
Genişletilmiş ARDL ile kanıtlar.....913-929**

The role of environmental patents in environmental Kuznets curve hypothesis in Turkey: Evidence from the augmented ARDL

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Abdullah Emre ÇAĞLAR

Türkiye’de Covid-19 salgını sürecinde yaşlılara yönelik ayrımcılık: Ankara ili örneği.....930-948
Elderly discrimination in Turkey in the period of Covid-19 pandemic: The case of Ankara province

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Türken ÇAĞLAR
Gizem ÖZKAN

Covid-19 sağlık krizinden alınabilecek iletişim dersleri.....949-962
Communication lessons to be taken from the Covid-19 health crisis

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Yıldırım YILDIRIM
Hatice YILDIRIM

Effectiveness of the international remittances on poverty: Evidence from cross-country analysis.....963-978
Uluslararası havalelerin yoksulluk üzerindeki etkinliği: Ülkelerarası analizden kanıtlar

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Zeynep Gizem CAN
Ufuk CAN
Harın BAL

TCMB sektörleri finansal performansının TOPSIS yöntemi ile kıyaslanması.....979-997
Comparison of financial performance of CBRT sectors with TOPSIS method

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Hüseyin Serdar YALÇINKAYA
Nizamettin BAŞARAN

**Veri ve metin madenciliği ile hava yolu işletmelerinin COVID-19 öncesi ve sonrası sosyal medya
yorum ve skorlarının değerlendirilmesi.....998-1022**

Evaluation of social media comments and scores of airline companies before and after Covid-19 with data and text mining

(Araştırma Makalesi / Research Article)

İbrahim BUDAK
Arzu ORGAN

Gelişmekte olan ülkeler için doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicileri.....1023-1040
The determinants of foreign direct investment for developing countries

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Ahmet KARDAŞLAR

Konya örneğinde Suriyeli mültecilerin memnuniyet ve sosyoekonomik durumları.....1041-1055

Life satisfaction levels and socio-economic status of Syrian refugees: A case study of Konya province

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Mehmet GÖK

TMS-2 Stoklar Standardına göre tam maliyet ve normal maliyet uygulaması.....1056-1069

Application of full cost and normal cost according to IAS 2 inventories

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Meltem ALTIN

Recep YILMAZ

21. yüzyılda bölgesel ve küresel aktörlerin Orta Asya siyaseti.....1070-1073

(Kitap İncelemesi / Book Review)

Yavuz YILDIRIM

Derleme Makalesi
Review Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 759–782

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 759–782

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI:10.25287/ohuiibf.1162541

Geliş Tarihi / Received: 15.08.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 10.09.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

KURUMSAL BİLEŞENLER IŞIĞINDA AVRUPA BİRLİĞİ DİPLOMASİSİNİN GELİŞİMİ

Çiğdem ŞAHİN¹

Öz

Avrupa Birliği'ne Lizbon Antlaşması'yla getirilen düzenlemeler içinde öne çıkan yeniliklerin bir kısmı dış eylemlere ilişkindir. Birlik Dış ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilciliği ve Avrupa Dış Eylemler Servisi gibi oluşumlar, Avrupa Birliği diplomasisinin orijinalikleri olarak görülmektedir. Ancak bu kurumsal yapılar uzun süreli bir diplomatik gelişim sürecinin sonunda ortaya çıkmışlardır. Çalışmada bu gelişim süreci Avrupa Birliği'nin diplomatik varlığı ve Lizbon Antlaşması'yla doğan diplomatik kişiliği temelinde iki dönemde ele alınmaktadır. AB diplomatik sisteminin temel özelliklerinden biri olarak kurumsal bileşenler, tarihsel gelişimdeki etkileri itibariyle önemi olduğundan hem en eski hem de iç-dış diplomatik sistem bileşen örnekleri olarak Coreper ve Avrupa Komisyonu/Birlik Delegasyonları incelenmektedir. İlgili literatür ve AB hukuku kaynakları, resmi kararları ve raporları ışığında hazırlanan çalışmada, YT ve ADES gibi kurumsal yeniliklerin uzun bir tarihsel mücadelenin sonucunda var oldukları, ancak kendilerinden önceki iç ve dış boyutlarda işleyen kurumsal yapıların hazırladığı zeminde, yine sorunlu da olsa doğabildikleri sonucu ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Avrupa Birliği, diplomasi, diplomatik kişi, Coreper, Komisyon/AB delegasyonları.

JEL Sınıflandırması : N44, F59.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, csahin@nigde.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1728-3890

Atıf/Citation (APA6):

Şahin, Ç. (2022). Kurumsal bileşenler ışığında Avrupa Birliği diplomasisinin gelişi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 759–782. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf/1162541>.

EVOLUTION OF EUROPEAN UNION DIPLOMACY IN THE LIGHT OF INSTITUTIONAL COMPONENTS

Abstract

Some of the prominent innovations brought to the European Union by the Lisbon Treaty are related to external actions. Institutions such as The High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy and the European External Actions Service are seen as originalities of European Union diplomacy. However, these institutions emerged as a result of a long-term diplomatic development process. In the study, this development process is discussed in two periods on the basis of the diplomatic entity and diplomatic personality born with the Lisbon Treaty. Since institutional components, as one of the main features of the EU diplomatic system, are important in terms of their effects on historical development, Coreper and European Commission/Union Delegations are examined as examples of both the oldest and internal-external diplomatic system components. In the study, which was prepared in the light of the relevant literature and EU official decisions and reports, it is concluded that institutional innovations such as the High Representative and the European External Actions Service have emerged as a result of a long historical struggle by the institutional structures operating in the internal and external dimensions.

Keywords : European Union, diplomacy, diplomatic persona, Coreper, Commission/EU delegations.

JEL Classification : N44, F59.

GİRİŞ

Siyasi geleceğinin belirsizliğine rağmen, modern dönemde Avrupa Birliği (AB) benzeri bir bütünleşme örneğinin olmaması AB'yi pek çok teorik yaklaşımla test edilmişçesine incelenen, teşhisler koyulan ve geleceğine ilişkin öngörülerde bulunulan bir yapı, bir vaka incelemesi olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu alanlardan biri de gittikçe artan şekilde diplomadır; AB'nin nasıl bir diplomatik sisteminin olduğu, diplomasının iç ve dış boyutları, diplomatik kurumsallaşma gibi konular özellikle Lizbon Antlaşması sonrasında daha yoğun incelenmeye başlanmıştır. Bu antlaşma ile tüzel kişiliğinin onaylanması ve böylelikle kendi kurumsal bileşenlerinin (Komisyon ve Konsey) değil de ilk kez AB olarak uluslararası aktörlüğünün tasdiklenmesi, bu aktörün diplomasisinin ne olduğu/ne olabileceği tartışmalarına da yol açmıştır. Alışıldığı üzere ikili devletler arasındaki ve yine hükümetlerarası uluslararası konferanslar/örgütler içinde devletler arasındaki diplomatik ilişkilere dair uluslararası diplomasi hukuku ve gelenekleri mevcutken, AB gibi ne devlet ne de uluslararası örgüt kimliği olmayan ama bunların da belli işlevlerini yerine getirme iddiasındaki bambaşka bir yapının geleneksel diplomasi hukuku ve sistemindeki yerinin sorgulanması söz konusu olmaya başlamıştır. Özellikle Lizbon'la Birlik Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilciliği (YT) makamının oluşturulması ve 1 Aralık 2009'da ilk YT olarak Catherine Ashton'un atanması bazı AB ülkeleri basınında AB'nin adeta Dışişleri Bakanı olarak lanse edilmesi heyecanını yaratmıştır (The Telegraph, 2009; Spiegel International 2009; The Local, 2009). Ancak bu heyecan kısa zamanda durulmuş, adeta *üç şapkalı* bir görevli haline gelmiş olması ve dış eylemlerde (Avrupa Konseyi Başkanı ve Komisyon Başkanı'yla birlikte) üç başlıklı gibi nedenlerle Lizbon'la oluşturulan dış ve güvenlik politikası yönetimi tartışılmaya başlanmış, dış politikanın kişilere bağlı bir görünüm sergilediği yönünde yorumlara neden olmuştur (Finn, 2012: 9; Hwee & Yeong, 2013: 86). Yine Lizbon'da yapılan düzenleme esasında "... Yüksek Temsilci'nin yetkisi altında Birliğin işlevsel olarak özerk bir organı..." olarak YT'nin Birlik Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP) çalışmalarına destek vermek ve AB'nin diplomatik servisi görevini yerine getirmek üzere Avrupa Dış Eylemler Servisi (ADES) kurumu oluşturulmuştur (The Council of the EU, 2010a). Ancak AB'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası'nın geldiği aşamanın belirsizliğinin yanında bu kurumsal icat kimi zaman olumlu bir bakışla, çoğu zaman soru işaretleriyle

karşılanmıştır (Balfour & Ojanen, 2011; Bátor, 2013; Duke, 2013; Spence & Bátor, 2015; Oğurlu, 2019).

Genel olarak bu kurumların Lizbon Antlaşması'yla ve sonrasında oluşturulan hukuki araçlarla nasıl düzenlendiği, yapı ve yetkileri, kapasiteleri, diğer AB kurumlarıyla kurumsal ve işlevsel ilişkileri, AB kurumsal ve yetki tasarımıdaki yerleri gibi açılardan ele alındıkları gibi, AB dış politikasındaki konumları da tartışmaya oldukça açılmıştır. Bu tartışmaların altında yatan en önemli sebep, henüz hükümetlerarası düzeyde ve cılız şekilde işleyen ODGP mevcutken ve karmaşık AB kurumsal yapısı yeterince sorunluyken, bu dış politika ve diplomasi yetkileri/görevleri verilmiş görünen yeni kurumların ne düzeyde verimli ve başarılı olabileceklerine dair haklı sorulardır. Ancak tüm bunların ötesinde kabul edilmesi gereken, AB'nin kendisi gibi yine kendine has bir diplomatik tasarım yoluna girmiş olduğudur. Bu konular AB diplomasisi kapsamında ele alınırken gözden kaçırılmaması gereken şudur: Bu kurumsal icatlar, AB tarihçesinin başından beri yaşanan gelişmelerin etkisiyle yavaş da olsa kendini göstermeye başlayan bir ortak diplomatik alanda vuku bulmuşlardır. Lizbon Antlaşması ile girilen son dönemeç, aslında oldukça virajlı bir tarihsel süreçte gelinen nokta olduğundan, AB diplomasisi zemininin Lizbon'a kadar ne derece ortaya çıkmış olduğunu konusu incelenmeden YT ve ADES gibi gelişmeler yeterince anlaşılacaktır. Tüm bunlarla birlikte, tıpkı AB gibi diplomasisi de oldukça tartışmalı, zor ve yavaş ilerleyen bir sürecin ürünüdür; ancak kamuoylarının gözlerinden en uzakta ve AB kurumsal tasarımının merkezinde aslında bütünleşmenin gerçekleşmesinde ciddi rol oynamaktadır. AB'nin hem iç diplomatik bütünleşmesi hem de dış dünyaya yönelik diplomatik tasarımı söz konusudur.

Bu çalışma, köklü *Avrupa diplomasisi* geleneğinin son aşaması olarak kendini göstermeye çalışan bir *AB diplomatik sisteminin* henüz doğmakta olduğu, AB diplomasisinin bugün geldiği noktanın temellerinin neredeyse kurumsal tarihçeyle birlikte başladığı, AB'nin 1950'lerin ikinci yarısından Lizbon Antlaşması'na kadar ağır şekilde *diplomatik bir varlık* olarak geliştiği ancak Lizbon'la birlikte, tasdiklenen tüzel kişiliği ve YT, ADES gibi icatlarla somutlaştırıldığı üzere (henüz yeni doğmuş, zayıf ve müphem de olsa) *diplomatik bir kişi* haline geldiği iddiası üzerine kurgulanmıştır. Diplomatik varlıktan diplomatik kişiye geçiş sürecinin aslında keskin bir geçiş olmadığı, 1950'lerden bu yana gelişmeye ve işlemeye başlayan iç ve dış kurumsal yapıların önemli rol ve etkisinin olduğu varsayılarak yapılan analizde, bu kurumsal diplomatik yapılardan *iç boyutta COREPER*, *dış boyutta Avrupa Komisyonu delegasyonları/Birlik delegasyonları* incelenmiştir. Temel olarak mevcut literatürün ve AB hukuku kaynakları, resmi kararları ve raporları ışığında hazırlanan çalışmada, YT ve ADES gibi kurumsal icatların uzun bir tarihsel mücadelenin sonucunda ancak kendilerinden önceki iç ve dış boyutlarda işleyen kurumsal yapıların hazırladığı zeminde, yine sorunlu da olsa doğabildikleri sonucu ortaya konmaktadır.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I.I. AB Diplomasisi Literatürü

Lizbon Antlaşması ile AB'nin dış politikaya ve diplomasiye ilişkin yeni icatlarının öncesinde, AB içi diplomasi yapışmalarına ilişkin araştırmalar bulunmaktadır. Örneğin, AB Konseyi Başkanlığı görevini yerine getiren devletin dışişleri mensupları ve diplomatlarının, zaman içinde kendi ulusal çıkarlarının yanı sıra ortak Avrupa çıkarlarını savunmayı öğrenme ve uygulama süreçleri üzerinde durulurken (Schout, 1998), Bakanlar Konseyi ve bağlı birimlerinin AB diplomasisindeki konumları da tartışılmıştır (Bátor, 2005; Adler-Nissen, 2009). Lizbon sonrası süreçte ise ilginin yoğunlaştığı konuların başında ODGP kapsamında AB diplomasisinin temel unsurları olarak oluşturulan YT ile onun başında olduğu ADES gelmektedir (Duke, 2013; Bátor, 2013; Spence & Bátor, 2015; Bicchi & Bremberg, 2016). Bu yeni ve farklı kurumsal icatlar, her ne kadar devleti merkeze alan diplomasiğin ağırlığı devam etse de AB düzeyinde bir diplomatik sistemin ortaya çıkmaya başladığının işaretleri olarak nitelendirilmektedir. Bu açıdan AB diplomasisiyle ilgili son yirmi yıl ağırlıklı olmak üzere hatırı sayılır bir literatür ortaya çıkmıştır. AB diplomasisiyle ilgili literatür AB'nin modern diplomasiye etkilerinin yanı sıra AB düzeyindeki diplomasiğin iç ve dış boyutları ile yeni diplomatik

kurumsallaşmaya odaklanmaktadır. Bu kapsamda Lizbon sonrası süreçte oluşturulan yeni kurumsal düzenlemelerin diplomasisinin geleneksel işleyişinde bir dönüşüm yaratıp yaratmadığı, ayrıca üye devletler arasındaki ve AB'nin dış dünyayla diplomatik ilişkilerinin ne gibi yenilikler içerdiği konuları öne çıkmaktadır. Komisyon delegasyonları ve bunların Birlik delegasyonlarına dönüşme süreçleri ve etkileri, AB Konseyi Başkanlığı'nın ulusal diplomatik kadroların anlayışları üzerindeki etkileri, ADES'in klasik diplomatik kurumsallaşmadaki yeri, üye devletlerin diplomatik misyonlarındaki dönüşümler gibi konuların ağırlık kazandığı görülmektedir. Tüm bu kapsamda özellikle klasik egemen devlet diplomasisinin, egemen-üstü niteliği olan AB'nin varlığıyla ortadan kalkıp kalkmadığı ya da ne derecede dönüştürücü olabildiği tartışılmaya devam etmektedir. 2011 sonrasında ADES'le bağlantılı hale gelecek olsa da Birlik delegasyonları bu tartışmanın bir parçası olmuştur. Özellikle Komisyon delegasyonlarından Birlik delegasyonlarına dönüşme süreci, geleneksel diplomatik temsilcilik yapısına ilişkin durumları, AB'nin dış dünyayla ilişkisindeki etkileri ve işlevleri üzerinde kafa yorulan konulardan biri olagelmıştır (Comelli & Matarazzo, 2011; Drieskens, 2012).

Westfalya devletler sisteminin en önemli unsurlarından biri olarak ve ulus-devletle özdeş kabul edilen diplomasinin, AB gibi bir bütünleşme aktörünün varlığıyla nasıl bir ilişki içinde olduğu konusu özellikle son yirmi yıllık süreçte tartışılmaktadır. Geleneksel egemenlik kavramının aşındığının ve dönüştüğünün bir göstergesi olarak görülen AB'nin güçlü egemen ulus-devlet davranışlarıyla örgütlenen ve kurallaşan geleneksel diplomasinin dönüşüm sürecindeki etkisi çeşitli açılardan ve farklı uygulamalar üzerinden de ele alınmaktadır. Örneğin, ilk dönem çalışmalar arasında kapsamlı bir araştırma sunan Batora, Avrupa entegrasyonu ile gelişen AB'nin diplomasisinin, geleneksel diplomasi kurumunda üç noktada değişime neden olduğunu iddia etmiştir: Artık Avrupa içi savaş tehdidinin olmaması nedeniyle üye devletler arasındaki diplomatik ilişki kalıplarının daha işbirliği konularına yönelerek Avrupa içi ikili ilişkilerin dönüşmesi; AB daimi temsilciliklerinde görev yapan diplomatların kendi ulusal dış politika çıkarlarının ötesine geçerek bir diplomatik dönüşüm yaşamak zorunda kaldıkları, Konsey'in çok taraflı yapılanmasının özelinde Brüksel'deki AB yönetim merkezinde diplomasinin demokratikleşmesi; AB'nin dış diplomatik ilişkiler yürütme kapasitesinin geliştirilmesiyle, ulusötesi diplomatik sistemin tek meşru aktörleri olarak devletlerin rolünün sorgulanması (2005, 52-62). Tümünüyle diplomatik kurumsallaşmada çok belirgin olmasa da AB'nin üye devletlerin diplomatik uygulamalarında değişime neden olduğuna ilişkin yaklaşımlar da bulunmaktadır. Lizbon öncesi sürece odaklanan Fernández, 21. yüzyılın ilk on yılının sonuna doğru Avrupa bütünleşme sürecinin üye devletlerin diplomasi süreçlerine kaçınılmaz şekilde etki ettiğini, ancak üye dışişleri bakanlıkları arasında Avrupa diplomatik alanı denebilecek güçlü bir işbirliğinin henüz oluşmadığını ve diplomatik temsilin hala ağırlıklı olarak ulusal yetki alanında görüldüğünü ortaya koymuştur (2008: 21-22). Adler-Nissen, diplomasinin son egemenlik aşaması iddiasıyla, üye devletlerin diplomasi üzerindeki etkiyi daha derinlemesine ele almış, üye devlet diplomatlarının kendi ulus çıkarlarının güçlendirilmesini AB'nin çıkarlarıyla bütünleştirdiğini iddia etmiştir (2009). Böylelikle, AB henüz ulus devlet diplomasisinin önüne geçerse de ciddi düzeyde etkilemeye başlamıştır. AB üye devletlerinin AB içindeki ve dünya genelindeki diplomatik temsilciliklerinin 21. yüzyıldaki gelişimi üzerinden AB diplomasisini inceleyen Bicchi & Schade (2022) ise, bir yandan ulusal diplomasinin ağırlığının devam ettiğini gösterecek şekilde üye devletlerin AB toprakları içindeki ve dış dünyadaki diplomatik ağlarının genişlediği diğer yandan Birlik delegasyonları ile işbirliğinin nispeten güçlenerek Brüksel'in gittikçe bir dış politika merkezi haline geldiği tespitini yapmışlardır.

I.II. Avrupa Diplomasisi-AB Diplomasisi

AB diplomasisinin gelişimi konusu büyük oranda ve kaçınılmaz şekilde ortak dış politikayla, AB dış politikası ve onun gelişimiyle ilgili olagelmıştır. AB'nin ortak bir dış politika sistemi kurup işletmesinin ötesinde bir Avrupa dış politikasına vurguyu hatırlatan Duke'a göre, üye devletler arasında bir *kolektif diplomasi* doğmaya başlamıştır. Buna göre Avrupa'da ortaya çıkmaya başlayan diplomasi karşılıklı bilgi, danışma ve görüşlerin uyumlaştırılmasına ilişkin egemen devletler arasındaki işbirliğinin ortaya çıkardığı uyumlu bir diplomasidir ve AB'nin de aslında uyguladığı budur. Dahası, Avrupa dış politikasının temelini oluşturan da doğmakta olan bu Avrupa diplomasisidir (2002: 849–

850). Hill & Wallace, 1970’lerin sonunda Avrupa diplomasisinden bahsederken böyle bir diplomasi varlığı hakkında konuşmanın “...*absürt derecede iyimser veya gerçek dışı...*” görülebileceğini, bununla birlikte bir dizi ortak özelliğin de ortaya çıktığını ve bunların tespit edilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir; çünkü Avrupa Toplulukları (AT) siyasi işbirliğinin cılız bir aşamada olmasına rağmen “...*uluslararası diplomasi alanında ortak bir Avrupa görünümünü temsilen, her üye hükümetin kendi faaliyetlerinin yanı sıra ayrı bir diplomatik bir kişi [a diplomatic persona]...*” olarak da gelişmekteydi (1979: 47). Diplomasi devletlerin veya uluslararası hukuk öznelerinin dış politikalarına ilişkin faaliyetler ve yöntemler olduğu kabul edildiğinde (Reçber, 2011: 4), bu gelişimin önceki on yıllarda bazı işaretleri bulunmakla birlikte, uluslararası hukuka göre AB’nin kendisi tüzel bir kişi olarak (sadece Komisyon’un değil) dış dünyada temsil hakkına ancak Lizbon Antlaşması’nın Aralık 2009’da yürürlüğe girmesiyle sahip olmuş, yani bir *diplomatic persona* haline gelmiştir. Hatta böylelikle diplomasi ulusüstü temsil meselesi de daha farklı bir boyutta gündeme gelmeye başlamıştır (Jönsson, 2018: 24). Tüm bu beyin fırtınasının en önemli sebeplerinden biri, Avrupa’nın modern diplomasiyle olan ilişkisinin yarattığı ön kabullerdir.

Yaklaşık beş yüz yıl önce Venedik kökenli bir *Avrupa diplomatik sisteminin*, diğer bir deyişle *Avrupa diplomasisinin* temelleri atılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla dünyada modern diplomasi tarihinin başlangıcı da bu Avrupa diplomasisine dayandırılmıştır. İtalya’da başlayan uygulama ve ilkelerin sonraki yüzyıllarda kıta Avrupa’ya yayılması, burada da beslenerek ortak kuralların ortaya çıkması, daha sonra diğer kıtalardaki güçlerin kimi zaman zorla bu sisteme dahil edilmesi diplomasi bir Avrupa etiketiyle bütünleşmesine neden olmuştur. Her ne kadar bu diplomasi uygulama teknikleri Bizans’tan alınan bazı örneklerle beslense de Venedikliler ilk düzenli diplomatik sistemin kurucusu olmuş ve böylece tüm Avrupa için bir model oluşturmuşlardır (Nicolson, 2001: 24–25). Modern diplomasi Avrupa merkezli olarak sunulması tartışmalı bir konu olmakla birlikte (Neumann, 2012), 15. yüzyıldan itibaren Avrupa’da yerleşmeye başlayan daimi elçilik sisteminin ve bununla bağlantılı diplomatik uygulamaların çok taraflılıkla gelişmeye başlaması günümüz diplomasi önemli bir dayanağı olarak kabul edilmektedir (Cornago, 2008: 575–576).

Yüzyıllara dayalı diplomasi öncüllüğü ve deneyimine rağmen, Avrupa’nın uluslararası düzeyde kurumsallaşmış ve kendine has yapısı olan AB’nin diplomasi ise, bu bütünleşme hareketinde sonradan gündeme gelmiş ve nispeten geç önem verilmiş bir konu olarak ele alınmaya başlanmıştır. AB diplomasi tanımlamak üzere kimileri tarafından 1970’lerden itibaren kullanılmaya başlanan *Avrupa diplomasi* (Hill & Wallace, 1979; Duke, 2002; Hocking & Spence, 2005; Bicchi & Bremberg, 2016), *modern Avrupa diplomasi* (Jørgensen, 1999), *yeni Avrupa diplomasi* (Spence, 2009) ve hatta *ODGP diplomasi* (Keukeleire, 2003) gibi kavramların öncelikle tarihsel ve geniş anlamdaki Avrupa diplomasisinden farklı olduğunu belirtmek gereklidir. Bu örtüşmenin, bilinçli ya da bilinçsiz, en önemli nedeni AT tarafından Avrupa kimliğinin tanımlanması ve bu kimliğin uluslararası temsilciliğinin benimsenmesinin, ortak dış politikanın temelleri olarak görülen Avrupa Siyasi İşbirliği (ASİ) mekanizmasının ortaya çıkışıyla aynı süreçte gerçekleşmesi olarak görülebilir (1970’lerin başı). Dolayısıyla Avrupa olmanın -Avrupalı olmanın (değerler üzerinden) tanımını ve kriterlerini belirleme görevini üstlenmeye başlayan AT’nin/daha sonra AB’nin eğer bir diplomasi olacaksa, bunun Avrupa diplomasi olarak isimlendirilmesi de normal bir girişim olarak görülebilecektir. Kısacası Avrupa diplomasi tarihinin son dönemini AB üzerinden okuma girişimi söz konusudur. Bununla birlikte, tarihsel Avrupa diplomasi gelişimiyle AB diplomasi birbirinden ayrı kavramlar olarak ele almak gerektiğinden, bu çalışmada AB diplomasi kavramının kullanılması tercih edilmiştir. Geniş anlamda Avrupa diplomasi deneyim ve birikiminin 1950’lerin başlarında toplulukların temellerinin atılmasında kuşkusuz çok önemli rolü olmakla birlikte, devletler üstü ve klasik uluslararası örgütten farklı bir yapıda kurulan ve işleyen Birliğin kendi içinde ve dış dünyayla ilişkilerini yürüteceği bütün olarak diplomatik sisteminin de tarihsel Avrupa diplomasisinden farklılaşan bir sistem şeklinde ortaya çıkmasını beklemek mümkündür.

Birlik üyelerinin siyasi bütünleşmesi temelinde ele alınan bu konu, aslında ekonomik entegrasyonun kurumsal temelleriyle neredeyse aynı tarihlerde başlayan siyasi birlik girişimlerinin olumsuz neticelenmesi deneyimlerinin sonrasında 1970’lerin başından itibaren ortaya çıkan ASİ

mekanizması ile kendini somut şekilde göstermeye başlamıştır. Bu sistem, doğasında uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler karşısında bir iş birliğinin işleyebilmesi hedef, ilke ve yöntemlerini içermesi nedeniyle, dış politika kapsamında bir siyasi iş birliği mekanizması olarak hayata gelmiştir. 1986 yılında bu mekanizma Avrupa Tek Senedi (ATS) ile AT düzeyinde tanınmış, ancak henüz Avrupa Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma'ya (AET Antlaşması) bu konuda herhangi bir hüküm yerleştirilmemiştir. Soğuk Savaş sonrası dünyada Avrupa bütünleşmesinin siyasal düzeyde de somutlaşmasına zemin sunarak 1993'te yürürlüğe giren, Maastricht Antlaşması olarak da bilinen Avrupa Birliği Antlaşması (ABA) ile ODGP doğmuştur. Bu yıllara kadar diplomatik kurumsallaşma anlamında sadece klasik AT kurumlarının dış ilişkilere dair işlevleri ve faaliyetleri izlenebilmektedir. Konsey Başkanlığı'nın uluslararası temsil işlevi yanında, Komisyon ve dış ilişkilerden sorumlu Genel Müdürlükleri (Directorate General), Komisyon delegasyonları ve diğer temsilcilikleri (basın ve bilgi ofisleri gibi), tüm diğer kurumsal görevlerinin yanında dış politika sahasında da belli başlı işlevleri yerine getirmekteydi. Bununla birlikte, yaklaşık 1990'ların sonuna kadar Avrupa bütünleşmesi dış dünyaya yönelik politikada diplomatik bir servis olabilecek nitelikte kurumsal ayrı bir oluşuma gitmemiştir. 1997 Amsterdam Antlaşması bu konuda ilk belirgin adımı atmış, bürokratik bir sürdürülebilirliğin zeminini oluşturacak şekilde Konsey Genel Sekreteri'nin aynı zamanda *ODGP Yüksek Temsilcisi* görevini de yürüteceği hükme bağlanmıştır. Her ne kadar Konsey Başkanlığı'na dış politikada bir destek makamı olarak oluşturulsa da görüldüğü üzere mevcut görevlere dış politika ve belki sınırlı düzeyde diplomatik temsil eklenmesinden başka bir durum söz konusu olmamıştır. 2004 yılına gelindiğinde, Avrupa Anayasal Antlaşma girişimi Avrupa bütünleşmesinin o gün itibarıyla planlanabilecek en üst düzeyde kurgusunu içermiş, ancak anayasa hayata geçememiştir. Bununla birlikte, AB'nin tüzel bir kişiliğe dönüşümüne, konumuz itibarıyla de bir diplomatik kişi haline gelmesine zemin hazırlayan öneriler, ilgili anayasa taslağında detaylı olarak yer almıştır. Bu öneriler aynı şekilde olmamakla birlikte, daha esnetilerek 2007'de Lizbon Antlaşması'na dahil edilmiştir. İlerleyen yıllarda Komisyon Başkan Yardımcılığı görevini de yerine getirecek Birlik Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilciliği ve AB'nin diplomatik servisi olarak ifade edilen ADES oluşturularak, en azından kendi diplomatik kişiliğini, eksikleriyle birlikte, ortaya koymaya başlayan bir AB karşımıza çıkmıştır. Böylelikle uluslararası sahada tüzel kişi olarak belirlenen AB'nin, artık diplomatik kişi olarak da ele alınabilmesi mümkün hale gelmiştir. Bu genel gelişim dahilinde, Lizbon Antlaşması'na kadar geçen sürede AT/AB'nin ortak dış (ve güvenlik) politikasının gelişimiyle paralel olarak önceleri zayıf karakterde olan ancak özellikle 1970'lerden itibaren gittikçe gelişen bir diplomatik *varlık* olarak kendini gösterdiğini, Lizbon Antlaşması sonrasında ise henüz sınırlı bir diplomatik *kişi* olarak gelişmeye devam ettiğini söylemek mümkündür. Lizbon sonrası süreçte atılan adımlar ve yapılan uygulamalar incelendiğinde, bu diplomatik kişiliğin de henüz cılız bir aşamada olduğu, tam ve güçlü bir AB diplomatik kurumsallaşması ve işleyişinin (diplomatik sisteminin) söz konusu olmadığını ya da bir AB diplomatik imajının henüz doğmaya başladığı görülmektedir.

I.III. Diplomatik Sistem ve AB

Diplomasinin özünde bulunan *belge ve arşiv* unsurları diplomasinin yazılı tarihini, tarihin yazılı kaydının başlamasıyla birlikte ele alma yöntemine temel sağlamaktadır. Kısaca *diplomasinin prehistoryası* diyebileceğimiz yazı öncesi diplomatik faaliyetlerin (Sivrioğlu & Yılmaz, 2017: 181) elbette günümüz modern diplomasinin ilkel yapıtaşlarının ortaya çıkışında rol oynamış olduğu bilinmekle birlikte, diplomasi diyebileceğimiz uygulamalara ilişkin bilgiler M.Ö. 4. binlerden, Sümer döneminden itibaren yazılı kayıt altına alınabilmiştir. Diplomasinin tarihine ilişkin araştırmalar, *diplomatik sistemlerin incelenmesi* temeline dayanmaktadır; burada söz konusu olan "*diplomasi yöntemlerinin tarihsel olarak incelenmesi veya farklı dönemlerde diplomatik yöntemlerin incelenmesi ve farklı medeniyetlerde aynı dönemdeki diplomatik yöntemlerin incelenmesi*"dir (Berridge & James, 2003: 127). Diplomatik sistem kavramına yönelik yaklaşımlar incelendiğinde, genelde temel referans noktasının döneme göre türü farklılık göstermekle birlikte, bir siyasal varlık (imparatorluk, şehir devlet, ulus devlet...vb.) çerçevesinde işleyen diplomatik yapılanma, teknikler, yöntemler ve ilişki ağı olduğu görülmektedir.

Modern dönem esas alındığında elimizdeki referans ulus devlet düzeyi olmaktadır. O yüzden diplomatik sistem tanımlamaları ya tek bir ulus devlet ya da ulus devletlerin yanında özellikle uluslararası örgütlerin de dahil olduğu, genelde uluslararası ya da küresel etiketleriyle ifade edilen düzey dahilinde yapılmaktadır. Hocking ve Smith, diplomasiinin merkezine devletler sistemini alırken, tarihsel olarak devletler sisteminin birbiriyle ilişkili iki tür diplomatik sistemle işlediğini ortaya koymaktadırlar: Küresel diplomatik sistem ve ulusal diplomatik sistem (2011: 23). *Küresel diplomatik sistem*, uluslararası sistemin ana kurumudur. Bu sistemde faaliyet gösteren aktörler için ortak bir diplomatik eylem alanı oluşturmaktayken, zaman içinde aktörler çeşitlenmiş, sorunlar çoğalmış ve karmaşık hale gelmeye başlamıştır. *Ulusal diplomatik sistem* ise, ulusal hükümetlerin kendi uluslararası politikalarını gerçekleştirdikleri sistemdir. Bu sistemin çekirdeğinde dışişleri bakanlığı ve diplomatik misyonlar ağı yer almaktadır. Bu iki sistem iç içe ve birbirine bağlıdır. Uluslararası sistem bağlamında diplomasi sistemi, daha çok ulus devlet ötesi alanı ele almayı gerektirmektedir. Bu bağlamda, örneğin Berridge ve James, ulusal sınıırın ötesine geçerek daha genel ancak dönem temelli bir diplomatik sistem tanımı ortaya koymaktadır: “*Diplomatik ilişkilerin yürütülmesini ifade eden, egemen devletleri birbirine bağlayan bir iletişim ağı, diğer bir ifadeyle ise belirli bir dönemde uygulanan diplomasi tarzıdır*” (2003: 85). M.Ö. 2500-500 arasında Yakın Doğu krallıkları arasında kullanılmakta olan ve tabletler üzerine çivi yazısı karakterleriyle yazılan mesajların değiş tokuşuna dayandığı için *çiviyazılı diplomasi (cuneiform diplomacy)* de denilen dönemin diplomatik sistemi örnek verilebilir; kullanılan ortak bir dili, kendi düzeni, geleneği ve protokolü bulunan bir sistemdir (Berridge & James, 2003: 62). M.Ö. 12. yüzyıla ait olduğu tespit edilen, dönemin diplomasi dili Akadca yazılmış 382 kil tablet şeklindeki neredeyse tamamı diplomatik mektuplardan oluşan yazışmaların çözümlenmesiyle ortaya çıkarılan, eski Ön Asya güçleri (Mısır, Babil, Hititler, Mitanni olmak üzere büyük devletler ve Suriye-Filistin hattındaki dönemin küçük kent devletleri) arasında kurulduğu tespit edilen diplomatik ilişki sistemi olan Amarna diplomasisi, bu kapsamda özel bir yapıya sahiptir (Yılmaz & Ay Arçın, 2020: 79–80; Aissaoui, 2018). Uluslararası ya da küresel düzlemde diplomatik sisteme ilişkin bir başka tanımda James, bu sistemi “... *dünya çapında büyükelçilikler ve müttefiklik anlaşmalarından oluşan ve çok sayıda diplomatın görev yaptığı ağ*” (2016: 258) şeklinde ele almaktadır. Constantinou ve Sharp da benzer bir tanım ortaya koyarak diplomatik sistemi büyükelçilikler, konsolosluklar, bakanlıklar ve uluslararası örgütlerden müteşekkil, “... *uluslararası ilişkilerin makine dairesi*” şeklinde ifade etmektedirler (2016: 19). Hocking ve diğerleri, diplomasiye ve diplomasiinin hayata geçirildiği diplomatik sisteme üçüncü bir açı ekleyerek, ulus devleti referans alan ulusal ve uluslararası (küresel) diplomasi ve sistem düzeyinin 21. yüzyıldaki ortamı yönetmedeki yetersizliğini vurgulamaktadırlar. Bu durumda günümüzde faaliyet gösteren hükümet- dışı aktörlerin de göz önünde bulundurulması gerektiğini iddia ederek, günümüz diplomatik sisteminin küresel sonrası diye ifade ettikleri ortamda ortaya koydukları bir *bütünleyici diplomasi* ile tanımlanmasını önermektedirler (2012: 17–18).

Hocking ve Smith’e göre son yıllarda ortaya çıkmaya başlayan *AB diplomatik sistemi* küresel ve ulusal diplomatik sistemlerin hem yanında ayrı bir sistem olarak belirmeye başlamıştır hem de bu ikisinin arasında yer alır; kesişim kümesi olarak görmek mümkündür. Bir yandan üye devletler ve üçüncü ülkeler nezdinde ulusal diplomatik sistem unsurlarının diğer yandan hem bu devletlerin hem de AB’nin kendisinin parçası olduğu küresel diplomatik sistem unsurlarının işlemek durumunda olduğu bir AB diplomatik sistemi söz konusudur. Ayrıca “*AB, üye devlet ve AB kolektif diplomasisinin sınırlarının birçok bağlamda tam olarak tanımlanmadığı karmaşık, çok katmanlı bir yönetim biçimi olduğundan, AB diplomatik sisteminin unsur ve yapılarını melez olarak tanımlamak mümkündür*” (2011: 23). AB’nin bu melez diplomatik yapıya sahip olmasının temelini ulus devlet merkezli diplomasiinin hakimiyeti ve bu hakimiyet devam ederken devlet dışı aktörlerin (özellikle uluslararası örgütlerin) sahneye dahil olmasıyla birlikte düşünmek gereklidir. Çünkü zaten bu iki ana unsur grubu küresel diplomasiinin yeterince kalabalıklaşmasına neden olmuşken, bir de AB gibi bu iki gruba dahil edilemeyecek bir aktör karşımıza çıkmıştır.

Geçmişten günümüze doğasında değişim ve dönüşüm yaşanmakla birlikte, farklı zamanlarda yapılan klasik diplomasi tanımlarında genelde yer alan üç ortak yön tespit edilmiştir: Devletler arasındaki resmi ilişkilerle ilgili olması, özünde müzakere sanatının yer alması ve dış politikanın bir aracı olması (Harr, 1969: 13). Özellikle II. Dünya Savaşı öncesi diplomasi çalışmalarında temel özne,

uluslararası ilişkilerin o zamana kadarki işleyişi ve Westfalya devletinin hakimiyeti nedeniyle, sadece egemen devlet-bağımsız devlet hükümetleri olarak belirlenmiştir. 19. yüzyılın sonunda Hill diplomasiyi “egemen devletlerin birbiriyle olan ilişkilerinde siyasi bilginin akıllıca uygulanması” şeklinde tanımlarken, uluslararası işleyişin sağlanmasını uluslararası ilişkiler bilgisi gerektiren bir bilim, müzakere becerileri gerektiren bir sanat olarak belirlemiştir (1899: 2). Satov da benzer bir tanım ortaya koymuştur: “Bağımsız devletlerin hükümetleri arasındaki... resmi ilişkilerin yürütülmesinde bilgi ve taktik uygulanmasıdır” (1917: 1). Milletler Cemiyeti deneyimini görmüş olan Nicolson, yeni diplomasiyi en önemli icatlarından biri dediği bu Cemiyet içinde daimi bir Sekreteryaya kurulmasının ve uluslararası uzmanların görev yapmasının ulusal çıkar ve beklentilerin ötesinde yeni bir diplomatik faaliyet olduğunu yorumlamakla birlikte, yine katı bir egemen devlet merkezci diplomasi profili çizmiştir: “Diplomasinin işlevi müzakereler yoluyla bağımsız devletler arasındaki ilişkilerin yönetilmesidir. Profesyonel diplomat ülkesindeki egemen otoritenin memurudur [hizmetkarıdır]” (1942: 80, 173-174). Ancak devletin uluslararası politikadaki teklifi ve hakimiyeti özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sarsılmaya başlamış, egemenlik kavramının dönüşmeye başlaması, kıtalararası ticaretin yoğunlaşması, çözülmesi gereken meselelerin devlet sınırlarının ötesinde hareket sahasına ulaşması, bilgi ve iletişimde yaşanan hızlı ve kapsamlı dönüşümler gibi faktörlerin etkisiyle farklı düzeylerde devlet dışı aktörler sahneye çıkmıştır.

Bu durum kaçınılmaz şekilde diplomasiye de etki etmiştir. Öncelikle, II. Dünya Savaşı’ndan sonra Birleşmiş Milletler’in de modelliğinde sayıları ve etkinlikleri artan uluslararası kuruluşlar/örgütler uluslararası ilişkilerin yeni aktörleri olarak belirledikleri gibi diplomasiyi geliştirmiş ve dönüşümünde de rol oynamışlardır. Eski diplomasiye süreklilik arz etmeyen ancak gittikçe daha sık uygulanan kongre-konferans örneklerinin hayata geçirdiği çok taraflı diplomasi, yeni dönemde, özellikle uluslararası örgütlerin varlığıyla sürekli konferans diplomasisi, diğer bir adlandırmayla parlamenter diplomasi şeklinde gelişmiştir (Tuncer, 1995: 72). Bir yandan bu örgütlerde klasik büyükelçilikler dışında ancak onlarla neredeyse aynı işlevlere sahip Daimi Temsilciliklerin kurulması (zamanla örgütlerin de üye devletlerde veya başka örgütlerde temsilcilikler kurması), diğer yandan iki taraflı müzakere anlayış ve işleyişinin dışında sistemli kurallar halinde yerleşik çok taraflı müzakere anlayış ve uygulamalarının benimsenmesi, devletlerle birlikte devlet dışı aktörlerin de siyasal birimler olarak diplomasiye faaliyet gösteren özneler olarak kabul edilmesinin temelini oluşturmuştur. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında küreselleşmenin her alanda olduğu gibi diplomasiye de etkisi de sonuçlar vermeye başlamış, devletler birlikte farklı düzeylerde aktörlerin etkin olduğu kamu diplomasisi, ticaret diplomasisi, çevre diplomasisi, bilim diplomasisi gibi yeni diplomasi uygulama ve teknikleri gündemde yoğun yer tutmaya başlamıştır. İşte diplomasiye yaşanan bu dönüşüm ve gelişim sürecinde AB gibi özel bir yapının da kendisi gibi hem hükümetlerarası hem de uluslararası nitelikleri olan bir diplomasi anlayışı ve sistemi oluşturmaya girişmesi, Smith’in ifadesiyle, Lizbon sonrasında kurumsallaştırılmaya başlanan *melez (hibrit) bir diplomatik sistem* geliştirmesi (2015: 11–12) mümkün olmuştur.

Bu noktada kısaca, AB’nin uluslararası hukuk açısından özneliğinin belirlenmesi konusuna değinmek gereklidir. Çünkü, uluslararası ilişkilerde ve özelde diplomasiye aktörlüğünün tespiti açısından bu önemlidir. Bir devletten az ancak uluslararası örgütten fazla olan AB hakkında yapılacak bir kesin tespit, uluslararası alanda bir tüzel kişi olduğudur. 1993 başında yürürlüğe giren ABA ile AB kurulduğunda, hukuki kişiliğine ilişkin herhangi bir hüküm olmamakla birlikte AB Konseyi yoluyla veya ODGP sebebiyle uluslararası konumu sebebiyle antlaşmalar yapabilmekteydi. Hukuki kişiliğin üstlenilmesi Lizbon Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Lizbon Antlaşması Madde 1(55)’e göre ABA’ya eklenmesi öngörülen yeni Madde 46A “Birlik tüzel kişiliğe sahiptir” hükmü, tadil edilmiş ABA Madde 47’de yer almıştır (TEU, 2016: 41). Shaw, uluslararası hukukun özneleri kapsamında AB’yi sui generis ülkesel birimler altında devlet birlikleri grubunda değerlendirmektedir (2018: 185). Ancak faaliyetleri açısından uluslararası örgütler grubuyla da çok fazla kesişen yönü bulunmaktadır. Bununla birlikte ilerleyen kısımlarda diplomatik varlık/kişi aşamalarında detaylı şekilde ele alınacak gelişmeler neticesinde, AB’nin diplomasiye devlet-uluslararası örgüt ötesinde ve melez bir konumda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Genel olarak bilgi toplama, temsil ve müzakere işlevlerinin ayrıcalıklı bir boyutu olarak tanımlanan diplomasinin gelişimine bakıldığında sayılan bu üç sürecin diplomatik mekanizma tarafından sınırlı şekilde yürütülebildiği de görülmektedir (Black, 2010: 14–17). Uygulayıcı olarak diplomatlar dışında çok düzeyde yetkilinin, ajanın, kurum ve kuruluşların dahil olduğu günümüz dış/uluslararası/küresel siyaset sahası düşünüldüğünde, diplomasi daha kapsamlı bir kavram haline geldikçe diplomatların işlevlerinin daha sınırlanabildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla diplomasinin siyasi mekanizmanın diğer düzeyleriyle iç içe, onlardan etkilenen, her zaman kontrolü kendi elinde tutamayan, faaliyetleri paylaşan bir yapı haline geldiğini kabul etmek gereklidir. Bu durumun en belirgin olduğu yapılardan biri AB'dir. Benzer şekilde Smith de diplomasinin doğasında yer alan müzakere ve temsil işlevlerinin yanında, bilgi toplamayı karşılıklı bir süreç olarak değerlendirerek iletişim işlevinden bahsetmektedir (2015: 12). AB'nin diplomasi sahasında ekonomik müzakere deneyimini erken safhalarda kazandığı kesindir; 1960'ların başından itibaren öncelikle ele alması gereken mesele temsil olmuştur. Geçmişte Kissinger'e atfedilen "Avrupa'ya aramak istediğimde kimi arayacağım?" sorusu (Euronews, 2009), aslında tam anlamıyla AB'nin diplomatik temsili konusyla ilgilidir. Özellikle uluslararası alanda nasıl bir varlık/nasıl bir güç olarak devam edeceği tartışmalarının yoğunlaşmasıyla, dış politikada AB'yi ortak ve tek bir sesle kimin, neyin temsil edeceği sorunu da ağırlık kazanmıştır.

Tüm bu karmaşık süreç bir yandan AB'nin dış dünyadaki varlığının türünün hala sorgulanmasına neden olurken diğer yandan AB'nin nasıl bir uluslararası varlık olarak işlevlerini sürdürebileceğinin aydınlatılması ihtiyacını beslemektedir. Bu açıdan AB'nin diplomasiyle ilişkisini açıklamak ve anlamak önemlidir. Bunun için de bir ortalama diplomatik sistemin unsurlarına ne kadar sahip olup olmadığı tespit edilmelidir. Alışlageldik unsurlar arşiv (belge), ortak dil, protokol (düzen), anlaşmalar-itifaklar, müzakere ve iletişim teknikleri, diplomatik misyonlar (büyükelçilikler, elçilikler, daimî temsilcilikler, konsolosluklar) ve merkezi bir dış ilişkiler otoritesi (devlet merkezli anlamda Dışişleri Bakanlığı) şeklinde karşımıza çıkarken, AB'nin bu yapılanmaya ilişkin durumu, kendi yapısının özgünlüğünden ve dolayısıyla zorunluluktan kaynaklı icatlarının neler olduğu açıklanmalıdır. Ancak bu şekilde AB diplomatik sisteminin ne olup olmadığı ve ne aşamada olduğu anlaşılabilir. Bu unsurların en belirginleri, tarihsel bir yaklaşımla Lizbon öncesi ve sonrası süreçte incelenmiş, böylelikle diplomatik varlık ile diplomatik kişilik bileşenleri olarak ele alınmıştır.

II. AB DİPLOMASİSİNDE TEMEL KURUMSAL BİLEŞENLER

II.1. Diplomatik Varlıktan Diplomatik Kişiyeye AB

AB'nin uluslararası aktörlüğünün "kabiliyet-beklentiler açığı" (Hill, 1993) ile tanımlandığı yıllarda oluşturulan ODGP, AB'nin geçmişte olduğu gibi, günümüzde ve büyük olasılıkla daha fazla oranda gelecekte en çok zorlanacağı politikalarından biridir. Çünkü üye devletlerin hukuki varlıklarıyla ilgili endişeleri ve çekinceleri, münhasır (ulusal ve uluslararası) hareket kabiliyetlerinin ve belki de en önemlisi uluslararası aktörlüklerinin en fazla aşınabileceği düşüncesi, aynı zamanda gelenekselleşmiş kimliklerinin küresel çapta geri planda kalabileceği ve iş birliğinin ötesinde ortaklık (daha doğru ifadeyle Birlik) düzeyinde tekleşecek bir politika çerçevesinde hareket etme güvensizliği, güvenlik boyutu olan bir dış politika kapsamında daha fazla öne çıkmaktadır. Bu durum AB'de dış politikanın uygulama sahası olan diplomasiye de yansımaktadır. Topluluklar tarihinin başlarından itibaren çok zayıf da olsa diplomatik çabalar başlamıştır ancak üye devletler dış temsilde kendi yerlerini ulusüstü kurumun almasına çok sıcak ya da hevesli yaklaşmadıklarından, AB diplomasisi yavaş ve sorunlu bir gelişim süreci yaşamıştır. Bununla birlikte AB Topluluklar temelinden itibaren bir *diplomatik varlık* olarak ortaya çıkmış ve zamanla kurumsal beslemelerle *diplomatik kişiyeye* dönüşmüştür. Son aşamada Lizbon Antlaşması'nın en önemli dönemeç olduğu bu süreci temel hatlarıyla ele almak gereklidir.

Uluslararası alanda diplomatik bir varlık olarak AB'nin kendini göstermeye başladığı süreç, ortak dış politikanın kurumsallaşmasına dair somut adımların atılmaya başlanabildiği döneme denk gelmektedir. 1970 yılında *Davignon (Lüksemburg) Raporu* olarak bilinen, iş birliğine yönelik hedef ve

yöntemlere ilişkin ortak bir dış politikanın izlenmesi gereğini ortaya koyan belgeyle başlayan süreç sonunda Avrupa Siyasi İşbirliği (ASİ) ortaya çıkmıştır. Resmi adıyla *Üye Devlet Dışişleri Bakanlarının Siyasi Birleşmenin Sorunları Hakkındaki Raporu* olan Davignon Raporu'na göre, siyasi birleşmeye yönelik bir ilerleme kaydedilmesi isteniyorsa, üye devlet hükümetlerinin dış politika alanında iş birliği yapmaya karar vermeleri gereklidir ve bu tür bir iş birliğinin iki hedefi bulunmalıdır: Düzenli olarak bilgi alış-verişi ve karşılıklı danışma yoluyla uluslararası politikanın temel meseleleri hakkında daha güçlü bir karşılıklı anlayış geliştirmek ve mümkün olduğunda ve arzu edildiğinde görüşlerin uyumlaştırılması, tutumların birleştirilmesi ve ortak eylem üretmek için çalışarak aralarındaki dayanışmanın artırılması (Secreteriat of the Commission, 1970: 11). ASİ, üye devletlerin dışişleri bakanlıkları arasında dayanışma temelli, hükümetlerarası yöntemle işleyecek bir iş birliği mekanizması olarak, ancak kurucu antlaşmalar dışında doğmuş (Özdal & Genç, 2005: 91-94), 1980'lerin sonlarına kadar uluslararası alanda ortaya çıkan bazı olaylar karşısında üyelerinin *ortak tutum* girişimleriyle (Efe, 2010: 45-53), AB (o dönemde AT) diplomatik bir varlık olarak kendisini göstermiştir.

ASİ'nin doğumundan sonra Topluluğun siyasi işbirliği ve uluslararası alanda kendi sesi olan ayrı bir varlık olarak Avrupa'yı inşa etme hedefi daha belirgin şekilde dile getirilmeye başlanmıştır. Bunun ilk genişlemeyle de kaçınılmaz bir ilişkisi bulunmaktadır. Genişlemiş Topluluğun ilk zirvesi 19-21 Ekim 1972'de Paris'te toplanmıştır. Sonuç bildirgesine göre 1970'lerin başındaki dünyanın gidişatına ve genişleyen Topluluğun imkan ve kapasitesine bağlı olarak artık "*Avrupa'nın çıkarlarının, yeteneklerinin ve yükümlülüklerinin ardındaki birliğin önemini fark etmesinin...*" zamanı gelmiştir ve bu yüzden dünya politikasında *kendi sesini* duyurabilmeli ve kendi uluslararası ilişkiler konseptleriyle yaratıcı bir katkıda bulunabilmelidir. Hatta siyasi amaçları doğrultusunda, Avrupa'nın inşasının itici gücü olarak kabul edilen Üye Devletlerin 1970'lerin sonuna kadar bir Avrupa Birliği kurma niyetleri beyan edilmiştir (Secreteriat of the Commission, 1972: 15, 16). Bu zirvede alınan karar doğrultusunda Dışişleri Bakanları tarafından hazırlanan *Dış Politikada Avrupa Siyasi İşbirliğine İlişkin İkinci Rapor*'da siyasi işbirliğinde açıkça ilk kez büyükelçiliklerin ve daimi temsilciliklerin rolü ve önemi vurgulanmıştır. Diplomatik misyonlar raporda iki düzeyde değerlendirilmiştir: Diğer Topluluk başkentlerinde yerleşik olan dokuz Üye Devlet büyükelçilikleri ve üçüncü ülkelerde yerleşik Üye Devlet büyükelçilikleri ile uluslararası örgütlerdeki daimi temsilcilikler (Secreteriat of the Commission, 1973: 16-17). İlk düzeyin gösterdiği üzere, Üye devlet büyükelçilikleri arasında Topluluk düzeyinde ve siyasi işbirliği kapsamında ayrı bir *diplomatik bütünleşme* amacı ortaya konmuştur. Büyükelçiliklerin yerleşik oldukları ülkenin Dışişleri Bakanlığı tarafından Topluluk esasına göre bilgilendirilmelerinin yanı sıra iki ayrı mecrada istişarelere katılmakla görevlendirilmeleri söz konusu olacaktır: Siyasi Komite, Konsey Başkanlığı veya başka bir Üye Devletin talebi üzerine Konsey Başkanlığı'nı yürüten ülkenin başkentinde veya Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine başka bir başkentte. Böylelikle siyasi işbirliğinin geliştirilmesi için Topluluk içi diplomatik ağı kurulması ihtiyacının belirginleştiği anlaşılmaktadır. Bu duruma ilişkin bir başka gelişme, yine raporda büyükelçiliklerin yerleşik olduğu ülkenin Dışişleri Bakanlığı ile siyasi işbirliği konusunda gerekli temasların sağlanması için diplomatik kadrodan birinin görevlendirilmesi önerisidir. Böylelikle Topluluk diplomasisinin altyapısında siyasi işbirliği temelli bir uzmanlaşmanın ve iletişimin gerekliliği de anlaşılmıştır. İkinci düzeyde, üçüncü ülkelerde yerleşik Üye devlet büyükelçilikleri ile uluslararası örgütlerdeki daimi temsilciliklerin bu planlanan yeni diplomatik ağda işlevselliklerinin geliştirilmesi, siyasi işbirliği hakkında daha fazla bilgilendirilmeleri ve özellikle uluslararası alanda *ortak eylem* aracının geliştirilmesinde rol almaları önerilmiştir. Bu diplomatik misyonlarla Siyasi Komite arasında da diyalogun geliştirilmesi, gerektiğinde ve Komite talebiyle bu misyonların belli konularda ortak raporlar hazırlamaları; ayrıca aynı uluslararası örgütte görev yapan Üye Devlet daimi temsilciliklerinin ilgili örgütün gündemindeki meseleler hakkında mümkün olduğunca ortak tutumlar oluşturmaları istenmiştir. Görüldüğü üzere Topluluk düzeyinde bir diplomatik ağı oluşturulması ve beslenmesi hem iç diplomatik kültürün geliştirilmesinde hem de uluslararası sahada diplomatik bir aktörlük arayışında tek sesliliğe ulaşmada (ortak eylem ve tutumlar yoluyla) önemli bir merhale olarak, siyasi işbirliği mekanizmasına dahil edilmiştir.

Ancak bir diğer bağlantılı belirgin gelişme, ASİ mekanizmasının belki de AB'nin diplomatik varlığını üst düzeyde belgelemesine ilişkin ilk çalışması olarak kabul edebileceğimiz *Avrupa Kimliğine İlişkin Belge*'nin 1973'te kabul ve ilan edilmesidir (Commission of the European Communities, 1973a:

6-12). Bu belgeyle ilk genişlemesini tamamlamış, o dönemde ABD karşısındaki pozisyonu hakkında da endişeleri olan, NATO dışında ve güvenlik boyutu haricinde kendine özgü bir dış politika varlığı geliştirme ihtiyacı belirginleşen AT, böylelikle bir yandan Avrupa kimliğini oluşturma işlevini üstlenirken diğer yandan bunun AT üyelerinin “...diğer ülkelerle ilişkilerini ve sorumluluklarını ve dünya meselelerinde işgal ettikleri yeri daha iyi tanımlayabilmelerini...” (Commission of the European Communities, 1973b: 118) sağlayacağı inancıyla diplomatik varlık iddiasını ortaya koymuştur. O dönemde İrlanda dışında hepsi NATO üyesi olan AT devletlerinin bağımsız bir ortak dış politika oluşturma ve böylelikle AT'nin kimi/neyi temsil edeceği sorununa karşı bir çözüm çabası söz konusudur; böylelikle AT diplomasisi Avrupa kimliğiyle birlikte varlığa kavuşturulmaya başlanacaktır. Ayrıca dış politika alanında artan şekilde ortak pozisyonlar tanımlayacak olan üye devletlerin üçüncü taraflarla müzakerelerde yetkilendireceği ilgili kurumlar ve süreçlerin *Avrupa varlığının* farklı karakterini harekete geçireceği belirtilirken, Topluluk düzeyinde anlaşmalarda daha önce toplu vurgu yapılmamış Avrupa'nın *ortak değerleri* de sayılmıştır (Commission of the European Communities, 1973b: 119-120). Bu değerlerin de diplomatik varlığın ilk kez bu denli öne çıkarıldığı bir belgede yer alması önemlidir; günümüzde AB kamu diplomasisinin temel unsurlarından biri bu ortak değerlerdir, çünkü bu değerlerin sahiplenilmesi AB'nin yumuşak güç kaynaklarının en önemlisidir.

ASİ'nin AT düzeyinde tanınması, 1986 yılında imzalanan Avrupa Tek Senedi (ATS) ile gerçekleşmiştir. Ancak üye devletlerin henüz asgari de olsa dış politikada ulusüstü yetki devrine hazır olmamaları nedeniyle, bu iş birliğine ilişkin maddeler AET Antlaşması'na dahil edilmemiştir (Tangör, 2012: 583-584). Dış politikanın bir ortak politika olarak benimsenmesi 1993'te ABA ile mümkün olmuş, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP) Birlik düzeyinde kurularak AB'nin diplomatik varlığının oluşumunda ikinci önemli ve ilk somut adımı teşkil etmiştir. Böylece AB'nin uluslararası aktörlüğü meselesi bu tarihten itibaren özellikle ortak dış politika üzerinden değerlendirilmeye başlanmıştır (Kahraman, 2008: 397-417). Temelleri ASİ'ye dayanan ODGP hükümetler arası karar alma yöntemine dahil edilmiştir. Üç sütunlu AB'nin ilk sütunu ekonomik konuları Topluluk düzeyinde yetkiyle halletme imkanı sağlarken, ikinci sütundaki siyasi konular görüş birliği yöntemine dayandırılmıştır. Bu ikilik “... AB dış politikasının ve diplomasinin tek tek üye devletlerin paralel faaliyetleriyle bir arada bulunması...” anlamına gelmektedir (Rasmussen, 2014: 41). Bu husustaki bir başka gösterge, ABA'da dış politika kapsamında belirlenen hedeflere ulaşmak için üretilecek araçların Birlik ve üye devletler düzeylerindeki kullanımı ve temsil işlevinin sorumluluk ve yetki mekanizmasının belirlenmesidir. ABA Başlık V'te düzenlenen ODGP'ye ilişkin çeşitli hükümlerde Birlik düzeyinde yürütülecek dört düzey araç sayılmıştır (TEU, 1992: 58-60): *Sistemli iş birliği, ortak eylem, ortak tutum ve ortak önlemler*. İş birliği ve ortak eylemler, oluşturulmaları sırasında üye devletlerin ulusal çıkarlarını daha fazla gözetebilme ve yansıtabilme imkanını verirken, Konsey tarafından belirlenecek olan ortak tutum ve önlemler AB'nin diplomatik görünümünü daha fazla destekleyebilecek olan araçlardır. Çünkü, örneğin üye devletlerin uluslararası örgütler ve konferanslarda eylemlerini koordine etmeleri söz konusuysen, Birliğin ortak tutumlarını savunmaları hükme bağlanmıştır. Bir başka husus olan temsil açıkça düzenlenmiş, uluslararası alanda Birliği Başkanlığın temsil edeceği, ortak önlemlerin uygulanmasından sorumlu olduğunu ve uluslararası örgütlerde ve konferanslarda Birliğin tutumunu ilke olarak ifade edeceği benimsenmiştir. Birliğin diplomatik görünümü ve faaliyetlerine temel olarak çok önemli bir düzenleme diplomatik temsil misyonları hakkındadır. Üçüncü ülkelerdeki ve uluslararası konferanslardaki üye devletlerin diplomatik ve konsolosluk misyonları ile Komisyon delegasyonlarının, ayrıca bunların uluslararası örgütler nezdindeki temsilcilerinin Konsey'in kabul ettiği ortak tutum ve önlemlerin uygulanmasında iş birliği halinde hareket etmeleri; aralarında bilgi alış veriş ve ortak değerlendirmelerle iş birliklerini geliştirmeleri hükme bağlanmıştır.

1997 Amsterdam Antlaşması ile dış ilişkilere ilişkin daha kapsamlı bir yaklaşıma ilerlendiği görülmektedir (TA, 1997: 9-16). Öncelikle daha etkin bir karar alma süreci tanımlanmış, ayrıca diğer araçların yanına Avrupa Konseyi tarafından belirlenecek *ortak strateji* eklenmiştir. Ortak bir stratejinin ilke olarak benimsenmesi, öngörülebilir vadelerde geleceğe yönelik ortak kapsamlı hareket planlarının yapılabilmesine zemin sağlayacaktır. Başkanlığın temsil ve diğer yetkileri devam ederken, ileride AB'nin dışişleri mevkiine temel teşkil eden *ODGP Yüksek Temsilcisi* olacak Konsey Genel Sekreteri tarafından çalışmalarında destekleneceği hükme bağlanmıştır. Bu arada Konsey'e *özel temsilci* atama

yetkisi de verilmiştir. 1997 yılında yapılan düzenlemelerle AB'nin diplomatik varlığını belirginleştiren adımlara devam edildiği görülmektedir. Amsterdam Antlaşması doğrultusunda ilk YT görevine 1999 yılında Javier Solana Madariaga atanmış (European Council, 1999), somutlaştırılan mevkii ile AB'nin diplomatik arenada Başkanlık gibi el değiştiren bir temsilin yanına bürokratik yapıyla sürekli çalışabilecek bir görev hayata geçirilmiştir.

Yürürlüğe girmese de 2004 yılında bir Avrupa Anayasası'nın hazırlanması (TCE, 2004), AB'nin uluslararası ve diplomatik kişiliğine geçişte önemli rol oynamıştır. Bu anayasa ile getirilmesi planlanmış yenilikler ve yapılan düzenlenmelerden konumuza ilişkin önemli olanları şunlardır: İç eylem politikaları ile dış eylem ve politikaları arasında kesin bir ayırım; Bakanlar Konseyi'ne karşı sorumlu ve aynı zamanda Komisyon Başkan Yardımcısı olacak ve Birliğin dış eyleminin uyumlu yürütülmesinden sorumlu bir Birlik Dışişleri Bakanlığı mevkiinin oluşturulması; daimi Avrupa Konseyi Başkanlığı'nın kurulması ve Birlik Dışişleri Bakanının yetkilerine halel getirmeyecek şekilde ortak dış ve güvenlik politikası ile ilgili konularda Birliğin dış temsilini sağlaması; bu Bakana yardımcı olmak üzere ADES'in kurulması, üye devletlerin diplomatik servisleriyle iş birliği içinde çalışması; Birlik delegasyonlarının Birlik Dışişleri Bakanlığı'na bağlanması. Fakat Anayasa yürürlüğe girmemiş, yerine Anayasa'da yer alan pek çok düzenlemenin de benimsediği Lizbon Antlaşması kabul edilmiştir.

AB'nin tüzel kişilik kazanması, kaçınılmaz şekilde, uzun yıllardır geliştirdiği diplomatik varlığının da dönüşmesinin yolunu açmıştır. AB'nin günümüzde eylemsel olarak diplomatik güçlü bir görünümünün ve işlevsellik düzeyinin olup olmadığı tartışılmakla birlikte, en azından Lizbon sonrasında diplomatik kişi AB'nin kesin olarak ortaya çıktığını kabul etmek gereklidir. Bunun en başta gelen gerekçeleri ise daimi Avrupa Konseyi Başkanlığı'nın, daha detaylı düzenlenmiş, yetki ve sorumlulukları genişletilmiş şekilde Komisyon Başkan Yardımcı sıfatını da taşıyan Birlik Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilciliği'nin ve ona bağlı olarak AB diplomatik servisi görevini yerine getirmek üzere ADES'in kurulmasıdır. Ayrıca Avrupa Komisyonu delegasyonları da ADES çatısı altında Birlik delegasyonlarına dönüşmüşlerdir.

Temel olarak bu kapsamda temeli geliştirilen AB diplomasisinde diplomatik işlevleri olan kurumsal bileşenlerden hem diplomatik varlık hem de diplomatik kişi aşamasında, bazı değişiklikler yaşamış olsalar da varlığını sürdüren iki örnek incelemeye değerdir. Bunlardan Coreper, AB diplomasisinin sistem düzeyinde iç diplomatik bütünleşme boyutunda önemli işlevler yerine getiren kurumsal yapı olması açısından önemlidir. Onun yanında 1950'lerden itibaren farklı bir formatta kurulmaya başlayıp zamanla geliştirilerek önce Avrupa Komisyonu delegasyonları, Lizbon'la birlikte de Birlik delegasyonları adını alan dış diplomatik temsilcilikler de AB diplomatik sisteminin dış temsil boyutunda yer almaktadır.

II.II. Coreper

Avrupa bütünleşmesinin başlangıcından itibaren profesyonel diplomatlar kurumsal anlamda işin içinde olmuştur. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'yla kurulan Bakanlar Özel Konseyi'nin çalışmalarını organize etmek üzere 7 Şubat 1953'te alınan kararla geçici nitelikte kurulmuş, Mart 1953'ten itibaren ayda bir Lüksemburg'a gelerek toplanan ülke temsilcilerinin oluşturduğu *COCOR* (Koordinasyon Komitesi), Avrupa Toplulukları tarihinde geçici de olsa bir diplomatik kurumsallaşma ruhunun temelini ifade etmektedir. Brüksel'de daimi nitelikte bir hazırlık müzakere biriminin ortaya çıkışı ise Spaak Komitesi'nin ısrarlı tutumları sonucunda, Avrupa Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma'da hukuki temel bulan *Coreper* ile mümkün olmuştur (Lewis, 2017: 336-337). Aslında Coreper'in kurumsal varlığını da ortaya çıkarırlar da ilk daimi temsilci görevine atananlar da Spaak Komitesi'nde görev yapan temsilciler olmuştur (Lewis, 2003: 999-1000).

AET Antlaşması'nın 151. maddesi (ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğunu Kuran Antlaşma'nın 121. maddesi) ile böyle bir komitenin kurulması hükme bağlanırken, görev ve yetkilerinin belirlenmesi Konsey'e bırakılmıştır (TEEC, 1958: 70; TEEAEC, 1958: 208). Spaak Komitesi bünyesinde daha önce görev yapmış olan Ortak Pazar ve Euratom için Hükümetlerarası Komite'nin delegasyon başkanları,

AET ve AAET Antlaşmaları'nın imzalanmasıyla yürürlüğe girmesi arasındaki birkaç aylık süreçte görev yapmış olan Ortak Pazar ve Euratom için Geçici Komite olarak çalışmışlardır. Bu geçici komitenin yerini, Ocak 1958'de Konsey kararı ile kurulan, üyelerine büyükelçilik rütbesi ve ayrıcalıkları verilen bir *Daimi Temsilciler Komitesi* (Comité des représentants permanents- Coreper) almıştır (CVCE, 2016: 2). İşte bu şekilde kurulan Coreper 1958 yılından itibaren AET ve AAET Konseylerinin hazırlık çalışmalarını yürütmek ve Konsey tarafından verilen görevleri yerine getirmek üzere faaliyete geçmiş, Topluluklar üyesi olan devletlerin daimi temsilcilerinden (büyükkelçilerinden) oluşan bir hazırlık bir organı şeklinde tanınmıştır. 1965 tarihli kısaca Birleşme Antlaşması olarak bilinen Avrupa Toplulukları İçin Tek Konsey ve Tek Komisyon Kurulmasına Dair Antlaşma ile her üç Topluluk için tek Konsey öngörüldüğünden, Antlaşma'nın 4. maddesine dayanan Coreper, “*Üye Devletlerin Daimi Temsilcilerinden oluşan bir Komite, Konsey'in çalışmalarını hazırlar ve Konsey'in verdiği görevleri yerine getirir*” hükmüyle her üç Topluluk için çalışmaya devam etmiştir (Publishing Services of the European Communities, 1965: 14). 1993 Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma'nın 151. maddesi ile Coperer'e ilişkin benzer düzenleme yer alırken (TEEC, 1992: 58), 1997 Amsterdam Antlaşması ile yapılan eklemeye (tadil edilmiş Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma, madde 207), Coreper'in Konsey İçtüzüğü'nde belirlenmiş olan durumlarda usule ilişkin kararlar alabileceği hükmü de getirilmiştir (TEEC, 1997: 265). Lizbon Antlaşması ile tadil ABA'da madde 16(7) ile Üye Devlet Hükümetlerinin Daimi Temsilcilerinden oluşan bir Komitenin Konsey'in çalışmalarını hazırlamaktan sorumlu olacağı hükme bağlanırken (TEU, 2016: 24), Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Antlaşma madde 240(1)'de Coreper'e ilişkin önceki düzenlemenin içeriği (madde 207) korunmuştur (TFEU, 2016: 154). Görüldüğü üzere 1950'lerin ortalarından itibaren bütünleşmede önemli adımlar arasında yer alan Coreper, kurumsal hiyerarşide oldukça alt sıralarda kaldığından AB kurumsal mekanizmasında yeterince üzerinde durulmayan bir oluşumdur. Ancak konumuz açısından önemi şudur ki, aslında AB'nin ilk diploması tarihi orijinallidir.

AB Konseyi toplantılarının hazırlık süreci olarak bilinen işlevinde çok göze batmayan bir diplomatik karar alma faaliyeti söz konusudur. Lewis'e göre bu yönüyle Coreper “... *ulusal ve Topluluk düzeyleri arasındaki kurumsal ve bilişsel arayüzde de facto bir karar alma organı*” olagelmıştır (1998: 7). Bu karar alma işlevi AB Konseyi toplantılarından önce tamamlanan Coreper hazırlık çalışmalarında gerçekleştirilmektedir. AB Konseyi'nin çalışmaları, Coreper dışında günümüzde sayıları 150 dolayında olan diğer hazırlık organlarıyla desteklenmektedir (The Council of the EU, 2020), ancak 1960 yılından beri faaliyette olan Özel Tarım Komitesi dışında, Coreper Konsey hazırlık çalışmalarında ağırlıklı tekele sahiptir. Bu hazırlık organlarının büyük kısmı (komiteler ve çalışma grupları) Coreper tarafından kurulmakta, ayrıca bunların dışında geçici çalışma grupları da süreli olarak oluşturulmaktadır. 1962 yılında Coreper, Coreper I ve Coreper II olarak ikiye bölünmüş ve iş bölümü yapılmıştır (CVCE, 2016: 3). Altı Konsey formatının hazırlık çalışmalarını yapan Coreper I, daimi temsilcilerin yardımcılarında oluşmaktadır. Kalan dört Konsey formatının (Genel İşler, Dış İlişkiler, Ekonomik ve Mali İşler, Adalet ve İçişleri) hazırlık çalışmalarıyla ilgilenen Coreper II ise daimi temsilcilerden oluşan, AB'deki “... *en kıdemli büyükelçilik düzeyindeki oluşum...*”dur (Maurer & Wright, 2021: 866). Karar alma sürecine ilişkin çalışma akışında iki temel düzeyde gündem söz konusudur. Öncelikle haftada bir toplanan Coreper gündemi, yasa tasarılarının teknik incelemesini ilk aşamada yapan alt çalışma gruplarından Coreper masasına gelen ve iki grupta ele alınan konulardan oluşmaktadır. Bölüm I (Part I), çalışma grupları aşamasında üzerinde anlaşmaya varılmış tasarıları içermekte, böylelikle Coreper toplantısında genelde tartışma gerektirmeden kabul edilmektedir. Gündemde Bölüm II'de (Part II) yer alan konular ise alt çalışma konularında çözüme kavuşmamış, üzerinde anlaşmaya varılamamış ve Coreper düzeyinde gündemde tartışma konusu olarak ele alınan tasarıları içermektedir (The General Secretariat of the Council, 2016: 18, 19). Bu durumda Coreper toplantısında ilgili maddeyle ilgili tartışma ve görüşmeler yapılmakta, buna göre Konsey gündeminde ne şekilde yer alacağına karar verilmektedir. Aşağıdan yukarı doğru işleyen karar alma sürecinde, Konsey gündemi işte bu Coreper kararlarına göre yine Coreper tarafından hazırlanmaktadır. Her ne kadar Konsey toplantı öncesinde nihai gündemi belirlese de AB'nin yoğun bürokratik işleyişinde genellikle Coreper'in sunduğu listeler dikkate alınmaktadır. Böylelikle benzer şekilde Konsey gündemi de iki listeden oluşmaktadır. Gündemin A kısmı (A items) Coreper I ve II'de daha önce anlatıldığı şekilde üzerinde anlaşma ve çözüme varılmış,

Konsey tartışmasına konu olmadan kabul edilebilecek maddeleri içermektedir. B kısmı (B items) ise Konsey tarafından görüşülmesi gereken gündem konularını içermektedir (The General Secretariat of the Council, 2016: 89; Can, 2013: 127).

Kimi zaman Konsey kararlarının alındığı gündemlerin yaklaşık %90 dolayında A kısmında yer aldığı düşünüldüğünde (Lewis, 1998: 8), diplomatik bir organ olan Coreper'in aslında karar alma yetkisi olmasa da alınan kararları hazırlamada önemli bir işlev yerine getirdiğinin göstergesidir. Bir başka açıdan değerlendirirsek, tasarılar Konsey'de siyasi kimlikler olarak beliren bakanlara gelmeden çoğu konuda profesyonel diplomatlar tarafından incelenerek gündeme alınmaktadır. Bununla birlikte özellikle 2000'li yılların başından itibaren ağırlaşan Konsey gündemi, Coreper büyükelçilerinin de yeterli zaman bulamamasına neden olmakta, dolayısıyla genellikle karar dosyaları alt-düzyer diplomatlardan veya teknokratlardan oluşan çalışma grupları tarafından ele alınmaktadır (Davis Cross, 2010: 200). Bu durum bir yandan üst düzey diplomasisinin profesyonel güvenilirliğini tartışmaya açarken, diğer yandan AB kurumsal diplomasisinin alt düzey kadrolar tarafından da benimsenerek sürdürülebilir hale getirildiği yönünde bir perspektife temel oluşturabilmektedir.

AB Konseyi karar alma sürecindeki çok etkili konumları, daimi temsilciler ve yardımcıları olan AB büyükelçilerinin AB bütünleşmesinde tarihsel olarak oynadıkları rolü önemli kılmaktadır. On yıllardır süren bir ortak diplomatik deneyim, kaçınılmaz olarak bir AB diplomasi ortamı oluşturmuştur. Bu yüzden, AB'ye 2004 yılında yeni katılan üyelerden birinin büyükelçisinin ifade ettiği üzere, "Coreper'de deneyim ve kurumsal hafıza çok önemlidir" (Lempp, 2007: 37). Özellikle ADES'in kurulması ve Birlik delegasyonlarının bünyesine alınmasından sonra, AB büyükelçilerinin bir epistemik topluluk oluşturduğu yönünde görüşler dahi mevcuttur (Spence, 2009: 245-251; Davis Cross, 2008; 2010; Canali, 2019). ADES yeni bir oluşum olmakla ve Birlik delegasyonlarının dış misyonlardaki temsil rolü de önemli olmakla birlikte, aslında AB'nin büyükelçi düzeyindeki birikiminde Coreper diplomatları en uzun süredir ve en güçlü konumda önceliğe sahip olmuşlardır. Coreper'e ulusal dış servislerden atanmanın zaten ciddi bir deneyim ve birikim gerektirdiği, AB ülkelerinde bu diplomatik görevin oldukça önemsendiği bilinmektedir. Üye devletlerden genellikle uzun yıllar için bu Komite'ye atanan diplomatlar AB hukuku ve işleyişi hakkında uzman kabul edilmektedirler (Goebel, 2013: 102). AB büyükelçilerinin kendilerinin de ifade ettikleri üzere haftada bir yapılan resmi toplantılardan daha sık olarak gayri resmi görüşmelerin daimi olması, sonuç odaklı yaklaşımları ve oy birliğine ulaşma motivasyonu ile davranmalarının ortak görüşleri yoğunlaştırması, yeni üye devletlerin büyükelçilerinin bir süre gözlemleyerek dahil olma ihtiyacı duyacağı kadar derin bir ortak diplomatik yapının kurulmuş olması, AB ve Avrupa'ya dair çoğunlukla benzer inançları paylaşmaları (büyük kısmının AB bütünleşmesi taraftarı olmaları), böylelikle kendi başkentlerini AB kararlarında kimi zaman ikna etme çabalarına girişmeleri gibi özellikleri Coreper'deki AB diplomatlarının on yıllarca oturmuş bir diplomatik kültür bünyesindeki özellikleridir (Davis Cross, 2014: 110-115). Hükümetlerarası karakterde bir yapı olmasına rağmen Coreper diplomatları, AB ve üye devletler arasındaki ilişkilerde arabuluculuk yapmaktayken birlikte Birlik diplomasisini üretmektedirler. Böylelikle Coreper bünyesindeki sosyalleşmeleri sayesinde ulusüstü düzeye ulaşmasa da *Brikselleşme* bağlamında güçlenen diplomatik kimlikleri (Bátora, 2005: 55-56), aslında AB diplomasisinin de yapıtaşlarına da katkıda bulunmakta, daha ileri aşamada diplomatik dayanışmaya hizmet etmektedirler.

AB diplomasi kültürünün önemli unsurlarından biri olarak profesyonel diplomatlardan oluşan ve AB diplomatik hiyerarşisinin en üstünde bulunan büyükelçileri içeren Coreper (Davis Cross, 2010: 194-202), her bir AB üyesi ülkenin büyükelçi statüsündeki daimi temsilcisi, onun yardımcısı ve diğer temsilcilik elemanlarından oluşan diplomatik temsilciliklerin, bütünleşme tarihinin başından beri faaliyette bulunduğu en önemli yapılardan biridir. Konsey İçtüzüğü'nde detaylı olarak düzenlenen Coreper'in görev ve sorumlulukları özünde Konsey'in çalışmalarını hazırlamak kapsamında düzenlenmiştir. Bir yandan bu görevi dahilinde zor bir koordinasyon ve çözüm merkezi görevi yaparken, diğer yandan kendi devletleri ile AB arasında birer köprü rolünü oynayan daimi temsilciliklere ev sahipliği yapmaktadır. Coreper'in diplomatlardan oluşan ve yönetilen bir oluşum olarak AB içinde iki noktadaki özelliği çok önemlidir. Birincisi Konsey masasına gelecek her konu, Coreper'in takdir ettiği şekliyle gelmektedir. İkincisi ise, Konsey çalışmalarını hazırlamak ve verdiği görevleri yerine getirmek

yanında, Coreper'in diğer sorumluluğunun AB politikalarının ve eylemlerinin tutarlılığını sağlama yükümlülüğüdür (Council Decision, 2009). AB'nin hükümetlerarası yapıda oluşturulmuş ancak ulusüstü kararlar alan Konseyi, temel olarak hükümetlerin diplomatlarına ulusüstü çalışma alanı tanımış görünmektedir. Bu açıdan kökenleri AKÇT dönemine dayanan ve AET Antlaşması'nda temelleri atılan Coreper, Lizbon Antlaşması sonrasında da aynı önemde görevlerini yerine getirmeye devam etmektedir. Denebilir ki, AB'nin diplomatik diplomatik varlığının oluşumunda en önemli rolü oynayan diplomatların oluşturduğu ve aslında AB bütünleşmesinde kritik önemi olan bu yapı, diplomatik kişiliğin de vazgeçilmez bir unsuru olarak varlığını sürdürerek, en köklü AB yapılarından biri olmaya devam etmektedir.

II.III. Avrupa Komisyonu Delegasyonları – Birlik Delegasyonları

AB'nin üçüncü taraflardaki saha temsilini yerine getiren kurumsal yapı, AB'nin dış dünyadaki diplomatik ağının ağırlıklı unsurları, önceki adıyla Avrupa Komisyonu delegasyonları olarak bilinen Birlik delegasyonlarıdır. Gerek AB üyesi olmayan devletlerde gerekse uluslararası örgüt ve kuruluşlarda diplomatik temsilcilik olarak faaliyet gösteren Avrupa Komisyonu delegasyonu yapısının Lizbon Antlaşması'yla Birlik delegasyonu adını alması bir Avrupa ya da AB büyükelçiliğinin doğup doğmadığının sorgulanmasına da neden olmuştur (Austermann, 2012: 6-8; Comelli & Matarazzo, 2011; Dermendzhiev, 2014). Bununla birlikte bir ulusal büyükelçilik yapı ve işlevlerinden farklılıkları, bu sorgulamanın genellikle olumsuz cevaplanmasıyla sonuçlanırken, zaman içinde ciddi diplomatik işlevler yerine getirmeleri ve türü büyükelçilik olarak saptanamasa ve geleneksel diplomasi hukukunda yer bulamayan çeşitli özellikleri olsa da uygulamada kesinlikle AB'nin diplomatik misyonları haline geldikleri görülmektedir (Wouters & Duquet, 2011: 7-18). Devlet desteği olmaksızın adeta bir büyükelçilik gibi davranmaya başlayan, yani *devletsiz diplomasi* uygulamaya girişen bu delegasyonların (Bruter, 1999) gelişimleri üzerinde durmakta fayda bulunmaktadır.

Delegasyonların temelleri AKÇT'nin kurulduğu ilk yıllarda açılan bilgi ve iletişim ofislerine kadar dayanmaktadır. O zamanki işlevleri açısından hiçbir diplomatik yönü olmayan oldukça kısıtlı bir yapıda olmalarının dışındaki özellikleri, müttefik ilişkilerinin önemli olduğu ülkelerde açılmaya başlanmasıdır. İlk bilgi ofisi 1954 yılında Washington'da açılmış, bu ofis 1971 yılında tam teşekküllü delegasyona dönüşmüş ve 1972 yılında ABD Kongresi'nin onayıyla dış dünyada tam diplomatik statü verilen ilk komisyon delegasyonu olmuştur. Ayrıca AKÇT Santiago de Chile'de Latin Amerika irtibat bürosunu ve 1956'da Londra'da ilk tam diplomatik misyonunu açmıştır. 1960'ların başlarında AKÇT, Euratom ve AET'yi birlikte temsil edecek diplomatik temsilcilikler oluşturma girişimleri yaşanmış ancak olumlu sonuç alınmamıştır. Temsil düzeyini yükseltme çözümü hemen sağlanamasa da 1964 yılında Avrupa Komisyonu bünyesinde bir Avrupa İşbirliği Ajansı kurularak, ortaklık ülkelerindeki ofislerin delegasyon başkanları ve sözleşmeli delegasyon personelinin istihdamı ve yönetimi bu ajans bünyesinde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 1960'lardan itibaren özellikle Avrupa Kalkınma Fonu'nun uygulanmasının sağlanması ve denetlenmesi işlevleriyle kalkınma politikası kapsamında bu ofisler yaygınlaşmaya başlamışlardır (European Commission, 2004: 11-19). Yaounde and Lomé Sözleşmeleri'nin ardından 1960'ların ikinci yarısı ve 1970'lerde yoğun olarak *Afrika, Karayip ve Pasifik* (AKP) ülkelerinde açılan bu delegasyonlar, başta Fransa ve 1973'te tam üye olan Birleşik Krallık etkisiyle, eski kolonilerdeki çıkarların takip edilmesi açısından önemli görülmüşlerdir. Öyle ki, bu ofis ya da delegasyonlarda ilk dönemlerde bir kısmı eski kolonyal yöneticiler olan sözleşmeli personel çalışmış, zamanla bunların yerine daha çok Komisyon görevlileri atanmıştır (Austermann, 2012: 3). Eski koloniler ile Fransa arasındaki bağlantının bir başka göstergesi, 1958-1985 arasında Avrupa Kalkınma Fonu'ndan da sorumlu olan Komisyoner Fransız Robert Lemaigen'in koloni döneminde Afrika'da işadamlığı yapmış olmasıdır (Dimier & McGeever, 2006: 487).

1970'lerin başlarına gelindiğinde henüz diplomatik olmayan sınırlı görevlerle işleyen bu misyonların sayısı 30, toplam görevli Komisyon personeli 150 civarındadır. Ancak 1970'lerin ortalarından itibaren kalkınma programlarının koordinasyonu görevlerinin dışında da işlevler yüklenmeye başlanmıştır. Bu süreçte 1975 yılında imzalanan ilk Lomé Sözleşmesi'nin genişleyen

içeriği ve yapısı etkili olmuştur; AKP ülkeleriyle kalkınma desteğinin yanında ancak ötesinde bir ortaklık ilişkisi de ön gören bu sözleşmeyle birlikte, bu ülkelerdeki Komisyon temsilciliklerinin de işlevleri ve rolleri dönüşmeye başlamıştır. Hepsinde eşit düzeyde olmamakla birlikte, çoğu daha resmi temsilcilik fonksiyonunu üstlenerek tam delegasyon formatına dönüşmüşler, misyon başkanı olan Komisyon Delegatesi'nin göreve tayini, tıpkı büyükelçilik atanmasına benzer bir prosedürle ev sahibi ülkeyle yapılan anlaşmaya tabi olmuştur. Dönemin Komisyon yetkililerinin ifadesiyle, adeta bir uluslararası hukuk geleneği yaratılarak “*Bir diplomatik aktör olarak Avrupa Topluluğu'nun bir devlet gibi kabul edilmesi*” üçüncü devletler tarafından mümkün olmuştur (Dimier & McGeever, 2006: 496). Böylelikle tam Komisyon delegasyonu statüsüne yükselen AKP ülkelerindeki bu temsilciliklerin sayısı 1975 ile 1978 arasında ikiye katlanarak 41'e yükselmiştir. AKP ülkeleri dışında da delegasyon sayılarının hızla yükseldiği görülmektedir. 1980'lerin başlarında 8 güney ve doğu Akdeniz ülkesinde, ayrıca dış ticaret ilişkilerinin gelişmesiyle Delhi, Bangkok, Karakas, Japonya ve uluslararası örgüt olarak BM'de (New York) açılan ve AKP ülkelerindekiler gibi AK Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü'ne (DG I) bağlı olarak yönetilen bu delegasyonlarda daha diplomatik bir yaklaşım benimsenmiştir (European Commission, 2004: 19-21, 24). Bu dönemde temsilcilik olarak “... *AT politikalarının yürütülmesine yardımcı oldukları, AT üyelerinin diplomatik misyonları ile iş birliği ve koordinasyonu sağlamaya yönelik*” işlevleri yerine getirmeye başladıkları bilinmektedir; Avrupa Komisyonu görevlilerinin delegasyonun bulunduğu ülkelere seyahatlerinde tavsiye ve destek vermek, Brüksel kurumlarıyla iletişim kurmak isteyenlere bilgi sağlayan irtibat merkezleri olarak hareket etmek gibi faaliyetleri söz konusu olmuştur (Drieskens, 2012: 54). Bununla birlikte, Avrupa entegrasyonu derinleştikçe ve genişledikçe, delegasyonların da kapsamları, nitelikleri ve işlevleri gelişmiştir.

Tablo 1. Komisyon Delegasyonlarının Sayısal Artışı

Yıl	AKP Dışı Ülkeler	AKP Ülkeleri	Toplam
1969	2	0	2
1979	6	47	53
1988	6	64	70
1989	20	65	85
1991	37	65	102
1993	42	66	108
1995	50	66	116
1998	60	66	126

Kaynak: (Bruter, 1999: 184).

Her ne kadar bu delegasyonların ortaya çıkışı AT'de ileriye dönük stratejik bir planlamanın değil de değişen ihtiyaçların yönlendirdiği pragmatik bir sürecin ürünü olarak görülse de (Merket, 2014: 2), 1980'lerde bir yandan delegasyonların sayısı artarken, diğer yandan artan personel sayısı ve statülerinin yarattığı karmaşa reformlarla giderilmeye başlanmıştır. Bunun yanında Komisyon, delegasyonların diplomatik statülerinin sağlanması için de bir dizi girişimde bulunmuştur. Örneğin tüm ülkelerdeki delegasyonların ev sahibi ülke ile anlaşma yapılarak kurulması, çoğu delegasyon başkanının Komisyon Başkanı tarafından verilen ve büyükelçi unvanıyla hitap edildikleri imatname ile ev sahibi ülkenin devlet başkanı nezdinde akredite edilmesi sağlanmıştır. Genişleyen pozisyonları nedeniyle çeşitli ek işlevler de yüklenmiş, Komisyon adına ev sahibi ülkelerde müzakerelere girilmesi, üst düzey ziyaretlerin organize edilmesi gibi büyükelçiliklere benzer işlevleri yerine getirmeye başlamışlardır (European Commission, 2004: 36). Ev sahibi ülke ile anlaşmaya örnek olarak 1987'de Türkiye'de açılan Avrupa Toplulukları Komisyonu Türkiye Temsilciliği'nin kuruluşuna dair anlaşmanın içeriği verilebilir. 1974 yılında önce bir AT Basın ve Enformasyon Bürosu olarak kurulan yapı, 1987 yılında AT Komisyonu ve Türkiye arasında yapılan anlaşma ile tam yetkili temsilcilik olarak yeniden kurumsallaştırılmış, Temmuz 2004'de adı Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu olarak güncellenmiştir (Görpe, 2010: 370). 4 Şubat 1987 tarihinde imzalanan ve açık adı Avrupa Toplulukları Komisyonunun Türkiye'de Temsilciliğinin Kurulması ve Bu Temsilciliğin Ayrıcalıkları ve

Dokunulmazlıkları Konusunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Avrupa Toplulukları Komisyonu Arasında Anlaşma'nın 3. maddesinde yapılan düzenlemeye göre: “Komisyon Temsilciliği, Temsilciliğin Başkan ve üyeleri ile bunların her birinin ailelerine mensup aile fertleri Türkiye topraklarında, Viyana Sözleşmesi hükümleri uyarınca diplomatik misyonlara ve bunların mensuplarına Türkiye’de tanınan ayrıcalıklardan ve dokunulmazlıklardan yararlanırlar” (Resmi Gazete, 1987: 2). Bu madde göstermektedir ki, adı temsilcilik/delegasyon olsa da tam yetkili diplomatik misyona eş değer kabul edilmiştir.

1980’lerde sayıları çoğalan delegasyonlara Soğuk Savaş’ın bitmesinin ardından eski Doğu Bloğu ülkelerinde açılanlar katılmış, özellikle TACIS (Bağımsız Devletler Topluluğu ve Gürcistan’a Teknik Yardım- Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States and Georgia) ve PHARE (Polonya ve Macaristan: Ekonomilerini Yeniden Yapılandırma Yardımı- Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies) gibi programların uygulanmasının takibinde bu delegasyonlar önemli işlevler yerine getirmişlerdir. Ayrıca ev sahibi ülkelerdeki diğer AB teknik ve mali destek programlarını, katılım öncesi destekleri izlemek gibi görevlerle donatılmışlardır (Drieskens, 2012: 54). 1980’lerde gündemde daha belirgin hale gelen delegasyonların kariyer statüsü ve yönetimleriyle ilgili meselelere bir çözüm olarak 1993 yılında Birleşik Dış İlişkiler Servisi kurularak dış görevde bulunan personel için bir kariyer rehberliğinin ve temsil işlevlerine ilişkin talimatların belirlenmesi sağlanmış, böylelikle delegasyonların özerklikleri yavaş da olsa sınırlandırılmaya başlanmıştır (Merket, 2014: 6). Dönemin en önemli düzenlemeleri Prodi Komisyonu sürecinde kapsamlı şekilde uygulamaya geçirilmiştir. Dış ilişkiler görevlilerine ilk kez 1994 yılından itibaren özel eğitimler vermeye başlanmış, 1999 yılında bu eğitimlerin kapsamı genişletilmiştir. Genel olarak dış ilişkiler görevlilerinin hepsine yönelik bir düzenleme olmakla birlikte rotasyon uygulamasına geçilmesi, delegasyon personelinin en ilgilendiren düzenlemelerden biri olmuştur. Özellikle o döneme kadar mesleki eğitim verilmemiş olan, delegasyon personeline yönelik bir sürekli eğitim programı başlatılmış, bu kapsamda çeşitli AB politikaları ve dünya bölgeleri özelinde bilgi temelli modüllere ve özellikle personelin diplomatik becerilerini geliştirmeye yönelik genel yetenek derslerine yer verilmiştir. Delegasyon personelinin saha görevlerinde ihtiyaç duyacakları müzakere teknikleri, sunum teknikleri, medya ilişkileri, personel ve kaynak yönetimi, proje döngüsü yönetimi gibi bir kısmı diplomatik yaşamda gerekli becerileri kazanmaları önemsenmiştir. Bir başka eğitim boyutu, göreve başlamadan önce delegasyon personeline (hem Komisyon hem de üye ülkelerden delegasyon görevi yapan personele) verilen hazırlık dersleri olmuştur. Bunlarda protokol düzenlemeleri, Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi, güvenlik, AB dışındaki topraklarda yapılan görevlerde hak ve yükümlülükler gibi konular yer almıştır. 1999 sonrasında geliştirilen eğitim programında, örneğin, delegasyon başkanına yönelik üye devlet büyükelçilikleriyle iş birliği kurma gibi konularda görev öncesi dersler verilmesi, tüm dış ilişkiler birimi personeline diplomatik konuşma ve yazma teknikleri giriş dersleri ile AB dışı dillerin öğretilmesi gibi düzenlemeler planlanmıştır (Commission of the European Communities, 1999: 3-6). Delegasyon personeline yönelik eğitim programlarının içeriğinin adeta büyükelçilik misyonlarında gerekli nitelikleri kazandırmaya yönelik bir yapıda oluşturulduğu görülmektedir. Özellikle 1993 yılında ODGP’nin kurulması sonrasında bu tür faaliyetlere girişilmesi anlaşılır bir durumdur. Ayrıca doksanlı yılların ikinci yarısından itibaren atılan bu adımlar, AB’nin diplomatik varlığının gelişiminin de göstergeleri olmuştur.

Komisyon delegasyonları farklı formatta olsa da 1950’lerin başlarından itibaren köklerini bulmuş, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren uluslararası alanda diplomatik forma kavuşmaya başlamıştır. Ancak AB sisteminde kurucu antlaşmalar düzeyinde ilk kez 1993’te ABA’nın ODGP başlığında J.6 maddesinde yer bulmuştur (TEU, 1992: 60). Antlaşma’nın Amsterdam Antlaşması’yla tadil 20. maddesinde de aynı düzenleme ile Komisyon delegasyonlarına, üye devletlerin üçüncü ülkelerdeki ve uluslararası konferanslardaki diplomatik ve konsüer misyonları ile uluslararası örgütlerdeki temsilcilikleriyle, yani diğer dış temsil görevi bulunan diplomatik yapılarla birlikte sayılmış ve iş birliği içinde çalışmalarına dair görevler verilmiştir (TEU, 1997: 159). Ancak tam anlamıyla bir diplomatik kimlikle delegasyonların büyükelçiliklere dönüştürülmesine ilişkin ilk resmi yaklaşım, Avrupa Konvansiyonu Dış Eylem Çalışma Grubu’nun raporunda yer almıştır. Buna göre “Komisyonun delegasyonları AB delegasyonları/büyükelçilikleri haline gelecekler ve ... bu AB

delegasyonları/elçilikleri, ODGP ile ilgili konularda YT görevini üstlenen kişinin yetkisi altında ve dış eylemin diğer yönleri için Komisyon'un doğrudan yetkisi altında çalışacaklardır" (The Secretariat of the European Convention, 2002: 6-7). Tam olarak bu raporda önerildiği gibi büyükelçilik ifadesiyle olmasa da Lizbon Antlaşması'nın "‘Komisyon delegasyonları’, ‘Birlik delegasyonları’ ile değiştirilecektir..." hükmüyle, delegasyonların Birliği temsilinin hukuki altyapısı sağlanmıştır (The Treaty of Lisbon, 2007: 31). Birkaç hafta içinde dünya çapındaki çoğu Komisyon delegasyonu Birlik delegasyonu olarak düzenlenmeye başlanmıştır (The Council of the EU, 2010b). Bu delegasyonlar birkaç ay içinde kurumsal yapısı hazırlanan ADES'e bağlanarak detaylı düzenleme yapılmıştır. ADES'in kuruluşu ve işleyişine dair Konsey Kararı'nın kapsamlı 5. maddesinden özetle (The Council of the EU, 2010a: 34):

- Bir delegasyonun açılması veya kapatılmasına Konsey ve Komisyon ile mutabık kalınarak YT karar verecektir,
- Her delegasyon, delegasyonun çalışmalarının yönetiminden ve Birliğin tüm eylemlerinin koordinasyonunun sağlanmasından YT'ye karşı sorumlu olacak bir Delegasyon Başkanının yetkisi altına olacaktır,
- Delegasyon personeli ADES ve Komisyon personelinden oluşacaktır,
- Delegasyon Başkanı, Komisyon tarafından alt yetki verilmesiyle ev sahibi üçüncü ülkedeki Birliğin projeleriyle ilgili operasyonel kredilerin uygulanmasından sorumlu olacaktır,
- Delegasyon Başkanı, delegasyonun akredite olduğu ülkede, özellikle anlaşmaların akdedilmesinde ve yasal süreçlerin tarafı olarak Birliği temsil etme yetkisine sahip olacaktır,
- Birlik delegasyonları Üye Devletlerin diplomatik servisleriyle yakın işbirliği içinde çalışacak ve bilgi paylaşımında bulunacaktır,
- Birlik delegasyonları, Üye Devletlerin talebi üzerine, Üye Devletleri diplomatik ilişkilerinde destekleyecek ve üçüncü ülkelerdeki Birlik vatandaşlarına konsolosluk koruması sağlayabilecektir.

Konumuz açısından önemli bir düzenleme de YT'nin ev sahibi devletlerin Birlik delegasyonlarına, personeline ve mallarına, *1961 Diplomatik İlişkilere İlişkin Viyana Sözleşmesi*'nde atıfta bulunulanlara eşdeğer ayrıcalıklar ve bağışıklıklar vermelerini sağlamak için gerekli önlemleri alma görevinin verilmesidir. On yıllar boyunca Komisyon delegasyonlarına tedrici olarak sağlanması mücadelesi verilen bu ayrıcalık ve bağışıklıklar, Birlik delegasyonları için YT sorumluluğunda garanti altına alınmıştır. Viyana Sözleşmesi'nin esasında devletler arasındaki diplomatik ilişkileri düzenleyen özüne rağmen, AB kendi diplomatik temsilcileri için bunun uygulanmasının önemini bir kez daha ilan etmiştir. AB delegasyonlarının adeta AB büyükelçilikleri gibi algılanmasının altında yatan asıl neden, delegasyon diplomatlarının işte bu Sözleşme hükümlerine tabi olmasıdır.

Bu kapsamda AB günümüzde tüm dünyadaki delegasyonları ve ofislerinin toplamını *diplomatik temsilcilikler* olarak isimlendirmektedir; üçüncü ülkelerde ve uluslararası örgütlerde toplam 144 diplomatik temsilciliği bulunmaktadır (EEAS, 2022). Bu delegasyonlarda 2392 ADES bünyesinde personel görev yaparken, Komisyon'dan 3797 personel atanmıştır. Delegasyon başkanlıklarının dağılımında 4 ülke öne çıkmaktadır. Başkanlıkların dağılımında İspanya %28, Almanya ve İtalya %25, Fransa %22 civarında ağırlığa sahiptir (EEAS, 2021: 45-56). Oldukça geniş bir diplomatik temsilcilik ağına sahip olan AB'nin diplomasi hukukundaki belirsiz ancak anlaşmalarla belirlenen konumunun yanında, diplomatik kişiliğinin henüz oturmamış yönlerini en azından mukim delegasyonlarının varlığıyla güçlendirmeye çalışmaktadır. Bu çok kaynaktan beslenen ve aslında AB düzeyinde diplomatik eğitimin bile yeni sayılabileceği bu temsilciliklerin en önemli özelliği ise, AB'nin dış dünyadaki diplomatik varlığının diplomatik kişiliğe evrilmesi sürecinde Coreper'le birlikte en uzun süredir var olan yapılardan biri olmalarıdır.

SONUÇ

AB'nin kuruluş yıllarından itibaren zayıf da olsa diplomatik kişiliğinin ortaya çıkışı, temsil meselesinin hala karmaşık da olsa düzenlenmeye çalışılması ve kurumsallaşma yolunda yapılan girişimler, dış eylem kapsamında bir AB diplomasisi yaratılması yönündeki beklentileri de güçlendirmiştir. Ancak diplomasi, sadece uluslararası aktörlüğün doğmasıyla değil aktörün diğer aktörlerle sistemli ve uygun araçlarla kurduğu ilişkileri de gerektirmektedir. AB gibi kendine has bir yapının geleneksel diplomatik anlayışla ele alınması, hatta çok taraflı diplomasi dinamikleriyle de açıklanmaya çalışılması adil olmayacaktır. Bununla birlikte köklü diplomasi tarihine sahip, mukim diplomasinin doğduğu Avrupa geleneğinin tüm bu katmanlarda en azından kendi farklılığına uygun bir diplomatik yapı oluşturması ve sürdürmesi anlaşılabilir bir durumdur. Bu yolda özellikle Lizbon'la oluşturulan diplomatik ortam ve diplomatik servis yoluyla dış dünyayla ilişkilerin ortaklaştırılma, en azından iş birliği içinde çalışma zemininin geliştirilme çabaları önemlidir.

Ancak bu ortam sadece bir Lizbon mucizesi olarak görülmemelidir; YT ve ADES gibi icatlar belli bir gelişim hattının sağladığı zeminde ortaya çıkabilmişlerdir. Coreper ve Komisyon delegasyonları gibi iç ve dış diplomatik sahada bütünleşme yıllarının başlarından itibaren varlığını sürdüren kurumsal oluşumlar, Topluluklardan AB'ye diplomatik bir varlığın doğması ve daha sonra Lizbon'la diplomatik kişiliğe evrilebilmesi sürecinde önemli işlevler yerine getirmişlerdir. Her ne kadar kapalı kapılar ardında ve görünmeden çalışsa da Coreper, AB içi düzeyde üye devletler arasında ayrı bir diplomatik ilişki kalıbının yerleşmesine, AB'nin iç diplomatik bütünleşmesinin sağlanmasına ve sürdürülmesine yardımcı olmaktadır. Komisyon delegasyonları ise kolonyal işleyişin uzantıları olarak görülerek on yıllarca kalkınma işbirliği alanına hapsedilmiş olsa da bütünleşmenin ilerleyişi ile karşılıklı bir beslenme süreci söz konusu olmuştur. Bütünleşme ekonomik alandan siyasal alana doğru ilerledikçe, Komisyon delegasyonları da dış dünyada daha genel temsil ihtiyacının karşılanması için başvuru yapıları haline getirilmeye başlanmıştır. Neticede AB'nin dış diplomatik düzeyinde Komisyon delegasyonlarının Birlik delegasyonları haline getirilmesi, ev sahibi ülkelerle eski kurulmuş bağların üzerine yeni ilişkiler inşa edilebilmesi için güvenilir ve tanıdık bir zemin sağlamıştır.

Yüzyıllara dayalı bir geleneği olan Avrupa diplomasisinin son aşamasında bir AB diplomasisinden bahsetmek mümkündür. Ancak bu, henüz güçlü ve tüm bileşenleriyle işleyebilen bir AB diplomatik sisteminin var olduğunu göstermemektedir. Böylesi bir sistemin çeşitli unsurları, özellikle kurumsal düzeyde görülebilse de bu sistemin varlığı ODGP'nin kaderine bağlıdır. ODGP'deki bütünleşme düzeyi, AB diplomatik sisteminin de ne kadar somutlaşabileceğini gösterecektir. Bununla birlikte, zayıf da olsa bu sistemin Lizbon'la oluşturulan ortamda gelişebilmesi beklenmektedir ancak üye devletlerin rızası, iç kurumlararası yetki paylaşımı, dış dünyada kabul, temsil sorunlarının çözülmesi gibi kronik bazı meselelerin aşılması da kolay olmayacaktır. Bu yüzden çok daha uzun yıllar AB'de ulus devlet diplomasisinin ağırlığı ve onların yanında AB diplomasinin birlikte var olmaya devam etmesi söz konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adler-Nissen, R. (2009). Late sovereign diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*, (4), 121–141.
- Aissaoui, A. (2018). The Amarna diplomacy in IR perspective: A system of states in the making. *Estudos Internacionais*, 6(2), 9–29.
- Austermann, F. (2012). Towards embassies for Europe? EU delegations in the Union's diplomatic system. *Policy Paper 8. The Diplomatic System of the EU Network*.
- Balfour, R., & Ojanen, H. (2011). Does the European External Action Service represent a model for the challenges of global diplomacy?. *IAI Working Papers 11/17*. Roma: Istituto Affari Internazionali.
- Bátora, J. (2005). Does the European Union transform the institution of diplomacy?. *Journal of European Public Policy*, 12(1), 44–66.

- Bátora, J. (2013). The ‘mitrailleuse effect’: The EEAS as an interstitial organization and the dynamics of innovation in diplomacy. *Journal of Common Market Studies*, 51(4), 598–613.
- Berridge, G. R., & James, A. (2003). *A dictionary of diplomacy*. Hampshire&New York: Palgrave Macmillan.
- Bicchi, F., & Bremberg, N. (2016). European diplomatic practices: Contemporary challenges and innovative approaches. *European Security*, 25(4), 391–406.
- Bicchi, F., & Schade, D. (2022). Whither European diplomacy? Long-term trends and the impact of the Lisbon Treaty. *Cooperation and Conflict*, 57(1), 3–24.
- Black, J. (2010). *A history of diplomacy*, London: Reaktion Books.
- Bruter, M. (1999). Diplomacy without a state: The external delegations of the European Commission. *Journal of European Public Policy*, 6(2), 183–205.
- Can, H. (2013). *Avrupa Birliği hukuku*, İstanbul: Sürat Üniversite Yayınları.
- Canali, S. (2019). European Union diplomats: An emerging epistemic community?. *CEPOB 8.19*. Bruges: College of Europe.
- Comelli, M., & Matarazzo, R. (2011). Rehashed commission delegations or real embassies? EU delegations post-Lisbon. *IAI Working Papers 11*. Rome: Istituto Affari Internazionali.
- Commission of the European Communities. (1973a). The Copenhagen Summit Conference. *Bulletin of the European Communities*, 6/12-1973, 6–12.
- Commission of the European Communities. (1973b). Political cooperation. *Bulletin of the European Communities*, 6/12-1973, 118–122.
- Commission of the European Communities. (1999, April 21). The development of the external service. Communication from the Commission COM(1999) 180 final. Brussels.
- Constantinou, C. M., & Sharp, P. (2016). Theoretical perspectives in diplomacy. In Constantinou, C. M., Kerr, P. and Sharp, P. (Eds.), *The SAGE handbook of diplomacy* (pp. 13–27). London: SAGE Publications.
- Cornago, N. (2008). Diplomacy. In Lester K. (Ed), *Encyclopedia of violence, peace, & conflict* (pp. 574–580). Vol. 1. Oxford: Elsevier.
- Council Decision. (2009, December 11). Amended Council decision of 1 December 2009 adopting the Council's rules of procedure. Official Journal of the European Union, L 325, 35–61. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:02009D0937-20220101&from=EN>
- CVCE. (2016). Origin and development of Coreper. Retrieved from https://www.cvce.eu/content/publication/2007/3/9/debc33b6-de37-4f54-bb9a-0e3508885349/publishable_en.pdf
- Davis Cross, M. K. (2008). A European epistemic community of diplomats. In Sharp, P. & Wiseman, G. (Eds), *The diplomatic corps as an institution of international society* (pp. 223–245). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Davis Cross, M. K. (2010). Sustainable diplomacy in the European Union. In Constantinou, Costas M. and Der Derian, James (Eds.), *Sustainable diplomacies* (pp. 192–212). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Davis Cross, M. K. (2014). The practice of diplomacy and EU security policy. In Wilga, M. and Karolewski, I. P. (Eds.), *New approaches to EU foreign policy* (pp. 106–124). London and New York: Routledge.
- Dermendzhiev, D. (2014). The emergence of a network of ‘European embassies’: Increasing cooperation between EU delegations and member state diplomatic missions. *EU Diplomacy Papers 10*. Bruges: College of Europe.
- Dimier, V., & Mc Geever, M. (2006). Diplomats without a flag: The institutionalization of the delegations of the Commission in African, Caribbean and Pacific countries. *Journal of Common Market Studies*, 44(3), 483–505.
- Drieskens, E. (2012). What’s in a name? Challenges to the creation of EU Delegations. *The Hague Journal of Diplomacy*, (7), 51–64.
- Duke, S. W. (2002). Preparing for European diplomacy?. *Journal of Common Market Studies* 40(5), 849–870.
- Duke, S. W. (2013). European External Action Service and public diplomacy. *Discussion Papers in Diplomacy*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’.
- EEAS. (2021). Human resources report 2020. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eeas_hr_report_2020_8.pdf

- EEAS. (2022). EU diplomatic representations. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/eeas/about-european-external-action-service_en#8419
- Efe, H. (2010). Soğuk Savaş döneminde Avrupa’da ortak dış politika oluşturma çabaları. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9(1), 37–62.
- Euronews. (2009, November 20). Kissinger's call question answered. *Euronews*. Retrieved from <https://www.euronews.com/2009/11/20/kissinger-s-call-question-answered>
- European Commission. (2004). *Taking Europe to the world 50 years of the European Commission's external service*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004.
- European Council. (1999, June 3-4). *Cologne presidency conclusions*. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/kolnen.htm
- Fernández, A. M. (2008). Consular affairs in the EU: Visa policy as a catalyst for integration?. *The Hague Journal of Diplomacy*, (3), 21–35.
- Goebel, R. J. (2013). Supranational? Federal? Intergovernmental? The governmental structure of the European Union after the Treaty of Lisbon. *Columbia Journal of European Law*, 20(1), 77–142.
- Görpe, S. (2010). EU Communication with candidate countries: The case of Turkey. Public relations consultants' analyses of EU communications. In Valentici, C. and Nesti, G. (Eds.), *Public communication in the European Union history, perspectives and challenges* (pp. 363–387). UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Harr, J. E. (1969). *The professional diplomat*. New Jersey: Princeton University Press.
- Hill, C., & Wallace, W. (1979). Diplomatic trends in the European Community. *International Affairs*, 55(1), 47–66.
- Hill, C. (1993). The capability-expectations gap, or conceptualizing Europe's international role. *Journal of Common Market Studies*, 31(3), 305–328.
- Hill, D. J. (1899). *Course in European diplomacy*. Washington: The Columbian University.
- Hocking, B., & Smith, M. (2011). An emerging diplomatic system for the EU? Frameworks and issues. *Cuadernos Europeos de Deusto*, (44), 19–42.
- Hocking, B., & Spence, D. (2005). Towards a European diplomatic system?. *Discussion Papers in Diplomacy*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Hocking, B., Melissen, J., Riordan, S., & Sharp, P. (2012). Futures of diplomacy: Integrative diplomacy in the 21st century. *Report 1*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Hwee, Y. L., & Yeong, L. H. (2013). Who acts for the EU before and after the Lisbon Treaty? The view through the media in Singapore and Thailand. *Baltic Journal of European Studies*, 3(3), 85–104.
- James, A. (2016). Diplomatic relations between states. In Constantinou, C. M., Kerr, P. And Sharp, P. (Eds.), *The SAGE handbook of diplomacy* (pp. 257–267). London: SAGE Publications.
- Jørgensen, K. E. (1999). Modern European diplomacy: A research agenda. *Journal of International Relations and Development*, 2(1), 78–96.
- Jönsson, C. (2018). Diplomatic representation: states and beyond. In V. Stanzel (Ed.), *New Realities in Foreign Affairs: Diplomacy in The 21st Century* (pp. 21–26). Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik.
- Kahraman, S. (2008). Avrupa dış politikası ve Avrupa Birliği'nin uluslararası aktörlüğü üzerine bir değerlendirme. B. Akçay, S. Kahraman & S. Baykal (Ed.), *Avrupa Birliği'nin güncel sorunları ve gelişmeler içinde* (s. 397–417). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Keukeleire, S. (2003). The European union as a diplomatic actor: Internal, traditional, and structural diplomacy. *Diplomacy and Statecraft*, 14(3), 31–56.
- Laursen, F. (2012). The Lisbon Treaty: Overview of institutional choices and beginning implementation. In Finn Laursen (Ed.), *The EU's Lisbon Treaty institutional choices and implementation* (pp. 3–17). London and New York: Routledge.
- Lempp, J. (2007). Coreper enlarged: how enlargement affected the functioning of the Committee of Permanent Representatives. *European Political Economy Review*, (6), 31–52.
- Lewis, J. (1998). The institutional problem-solving capacities of the Council: The Committee of Permanent Representatives and the methods of community. *MPIfG Discussion Paper 98/1*. Köln: Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung.
- Lewis, J. (2003). Informal integration and the supranational construction of the Council. *Journal of European Public Policy*, 10(6), 996–1019.

- Lewis, J. (2017). Coreper: National interests and the logic of appropriateness. In D. Hodson & J. Peterson (Ed.), *The institutions of the European Union* (pp. 334–356). Fourth Edn. Oxford: Oxford University Press.
- Maurer, H., & Wright, N. (2021). Still governing in the shadows? Member states and the political and security committee in the Post-Lisbon EU foreign policy architecture. *Journal of Common Market Studies*, 59(4), 856–872.
- Merket, H. (2014, May). From Commission to Union delegations: A legal-institutionalist analysis. *Conference of European Union in International Affairs IV*, Brussels.
- Neumann, I. B. (2012). Euro-centric diplomacy: Challenging but manageable. *European Journal of International Relations*, 18(2), 299–321.
- Nicolson, H. (1942). *Diplomacy*. London: Oxford University Press.
- Nicolson, H. (2001). *The Evolution of Diplomatic Method- Being the Chichele Lectures Delivered at the University of Oxford in November 1953*, 3rd edn., Leicester: University of Leicester.
- Oğurlu, E. (2019). Avrupa dış eylem servisi kapsamında Avrupa Birliği'nin diplomatik dönüşümü. *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 361–381.
- Özdal, B., & Genç, M. (2005). *Avrupa güvenlik ve savunma politikasının Türkiye-AB ilişkilerine etkileri*. İstanbul: Aktüel.
- Publishing Services of the European Communities. (1965). *Treaty establishing a single Council and a single Commission of the European Communities and annexed documents*. Retrieved from <http://aei.pitt.edu/5202/1/5202.pdf>
- Rasmussen, S. B. (2014). EU diplomacy after Lisbon: Institutional innovation, diplomatic practices and international strategy. *Romanian Review of Social Sciences*, (7), 38–73.
- Reçber, K. (2011). *Diplomasi ve konsolosluk hukuku*. Bursa: Dora Yayınları.
- Resmi Gazete. (1987, Haziran 4). Avrupa Toplulukları Komisyonunun Türkiye'de Temsilciliğinin kurulması ve bu temsilciliğin ayrıcalıkları ve dokunulmazlıkları konusunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Avrupa Toplulukları Komisyonu arasında anlaşma. Sayı 19477, 1–3.
- Satov, E. (1917). *A guide to diplomatic practice*. Vol. I. London: Longmans, Green and Co.
- Schout, J. A. (1998). The presidency as juggler: Managing conflicting expectations. *Eipascope*, (2), 2–10.
- Secreteriat of the Commission. (1970). Report by the Foreign Ministers of the member states on the problems of political unification. *Bulletin of the European Communities*, 3(11), 9–14.
- Secreteriat of the Commission. (1972). The first summit conference of the enlarged community. *Bulletin of the European Communities*, 5(10), 9–26.
- Secreteriat of the Commission. (1973). Political cooperation between the nine. *Bulletin of the European Communities*, 6(9), 12–21.
- Shaw, M. N. (2018). *Uluslararası hukuk* (İ. Kaya, Çev.). 8. Baskı. Ankara: TÜBA.
- Sivrioğlu, U. T. & Yılmaz, M. E. (2017). İlk çağ uygarlıklarında diplomasi. *U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 179–227.
- Smith, (2015). The EU as a diplomatic actor in the post- Lisbon era: robust or rootless hybrid?. In Koops, Joachim A. and Macaj, Gjovalin (Ed.), *The European Union as a diplomatic actor* (pp. 11–30). London: Palgrave Macmillan.
- Spence, D. (2009). Taking stock: 50 years of European diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*, (4), 235–259.
- Spence, D., & Batora, J. (Ed.) (2015). *The european external action service european diplomacy post-Westphalia*, London: Palgrave Macmillan.
- Spiegel International. (2009, November 20). *New EU president and foreign minister - Europe chooses nobodies*. Retrieved from <https://www.spiegel.de/international/europe/new-eu-president-and-foreign-minister-europe-chooses-nobodies-a-662357.html>
- Tangör, B. (2012). Dış, güvenlik ve savunma politikaları. B. Akçay & İ. Göçmen (Ed.), *Avrupa Birliği Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar* içinde (s. 579-607). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- The Council of the EU. (2010a, August 3). Council decision of 26 July 2010 establishing the organisation and functioning of the European External Action Service (2010/427/EU). *Official Journal of the European Union*, L 201, 30–40.

- The Council of the EU. (2010b, January 19). *EU diplomatic representation in third countries- First half of 2010*, Note 17770/1/09 REV 1, Brussels.
- The Council of the EU. (2020). *The decision-making process in the Council*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/decision-making/>
- The General Secretariat of the Council. (2016). *Comments on the Council's rules of procedure European Council's and Council's rules of procedure*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- The Local. (2009, December 1). *Reinfeldt hails first day of EU's Lisbon Treaty*. Retrieved from <https://www.thelocal.se/20091201/23580>
- The Secretariat of the European Convention. (2002, December 16). *Final report of Working Group VII on External Action*. CONV 459/02, WG VII 17. Brussels.
- The Telegraph. (2009, November 20). *Profile: Baroness Ashton, EU's new foreign minister*. Retrieved from <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/eu/6609910/Profile-Baroness-Ashton-EUs-new-foreign-minister.html>
- The Treaty Establishing a Constitution for Europe. (2004, December 16). *Official Journal of the European Union*, C 310, 1–474.
- The Treaty Establishing the European Atomic Energy Community. (1958). United Nations Treaty Series, V 298, 169–266.
- The Treaty Establishing the European Community. (1992, August 31). *Official Journal of the European Communities*, C 224, 6–79.
- The Treaty Establishing the European Community. (1997, November 10). Consolidated version. *Official Journal of the European Communities*, C 340, 173–306.
- The Treaty Establishing the European Economic Community. (1958). United Nations Treaty Series, V 298, 11–165.
- The Treaty of Amsterdam. (1997, November 10). *Official Journal of the European Communities*, C 340, 1–144.
- The Treaty of Lisbon. (2007, December 17). *Official Journal of the European Union*, C 306, 1–271.
- The Treaty on European Union. (1992, July 29). *Official Journal of the European Communities*, C 191, 1–112.
- The Treaty on European Union. (1997, November 10). Consolidated version. *Official Journal of the European Communities*, C 340, 145–172.
- The Treaty on European Union. (2016, June 7). Consolidated version. *Official Journal of the European Union*, C 202, 13–45.
- The Treaty on the Functioning of the European Union. (2016, June 7). Consolidated version. *Official Journal of the European Union*, C 202, 49–199.
- Tuncer, H. (1995). *Eski ve yeni diplomasi*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Wouters, J., & Duquet, S. (2011). The EU, EEAS and Union delegations and international diplomatic law: new horizons?. *Working Paper 62*. Leuven: Leuven Centre for Global Governance Studies.
- Yılmaz, C., & Ay Arçın, Ş. (2020). Urusalimum ve Amarna mektuplarına göre devletlerarası ilişkilerdeki yeri. *CEDRUS Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, (VIII), 75–95.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Bu çalışmada kullanılan veriler, herkesin kullanımına açık şekilde paylaşıldığından ve etik kurul izni gerektiren araştırmalar içerisinde bulunmadığından etik kurul izni alınmamıştır.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederim.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Since the data used in this study is shared publicly and does not include research requiring ethics committee approval, ethics committee approval has not been obtained.

Acknowledgement : I thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

ANADOLU'DA TARİH ÖNCESİ DÖNEMDEKİ SOSYOEKONOMİK FAALİYETLERİN PAZARLAMA TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Esra DEMİRBAŞ¹

Öz

Pazarlama ile ilgili geçmiş çalışmalar, "pazarlama tarihi ve pazarlama düşünce tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır. Alderson'ın geçen yüzyılın ortalarında başlattığı pazarlamanın bilimsel teorik çerçevesini oluşturma gayretleri henüz tamamlanmamış ve pazarlama tarihinin başlangıcı ile ilgili ortak bir tespit henüz oluşmamıştır. Başlangıçla ilgili ortak mutabakatın henüz sağlanamaması, pazarlama faaliyetlerine konu olabilecek, kanıtlar ışığında sunulan geçmişe dair sosyoekonomik faaliyetlere yönelik çalışmaların, pazarlama tarihine de katkıda bulunabileceğine işaret etmektedir. Hazırlanan bu çalışma ile hem pazarlama tarihi literatürüne katkıda bulunabilmek hem de Anadolu'daki tarih öncesi sosyoekonomik faaliyetler irdelenerek, eski tarihlerle ilgili Anadolu'da pazarlama faaliyetlerine yönelik az sayıda çalışma olması sebebiyle bu alana da katkıda bulunulabilmek amaçlanmıştır. Yarım milyon yıldan daha uzun süren Buzul Çağı'nın sona ermesiyle birlikte; Anadolu'da avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdürdükleri Paleolitik ve Mezolitik Çağların ardından, insanların yerleşik düzene geçtiği Neolitik çağ başlamıştır. Daha çok su kenarlarına yakın bölgelerde kurdukları köylerde yerleşik düzende yaşamaya başlayan insanlar, tarım ve hayvancılıkla ilgilenmeye ve üreticiliğe başlamış, temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra artan ürünlerini de biriktirerek, kendilerinde olmayan eksik ürünle değiştirmek üzere mübadele, paylaşım ve dağıtım esaslı diğer topluluklarla ilişki kurmuşlar ve bu kurdukları ilişkilerle de o dönemlerde, iktisadi faaliyetlerin temelini oluşturmuşlardır. Avrupa görüşü pazarlama tarihinin başlangıcını Antik Yunan dönemine dayandırmaktadır. Hazırlanan bu kavramsal çalışma ile, bu dayanağın daha önceki dönemlerden başlatılabileceği, Anadolu'da neolitik dönemden itibaren pazarlama tarihi için önemli gelişmeler görüldüğü, özellikle Asur ticaret kolonileriyle birlikte bu gelişmelerin göz ardı edilmesinin mümkün olmayacağı sonucuna varılmıştır. Çalışma, pazarlama tarihiyle ilgili literatüre, özellikle de Anadolu'da tarih öncesi görülen pazarlama izleri anlamında katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler : Prehistorya, Anadolu, Ticaret, Pazarlama.

JEL Sınıflandırması : M30, M31, N00, R11, Z13.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yeni Yüzyıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, esra.demirbas@yeniyuzyl.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5717-734X.

Atıf/Citation (APA6):

Demirbaş, E. (2022). Anadolu'da tarih öncesi dönemdeki sosyoekonomik faaliyetlerin pazarlama tarihi açısından önemi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 783–800. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1078799>.

THE IMPORTANCE OF SOCIOECONOMIC ACTIVITIES IN THE PREHISTORICAL ANATOLIA FOR THE MARKETING HISTORY

Abstract

Studies in the history of marketing are categorized as marketing history and the history of marketing thoughts. Alderson’s efforts to define the scientific theoretical framework of marketing, that have been started in the middle of the last century, have not been completed yet. Meanwhile, there is no common determination for the beginning of the marketing history, yet. These uncompleted and undetermined situations lead marketing people to continue looking for the history of marketing. The objective of this conceptual study is to contribute to the literature on the marketing history by reviewing previous studies on socioeconomic activities that occurred in Anatolia during the prehistorical period and to try finding out traces to be served in the history of marketing. Moreover, to contribute to a few studies on the history of marketing in Ancient Anatolia. At the end of the Ice Age which lasted more than half a million years and in which people had survived by hunting and gathering, the Neolithic age began and people passed to settled life. Those people started to live in villages nearby a river or a lake and deal with agriculture and taming animals to use them in their daily life and they became productive. Finally, they found out to exchange their excess products with other producers who have what they need and meanwhile request their products. They presented the first attempts at economic transactions by exchanging, sharing, and distributing their products and goods. European marketing school accepts the ancient greek period for the beginning of marketing history. However, this conceptual study will provide evidence-based on previous written archeological sources about prehistorical Anatolia to date earlier the beginning of the marketing history than ancient Greek through the Bronze Age, considering the advanced commercial activities of Assyrian trading colonies.

Keywords : Prehistorical periods, Anatolia, Trade, Marketing

JEL Classification : M30, M31, N00, R11, Z13.

GİRİŞ

Pazarlama ile ilgili geçmiş çalışmalar, “pazarlama tarihi ve pazarlama düşünce tarihi şeklinde iki temel alan olarak gruplandırılmaktadır” (Jones & Tajadewski, 2017: 7). Pazarlama tarihi, “pazarlama pratiğinin tarihi ” (Jones ve ark., 2017: 2) ve “tutundurma faaliyetleri, perakendecilik, dağıtım kanalları, ürün tasarımı, marka, fiyatlandırma stratejileri ve tüketici davranışlarının tarihi” (Jones, 2010: 52; Hunt, 2011: 485) ile ilgilenirken; pazarlama düşünce tarihi “ pazarlama ile ilgili fikirlerin, kavramların, teorilerin, düşünce okullarının ortaya çıkışları, içerikleri ve zaman aralıkları ve de büyük düşünürlerin yaşamları”(Jones ve ark., 2017: 2–3) ile ilgilenir. Alderson’un 1957’deki çalışması, pazarlamanın bilimsel bir teori olarak temel çerçevesini oluşturmayı amaçlasa da Shaw (2020)’a göre bu yöndeki çabalar henüz sonuçlanmamıştır. Neticede de pazarlama tarihinin başlangıcı ile ilgili ortak bir tespit bugüne kadar oluşmamıştır. Başlangıçla ilgili ortak mutabakatın henüz sağlanamaması, pazarlama faaliyetlerine konu olabilecek, kanıtlar ışığında sunulan geçmişe dair sosyoekonomik faaliyetlerle ilgili çalışmaların, pazarlama tarihine katkıda bulunmaya devam edeceğini göstermektedir. Hazırlanan bu çalışma ile hem pazarlama tarihi literatürüne katkıda bulunabilmek hem de Anadolu’daki tarih öncesi sosyoekonomik faaliyetler irdelenerek, eski tarihlerle ilgili Anadolu’da pazarlama faaliyetlerine yönelik az sayıda çalışma olması sebebiyle bu alana da katkıda bulunulabilmek amaçlanmıştır.

Pazarlama tarihi üzerine yürütülen çalışmalarda, geçmiş dönemlere ait veriler, günümüzdeki modern pazarlama bilgisine göre yorumlanarak, aktarılmaktadır. Erdoğan ve Çiftçi (2015: 7) ye göre, “pazarlama faaliyetlerinin başlangıcını Havva’nın Adem’e elma vermesine kadar eskiye dayandırmak mümkündür ve bu ilişkide dahi Allah, Âdem, Havva ve Şeytan arasında bir pazarlama eyleminden söz edilebileceğini” ileri sürmektedirler. Avrupa’daki çalışmalar, günümüze ulaşan Antik Yunan metinlerine dayanarak, pazarlama faaliyetlerinin, bu toplum da ortaya çıktığını ileri sürerler. Örneğin Cassels (1936: 129) “Platon (2014)’un ‘Devlet’ eserinde bahsettiği zanaatkar(craftsmen) rollerini,

pazarlamanın aracı (middleman) rollerine benzetir”. Shaw (1995) da pazarlama sisteminin ortaya çıkması için gerekli makroekonomik koşulların Antik Yunan toplumunda oluştuğunu ileri sürmüş ve “Platon’un pazarlama sisteminin sosyoekonomik temelini gelecekteki makro pazarlama düşüncesine ışık tutacak, sağlam ve sistematik bir çerçevede incelediğini” (s.19) belirtmiştir. Ancak, ekonomi tarihi literatüründe, ilk pazar sisteminin, Antik Mezopotamya’da görüldüğüyle ilgili çalışmalar mevcut (Geniş, 2022) olup, Kestane (2015) ve Wengrow (2008) da çalışmalarında bu görüşü desteklemiştir. Radner (2019: 3), “Asur tarihinin M.Ö. 3. binyılda, Sümer kentlerine kuzeyden gelen ticari malları temin etmek için, ticari merkez olarak kurulmasıyla başladığını öne sürer”. Asur kenti bu dönemde Anadolu ile Mezopotamya arasında çok önemli bir ticaret merkezine dönüşmüştür (Veenhof, 2009: 1).

Hunt (1981: 7)’a göre makro pazarlama, “pazarlama sistemlerini, pazarlama sistemlerinin toplum üzerindeki etki ve sonuçlarını, toplumun, pazarlama sistemleri üzerindeki etki ve sonuçlarını” inceler. “Değişim pazarlama teorisinin merkezini oluşturuyorsa, o zaman değişim sistemlerinin ve daha spesifik olarak değişimin ekonomik bir karşılık içerdiği durumlarda pazarlama sistemlerinin, mikro pazarlamanın merkezinde yer aldığından bahsedilebilir. Bu değiş tokuşların, her biri fiyat pazarlığı yoluyla kendi amaçlarına hizmet etmeye çalışan istekli satıcılar ve istekli alıcılar arasında gerçekleştiği noktada, ortaya çıkan mübadele ağına ‘piyasa sistemi’ denir”. (Layton, 2007: 227). Fisk (1967: 3)’e göre de, “pazarlama sistemleri, fazla ürünlerin karşılıklı mutabakatla değişimi sonucu ortaya çıkmıştır”. Bütün bu söylemler, pazarlama tarihinin başlangıcının ve pazarlamaya öncül sayılabilecek faaliyetlerin, tarih öncesi çağlardaki sosyoekonomik faaliyetlerin gözlemlenerek, yeni bir takım bulgulara ulaşılabileceği yönünde ışık tutmaktadır.

İnsanoğlunun Eski Çağlarda doğaya ve onun koyduğu koşullara büyük ölçüde tutsak olması, Anadolu yarımadasında da görüldüğü gibi, çeşitli uygarlıkların doğup gelişmesine yol açmıştır (Akurgal, 2020). Anadolu gerek tarih öncesi gerek tarih sonrası, “tüm dönemler boyunca, her zaman Batı Asya, Doğu Akdeniz Bölgesi ve Kıta Avrupası arasında köprü vazifesi görmüş” (Sıddıq, 2019: 85) ve buna bağlı olarak da çok eski dönemlerden itibaren ticari faaliyetlere sahne olmuştur.

Eski Çağ tarihiyle ilgili kaynaklar, arkeolojik ve yazılı kaynaklardır. Arkeoloji kelimesinin etimolojisine baktığımızda, “Antik Yunancada eski anlamına gelen arkeo ile bilim anlamına gelen logos kelimelerinden oluşan ve geçmişin bilimi anlamına gelen arkeoloji, aslında insanlık tarihinin kültürel geçmişini, kültürel değişimini ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerini ele almaktadır” (Özbilen, 2020: 41). Arkeolojiyi, “kazı ve yüzey araştırması gibi teknikler ve analizler kullanarak, yazılı kaynaklar ve her türlü somut kalıntılar üzerinden insanlığın geçmişini araştıran bilim dalı” (Gölbaş, 2016: 303) olarak da tanımlamak mümkündür. “Arkeolojik kaynaklar, kalıntılar ve arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılmış buluntular olup; bazen yazılı kaynakları desteklemekte bazen de tek başlarına değerlendirilmektedir” (Özbilen, 2020: 42). Arkeolojik kazılarda ele geçen araç gereçler, çeşitli sanat eserleri bizlere, eski dönemlere ait günlük yaşam ve sosyoekonomik yapı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hatta anıt, heykel, zafer takı, lahit mezar gibi kalıntıların da bazı özel durumların gelecek kuşaklara aktarılacak üzere yapıldığını ileri sürülmektedir (Memiş, 2019).

Şekil 1 de görüldüğü üzere; tarih öncesi uygarlıklar, insanların yaşadığı kültürel gelişmelere bağlı olarak, taş ve maden devri olarak iki ana grup altında toplanmaktadır. Taş devri, “Paleolitik (Eski Taş) Çağ M.Ö.13-14 bin; Epi-Paleolitik veya Mezolitik Çağ (Orta Taş) M.Ö.14-10.5 bin ve Neolitik (Yeni/Cilali Taş) M.Ö.10.5-5.8bin çağı olarak üç bölüme ve Maden devri de Kalkolitik (Bakırtaş) M.Ö. 5.8-3.1 bin, Eski Tunç (Bronz) Çağı M.Ö.3.1-1.2 bin şeklinde” sıralanmaktadır (Gökçek & Abacı, 2019: 15-16).

Şekil 1’de ise Anadolu’da yaşanan tarih öncesi dönemlerin denk geldiği yıllar belirtilmektedir.

Çağ	YILLAR
Paleolitik (Eski /Yontma Taş)	M.Ö. 1.300.000-14.000
Mezolitik (Epi-Paleolitik/Orta Taş)	M.Ö. 14.000-10.500
Neolitik (Yeni/Cilalı Taş)	M.Ö. 10.500-5.800
Kalkolitik (Bakırtaş)	M.Ö. 5.800-3.100
Tunç (Bronz)	M.Ö. 3.100-1.200

Şekil 1. Anadolu’nun Prehistorik Dönemleri

Kaynak: Gökçek ve ark., 2019: 16.

“M.Ö.3200 yılında Mezopotamya’da yaşayan Sümerlerin çivi yazısını bulması ile ilk çağ başlamıştır” (Kılıç, 2009: 122). “Mezopotamya’da yaklaşık M.Ö.3200’lerde icat edilen yazının Anadolu’ya gelişi, bin yıldan fazla zamanı bulmuştur” (Gökçek ve ark., 2019: 16–17). Anadolu’da Eski Tunç Çağı’nı takip eden Orta Tunç, Genç Tunç ve Demir Çağları yazının icadından sonraki çağlar olarak ele alındığından, tarih öncesi dönemi ele alan bu kavramsal çalışmada Anadolu’da üreticiliğin başladığı Neolitik dönem ile Erken Tunç Çağı (ETÇ)’nin sonuna kadar geçen dönem ele alınacaktır.

“İnsanoğlunun üretme içgüdüleriyle paylaşılma ve dağıtılmak üzere, kurulan ilişki ağı ve buna esas olan her türlü ürün, diğer toplumlarla paylaşılmak veya dağıtımını yapmak üzere kurulan ilişkiler, iktisadi faaliyetleri oluşturmuştur” (Yılmaz, 2019: 194). İlk ürünlerin ticareti bilindiği gibi mübadele esasına dayalı olarak ortaya çıkmıştır.

Öte yandan Amerikan Pazarlama Derneği (AMA)’nin 1985 yılından bu yana büyük ölçüde geçerliliğini sürdüren “pazarlama, kişisel ve örgütsel amaçlara ulaşmayı sağlayabilecek mübadeleleri gerçekleştirmek üzere malların, hizmetlerin ve fikirlerin geliştirilmesi, fiyatlandırılması, tutundurulması ve dağıtılmasına ilişkin planlama ve uygulama sürecidir” (Thomas, 2020: 958) şeklindeki tanımı ve Kotler (2009) in, değişimle ilgilenen iki ya da daha fazla tarafın var olduğu, her bir tarafın diğerleriyle değiştirebileceği değer taşıyan bir şeye sahip olduğu ve her bir tarafın bu değişime hazır olandan haberdar olup, diğerine teslim edebilir durumda olduğu her zaman ve her yerde pazarlama faaliyetlerinden bahsedilebileceği” şeklindeki görüşü, Kestane (2015: 191)’nin ister takas, ister ticaret, isterse değiş tokuş olarak ifade edilsin tarih öncesi dönemde insanlar arasında bir değişim olması halinde, doğal olarak pazarlama uygulamalarının varlığını da görmenin mümkün olacağı” yönündeki tespiti esas alınarak, hazırlanan bu kavramsal çalışmada Anadolu’da tarih öncesi dönemdeki ticari faaliyetler, Neolitik çağdan itibaren pazarlama açısından anlam taşıması yönünde incelenip, yorumlanmaya çalışılmıştır.

Araştırma yöntemi olarak; Paleolitik ve Mezolitik dönemlerde insanların sosyoekonomik durumlarına kısaca değinildikten sonra, Neolitik, Kalkolitik ve Erken Tunç çağlarındaki gelişmeler, kazılarda ele geçen bulgular, arkeologların ve tarih araştırmacılarının yazılı olarak aktardıkları çerçevede incelenerek, pazarlamanın ilk izleri ve öncül faaliyetleri neolitik çağdan itibaren tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, Neolitik Çağ’dan itibaren Anadolu’da iktisadi ve öncül pazarlama faaliyetlerinin görülmeye başladığı ve özellikle Erken Tunç Çağı’nda yaşayan Asur Ticaret Kolonileriyle ilgili Kültepe’de ele geçen çok sayıda yazılı tabletten, Asurlu tüccarların uluslararası ticarete ve pazar örgütlenmesinde oldukça başarı sağladıkları, talebi çok olan kalayı, kumaşla birlikte Anadolu’da pazarlayıp, tedarik ettikleri ve de karşılığında altın ve gümüşü kendi şehirlerine götürdükleri tespit edilmiştir. Bu faaliyetler, pazarlama tarihinin başlangıcının en geç Anadolu’da Asurlu tüccarlar dönemine (yazılı tabletler kaynak alındığı için) dayandırılması gerektiğini, gerçekleştirilen bu kavramsal çalışmada bir kez daha göstermiştir.

I. TASARIM VE YÖNTEM

Anadolu’da ticaretin başlangıcını ve gelişimini pazarlama gözüyle inceleyip, yorumlamak üzere hazırlanan bu kavramsal çalışmada; Anadolu’nun çağlar boyunca sahne olduğu ticari faaliyetler Neolitik çağdan itibaren mercek altına alınmış, pazarlama açısından taşıdığı anlam çalışmaya aktarılmıştır.

Bu çalışmada, araştırmaya temel teşkil etmesi amacıyla öncelikle pazarlama tarihi ile ilgili geçmiş literatür, arkeolojik kalıntı ve kazıların ve tarihsel olayların aktarıldığı yazılı kaynaklar ve geçmiş literatür taranmış ve elde edilen bulgular ait olduğu pazarlama karması bileşenine göre değerlendirilip, ait oldukları pazarlama bileşeni altında sınıflandırılarak, ait oldukları dönem ve uygarlıklar da dikkate alınmak suretiyle, farklı disiplinlere ait bilgiler harmanlanarak aktarılmıştır.

II. BULGULAR

II.I Prehistorik Anadolu’da Mübadele Öncesi Dönem (Paleolitik ve Mezolitik Çağ)

Eski Taş Çağı (Kaba Taş, Paleolitik) insanlığın yaşadığı “yarım milyon yılı aşan ve Buzul Devrine rastlayan” (Akurgal, 2020: 21) en uzun dönem olup, insanların üretici olmadıkları yaşamlarını avcılık ve yiyecek toplamakla sürdürdükleri bir dönemdir (Gökçek ve ark. 2019). İlk taş devrinde insanoğlunun elde ettiği en büyük keşif, iki çakmak taşının birbirine sürtülmesi yoluyla keşfedilen ateştir (Akurgal, 2020).

Avlarının peşinde göçebe bir yaşam sürdüren ve 15-20 kişilik küçük gruplar halinde yaşadıkları tahmin edilen insanoğlu, bu şekilde yaşamaya Orta Taş Çağında (Yontma Taş, Mezolitik) da devam etmiştir. İnsanların henüz üretime geçemedikleri sadece yaşamlarını sürdürmeye çalıştıkları bu iki dönemde de ticari faaliyetlerin varlığından söz edilememektedir. “Küçük gruplar halinde yaşayan Paleolitik çağ insanı hayatını üretmek ve üretimi geliştirerek sürdürmüştür; üst Paleolitik dönemden itibaren, temel ihtiyaçlara paralel sanat eserleri ve süs objelerinden de gereksinimden daha fazlasını üretmeye başlamıştır” (Yaman, 2019: 61–62).

Buzulların erimesinden sonraki, Mezolitik Çağ olarak isimlendirilen dönemde, insanlar, avcılık ve toplayıcılığa devam etmekle birlikte, değişen bitki türü ve hayvan topluluklarına da uyum sağlamışlar ve yarı göçebe hayata geçerek, bireysel avcılığa, bitki ve bitki kökleri yetiştirmek şeklinde tarım faaliyetlerine başlamışlardır (Gökçek ve ark., 2019). Ormanların temizlenip, tarıma geçilerek, tahtadan kulübelere, kayık ve kızaklar yapılabilmesini sağlayan baltanın icadı, söz konusu çağ için büyük önem taşımaktadır.

II.II. Tarih Öncesi Dönemde Anadolu’da Üretim ve Ürünler

a. Neolitik çağ (Yeni Taş çağı, Cilalı Taş- M.Ö. 8000-5500)

Buzulların eriyip, havaların ısınmasıyla birlikte insanlar doğaya bağımlı olmaktan kurtulmaya başlamışlardır. Bu da başta yerleşik düzene geçiş olmak üzere, pek çok gelişmeyi beraberinde getirmiştir. “Anadolu’da üretici bir yaşam biçimi görülmeye başlanmıştır” (Kejanlı, 2005: 90). Baltanın icadının ardından, insanlar ağaçlarla kaplı alanlarda kendilerine, yerleşim alanları açmış, yerleşim için daha çok tarıma elverişli bölgeleri ve su kenarlarını tercih etmişler, ilk köyleri kurarak tarım hayatı ile üretim faaliyetlerine de başlamışlardır. Tarım ve hayvancılığa dayalı sürdürülen yaşamla birlikte, taş araç ve gereçlerin yanında yiyeceklerini korumak düşüncesiyle topraktan araç ve gereçler yapmışlardır. Yerleşik olmanın sonucunda, mal ve tahıl ürünleri biriktirmeye başlamışlar, at, koyun ve sığır gibi hayvanları da evcilleştirerek karma iktisadi düzende yaşamışlardır. “Ot, kamış, ısırgan otu, söğüt, ıhlamur ve meşe dalları gibi bitkilerin liflerini bükerek ip haline dönüştürüp”

(Karaoğlan, 2017: 104) giysiler yapmışlar; tüketici durumundan üretici durumuna geçmişlerdir. Tekerlek de yine bu dönemde icat edilmiştir.

Neolitik dönemdeki “*yerleşik hayata geçişle birlikte bir yandan nüfus artarken, diğer yandan besin ve el ürünlerinin üretiminin de artması sonucunda da ihtiyaçtan daha fazla elde edilen malın, eksik olan malla değiştirilmesi yani takas edilmesi fikri ortaya çıkmış ve uzak köylerle yapılan bu takas ticareti insanlara cazip gelerek, ufuklarını açmıştır*” (Aksoy, 2019: 25). “İşte tam da bu noktada, Kotler (1972: 47)’in 1972 yılında pazarlamaya kattığı ve “*insanların ihtiyaç ve isteklerini karşılamak amacıyla taraflar arasında değişimin sağlanması*” şeklinde açıkladığı ‘mübadele’ kavramından yola çıkılarak, Neolitik çağdaki takas ticaretinin başlamasıyla birlikte gerçekleşen ticari faaliyetlerin pazarlama gözüyle de incelenmeye değer olduğundan bahsetmek mümkün olabilecektir.

Neolitik dönemde, tarımla birlikte hayvanlar da evcilleştirilerek, karma besin üretim ekonomisine başlanmış, yapı tipleri değişirken, alet tipleri de çeşitlenerek, bakır da kullanılmaya başlanmıştır (Kejanlı, 2005).

Akurgal (2020: 2) Neolitik dönemi; “*insanoğlu iki ayak üzerinde dolaşmaya başladığı, hatta bundan 40 bin yıl önce bugünkü fiziksel yeteneklerine yakın bir performansa ulaşmış, ateş yakmasını da daha önceden keşfetmesine rağmen uygar denilebilecek duruma, ancak on bin yıl önce (M.Ö.8 bin) yerleşik üzene geçtikten sonra ulaşabilmiştir*” şeklinde özetlemiştir.

Neolitik dönemde ticareti en fazla yapılan ürünler, obsidyenden yapılan aletlerdir. Obsidyen yalnızca alet yapımında hammadde olarak değil, takas ürünü olarak da kullanılmıştır. Bu dönemde ticareti yapılan ürünlerin başında “*tahıl, çömlek, örme ve dokuma, obsidyen ve obsidyenden yapılan aletler, Kızıldeniz ve Akdeniz kökenli deniz kabukları ve bunlardan yapılan takılar, çakmaktaşı, yarı değerli taşlar, bakır ile tuz, hasır işleri ve boyalar*” (Gökçek ve ark., 2019: 53), bunlara ilaveten “*kemik ve bakırdan yapılmış boncuklar (Ersarlan, 2007), av aletleri, kurutulmuş et ve meyveler, tohumlar, yağ*” (Sıddıq, 2019: 86) gelmektedir. Yine bu dönemde, “*sepet, kilden kaplar, bez dokumak için tezgahlar, fırınlanmış çömlek kaplar*” (Kestane, 2015: 194) yapılmıştır. Zeytinyağı, tarih öncesi çağlarda Batı Anadolu’dan Mısır’a kadar uzanan bölgede pazarlanmış bir üründür. “*Kokulu zeytinyağının, üzengi kulplu testiler, alabastron şişeler, matara gibi*” farklı kaplara doldurularak dağıtımını gerçekleştirilmiştir. Zeytinyağı üretiminin (M.Ö.6 bin ki bu da Neolitik çağın sonlarına denk gelmektedir, zeytinin kültüre edilmesinden (M.Ö.4 bin, Kalkolitik çağ) daha eski bir geçmişi vardır. İlk başlarda koku üretiminde hammadde olarak kullanılan zeytinyağı, yabani zeytin ağaçlarından elde edilmiştir (Gür, 2019).

Neolitik çağ yerleşimlerinden Burdur Hacılardaki kazılarda, tahıl olarak buğday, arpa ve mercimek, keçi ve koyun olarak küçükbaş hayvan ve tarıma geçilmesiyle birlikte toprağın işlenmesinde de çok faydalanılan öküz ve boğa olarak büyükbaş hayvan kalıntıları bize bu dönemi anlatmaktadır. Bu dönemde de en başta gelen evcilleştirilmiş hayvan aynı zamanda ilk evcilleştirilmiş hayvan da olan köpektir (Akurgal, 2020).

Yine bu döneme ait “*ok, mızrak uçlarından silahlar, kilin fırınlanmasının bilindiğine de işaret eden yarı pişmiş kilden ve pişmiş topraktan heykelciklere*” ve “*Neolitik dönemin çanak çömleksiz olarak isimlendirilen evresini Anadolu’da en iyi temsil eden Çayönü’nde, erken evrelerinden itibaren, uzman zanaatkarlığın izlerine*” rastlanmıştır (Erarslan, 2007: 65).

Ülkemizde bu döneme ait kalıntılar; Diyarbakır Çayönü (Anadolu ve Güneydoğu Avrupa’da kurulan ve “*9000 bin yıl öncesinden insanlığın kentli yaşam düzeyini yansıtan en eski örnek olarak*” (Kejanlı, 2005: 90) ilk köy yerleşim yeri, Konya Çatalhöyük (insanlık tarihinin ilk şehir yerleşkesi), Gaziantep Sakça gözü, Burdur civarındaki Hacılar ve Köşk Höyük’ tür. Erkekler hayvan yetiştiriciliği ve avcılıkla uğraşırken, kadınlar da bitki yetiştirme, öğütme, pişirme, çömlek yapma, örme ve dokuma işlerine yönelmişlerdir (Gökçek ve ark., 2019). Başlangıçta bağımsız ve birbirinden ayrı yapılaşmanın görüldüğü Çatalhöyük’te, ilerleyen dönemlerde evler birbirine bitişik hale gelmiş, ürünler avlularda işlenip, depolarda saklanabilmiştir. Ayrıca kadınların avlularda, dokumacılık ve çanak çömlek denemeleri yaptıkları anlaşılmaktadır (Kejanlı, 2005).

Yine bu dönemde ilkel yöntemlerle de olsa tekstille ilgili ilk faaliyetler görülmeye başlanmıştır. Bu dönem insanlar, önce beslenmek için avladıkları hayvanların postlarını bedenlerine göre birleştirmişlerdir. Bu birleştirme işleminde de hayvan sinirlerini ve sazları kullanmışlar ve bunları postlara delik açıp geçirmek için de keskin uçlu çakmak taşını, kemik, fildişi ve boynuzdan tığ gibi

aletler geliştirmişlerdir. “Çatalhöyük ve Hacılardaki kazılarda neolitik döneme ait balık omurundan yapılmış, iplik eğirmede kullanılan aletlere rastlanmıştır”. Yine kazılarda Neolitik dönemle ilgili, dokumacılıkta kullanılan iğ, kil, taş ve kemikten yapılmış ağırşak ve dokuma tezgâh ağırlıklarına rastlanmıştır. “M.Ö7 bine dayanan, hasır, sepet tipi örgülere ve kıldan yapılmış keçe örgülere, Jarmo ve Çatalhöyük’te, en erken keten dokumaya ise M.Ö.7 binde Çayönü’nde rastlanmıştır” (Karaoğlu, 2017: 104-108). Bunlara ilaveten, Çatalhöyük’teki kazılarda yapılan çalışmalar, “yün veya tiftik kumaşların da olduğunu ve bu dokumaların bez ayağı tekniği ile dokunduğunu göstermiştir” (Büken, 2003: 79; Ryder, 1965: 175–176).

b. Kalkolitik (Maden, Bakırtaş) çağı (M.Ö. 5800- M.Ö. 3100)

Bakırın bulunmasının ardından, taş aletler ile bakırdan da yararlanılmaya başlandığı için “Taş ve Maden Devri anlamına gelen Kalkolitik Çağ” (Akurgal, 2020: 24) başlamıştır. Taş çağının sonlarına doğru insanoğlunun ilk bulduğu ve erime hızının düşük, çıkarımının kolay olduğu için ilk kullanılan maden olan bakır keşfedilmiş ve bu keşif beraberinde dünyadaki medeniyetlerin gelişmesine ve ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır. Bakır hem bol miktarda bulunmuş hem de çok az maliyetle birçok alanda kullanılagelmiştir. Yine bu dönemde tarım, avcılık daha fazla önem kazanmış, özgün bezemeli kaplar üretilmiştir. Şehirlerin etrafı surlarla çevrilmiştir. Bu dönemde, Lidyalılar altını arıtmış, saf altın ve gümüş üretmiş, kuyumculukta çok ilerlemiş, mücevher ve süs eşyaları, seramik, taş işçiliği, pişmiş toprak süslemeleri, kumaş dokumacılığı (keten, yün ve keçe) ve kozmetik ticareti, bankerlik ve termal havuzlarda masaj hizmetleri yapmışlardır (Narçın, 2020b). Zeytin ilk olarak Kalkolitik Çağda, “M.Ö.4 binlerde Samiler tarafından ehlileştirilmiştir” (İleri, 2019: 534). Gerek yabancı gerekse evcilleştirilmiş zeytin, her zaman Ege bölgesi için önemli geçim kaynağı olan bir üründür. Bu dönemle ilgili ticaret ve pazarlama ile ilgili dikkat çeken bir başka bulgu, neolitik dönemdeki tek katlı evlerin, bu dönemde “yiyecek depolamak ve hayvan barındırmak amacıyla bodrum katlı yapılmaya başlanmasıdır. Bu durum evlerde daha fazla artı ürün birikimi yapıldığının da bir göstergesi sayılabilir” (Kejanlı, 2005: 91).

Akurgal (2020: 23-24) Kalkolitik dönemi aşağıdaki gibi anlatmaktadır:

Madenin kullanılmaya başlanması, insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Keşfedilen bakırı elde edebilmek için, karşılığında başka değerli maddeler, dokuma ve seramik gibi eşyalarla mübadele(takas) isteği, ticari faaliyetlerin doğmasına sebep olmuş ve beraberinde topluluklar arasında alışveriş istek listelerini, envanter eşyası tespitini ve karşılıklı haberleşmeyi gerektirmiştir. Bütün bu gelişmeler sonucunda, sembolleri ve resimli işaretler biçimindeki hiyeroglif yazı bulunmuştur. Ticareti geliştirirken yazıtı da keşfeden Mısır ve Mezopotamya’nın ardında kalan Anadolu’ya yazı bin yıllık gecikme ile M.Ö. 2 binin başlarında gelmiştir. Bu da Anadolu halkını, madenden eşyaya sahip olmasına rağmen, Yeni Taş Çağının köy kültürünün üzerine çıkaramamıştır.

“Geç Neolitiğin yerleşim merkezleri Hacılar, Can Hasan, Kuruçay gibi yerleşim merkezlerinde yaşamın, Kalkolitik dönemde de devam etmesi, bu çağın Neolitik Çağın bir devamı olduğunu göstermektedir” (Yıldız, 2019: 89). “Kalkolitik Çağın Anadolu’daki en parlak yerleşim noktası Burdur Hacılar olup, diğer önemli yerleşim merkezleri; Alişar(Yozgat), Alaca, Kuruçay, Beycesultan(Denizli), ; Bakla Tepe (İzmir), Liman Tepe (İzmir), İkiztepe (Samsun), Karataş Semayük, Can Hasan, Yumuktepe (İçel), Karaz(Tarsus), Tepecik (Elâzığ), Arslantepe (Malatya), Değirmenetepe (Malatya) , Domuztepe (Adana), Girikihacıyan (Diyarbakir), Norşuntepe ve Fikirtepe (İstanbul) olarak gösterilebilir” (Akurgal, 2020: 26; Harmankaya, 1998: 9–16) . “Alişar kenti, belirgin toplumsal, ekonomik ve kültürel fonksiyonlara sahip olmasının yanı sıra, ticaret, madencilik ve siyasi örgütlenme bakımından da gelişmiştir” (Kejanlı, 2005: 91–92).

Geç Bakır Çağında göçlerin çoğalıp yerleşim yerlerinin hızla artması, çeşitli gereksinimleri de beraberinde getirmiştir. İnce kapların yerini, siyah zemin üzerine beyaz boya ile yapılmış ve çizgilerle şekillendirilmiş özgün kap çeşitleri almıştır. Hayvancılık, zanaat kolları, mimari alanlar, savunma ve

sulama sistemleri gelişmiştir. Lüks ve kullanışlı malzemelerin ticareti dünyanın birçok yerine ulaşmıştır. Kalkolitik Dönemde Anadolu’da maden sanatı gelişip, madenden özellikle de bakırdan hemen her türlü eşya üretimi yaygınlaşınca, insanların madene olan ilgileri de artmıştır. Geç Kalkolitiğin önemli yerleşimlerinden “*Beyce Sultan’da, bakırdan muhtelif aletler, gümüş yüzük, hançer parçası ve iğneler, Karaman-Can Hasan’da bakırdan bir bilezik, topuz / asa başı gibi madenden yapılmış eşyalar*”, madenin Kalkolitik Çağ’da hemen her alanda kullanıldığını gözler önüne sermektedir (Başak, 2008: 20–21).

c. Tunç çağı-Erken Tunç çağı (ETÇ)

Narçın’ın bu dönemde Anadolu’da önemli faaliyetlerde bulunan Frigleri anlattığı eserinden, bu topluluğun bölgeye ve ticarete katkıları aşağıdaki gibi özetlenebilir (2020a: 60, 62–63, 115–116):

Tarım, tahıl üretimi, hayvancılık, zeytinyağı ve şarap üretimi ve ticaretiyle yoğun biçimde ilgilenmişlerdir. Buna ilaveten Frigler, sehpa ve tabure gibi mobilyalar, tapates adını verdikleri ve oldukça meşhur olan halı ve kilim dokuma, keten ve yün dokuma, flüt ve simbal gibi müzik aletleri, makara kulplu bronz tabaklar, kazanlar, altın, gümüş ve bronz yaylı çengelli iğneler, değerli madenlerden kemerler, saç tokaları ve süslü dokuma ürünleri, ahşaptan ve seramikten hayvan heykelticikleri, ve geometrik desenlerde ev eşyaları, bakır kap, sığır, altın, değerli taşlar, dağ ürünleri, fildişi, akçaagaç tohumu ve çeşitli bitki tohumlarının üretim ve ticaretini yapmışlardır.

ETÇ’da, bağımsız kent olan Harran kumaş, altın, bronz, külçe gümüş alırken, Ebla’ya işlenmemiş gümüş, altın, bronz, kumaş ve sığır gönderilmiştir. Yine, kalay, geniş çaplı zeytinyağı ve şarap üreticiliği bu dönemin ürünlerindedir. Anadolu’da bakır, kalay, altın, kurşun ve nadir de olsa gümüş yatakları mevcuttu (Yılmaz, 2019; Memiş, 2019).

ETÇ’nin ortalarında, M.Ö. 2binde Anadolu’da görülmeye başlayan Asurlular ticaret ve dağıtım anlamında Anadolu’da önemli faaliyetler gerçekleştirmiş ve bu dönemde Anadolu’ya ilk kez fazlasıyla maddi zenginlik ve hareketli bir ticaret sonucu birçok mamul ve madde gelmiştir. Asurlu tüccarlar, Anadolu’ya başta kalay ve çeşitli yün kumaşlar olmak üzere, Mezopotamya’dan ticari eşyalar getirip, karşılığında gümüş, değerli madenler, kıymetli taşlar yün, deri ve sınırlı miktarda arpa, buğday ve susam gibi zirai ürünler almışlardır. Asurlu tüccarlar Anadolu’da tefecilik yaparak, yerli halka daha yüksek faizle borç vermişlerdir. Bu dönemde birbirlerine rakip olsalar da tüccarların gerektiğinde stratejik iş birliği yaparak birbirlerinin imkanlarından yararlanmışlardır. Asurlu kadınlarla birlikte Anadolu kadınları da bu dönemde aktif ticarete katılmışlar ve başta dokuma olmak üzere çeşitli mallar üreterek, pazarlamışlardır (Gökçek ve ark., 2019). “*Asurlu tüccarların memleketlerinden bu kadar uzak bir bölgede yürüttükleri bu karlı ticaretin temel unsuru, bakır kaynakları bakımından oldukça zengin Anadolu’da, sert bir alaşım olan bronz büyük bir talep olan ‘kalay madeni’ dir. Stratejik bakımdan önemli bir noktada ve geçiş yolları üzerinde kurulu olan Asur şehrinin tüccarları bu talebi iyi değerlendirmişler ve Anadolu’da sadece kalay değil Mezopotamya’nın farklı yerlerinde üretilen kaliteli yün kumaşlar da pazarlamışlardır*” (Erol, 2022: 325).

“*Orta Anadolu’da Erken Tunç Çağı’nın en önemli kültür merkezleri; Malatya Köşker Baba ve Aslan Tepe, Keban Bölgesi’nde Norşuntepe, Alishar, Karaoğlan, Tarsus, Mersin Yümüktepe ve İkiz Tepe’ dir. Batı Anadolu’da ise Troya başta olmak üzere, Eskişehir Demirci höyük, Kusura, Karataş, Sema yük, Beycesultan, İasos, Aphrodisias gibi merkezlerdir*” (Yıldız, 2019: 126).

Mezopotamya’da Sümer ve Akad, Anadolu’da Hititler ilk şehir devletlerinin görüldüğü, Tunç Çağı’nda ortaya çıkmışlardır. İnsanların ihtiyacından fazlasını üretmeleri ve farklı araç gereçlere ihtiyaç duymaları ticari faaliyetlerin gelişmesini sağlamıştır. Akurgal (2019: 27–31)’a göre:

Döneme ismini veren tunçtan eserler Anadolu’da Orta Tunç Çağı’nda (OTÇ) bollaşmıştır. Yazının henüz Anadolu’ya ulaşmamasına rağmen, OTÇ’nda Anadolu yeniden parlak bir dönem geçirmiş ve bu dönemde Anadolu şehircilik, mimari, heykeltıraş ve çömlekçilik de Dünyanın önde gelen merkezlerinden biri olmuştur. Yine altın ve gümüşten ve her ikisinin karışımından elektrondan yapılmış eserler, bu döneme aittir. Dönemin en önemli teknolojik

ilerlemesi, Dünyada sanayileşme için de önemli bir adım olan çömlekçi çarkının icadıdır. Bu dönemden sonra çömlekler makina ile üretilmeye başlanmıştır (M.Ö. 2250-2000). Bu dönemin önemli yerleşimleri Troya 1 yıkıntıları üzerine kurulan Troya 2 ve daha çok Anadolu'nun orta bölgeleri ile güneydoğusuna yayılmış olan, Hatti Beylikleri'dir.

Bu dönemde Anadolu'da “önemli bir ticaret merkezi olan Kaniş kenti, toplumsal örgütlenme, tarım, hayvancılık, ekonomik ve kültürel fonksiyonlar, uzun mesafeli ticaret ve siyasal örgütlenme” açılarından da önemli bir yerleşimdir. “Sokaklar düzenli, genişlikleri yüklü hayvan ve araba trafiğine uygundur. Şehir merkezinde, kalabalık mahalleler, büyük atölyeler, tamirhaneler ve metal atölyeleri” kurulmuştur (Kejanlı, 2005: 92).

Tunç çağında Anadolu seramiği doruk noktasına ulaşmıştır. Çeşitli kaplar, süzgeçli testiler, omurgalı çanaklar, meyvelikler, içki kapları ve çaydanlıklar bu döneme ait kaplardır. Geç Tunç Çağında kurulan Hitit devletinde ekonomi geçmişte olduğu gibi tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Arpa ve buğday ile, mercimek, nohut, bakla, burçak, bezelye, fasulye, soğan, sarımsak, pırasa, salatalık, maydanoz yetiştirilmiştir. Tahılın yanı sıra bağcılık ve bahçecilik devam etmiştir. Üzüm, elma, şeftali, nar ve incir gibi meyveler yetiştirilmiştir. Hayvancılıkta güçlerinden yararlanan at ve boğa, koyun, keçi, sığır ve domuz yetiştiriciliği yapılmıştır. Yeraltı zenginliğine sahip Anadolu'da gümüş, bakır, altın ve demir madenleri bol miktarda çıkarılmıştır. Bakır, ödeme aracı olarak da kullanılmıştır. Demir günlük hayatta kullanılmayacak kadar önemli sayılmıştır (Gökçek ve ark., 2019; Murat, 2019). Asurlular ve Hititler döneminde kuyumculukta *altın, gümüş, demir ve tunç gibi madenler ile lapislazuli, kuvars, fayans ve frit gibi değerli ve yarı değerli malzemeler*” kullanılarak, yüzük, bilezik, halhal, kolye, boyunluk, küpe, saç halkası, diadem, elbise iğnesi ve broş gibi takılar yapılmıştır. “*Asurlu tüccarlar, Anadolu'da kurdukları koloniler aracılığıyla Anadolu kültürünün, Kuzey Suriye ve Mezopotamya kültürleriyle bir sentez oluşturarak, yeni bir üslup oluşmasına vesile olmuşlardır*” (Mandacı, 2016: 3193–3194). Yine Asurlu tüccarların kullandıkları ve günümüzün modern marka uygulamalarının önceli kabul edilebilecek mühür baskılar bir tüccarın ve ürünlerinin menşeinin belirlenmesi ve ticaretin düzen içinde yürütülmesinde oldukça önemli bir uygulamadır (Wengrow, 2008).

Devlet, sosyal ve iktisadi yönlerden oldukça sistematik ve merkezi bir düzen kuralarak, yabancıların kendi topraklarında kazanç sağlamasına izin verilmeyen Hitit döneminde, “*M.Ö. 17. yüzyıl itibarıyla Hattuşa (bugünkü Çorum ili sınırları içinde Boğazköy) kenti başkent*” yapılmıştır. Tarım, hayvancılık ve dokumacılık bu devlet için oldukça önemliydi. Öyleki, “*kutsal saydıkları kentlerde, bağ, bahçe, otlak ve tarlalar tanrıya ait sayılarak, idaresi rahip ya da tapınağa bırakılmıştır. Köylerin kendilerine ait tarım bölgeleri oluşturulmuş ve işlenmeyen topraklar, köyler arasındaki sınırı oluşturmuştur*” (Sevinç, 2008: 12–15). Hitit devletinin kutsal kentlerinden “*Arinna ve Zippalanda'nın dokumacılarının belki de Anadolu'nun en eski halı ve kilim ustaları olduğu düşünülmektedir*” (Ünal, 1999: 205). Tarımla uğraşan halk, öncelikle “*tahıl, arpa, buğday gibi hububatlar ve bir takım baklagiller, üzüm, incir, yağı için zeytin de yetiştirmiştir. Tarımdan sonra üretimin ikinci dayanak noktası hayvancılık olmuştur. Sığır, domuz, eşek, at gibi büyükbaş hayvanların yanında koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar da yetiştirilmiş ve arıcılık da yapılmıştır*”. Tarım ve hayvancılık, dokumacılık ve madencilik dışında yalnızca saray ve tapınaklar için hizmet sunan “*hekimlik, yapıcı, marangozluk, taş işçiliği, çömlekçilik, kunduracılık, terzi, çırpıcı, kadın ve erkekden oluşan meyhaneci, balıkçılık, aşçılık, kapıcılık ve bekçilik*” (Sevinç, 2008: 17–22) gibi zanaat ve meslek kolları da bu dönemde görülmüştür.

II.III. Tarih Öncesi Dönemde Anadolu'da Fiyatın Alt Bileşeni Olarak Ticarete Kullanılan Ödeme Araçları

Fiyat bileşeni olarak, ödeme aracı ve vergilerle ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Eski çağlardan itibaren mal takası yani mübadele ile başlayan ticarete, madenin bulunmasıyla birlikte alışverişte ödeme aracı olarak, değerli madenler kullanılmıştır. Önce obsidyen, ardından bronz, ETC başlarına doğru bronzdan gümüşe geçiş olmuştur (Yılmaz, 2019).

Paranın mucidi Lidyalılar, Kalkolitik çağda, önce “altın ve gümüş karışımı” madenden elektron para basımını icat etmişler, daha sonra altın ve gümüşten para basmışlardır. “Sikkelerin ön yüzlerinde sırt sırta vermiş, sadece üst bölümleri olan boğa ile aslan bulunmaktadır” (Narçın, 2020b; Yükü & Gönen, 2014: 28). “Lidyalıların sikkeyi icadından sonra, Küçük Asya sınırlarını aşarak Akdeniz çevresindeki diğer memleketlere de süratle yayıldığı anlaşılmaktadır. Tam anlamıyla sikke olmasa da, sikke benzeri objelere Yeni Asur Krallığında ve M.Ö.8. yüzyılda üzerinde Arami dilinde Kral Barrekub adı yazılı şekilde rastlanmıştır. Sikke öncesinde; para olarak kabul edilen çeşitli formda metal külçeler, eşyalar ve büyükbaş hayvanlar ödeme aracı olarak kullanılmışlardır” (Yükü & Gönen, 2014: 31–34).

Asurlu tüccarlar, “başta mahalli saraylar, şehir beyleri olmak üzere, tüccarlar evi ya da karum ve wabartum denilen merkezlerde, vergi vermek suretiyle yerli halkla ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir” (Gökçek ve ark., 2019: 82–83; Ünsal, 2012: 3170)

Toramanlı ve Şahin (2017: 259–261) Asurluların faizli borç verme işlemlerinin detaylarını aşağıdaki şekilde anlatmaktadır:

“Asurlular zamanında yerleşmiş bir iktisadi yapının olduğu ve bu yapı içerisinde de faizli önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Asurlu tüccarlar hem kendi aralarında hem de yerli halka faiz karşılığında borç vermişler; kendi aralarındaki borçlanmalarda daha düşük faiz oranlarını kullanırken, yerli halka çok daha yüksek oranlarda faiz uygulamışlardır. Asurlularda üç farklı faiz uygulamasından bahsedilmektedir. Bunlar ‘anapara faizi’, ‘temerrüt faizi’ ve ‘bileşik faiz’ dir. Tüccarlar borç verirken, sözlü anlaşmalardan daha çok bugünkü borç senetlerine benzer yazılı mukaveleler düzenlemişlerdir. Başta gümüş olmak üzere kalay, bakır ve altının faiz karşılığında borç olarak verildiği metinlerden anlaşılmaktadır. Mukavelelerde ya anaparaya ya da vadenin dolmasına rağmen ödenmemiş borca uygulanacak faiz oranları kaydedilmiştir. Borcun geri ödemesi genellikle borç verilen emtia olarak yapılırken, bazı durumlarda bir kısmının arpa, buğday, ekmek veya besili öküz gibi farklı şekillerde de geri ödenebileceği anlaşılmaktadır.”

“Mezopotamya’da değişim birimi olarak, sekiz gramdan biraz daha fazla gümüşe karşılık olan mallar için, ‘şekel’ kullanılmıştır. İonia’da da Lidyalılar gibi para sistemi kullanılmıştır. Asurlularda, alışverişte değişimde perakende hesaplarda gümüş, toptan ticarete ise altın esas alınmıştır. Altın gümüşten sekiz kat daha değerlidir” (Aktüre, 2003: 184; 1994: 118). “Eski Mezopotamya’da önceleri fiyat arpaya göre hesaplanmış, daha sonra büyük alım satımlar için gümüş çubuklar kullanılmıştır. Ancak halk alışverişini yine değiş tokuş yöntemiyle sürdürmüştür” (Kestane, 2015: 203).

II.IV. Tarih Öncesi Dönemde Anadolu’da Dağıtım Yönelik Faaliyetler

Dağıtım bileşeni açısından incelendiğinde; Anadolu’da uzun mesafeli ticaret, Neolitik Çağdan itibaren toplumların birbirleriyle kurdukları ticari ortaklık olan ‘ticaret kolonileri’ vasıtasıyla yürütülmüştür (Yılmaz, 2020). Ekonomik uzmanlaşma ile takasın öneminin artması, beraberinde yerel pazarlarında doğmasını sağlamıştır (Kestane, 2015). Ana yerleşimle dağıtıcı yerleşimler arasında, “pazar yeri niteliğinde bir yerleşim ve etrafında bu pazara mal tedarik eden daha küçük yerleşimler” (Yılmaz, 2019: 202) şeklinde bir örgütsel yapı oluşturulmuştur.

“Bronz çağı kentlerinde, ilk pazar yerleri tapınaklardır. Mallar tapınaklarda toplanıp, sayılarak depolanmıştır” (Kestane, 2015: 192). Bu dönemin tüccarları, yalnızca tapınağa ait eşeklerle dolaşıp, tapınak yararına işleri yürüten hizmetkârlardır” (Alexiou, 1991: 158). “Eski Tunç Çağının başlarından itibaren, uluslararası ya da uzun mesafeli ticaret çok yaygın bir hale gelmiştir. Birbirine uzak ya da yakın ülkeler kendi ürettikleri ürünlerle ellerinde olmayan ürünleri, uluslararası ticari ağlar sayesinde takas ederek ihtiyaç duydukları malları elde etmişlerdir” (Erol, 2022: 323).

“Zeytin, zeytinyağı, şarap, bira ve balık sosları gibi ürünler her iki tarafından da taşınan amfora kaplarla saklanıp, taşınmıştır” (Uygun & Özdemir, 2019: 327). Ticari amfora buluntularına göre Kuzey

ve Güney Ege, az da olsa Karadeniz kentleri arasında şarap, zeytinyağı, balık, üzüm ve hatta tahıl ve reçine gibi ürünlerin taşındığı anlaşılmaktadır (Pehlivan, 2019).

“ETÇ de Anadolu’da ticaret kara ve deniz yollarıyla yürütülmüştür. Troya’nın limanı, Karadeniz ve Ege denizi arasında fırtına ve rüzgarlara karşı korunaklı bir liman olmuştur. *“Liman Tepe, Çeşme-Bağlararası, Panaztepe, Tarsus-Gözlükule gibi bölgelerde de kurulu limanların deniz ticaretinde tercih edildiği tahmin edilmektedir”* (Yılmaz, 2019: 199). Lidyalılar karayoluyla birlikte deniz ticareti de yapmışlardır, *“Hermos ve Menderes nehirlerini takip eden Orta Anadolu düzlüğündeki ticaret yolları önem kazanmış ve Paktalos çayı civarında bir pazar yeri bulunmuştur”* (Narçın, 2020b: 117-128) ve tarihte ilk *“perakendeci tüccarlar”* bu halkta görülmüştür (s.73). Lykia bölgesi girintili çıkıntılı jeolojik yapısı sayesinde, *“içlerinde Patara ve Telmessos un da yer aldığı çok sayıda güvenli limana ev sahipliği yaparak, deniz ticaretinde Doğu Akdeniz ve Ege bölgesi arasında önemli bir yere gelmiştir. Patara, dışarıdan ithal edilen ürünlerin iç pazara dağıtılmak üzere kullanıldığı limandır”* (Özdilek, 2019: 365–366).

Öte yandan, ETÇ’de, deniz ve nehir ticaretine kıyasla eşek ve öküz arabalarından oluşan kervanlarla yapılan kara ticaretinin daha yaygın olduğu söylenebilir (Yılmaz, 2019). ETÇ de Dicle ve Fırat vadilerince ilerleyen tüccarlar, *“Diyarbakır, Elâzığ, Malatya üzerinden Kayseri’ye ulaşmışlardır”* (Akin & Başaran, 2019: 123–134). Eski Asur döneminde Mezopotamya’ dan Anadolu’ya karayolu ile gelen tüccarların varlığı ve gelişmişliği, detayları belli bir dağıtım sisteminin varlığına işaret etmektedir. Bunun öncül yapısı ise, Erken Tunç çağında batı Anadolu’daki dağıtım sistemidir ki, *“Seyit Ömer-Mezopotamya, Eskişehir-Suriye/Kilikya ve Suriye bağlantıları bunların örnekleridir. İznik, Yenişehir ve olasılıkla İnegöl havzalarının İç Batı Anadolu kültürü için periferik bir alan oluşturduğu, yine benzer yapıya ETÇ de Bursa ve çevresinde”* de (Aksoy, 2019: 32–34) rastlanılmıştır.

Asurlular ticaret ve dağıtım anlamında Anadolu’da önemli faaliyetler gerçekleştirerek, irili ufaklı alışveriş merkezleri ve bazı yerlerde ticaret kolonileri kurmuşlardır ve kendi dönemlerinde Anadolu’da yollar bozuk olduğu için, eşek gücünden yararlanılmıştır (Narçın, 2020a). *“Asurlu tüccarlar, şehirlerinden bin km’den fazla uzaklıktaki, yaklaşık 40 kadar Anadolu (ve kısmen Kuzey Suriye) şehrinde, kârum ve wabartum adı verilen ve ilk “ilk örneklerinin yıllar öncesinden, Sargon zamanından itibaren oluşturulmaya başlanmış”* (Gökçek ve ark. 2019: 71), *ticaret kolonileri ve istasyonlar kurmuşlar ve Kaneş’i de kolonilerin merkezi olarak belirlemişlerdir”* (Eol, 2022: 324). *“Köken olarak Asur dilinde liman anlamına da gelen, tarih öncesi için önemli bir pazar yeri olan karum, tüccarların iş görmek için bir araya geldikleri, ‘kent limanı ve alışveriş mahalli’ olarak tanımlanabilir. Tarihteki en önemli karum, ‘ticaret odası’ niteliğindeki Kültepe Kaneş’teki karumdur”* (Kestane, 2015: 193). *“Karumlar buralar büyük pazar yerleri ve yerleşmeleridir. Bu ticaret merkezleri, bir nevi bu günkü serbest ticaret yerleri gibi de düşünülebilir. Bu sistemin diğer ayağı olan wabartumlara gelince; bunlar ana merkezler arasında gidip gelen tüccarların konakladıkları, mallarını depoladıkları bir nevi kervansaraylar gibi de düşünülebilir”* (Işık, 2020: 14). *“Dünya tarihinde ticaret amacıyla yapılan ve bilinen ilk düzenli kervan işletmeciliği, Asur ticaret kolonileri çağında Mezopotamya’nın Asur şehriyle, Anadolu’da eski Hititler’in başşehri Kaniş’de ortaya çıkmıştır”* (Toramanlı ve ark., 2017: 260).

Öte yandan, pazar yerlerinden farklı olarak, yerli ve yabancı tüccarlar ile perakendeci esnafın yer aldığı panayırlar da yine tarih öncesi dönemin dağıtım noktalarındandır. Panayırlar, tarih öncesinden bu yana *“meslekten tüccarların belirli dönemlerde bir araya gelerek temas etmelerini sağlamak”* (Pirenne, 2012: 104) amacıyla kurulmuşlardır.

Hititler zamanında, daha önceden şekillenmeye başlamış yollar, başkent Hattuşaş (Boğazkale)’ta birleşiyordu. Hititler, daha sonraki dönemlerde başka devletler tarafından da kullanılmış olan, buna paralel bir yol şebekesi daha oluşturmuşlardır (Bakırcı, 2014). Bakırcı (2014: 82) Anadolu’nun buluşma noktası özelliğini şöyle anlatmaktadır:

Sadece limanların kurulup gelişmesine imkân sağlayan uygun kıyı alanları ve koyların varlığı değil aynı zamanda bu limanların iç kesimlerle bağlantısının gerçekleştirildiği güzergâhlardaki fiziki coğrafya şartları da, ulaşımın kervanlarla gerçekleştirildiği dönemde daha da belirgin olmak kaydıyla, karayolu ulaşım ağlarının oluşmasında

belirleyici olmuş; çetin topografik koşullar, akarsular ve çöller, bir takım düzenlemelerin gerçekleştirilmesini zorunlu kılmıştır. Öte yandan mevsimsel iklim koşulları ulaşımın günün hangi saatlerinde gerçekleştirileceğini belirlerken, Anadolu’nun kuzey ve güneyi boyunca doğu–batı yönünde uzanan dağ sıraları iç kesimler ile kıyılar arasındaki erişimi zorlaştırmıştır. Akarsu vadileri doğal karayolları olarak nitelik kazanmış ve mesafeyi daha fazla uzatmasına rağmen bu vadilerin takip edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Seyahat boyunca güvenliği sağlanması için önlem alınması da yine o dönemin önemli bir konusudur.

Neolitik dönemde, gelişen en önemli ticaret yollarından biri “*Lidya’nın başkenti Sard (Efes) dan Güney İran’daki Susaya kadar uzanan Kral Yolu*” (Akın ve ark., 2019: 130) dur. Kalkolitik çağda, Dicle ve Fırat ırmaklarının vadileri takip edilerek, Güneydoğu Anadolu üzerinden Marmara Bölgesi’ne kadar ulaşıp, Anadolu’nun batısı ve Avrupa’ya giden yollar keşfedilmiştir (Akın ve ark., 2019). Yine bu çağda Mezopotamya’dan İndüs vadisine kadar ulaşılmıştır. Kuzey Batı Anadolu’nun deniz yolu ile Kilikya’ya bağlanması sayesinde Suriye ve Mezopotamya ile ticari ilişkiler kurulmuştur. Metal teknolojisinin öğrenilip, kullanılmaya başlanmasıyla Ankara’nın içinden geçen bir yol açılmış ve dağıtımda yeni yerleşim bölgeleri oluşturulmuştur (Aksoy, 2019).

Anadolu’da keşfedilen yolların doğu-batı ve kuzey-güney yani Anadolu’yu enine ve boyuna kaplayarak, tüm bölgeler arası ulaşım ve iletişim ve Avrupa kıtasına ulaşabilme yine tarih öncesi dönemde keşfedilmiştir. Nitekim tarihin en eski ve en uzun bir ticari kara yolu ağı olan İpek Yolu sistemine, kavşak noktası özelliği taşıyan Anadolu’nun da dahil edilmesi, Anadolu yol ve limanlarının ulaşım ve dağıtım açısından önemini açıkça göstermektedir (Bakırcı, 2014).

Frigler döneminde Orta Anadolu’nun ana ulaşım yolu üzerinde bulunan başkent Ankara ve çevresi de bu gelişmelerden faydalanmıştır ve bu uygarlığın yaptığı Kral Yolu, Asur devletine kadar kullanılmıştır (Narçın, 2020a).

II.V. Tarih Öncesi Dönemde Anadolu’da Tutundurmaya Yönelik Faaliyetler

Günümüzdeki reklam ve diğer tutundurma araçlarının varlığından, tarih öncesi dönemde bahsetmek güçtür. Ancak, kervanlarla seyahat eden tüccarların, perakendeci tüccarların, ev ev gezip ürün satmaya çalışan tüccarların ve şehir değiştiren zanaatkarların ve de üretime aktif katılan Anadolu kadınlarının ve Asurlu kadınların ürünlerini tanıtmaya gayretlerini tarih öncesi dönemde, tutundurma bileşenine ait, kişisel satış geliştirme çabası olarak yorumlamak mümkündür.

Yine halkı bilgilendirmek amacıyla, sokaklarda tellal vasıtasıyla duyuru yapma eylemi de ilkel bir tutundurma çabası olarak kabul edilebilir.

Öte yandan bu çalışmada, yazının bulunmasına kadar ki dönem ele alınmış olsa da çivi yazısının bulunmasıyla birlikte çiftçiler için hazırlanan bültenler “*yeryüzündeki ilk halkla ilişkiler*” faaliyeti olarak kabul edilir. Yine tarih öncesi dönemde hitabeti güçlü kişilerin ve filozofların halkla, yüz yüze iletişim kurmak ve onları bilgilendirmek amacıyla yaptıkları “*forum ve toplantılar*” da tarih öncesi dönemin halkla ilişkiler faaliyetleridir (Kestane, 2015: 201).

Tarih öncesi dönemdeki gelişmeler, pazarlama açısından da anlamlı bulgular ve Anadolu’da ilgili döneme ait öne çıkan yerleşim yerleri Tablo-1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Tarih Öncesi Çağlardaki Gelişmeler ve Anadolu'daki Yerleşim Yerleri

TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA ANADOLU				
TAŞ ÇAĞI			MADEN ÇAĞI	
ESKİ TAŞ PALEOLİTİK (Kaba Taş)	ORTA TAŞ MEZOLİTİK (Yontma Taş)	YENİ TAŞ NEOLİTİK (Cilalı Taş)	BAKIR KALKOLİTİK	TUNÇ ERKEN TUNÇ ÇAĞI(ETÇ)
Dönemin Özellikleri	Dönemin Özellikleri	Dönemin Özellikleri	Dönemin Özellikleri	Dönemin Özellikleri
1.İnsanlık tarihinin en uzun dönemidir. 2.Çakmak taşından şekillendirilmiş aletler, dönemin en önemli buluntularıdır. 3.İnsanlar, avcılık ve toplayıcılıkta geçimşilerdir.	1.İnsanlar mağara ve kaya sığınaklarında yaşadılar. 2.Avcılık ve toplayıcılık sürdürülmüştür. 3.Dönemin sonlarına doğru ateş bulunmuştur. 4.Mikrolit denilen küçük araç-gereçler yapılmıştır.	1.Yerleşik hayata geçilmiştir. 2.Tarım ve hayvancılık faaliyetleri başlamıştır. 3.Toprakta kap kacak, çanak çömlek yapımı başlamıştır. 4.Hasırçılık ve dokumacılık, keten ve yün liflerinin dokumada kullanılması 5.Dokuma tezgâhı üretimi 6. Sepet tipi ve kıldan yapılmış keçe örgü	1.Bakırdan ev eşyaları ve silahlar yapılmıştır. 2.Altın ve gümüşten takı ve süs eşyaları yapılmıştır. 3.Tarımda bereketi simgeleyen madeni küçük heykeller yapılmıştır.	1.Site adı verilen kent devletlerinin kurulup, gelişmesi bu dönemde olmuştur. 2.Daha sonraları Mezopotamya'da Sümer ve Akad, Anadolu'da ticaretin gelişmesinde önemli rol oynayan Asur ticaret kolonileri ve en güçlü devletlerinden biri olan Hitit Devleti kurulmuştur. 3. Kentlerin ortaya çıkması, ticaret yollarını daha tanımlı hale gelmesi ve Hattuşaş (Boğazköy) de birleşmesi. 4.Asurlu tüccarların, mühür kullanmaları.
TÜRKİYE'DE BU DÖNEME AİT ÖNEMLİ YERLEŞİMLER	TÜRKİYE'DE BU DÖNEME AİT ÖNEMLİ YERLEŞİMLER	TÜRKİYE'DE BU DÖNEME AİT ÖNEMLİ YERLEŞİMLER	TÜRKİYE'DE BU DÖNEME AİT ÖNEMLİ YERLEŞİMLER	TÜRKİYE'DE BU DÖNEME AİT ÖNEMLİ YERLEŞİMLER
Antalya'daki; Karain, Beldibi ve Belbaşı Mağaraları; İstanbul'daki Yarımburgaz Mağarası.	Antalya'da Beldibi, Ankara'da Macunçay, Göller Yöresi'nde Baradiz, Samsun'da Tekkeköy Mağaraları	Konya'da Çatalhöyük (Türkiye'de ilk şehir yerleşimi), Diyarbakır'da Çayözü (Türkiye'de ilk köy yerleşimi), Gaziantep'de Sakçagözü.	Çorum'da Alacahöyük, Denizli'de Beycesultan, Çanakkale'de Kumtepe ve Truva, Samsun'da İkiztepe.	Ankara'da Ahlatlıbel, Kayseri'de Kültepe Asur şehri Kaniş
		DAĞITIM	DAĞITIM	DAĞITIM
		Ticaret kolonileri, pazar yeri niteliğinde bir yerleşim ve etrafında bu pazara mal tedarik eden daha küçük yerleşimler, Belirli ticaret yolları (Kestane, 2015) Deniz ticaretinde Lykia, Kral yolu.	Güneydoğu Anadolu üzerinden Marmara Bölgesi'ne ulaşım, Anadolu'nun batısı ve Avrupa'ya giden yolların keşfi. Kuzey Batı Anadolu'nun deniz yolu ile Kilikya'ya bağlanması, Metal teknolojisi sayesinde Ankara'nın içinden geçirilen yol dağıtımında yeni yerleşim bölgelerini teşvik etmiştir. Orta Anadolu düzlüğündeki ticaret yolları önem kazanmış ve Paktalos çayı civarında bir pazar yeri bulunmuştur	Karum ve wabartumlar Deniz ve kara yolu. Troya limanı, Eşek ve öküz arabalarından oluşan kervanlar, Anadolu tüccarları, Batı Anadolu dağıtımında Seyit Ömer-Mezopotamya, Eskişehir-Suriye/Kilikya ve Suriye bağlantıları, İznik, Yenisehir ve İnegöl havzalarında ve Bursa ve çevresinde görülen periferik yerleşim ve dağıtım, Friglerin yaptığı Kral yolu, karum ve wabartum ların ilk örnekleri.
		ÖDEME ARACI	ÖDEME ARACI	ÖDEME ARACI
		Mal takası, obsidyen	Bronz Lidyalıların elektronik parası, altın ve gümüşten paraları,sikke öncesinde çeşitli formlardan metal küçük eşyalar ve büyükbaş hayvanlar	Gümüş Asurlu tüccarların faizle borç vermesi
		TUTUNDURMA	TUTUNDURMA	TUTUNDURMA
		Tüccarların, zanaatkarların ve de üretici Anadolu kadınlarının ve Asurlu kadınların kişisel satış geliştirme çabaları.		

Kaynak: www.weebly.com'da yer alan veriler esas alınarak geliştirilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

“Tarihsel süreç içerisinde ne yazıldığı bilinmesi bundan sonra da nelerin yapılacağına ışık tutar” (Erdoğan & Çiftçi, 2015). Günümüzde gerçekleştirilen, pazarlama tarihi ile ilgili çalışmalar modern pazarlama teorisi ışığında değerlendirilmektedir. Literatürde mevcut çalışmaların da ilgili dönemlere ait yazılı metinleri pazarlamanın ‘değişim’ özelliğine, makro pazarlama koşullarına ve pazarlamanın aracı işlevleri üzerinden yorumlayarak bilgi üretip, aktardıkları görülmektedir (Geniş, 2022). Gerçekleştirilen bu çalışmada da söz konusu bu üçlü yaklaşım esas alınarak, Anadolu'nun tarih öncesi dönemiyle ilgili arkeolojik bulgularla kanıtlanıp, literatüre aktarılmış çalışmalar incelenerek, pazarlama açısından ve pazarlamanın tarihi ve öncül pazarlama faaliyetleri açısından taşıdığı anlam

üzerinde durulmuştur. Çalışma prehistorik dönemde insanların toplayıcılıktan ve avcılıktan yerleşik düzene ve üreticiliğe geçtiği Neolitik dönem ile Anadolu’ya yazının gelmesinden, bir başka deyişle tarihin başlangıcından hemen önceki Erken Tunç Çağı arasındaki gelişmeler ve geçmiş araştırmalar üzerine yoğunlaşmıştır.

Çalışmada, paleolitik ve mezolitik dönemlerde insanların sosyoekonomik durumlarına kısaca değinildikten sonra, neolitik, kalkolitik ve erken tunç çağlarındaki gelişmeler, kazılarda ele geçen bulgular, arkeologların ve tarih araştırmacılarının yazılı olarak aktardıkları çerçevede incelenerek, pazarlamanın ilk izleri ve öncül faaliyetleri neolitik çağdan itibaren tespit edilmeye çalışılmıştır. Kestane (2015: 189) “*ticaretin ne zaman tam olarak doğduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, arkeolojik kanıtların, 10.000 yıldan çok daha ötesinde ticarete ilişkin delillerin varlığını gösterdiğini ileri sürmekte ve bu ifadesini Herodot’un “ticaretin ve doğal olarak da pazarlama uygulamalarının, en başta en ilkel takas yöntemi olan sessiz ticaret olarak bilinen en ilkel takas çeşidi şeklinde yürütülmüştür”* iddiası ile de desteklemektedir. Yürütülen bu kavramsal çalışmada, M.Ö. 10 bin yıl öncesi olmasa da başlangıcı M.Ö. 8 bin yılına dayanan Neolitik dönemden itibaren; fazla üretilen ürünün eksik olan ürünle değişim yönteminin keşfi (Aksoy, 2019), ticaret kolonileri, tüccarların ortaya çıkışı, ticaret kolonilerinin ve pazar yerlerinin oluşumu, tüccarların, eşlerinin ve zanaatkarların fazla olan ürünlerini satabilme gayretlerinin pazarlama tarihi için önemli, pazarlama faaliyetleri için öncül sayılabilecek gelişmeler olduğu söylenebilir. Pazarlamanın gelişimine ve modern pazarlama uygulamalarına çok önemli katkıları olan bilim insanı Kotler de mübadeleyi 1972 yılında, “*insanların ihtiyaç ve isteklerini karşılamak amacıyla taraflar arasında değişimin sağlanması*” şeklinde açıklamıştır (s. 47).

İnsanoğlunun ilk bulduğu, erime hızı düşük, çıkarımı kolay olan bakırın keşfiyle birlikte, Anadolu’da ticaret ve zenginliğin gelişmeye başladığı yine kazılardan anlaşılmaktadır. Bakır yalnızca Anadolu’daki değil, dünyadaki diğer medeniyetlerin gelişmesine ve ilerlemesine de büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde tarım ve hayvancılık, dokumacılık (keten, yün, kıl ve keçe) gelişmiş, Lidyalılar altını arıtmış, altın ve gümüş karışımından ilk elektron parayı yapmışlardır. Temel ihtiyaçlara dayalı geliştiren ürünler yanında, hazzı tüketim ürünleri olarak kuyumculuk, süs eşyaları ve kozmetik ürünler üretilmiştir. Lidyalılar bankerlik de yapmışlardır. Kalkolitik dönemle ilgili dağıtım ve pazarlama açısından önemli bir bulgu da neolitik dönemdeki tek katlı evlerin, bu dönemde “yiycek depolamak ve hayvan barındırmak amacıyla bodrum katlı yapılmaya başlanmasıdır. Bu durum evlerde daha fazla artı ürün birikimi yapıldığının da bir göstergesi sayılabilir” (Kejanlı, 2005: 91).

Erken Tunç Çağı ise Sümer, Akad gibi tarihte önemli yer almış devletlere, Asur ticaret kolonileri gibi uzak mesafelerle ticaret yapmış, yaklaşık kırk adet kurum kurarak bunların merkezi olarak ticaret odası şeklinde bir örgütlenme ile Kaniş’i merkez karum atamış(Kestane, 2015; Işık, 2020), faizle yerli halka ve diğer tüccarlara borç para verip, faiz(fiyat) farklılaştırması, ana para faizi, bileşik faiz ve temerrüt faizi uygulamış (Toramanlı & Şahin, 2017), kendi ürün ve dağıtım hizmetini özelleştirmek için mühür kullanmış (Geniş, 2020) Asurlu tüccarlara ve de devlet yönetimi , sosyal ve iktisadi yönlerden oldukça sistematik ve merkezi bir düzen kuran Anadolu’daki en büyük devletlerden biri olan Hitit Devleti’ne şahitlik etmiş bir çağdır.

Fazla üretim ve karşılanamayan ihtiyaçlar sonucu keşfedilen değişim faaliyetleri neticesinde gerek ürünlerini satmak için kapı kapı dolaşan tüccarlar, gezgin zanaatlar, dokumacı kadınlar pazarlamanın dağıtımdaki bire bir satış elemanlarına Neolitik çağdan itibaren örnektir.

Asurlu tüccarların kendilerine özel oluşturdukları mühürler, modern pazarlamadaki markalaşma (Wengrow, 2008) için ürün açısından öncül önemli bir gelişmedir.

Öte yandan Lidyalılar ve Asurlu tüccarlar, Kalkolitik çağdan itibaren günümüz iktisadi hayatında olduğu üzere paradan para kazanmayı başarmışlardır.

Asurlu tüccarların gerek ulusal gerekse uluslararası pazarlama için önemli olan dağıtımda aracı olarak komisyonculuk görevini üstlendiği, Anadolu’da talebi yüksek ürün konusunda bilgi sahibi olup, bu ürünün tedarikini ve taşınmasını sağlamak üzere harekete geçip, malı üreticisinden tedarik ettikleri , bu ürünlerin taşınma ve hırsızlık dahil her türlü riskini üstlenerek tüketicilerin istedikleri yer ve zamanda teslim etmeyi amaçladıkları anlaşılmaktadır (Erol, 2022) ki bu da pazarlamanın ‘*middlemen*’ işlemini yerine getirmek üzere hareket ettikleri şeklinde açıklanabilir (Geniş, 2022). Asurlu ticaret kolonilerinin merkezi olan Kültepe Kanişte bulunan yirmi üç binden fazla çivi yazılı belge sayesinde o

dönemin sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik yapısı hakkında detaylı bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu dönemde uluslararası ticaretin yaygınlaştığı, birbirine uzak ya da yakın ülkelerin kendilerinde olan ürünlerle, olmayan ürünleri uluslararası ticari ağlar vasıtasıyla değiş tokuş ettikleri anlaşılmaktadır. Asurlu tüccarların talebi çok olan malı (kalayı) belirleyip bunu kaynağından tedarik edip Anadolu'da kumaşlarla birlikte pazarlaması ve karşılığında altın ve gümüşü Asur şehrine taşımaları (Erol, 2022), stratejik pazarlamaya yönelik değerli bulgulardır.

Hazırlanan bu çalışma ile, tarih öncesi çağlarda mübadelenin başlaması ile, pazarlama için anlam ifade eden faaliyetlerin ortaya çıktığı, kazılarda ulaşılan ve literatüre aktarılan bulgulardan anlaşılmaktadır. Pazarlama tarihini Avrupa görüşü, (Cassels, 1936; Shaw, 1995; Platon, 2014) her ne kadar Aristoteles ve Platon'a atıfta bulunarak Antik Yunan dönemiyle başlatıyor olsa da konumu sebebiyle daima devletlerin, milletlerin ve tüccarların geçiş yolu olmuş ve üzerinden İpek Yolu ve Kral Yolu (Bakırcı, 2014; Narçın, 2020a) gibi iki önemli tarihi yol geçmiş Anadolu'nun, pazarlama tarihi incelenirken tarih öncesi dönemlerinin göz ardı edilmemesi gerektiği bu çalışmada aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın, pazarlama tarihi literatürüne, özellikle de az sayıda araştırma bulunan Anadolu alanına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Ayrıca, özellikle yirmi üç binden fazla tablet ele geçen Kültepe'den (Gökçek ve ark., 2020; Günbattı, 2005; Erol, 2022) elde edilen bulgularla bilgi sahibi olduğumuz Asur tüccarlarının, makro pazarlama koşullarının olduğu bir ortamda yürüttükleri ticaret ve pazarlama faaliyetlerine bir kez daha dikkat çekilerek; Antik Yunanla başlatılan Avrupa görüşünde tarih olarak daha geriye gidilerek, pazarlama tarihinin başlangıcının, Anadolu'yu da içerisine alacak şekilde, en erken yazılı tabletlerden bilgi sahibi olduğumuz, Asurlu tüccarların faaliyetlerinden başlatılması gerekliliği, bu çalışmayla bir kez daha ortaya çıkmış bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akın, E., & Başaran, C. (2019). Güneydoğu Anadolu'nun ticaret yolları: Neolitik dönemden Roma dönemine. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret* kitabı içinde (ss. 123–134). Ankara: Bilgin Yayın.
- Aksoy, Belgin. (2019). Geç prehistorik dönemde nüfus, üretim ve bölgeler arası ilişkiler üzerine bir değerlendirme: Bursa örneği. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret* kitabı içinde (ss.17–44). Ankara: Bilgin Yayın.
- Aktüre, S. (2003). *Anadolu'da Demir Çağı kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aktüre, S. (1994). *Anadolu'da Bronz Çağı kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akurgal, E. (2020). *Anadolu uygarlıkları*, 3. Baskı. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Alderson, W. (1957). *Marketing behavior and executive action: A functionalist approach to marketing theory*. Homewood, IL: Richard D. Irwin.
- Alexiou, S. (1991). *Minos uygarlığı* (E.T.Tulunay, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Baker, M. J. (1971). *Marketing: An introductory text*. London: Macmillan.
- Bakırcı, M. (2014). Coğrafi açıdan Anadolu'nun tarihi ulaşım ağı ve İpek Yolu. *Avrasya Etüdlere*, 45(1), 63–86.
- Başak, O. (2008). Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da maden sanatın gelişimi ve kullanımı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (21), 15–33.
- Büken, R. (2003). Çatalhöyük tekstilleri ve teknik analizleri. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 3, 79–86.
- Doğan, İ. B. (2008). *Tarih öncesinde ticaret ve değiş tokuş*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erarslan, A. (2007). Anadolu'da ilk (?) kentler: Kent olgusu üzerine bir tartışma. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* (10), 63–72.
- Erdoğan, B. Z., & Çiftçi, S. D. (2015). Uygulamalı sentez bir sosyal bilim olarak pazarlama. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 1(1), 1–21.
- Erol, H. (2022). Eski Asur devrinde Anadolu'da kalay ticareti. www.ttk.gov.tr, 323–330.
- Geniş, M. A. (2022). Pazarlama faaliyetlerinin izlerini Eski Asur ticaretinde aramak: Kültepe tabletlerine ilişkin yazın üzerinden bir yeni okuma. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 245–270.
- Gökçek, L.G., & Abacı, O. (2019). *Anadolu'nun Eskiçağ tarihi*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Gölbaş, A. (2016). Türk arkeolojisinin kuramı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(46), 302–316.
- Günbattı, C. (2005). Kültepe'de bulunmuş iki antlaşma metni. *Belleten*, 69(256): 759–780.
- Gür, B. (2019). Miken ve Minos kültürlerinde zeytinyağı üretimi ve ticareti. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret* kitabı içinde (ss. 165–176). Ankara: Bilgin Yayın.

- Harmankaya, S. (1998). Türkiye Kalkolitik araştırmaları üzerine bir değerlendirme. S. Harmankaya, O. Tanındı., M. Özbaşaran (Eds.), *Türkiye arkeolojik yerleşmeleri (TAY)-3: Kalkolitik kitabı içinde* (ss.7–16). İstanbul: Ege Yayınları
- Hart, N. (1978). *The practice of advertising*, 4th ed. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Hunt, S. D. (2011). On the intersection of marketing: History and marketing theory. *Marketing Theory*, 11(4), 483–489.
- Işık, A. (2020). Anadolu'da Asur ticaret kolonileri çağı. *Mavi Atlas*, 8(1): 13 – 18.
- İleri, O. (2019). Antik Çağ'da Akdeniz kıyılarında zeytinyağı üretimi. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret kitabı içinde* (ss. 533–542). Ankara: Bilgin Yayın.
- Jones, D. B., & Tajadewski, M. (2017). *Foundations of marketing thought: The influence of the German historical school*. Newyork: Routledge.
- Jones, D. B. (2010). A history of historical research in marketing. M. Baker & M. Saren (Eds), *Marketing theory* (ss. 51–82). Los Angeles: Sage Publication.
- Karaoğlan, H. (2017). M.Ö.2000'de Anadolu'da kumaş üretimi (arkeolojik buluntular ışığında). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(Özel sayı), 103–109.
- Kejanlı, T. (2005). Anadolu'da ilk yerleşmeler ve kentleşme eğilimleri. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 89–97.
- Kestane, S. Ü. (2015). Antik çağda pazarlama ve pazarlama karması elemanlarına yönelik değerlendirmeler. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 185–207.
- Kılıç, Y. (2009). Eski Ön Asya toplumları arasında yazı ve dil etkileşimi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 122–151.
- Kotler, P. (2009). A'dan Z'ye pazarlama, pazarlamayla ilgilenen herkesin bilmesi gereken seksen kavram. İstanbul: Media Cat Yayınları.
- Kotler, P. (1972). A generic concept of marketing, *Journal of Marketing*, 36, 46–54.
- Layton, R. A. (2007). Marketing systems: A core macromarketing concept. *Journal of Macromarketing*, 27(3): 227–242
- Mandacı, E. (2016). Asur ticaret kolonileri çağı ve Hititler devrinde Anadolu'da kuyumculuk. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 3193–3213.
- Memiş, E. (2019). Ticari ilişkiler bağlamında Troya savaşlarına yeni bir bakış. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret kitabı içinde* (ss. 213–228). Ankara: Bilgin Yayın.
- Murat, L. (2019). Hitit döneminde bir Anadolu halkı Kasklar'da üretim ve ticaret. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret kitabı içinde* (ss. 177–192). Ankara: Bilgin Yayın.
- Narçın, A. (2020a). *Unutulmuş krallık Frigler: Masallar ülkesi*. İstanbul: Edduba Yayınları.
- Narçın, A. (2020b). *Unutulmuş krallık Lidyalılar: Paranın mucitleri*. İstanbul: Edduba Yayınları.
- Özbilen, S. (2020). Arkeoloji; geçmiş, zaman ve kuram. *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 41– 65.
- Özdilek, B. (2019). Letoon teras kazılarında ele geçen amforalar ışığında Akdeniz ticareti. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret kitabı içinde* (ss. 349–386). Ankara: Bilgin Yayın.
- Özkaya, D. F., Özkaya M. T., Tunahöğlü, R., Bayar, R. ve Tunahöğlü, E. (2018). Anadolu'da zeytin ve zeytinyağı yemekler rotası. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 263–274.
- Pirenne, H. (2012). Orta çağ kentleri (Ş. Karadeniz, Çev.), 12.Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ringold, D. J. & Weitz, B. (2007). The American marketing association definition of marketing: Moving from lagging to leading indicator. *Journal of Public Policy & Marketing*, 26(2), 251–260.
- Ryder, M. L. (1965), Reports of textiles from Çatal Hüyük. *Anatolian Studies*, 15, 175– 176.
- Sevinç, F. (2008). Hititlerin Anadolu'da kurdukları ekonomik ve sosyal sistem. *SDÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 11–32.
- Shaw, E. H. (2020). Constructing a partially formalized general theory of the marketing system: Insights from the history of marketing thought. *Journal of Historical Research in Marketing*, 12(2), 263–283.
- Shaw, E. H. (1995). The first dialogue on macromarketing. *Journal of Macromarketing*, 15(1), 7–20.
- Sıddıq, A. B. (2019). Epipaleolitik-Neolitik dönem Anadolu toplumlarının üretim ve ticari faaliyetleri. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret kitabı içinde* (ss. 69–94). Ankara: Bilgin Yayın.
- Thomas, J. (2020, Jan). Marketing concept: Examining AMA definitions, evolution, influences. 17. AIMS Uluslararası Yönetim Konferansında sunulan bildiri, Kerala,Hindistan. 957–964. Erişim adresi: <http://www.aims-international.org/aims17/17ACD/PDF/A370-Final.pdf>
- Toramanlı, G., & Şahin, D. (2017). Asurlu tüccarlardan günümüze Anadolu'daki lojistiğin iktisadi gelişimi. *The International New Issues in Social Sciences*, 5(5), 259–266.
- Uygun, Ç., & Özdemir, B. Ş. (2019). Trade in Tlos and its territories as seen in Its amphorae and workshops. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret kitabı içinde* (ss. 325–348). Ankara: Bilgin Yayın.

- Ünsal, V. (2012). Kırşehir ve çevresinde ilk ticari faaliyetler. *Turkish Studies*, 7(4), 3169–3180.
- Ünal, A. (1999). *Hititler-Etiler ve Anadolu uygarlıkları*. İstanbul: Etibank.
- Wengrow, D. (2008). Prehistories of commodity branding. *Current Anthropology*, 49(1), 7–34.
- Yaman, İ. D. (2019). Paleolitik Çağ'da yontma taş alet üretimi. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret* kitabı içinde (ss. 45–68). Ankara: Bilgin Yayın.
- Yıldız, S. (2019). *Anadolu ve tarih öncesi çağlar*. Ankara: İksad Yayınları.
- Yılmaz, D. (2019). Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da ticaret. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar boyunca üretim ve ticaret* kitabı içinde (ss. 193–212). Ankara: Bilgin Yayın.
- Yükçü, S., & Gönen, S. (2014). Anadolu'da ilk paranın ayar ve alaşımı. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları*, 7, 28–48.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Bu çalışmada kullanılan veriler, herkesin kullanımına açık şekilde paylaşıldığından ve etik kurul izni gerektiren araştırmalar içerisinde bulunmadığından etik kurul izni alınmamıştır.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Since the data used in this study is shared publicly and does not include research requiring ethics committee approval, ethics committee approval has not been obtained.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 801-815

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 801-815

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1062727

Geliş Tarihi / Received: 25.01.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 22.08.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

PROSOSYAL MOTİVASYON İLE KARIYER BAŞARISI ARASINDAKİ İLİŞKİDE İŞ TATMİNİNİN VE KARIYER BAĞLILIĞININ ARACILIK ROLÜ

Gökhan KARADİREK ¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, akademik personelin prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmini ve kariyer bağlılığının rolünü belirlemektir. Araştırma, nicel araştırma deseninde ve ilişkisel tarama modelinde tasarlanmıştır. Araştırma, Türkiye'de 100'den fazla devlet üniversitesinin akademik personeli üzerinde gerçekleştirilmiştir. Veriler, uygun örnekleme yöntemi ile 2 Kasım 2021 - 2 Ocak 2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Örneklemi, 3.426 akademik personel oluşturmaktadır. Veriler, IBM SPSS 25.0 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Hipotezler, parametrik testler; korelasyon ve regresyon analizi yöntemi kullanılarak test edilmiştir. Araştırmanın bulguları, akademik personelin prososyal motivasyonu ile iş tatmini, kariyer bağlılığı ve kariyer başarısı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ($p < .01$) bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Prososyal motivasyonun, iş tatminini, kariyer bağlılığı ve kariyer başarısı üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, akademik personelin kariyer başarısı ile iş tatmini ve kariyer bağlılığı arasında pozitif yönlü, ($p < .01$) düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmininin aracılık etkisi bulunmaktadır. Benzer şekilde, prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide kariyer bağlılığının aracılık rolü bulunmaktadır. Sonuç olarak, Türkiye'de devlet üniversitelerinde görev yapan akademik personelin iş tatmininde, kariyer bağlılığında ve kariyer başarısında prososyal motivasyonun öngörücü olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler : Prososyal Motivasyon, İş Tatmini, Kariyer Bağlılığı, Kariyer Başarısı, Akademik Personel.

JEL Sınıflandırması : J28, M54.

¹ Öğr. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, gokhankaradirek_28@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0804-9904.

Atıf/Citation (APA 6):

Karadirek, G. (2022). Prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmininin ve kariyer bağlılığının aracılık rolü. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 801-815. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1062727>.

THE ROLE OF JOB SATISFACTION AND CAREER COMMITMENT IN THE RELATIONSHIP BETWEEN PROSOCIAL MOTIVATION AND CAREER SUCCESS

Abstract

The aim of this study is to determine the role of job satisfaction and career commitment in the relationship between prosocial motivation and career success of academic staff. This research was designed in quantitative research design and relational survey model. The research was carried out on the academic staff of more than 100 state universities in Turkey. Data were collected between November 2, 2021 and January 02, 2022 by convenient sampling method. The sample consisted of 3.426 academic personnel. The data were analyzed using the IBM SPSS 25.0 package program. Hypotheses, parametric tests; tested using the correlation and regression analysis method. The findings of the study reveal that there is a positive relationship between prosocial motivation of academic staff and job satisfaction, career commitment and career success ($p < .01$). It was concluded that prosocial motivation has a positive effect on job satisfaction, career commitment and career success. In addition, there is a positive ($p < .01$) level significant relationship between academic staff's career success, job satisfaction and career commitment. Job satisfaction has a mediating effect on the relationship between prosocial motivation and career success. Similarly, career commitment has a mediating role in the relationship between prosocial motivation and career success. As a result, it can be said that prosocial motivation is predictive of job satisfaction, career commitment and career success of academic staff working at state universities in Turkey.

Keywords : Prosocial Motivation, Job Satisfaction, Career Commitment, Career Success, Academic staff.

JEL Classification : J28, M54.

GİRİŞ

İnsanların iş hayatındaki başarıda ve kariyerinin şekillenmesine etki eden birçok içsel ve dışsal faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden biri de motivasyondur. Motivasyon, içsel ve dışsal olarak ortaya çıkabilir. Bireylerin kişisel hedeflerine ve örgütün amacına ulaşmasını kolaylaştırabilir. İnsanların sahip olduğu iş koşullar, onları farklı biçimlerde motive olmasını sağlamaktadır. Örneğin, bir kişinin işi aracılığıyla bir başkasına yardım etmeyi arzulanabilir. Bu arzunun literatürdeki karşılığı prososyal motivasyondur. Dolayısıyla başka insanlara işi aracılığıyla fayda sağlama isteği ve arzusu yüksek düzeydeki bireylerin prososyal motivasyonu düzeylerinin de yüksek olması beklenir.

Prososyal motivasyon hem başka insanları hem de bireyin kendisini tatmin edebilen bir arzudur. Dolayısıyla toplumun her kesimiyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili kurum çalışanlarının ve örgüt üyelerinin prososyal motivasyon düzeyleri çok daha önem kazanmaktadır. Örneğin üniversiteler, neredeyse toplumun her kesimine hizmet veren, çok sayıda faaliyet alanı bulunan ve hizmet çeşitliliği yüksek (eğitim hizmetleri, sağlık hizmetleri, sosyoekonomik, sosyokültürel, vb.) kurumlardır. Bu nitelikler, üniversite çalışanlarının prososyal motivasyonunu daha da önemli yapmaktadır. Kurumun akademik ve idari personelinin prososyal motivasyonu kurum içi ve dışındaki insanlarla olumlu iletişimi etkileyebilir. Bu etkileşim ise kurum üyelerinde kalıcı veya geçici yeni davranışları ortaya çıkarabilir.

Görevlerinin içeriği ve kapsamı, akademisyenlerin prososyal motivasyon duygularının yüksek olmasına neden olabilir. Çünkü, akademisyenler görevleri gereği, kurum içinde özellikle çok sayıda öğrenciyle iletişimde bulunabilmekte ve işleri aracılığıyla onlara faydalı olabilmektedir. Benzer şekilde kurum dışındaki kongrelere, seminerlere, fuarlara, vb. etkinliklere katılımlarıyla, makale, kitap, vb. bilimsel araştırmaları ve yayınlarıyla ya da insanlığın yararına geliştirdikleri teknolojik icatlarla akademisyenler, topluma faydalı olabilmektedir. Akademisyenler bu tür görevleri ve yararlı

davranışlarıyla toplum yanlısı davranış sergilediklerinin dahi belki de farkında değildir. Ancak, insanlar işleri aracılığıyla başkalarına faydalı olduklarının farkında olduklarında ise daha fazla iş tatmini yaşayabilmektedir. İşlerine ve kariyerlerine daha bağlı kalabilmektedir. Bu da bireysel kariyer başarılarını tetikleyebilmektedir. Benzer şekilde, başkalarına yaptığı işi aracılığıyla iyilik yapmak, yararlı olmak ve insanlar üzerinde olumlu etkiler bırakmak arzusu, akademisyenin iş ve kariyer tatmini olumlu şekilde artırabilir. Kariyerine olan sadakatini güçlendirebilir ve kariyer başarısının yükselmesini kolaylaştırabilir.

Akademik personel çerçevesinde bu durumu açıklayabilmek için bu çalışma, ilişkisel iş tasarımı kuramıyla akademisyenlerin prososyal motivasyonları ile iş tatmini, kariyer bağlılığı ve kariyer başarısı arasındaki ilişkiyi ele alınmaktadır.

I. LİTERATÜR VE HİPOTEZLER

I.I. Prososyal Motivasyon

Prososyal motivasyon, genellikle başkaları için endişe ve fedakârlık (*altruism*) isteğinin olduğu, çok sayıda amaca hizmet edebilen, bireyin toplum yanlı arzularıdır. Başka bir ifadeyle prososyal motivasyon, bireylerin diğer insanlara fayda sağlamak amacıyla çaba harcama isteği veya arzudur (Batson, 1987). Bu arzu, bir bireyin kişilik özelliğine kalıcı bir şekilde yansiyabilir ya da geçici psikolojik bir istek şeklinde ortaya çıkabilir. Bu nedenle bireylerin prososyal motivasyonu bazı kişilik özelliklerinin; dışa dönüklük, sorumluluk ve duygusal dengenin ilişkili olduğu ifade edilmektedir (Tortumlu & Uzunbacak, 2021). Grant'a (2008) göre, prososyal motivasyonla ortaya çıkan kalıcı özellikler, bireylerin kişilik özelliğini farklılaştırmaktadır. Örneğin sabırlı ve nazik olmak, empati ve yardımseverliğe yönelik eğilimlere sahip olmak, başkaları için kaygılanma gibi (Grant, 2008).

Prososyal motivasyon, geçici olarak veya anlık bir arzu biçiminde olabilmektedir. Grant (2007), genellikle yardım ihtiyacı olanlarla başkalarıyla iletişimde bulunmanın sonucunda ortaya çıktığını düşünmektedir. Başkalarının refahını korumak ve geliştirmek amacıyla anlık bir odaklanmayı kapsamaktadır (Batson, 1987; Grant, 2007).

Prososyal motivasyon, haz temelli ve baskı temelli biçimde de ortaya çıkabilir (Gebauer, Riketta, Broemer & Maio, 2008). Gebauer ve ark., (2008), haz temelli olumlu prososyal motivasyonun genellikle içsel motivasyonla ilişkili olduğundan bahsetmektedir. Benzer şekilde, Grant (2008), prososyal motivasyonun içsel motivasyonun ilişkili bir kavram olduğunu ileri sürmektedir. Prososyal motivasyon ve davranışlar, genel olarak yüksek iş performansı, kişisel inisiyatif ve örgütsel davranışlarla da yakından ilişkilidir (De Dreu & Nauta, 2009). Değerlerin ve normların belirgin olduğu koşullarda baskıya dayalı prososyal motivasyon davranışını tahmin etmek kolaydır. Haz temelli prososyal (toplum yanlısı) motivasyon ile ise kendiliğinden davranışı en iyi şekilde tahmin edilebilmek mümkündür (Gebauer ve ark., 2008).

Alan yazındaki genel görüş, kişilerin sahip olduğu motivasyon ile iş tatmini (Hennekam, 2016b), kariyer bağlılığı ve kariyer başarısı arasında pozitif bir ilişkinin bulunduğu (Singh, Vinnicombe, Kumra, 2006). Motivasyonun hem içsel hem de dışsal faktörlerden kaynaklanabilen (Sökmen & Ekmekçioğlu, 2013) birçok çeşidi bulunmaktadır. Özellikle kişisel olarak ortaya çıkabilen içsel motivasyon ile iş tatmini arasında pozitif ilişkinin olduğu (Doğan & Aslan, 2018; Karadirek, 2020; Köse, 2019), motivasyonun iş tatminini pozitif bir şekilde etkileyebildiği ifade edilmektedir (Akduru, Güneri, Semerciöz, 2016; Esendemir, 2019; Zeynel & Çarıkçı, 2015).

Son zamanlarda literatürde, motivasyonun bir türü olan, prososyal motivasyonun insan kaynağının duyguları ve davranışlarıyla ilişkisi daha fazla incele konusu olarak ele alındığı görülmektedir. Grant (2008) çalışmasında, çalışanların prososyal motivasyon ile iş tatmini arasında pozitif bir ilişkinin olduğuna dikkate çekmektedir (Grant, 2008). Benzer şekilde kamu çalışanları

üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmanın bulgularına göre, prososyal motivasyon ile iş tatmini arasında pozitif ilişki bulunmaktadır (Steijn & Van der Voet, 2019).

Bazı çalışmalarda, prososyal motivasyonun kişilerin kariyeriyle ilişkili olduğu, kariyer bağlılığını ve başarısını etkileyebildiği ifade edilmektedir. Singh ve ark., (2006) çalışmada, prososyal motivasyon ile kariyer motivasyonu arasında pozitif ilişkinin ileri sürmektedir. Nesje (2015), prososyal motivasyon ile kariyer bağlılığı arasında pozitif ilişkinin olduğunu vurgulamaktadır. Piatak'a (2016) göre prososyal motivasyonun kariyer hedefleri üzerinde önemli ve olumlu etkisi bulunmaktadır. Hennekam (2016b) çalışmasında, motivasyon ile yaşlı çalışanların kariyer başarısı arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Can ve Aykaç (2020) araştırmasında, prososyal motivasyon davranışıyla mesleki bağlılık arasında olumlu yönde bir ilişki bulunmaktadır. Mesleki bağlılık prososyal motivasyon davranışını olumlu bir şekilde etkilemektedir (Can & Aykaç, 2020). Başka bir çalışmada, prososyal motivasyonun içsel motivasyonla ve yaratıcılıkla pozitif ilişkisinin olduğu, içsel motivasyon ile yaratıcılık derecelendirmeleri arasındaki ilişkide prososyal motivasyonun güçlendirici etkisinin bulunduğu ifade edilmektedir (Grant & Berry, 2011).

I.II. İş Tatmini

Genel olarak iş tatmini, işin ayırt edilebilir unsurlarının değerlendirilmesinin toplamıdır (Locke, 1968). Daha geniş anlamda iş tatmini, bir kişinin, işini başarılı bir şekilde yerine getirdiğini veya iş değerlerine ulaşmayı kolaylaştırdığını değerlendirmesinin sonucunda ortaya çıkan, kişiye zevk veren, duygusal bir durumdur (Locke, 1968).

İş tatminin çok sayıda belirleyicisi olduğu bilinmektedir. Bunlardan bir de çalışanların motivasyonudur (Şahin & Yılmaz, 2020), iş tatmini ile motivasyonu; iş motivasyonu (Köse, 2019) ve içsel motivasyon (Künye & Aydıntan, 2020) ile ilişkisi bulunmaktadır.

İşle ilgili bir başka motivasyon türü, prososyal motivasyondur. Grant (2007, 2008), prososyal motivasyonunu açıklamak için ilişkisel iş tasarımı teorisini geliştirmiştir. Grant'a göre, bir işin sosyal yönleri içerme derecesi, prososyal motivasyon için önemli bir belirleyicidir. İşin özelliği; iş iletişimi ve ilişkisel iş özelliği önemlidir. Çünkü, iş aracılığıyla başka insanlarla iletişim kurmak ve onlara fayda sağlamak, işin faydalanıcıları üzerinde olumlu etkilerinin olduğu algısı çalışanlara yaptıkları işin önemli olduğunu hissettirmektedir. Bu his, çalışanların iş tatminini etkileyen önemli psikolojik bir durum haline gelmektedir (Steijn & Van der Voet, 2019). Bu psikolojik algı ise çalışanlarda başka bir algıyı tetiklemektedir. Örneğin çalışanlarda, işlerinin değerli olduğu yönünde olumlu bir algı veya his ortaya çıkabilmektedir (Hackman & Oldham, 1976). Özetle, işle ilgili psikolojik durumlar veya neden olduğu sonuçlar, çalışanın işiyle ilgili nihai algısını veya Locke'un (1968) tanımladığı, iş tatminini ortaya çıkaran hissi etkileyebilmektedir.

İş tatmini, insanların kariyer başarısını ölçmek amacıyla kullanılan değişkenlerdendir. Literatürdeki bulgular, genel olarak bu iki değişkenin arasında olumlu ilişkinin olduğunu göstermektedir. Kariyer başarısı ile iş tatmini arasında olumlu yönde bir ilişki bulunmaktadır (Ensher, Thomas, Murphy, 2001; Hennekam, 2016b). İş tatmin duygusu, kariyer başarısını ve algısını olumlu bir şekilde etkileyebilmektedir (Koekemoer, Olckers, Nel, 2020). Yine başka bir çalışmada, sübjektif kariyer başarısı ile iş tatmini arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğunu ortaya konmakta, kariyer başarısının anlamlı bir şekilde iş tatminini etkilediği vurgulanmaktadır (Sönmez, Gül, İspirir Demir, Emirlioğlu, Erkmen, Yıldırım, Aytolan, 2021).

I.III. Kariyer Bağlılığı

Kariyer bağlılığı, kişisel kariyer hedeflerinin gelişimi, bu hedeflere bağlılık ve kariyer hedefleriyle özdeşleşme şeklinde tanımlanabilmektedir (Colarelli & Bishop, 1990). Bu çalışmada, kariyer bağlılığı, bir kişinin mesleğine veya işine karşı tutumunu (Blau, 1985), kişinin kendisini

mesleğiyle özdeşleştirmesini ve mesleğine dahil olma durumunu ifade etmektedir (Mueller, Wallace & Price, 1992).

Önceki araştırmalar, kariyer bağlılığının kariyer başarısıyla doğrudan ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Pan ve Zhou (2015), kariyer bağlılığı ile kariyer başarısı arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu belirtmektedir. Kariyer bağlılığı, kariyer başarısının öngörücüsüdür (Poon, 2004). Kariyer bağlılığının kariyer başarısı üzerinde önemli bir etkisi bulunmakta (Srikanth & Israel, 2012), kariyer başarısını olumlu bir şekilde etkilemektedir (Ballout, 2009; Pasha, Hamid, Shahzad, 2017). Kariyer bağlılığının subjektif kariyer başarısı üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi bulunmaktadır (Ekmekcioglu, Erdogan, Sokmen, 2020).

I.IV. Kariyer Başarısı

Kariyer başarısı, kişinin kariyeriyle ilgili algıladıklarını değerlendirilmesi ya da bireylerin iş deneyimleri sonucunda elde ettikleri gerçek veya algıladığı başarılarıdır (Hennekam, 2016a). Başka bir tanımlamada kariyer başarısı, kişinin işle ilgili olumlu psikolojik sonuçları veya bireyin iş deneyimlerinin bir sonucu olarak elde ettiği başarıları olarak ifade edilmektedir (Judge, Cable, Boudreau, Bretz Jr, 1995; London & Stumpf, 1982). Bu çalışma için kariyer başarısı, bir akademisyenin öznel olarak kendi kariyerini değerlendirmesinin sonucunda, kariyeriyle ilgili algıladığı ve hissettiği başarıdır.

Kariyer başarısını, bireyin eğitim geçmişi, iş yerindeki statüsü, kariyer ve iş tatmini, kariyer bağlılığı gibi çok sayıda kişisel ve çevresel faktör etkileyebilmekte ya da belirleyici olabilmektedir. Hennekam (2016a) çalışmasında, kariyer başarısının insanların eğitim geçmişi ve çalışma statüsü ile pozitif ilişkili olduğunu ileri sürmektedir. Koekemoer ve ark., (2020) göre kariyer başarısı ile iş tatmini arasında pozitif ilişki bulunmaktadır. Subjektif veya öznel kariyer başarısı algısı iş tatminini olumlu bir şekilde etkilemektedir (Koekemoer ve ark., 2020).

Alan yazında, kariyer başarısı ile kariyer bağlılığı arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda genellikle, kariyer başarısı ile kariyer bağlılığı arasında anlamlı bir ilişkinin bulunması, çalışmaların ortak noktası olarak kabul edilebilir. Kariyer bağlılığı ile subjektif kariyer başarısı arasında pozitif ilişki bulunmaktadır (Karavardar, 2014; Najam, Burki, Khalid, 2020; Sultana, Yousaf, Khan, Saeed, 2016). Kariyer bağlılığı subjektif ve objektif kariyer başarısını olumlu bir şekilde etkilemektedir (Çakmak-Otluoğlu, 2014; Najam ve ark., 2020; Sultana ve ark., 2016). Demirel'e (2019) göre, banka çalışanlarının öznel kariyer başarı algısı ile kariyer bağlılık düzeyleri arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Literatürde tam tersi, kariyer başarısı ile kariyer bağlılığı arasında bir ilişki bulunmadığını ileri süren çalışmalara rastlamak mümkündür. Van der Heijden ve ark., (2021) kariyer bağlılığı ile öznel kariyer başarısı arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır.

Bu araştırmanın hipotezleri, ilişkisel iş tasarım modeli ve literatür taramasının sonucundaki bulgulara dayandırılarak geliştirilmiştir.

İlişkisel iş tasarımı, işlerin toplum yanlısı bir fark yaratma motivasyonunu nasıl harekete geçirdiğini veya ateşlediğini ve bu motivasyonun çalışanların eylemlerini ve kimliklerini nasıl etkilediğini açıklamaktadır (Grant, 2007; Grant, 2008). İlişkisel iş tasarımı, çalışanların yetkin, kendi kaderini tayin eden, sosyal olarak değerli bireyler olarak kimlikler inşa etmelerini sağlar, çalışanlar rollerini geliştirmeye başlayabilir (Morrison, 1994; Parker, Wall, Jackson, 1997).

Araştırmanın değişkenleriyle ilgili literatür taramasının sonucunda, akademisyenlerin prososyal motivasyonu ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmini ve kariyer bağlılığının rolünün bulunduğu varsayımı altında aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H1: Akademisyenlerin prososyal motivasyonu ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmininin aracılık rolü bulunmaktadır.

H1_a: Prososyal motivasyon, akademisyenlerin iş tatminini pozitif etkiler.

H1_b: Prososyal motivasyon ve iş tatmini birlikte, akademisyenlerin kariyer başarısını pozitif etkiler.

H2: Akademisyenlerin prososyal motivasyonu ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide kariyer bağlılığının aracılık rolü bulunmaktadır.

H2_a: Prososyal motivasyon, akademisyenlerin kariyer bağlılığını pozitif etkiler.

H2_b: Prososyal motivasyon ve kariyer bağlılığı birlikte, akademisyenlerin kariyer başarısını pozitif etkiler.

II. METEDOLOJİ

Bu çalışma, nicel araştırma deseninde, ilişkisel tarama modeli kullanılarak ortaya konulmuştur. Genellikle ilişkisel tarama modeli, iki veya ikiden fazla nicel değişken arasındaki ilişkiyi belirlemek, bunları neden ve sonuç bakımından etkilerini araştırmak için yapılır (Fraenkel & Wallen, 2009). Bu araştırma modelinde, değişkenlerin aralarındaki ilişkiler belirlenmekte ve ilişkiler, neden ve sonuç açısından etkileriyle ortaya konulmak istenmektedir.

Araştırma için Giresun Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal Bilimler Fen ve Mühendislik Bilimleri Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 12.10.2021 tarih ve 2021/15-08 sayılı Etik Kurulu onayı alınmıştır.

II.I. Örneklem

Araştırmanın evrenini Türkiye'de devlet üniversitelerinde kadrolu olarak görev yapan akademik personel oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini 3426 akademik personel oluşturmaktadır. Örneklem grubu, farklı devlet üniversitelerinde görev yapan akademik personel arasından uygun örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenmiştir.

II.II. Veri Toplama Aracı ve Ölçeklerin Güvenilirliği

Veri toplama aracında, dört ölçeğe ait beşli likert tipinde toplam 19 madde bulunmaktadır (Ek 1). Veri toplamak için kullanılan ölçekler ve madde sayıları şu şekildedir: Prososyal Motivasyon (4 madde), İş Tatmini (3 madde), Kariyer Bağlılığı (8 madde), Kariyer Başarısı (4 madde). Grant'ın (2008) çalışmasındaki prososyal motivasyon ölçeği Türkçeye uyarlanarak katılımcıların prososyal motivasyonları ölçülmüştür (Grant, 2008). Akademik personelin iş tatmin düzeyini ölçmek için Yang, Mossholder & Peng (2009) çalışmasındaki iş tatmini ölçeği kullanılmıştır. Akademisyenlerin kariyer bağlılığının ve kariyer başarısının belirlenmesinde sırasıyla; Blau (1985) ve Turban & Dougherty (1994) çalışmalarından yararlanılmıştır. Veri toplama, 02.11.2021 ile 02.01.2022 tarihleri arasında online olarak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma ve ölçeklerin kullanıldığı çalışmalar için hesaplanan Cronbach alfa (α) değerleri Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Ölçeklerin Güvenilirlik Testi Sonuçları

Ölçekler	Bu Çalışma İçin Hesaplanan Cronbach Alfa (α) Katsayıları	Ölçeklerin Kullanıldığı Çalışmalarda Hesaplanan Cronbach Alfa (α) Katsayıları	Madde Sayısı
Prososyal Motivasyon	.792	.90 (Grant, 2008)	4
İş Tatmini	.841	.83 (Yang, Mossholder, & Peng, 2009)	3
Kariyer Bağlılığı	.835	.85 (Blau, 1985)	8
Kariyer Başarısı	.801	.87 (Turban & Dougherty, 1994)	4

II.III. Normallik Testi

Normallik testi ile verilerin normal dağılıp dağılmadığı ortaya konulmuştur (Tablo 2). Çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1.5 ile +1.5 arasında değerler alması verilerin normal bir dağılım gösterdiğini ifade etmektedir (Tabachnick & Fidell, 2014). Tablo 2’deki bulgulara göre veriler, normal dağılmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın varsayımlarını sınavabilmek için korelasyon ve regresyon analizi gibi parametrik test tekniklerinden yararlanılmıştır.

Tablo 2. Normallik Testi Sonuçları

	<i>Çarpıklık (Skewness)</i>	<i>Basıklık (Kurtosis)</i>
Kariyer Başarısı	-,392	,324
Kariyer Bağlılığı	-,845	,462
İş Tatmini	-1,253	,084
Prososyal Motivasyon	-,401	,023

III. BULGULAR

Araştırmanın verileri, IBM SPSS 25 paket yazılımı ile analiz edilmiştir. Katılımcıların demografik özelliklerinin ve verilerin normal dağılım gösterip göstermediğinin belirlenmesinde tanımlayıcı istatistikler kullanılmıştır. Hipotezlerin sınanmasında ise parametrik hipotez testleri; korelasyon ve regresyon analizi kullanılmıştır.

Katılımcıların 1734’ü (%50,61) kadın, 1692’si (%49,38) ise erkek akademisyendir. Katılımcıların 1905’i (%55,60) öğretim üyesi sınıfında; Profesör, Doçent ve Dr. Öğretim Üyesi kadrosunda bulunmaktadır. Örneklemedekilerin 795’i (%23,20) Öğretim Görevlisi, 726’sı (%21,19) Araştırma Görevlisi sınıfında bir kadroda görev yapmaktadır.

III.I. Korelasyon Analizi

Korelasyon analizi sonucunda, değişkenlere ait ortalama, standart sapma ve değişkenlerin aralarındaki ilişki katsayıları Tablo 3’te verilmektedir.

Tablo 3. Korelasyon Analizi Sonuçları

<i>Değişkenler</i>	<i>Ortalama</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>Prososyal Motivasyon</i>	<i>İş Tatmini</i>	<i>Kariyer Bağlılığı</i>	<i>Kariyer Başarısı</i>
Prososyal Motivasyon	4,6876	,4443	($\alpha = .729$)			
İş Tatmini	4,3508	,6977	.336**	($\alpha = .841$)		
Kariyer Bağlılığı	3,9468	,7508	.306**	.707**	($\alpha = .835$)	
Kariyer Başarısı	3,7725	,6612	.175**	.378**	.360**	($\alpha = .801$)

****, Değişkenlerin aralarındaki ilişkilerin $p < 0.01$ düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Not: Parantez içerisindeki alfa değerleri, her bir değişkene ait Cronbach alfa (α) katsayıdır.

Tablo 3’teki korelasyon bulguları, değişkenlerin kendi aralarında ($p < .01$) düzeyinde anlamlı ve pozitif ilişkinin olduğunu göstermektedir. Değişkenlerin aralarındaki ilişki katsayıları incelendiğinde, prososyal motivasyon ile iş tatmini ve kariyer bağlılığı arasında orta düzeyde anlamlı ve pozitif ilişki bulunmaktadır. Prososyal motivasyon ile kariyer başarısı değişkeni arasında ise zayıf düzeyde, anlamlı ve pozitif bir ilişki söz konusudur. Akademisyenlerin kariyer başarısı ile iş tatmini ($r = .378$, $p < .01$), kariyer bağlılığı ($r = .360$, $p < .01$) arasındaki ilişki ise orta düzeydedir. En güçlü ilişki akademisyenlerin iş tatmini ile kariyer bağlılığı arasında ($r = .707$, $p < .01$) olduğu görülmektedir.

III.II. Regresyon Analizi

Akademisyenlerin prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmini ve kariyer bağlılığının aracılık etkisini belirlemek için basit doğrusal ve hiyerarşik regresyon analizi yöntemleri kullanılmıştır. Model 1 ve Model 2 regresyon modelleri kullanılarak prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmininin aracılık etkisi belirlenmektedir. Model 3 ve Model 4 regresyon modellerinden yararlanılarak, prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide kariyer bağlılığının aracılık etkisi araştırılmaktadır.

Tablo 4. Prososyal Motivasyonun İş Tatmini Üzerindeki Etkisi

Model 1		B	Standart Hata	β	t	p
Bağımlı Değişken: İş Tatmini						
	Sabit	1.879	.119		15.786	.000
Prososyal Motivasyon		.527	.025	.336	20.856	.000

$R^2 = .113$ Düzeltilmiş $R^2 = .112$, $F_{(1,34)} = 434.978$, $p < .001$, Durbin-Watson=1.934

Tablo 4'teki regresyon analizi sonucuna göre akademisyenlerin prososyal motivasyonun iş tatmini üzerinde pozitif etkisi bulunmaktadır [$F_{(1,34)} = 434.978$; $R^2 = .113$; $p < .001$]. $H1_a$, kabul edilmiştir.

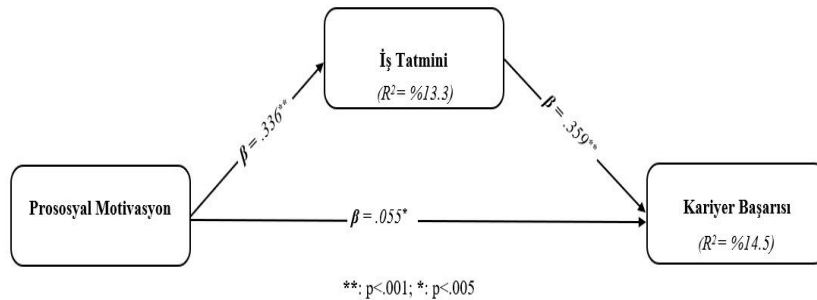
Tablo 5. Prososyal Motivasyonun ve İş Tatmininin Kariyer Başarısı Üzerindeki Etkisi

Model 2		Kariyer	B	Standart Hata	β	t	p	Tolerance	VIF
Bağımlı Değişken: Kariyer Başarısı									
	Sabit	1.910	.115			16.651	.000		
Prososyal Motivasyon		.081	.025	.055		3.260	.001	.887	1.127
İş Tatmini		.340	.016	.359		21.409	.000	.887	1.127

$R^2 = .145$ Düzeltilmiş $R^2 = .145$, $F_{(2,34)} = 290.693$, $p < .001$, Durbin-Watson=1.914

Tablo 5'teki regresyon modeli akademisyenlerin kariyer başarısında prososyal motivasyonun ($\beta = .055$; $p < .005$) ve iş tatmininin ($\beta = .359$; $p < .001$) pozitif etkisinin olduğunu göstermektedir [$F_{(2,34)} = 290.693$; $R^2 = .145$; $p < .001$]. Hipotez $H1_b$ kabul edilmiştir.

İlk iki regresyon modeli (Model 1 ve Model 2) sonuçlarıyla prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmininin aracılık etkisi belirlenmiştir. Bu sonuçlara göre, prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmininin aracılık rolü bulunmaktadır (Şekil 1). Dolayısıyla araştırmanın temel hipotezlerinden $H1$, kabul edilmiştir.

Şekil 1. İş Tatmini Aracılık Modeli

Tablo 6. Prososyal Motivasyonun Kariyer Bağlılığı Üzerindeki Etkisi

<i>Model 3</i>							
Bağımlı Değişken:	Kariyer	B	Standart Hata	β	t	p	
	Sabit	1.525	.129		11.778	.000	
Prososyal Motivasyon		.517	.027	.306	18.786	.000	

$R^2 = .093$ Düzeltilmiş $R^2 = .093$, $F_{(1,34)} = 352.922$, $p < .001$, Durbin-Watson=2.039

Prososyal motivasyonun kariyer bağlılığı üzerindeki etkisi Tablo 6'daki regresyon modeliyle test edilmiş, modelin anlamlı olduğu görülmüştür [$F_{(1,34)} = 352.922$; $R^2 = .093$; $p < .001$]. Regresyon analizi sonucunda, prososyal motivasyonun akademisyenlerin kariyer bağlılığını pozitif bir şekilde etkilediği ($\beta = .306$; $p < .001$) sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, H2_a hipotezini doğrulamaktadır.

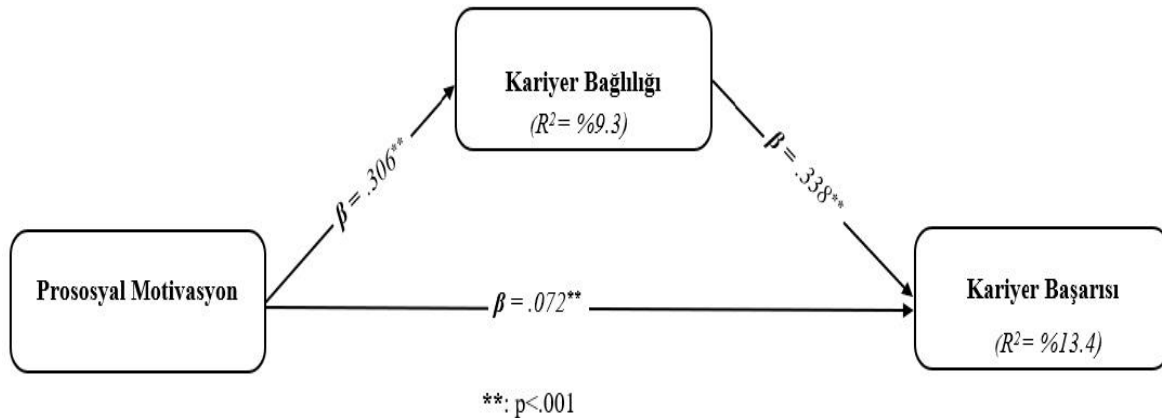
Tablo 7. Prososyal Motivasyonun ve Kariyer Bağlılığının Kariyer Başarısı Üzerindeki Etkisi

<i>Model 4</i>									
Bağımlı Değişken:	Kariyer	B	Standart Hata	β	t	p	Tolerance	VIF	
	Sabit	2.096	.114		18.434	.000			
Prososyal Motivasyon		.107	.025	.072	4.309	.000	.907	1.103	
Kariyer Bağlılığı		.298	.015	.338	20.234	.000	.907	1.103	

$R^2 = .134$ Düzeltilmiş $R^2 = .134$, $F_{(2,34)} = 265.442$, $p < .001$, Durbin-Watson=1.905

Akademisyenlerin kariyer başarısı üzerinde prososyal motivasyonun ve kariyer bağlılığının etkisi Model 4'teki hiyerarşik regresyon analiziyle ortaya konulmaktadır. Analiz sonucuna göre, akademisyenlerin kariyer başarısı üzerinde prososyal motivasyonun ($\beta = .072$; $p < .001$) ve kariyer bağlılığının ($\beta = .338$; $p < .001$) anlamlı ve pozitif etkisi bulunmaktadır [$F_{(2,34)} = 265.442$; $R^2 = .134$; $p < .001$]. Model 4'teki bulgular, H2_b hipotezinin kabul edildiğini göstermektedir.

Regresyon modelleri; Model 3 ve Model 4'ün sonuçlarından, prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide kariyer bağlılığının aracılık rolünün bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum, temel hipotezlerden H2'nin kabul edildiği anlamına gelmektedir. Kariyer bağlılığının aracılık rolü Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2. Kariyer Bağlılığı Aracılık Modeli

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırma, akademisyenlerin kariyer başarısında prososyal motivasyonun, iş tatmininin ve kariyer bağlılığının rolünü belirlemeyi amaçlamaktadır. Akademik personelin kariyer başarısının belirlenmesinde prososyal motivasyonun, iş tatmininin ve kariyer bağlılığı değişkenleri dikkate alınmıştır. Hipotezlerin test edilmesi sırasında korelasyon, basit doğrusal ve hiyerarşik regresyon analizi kullanılmıştır. Değişkenlerin aralarındaki ilişki korelasyon analiz ile belirlenmiştir. Regresyon analizi tekniğiyle prososyal motivasyon ile kariyer başarısındaki ilişkide iş tatmininin ve kariyer bağlılığının aracılık rolü ortaya konulmuştur.

Araştırmanın bulguları, akademisyenlerin prososyal motivasyon düzeyi ile iş tatmini, kariyer bağlılığı ve başarısı arasında pozitif ilişkinin olduğunu göstermektedir. Alan yazında, prososyal motivasyonun iş tatmini, kariyer başarısı ve kariyer bağlılığı ile pozitif ilişkisinin olduğunu gösteren çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Grant (2008), itfaiye çalışanları üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, prososyal motivasyon ile iş tatmini arasında pozitif ilişkinin olduğunu bulmuştur. Steijn ve ark., (2019) Hollanda’da çocuk esirgeme personelinin prososyal motivasyonu ile iş tatmini arasında pozitif ilişkinin olduğunu ifade etmektedir. Nesje (2015) çalışmasında, hemşerilik öğrencilerinin prososyal motivasyonu ile kariyer bağlılığı arasında pozitif ilişkinin olduğunu ileri sürmektedir. Can ve Aykaç (2020), prososyal motivasyon davranışıyla mesleki bağlılık arasında pozitif ilişkinin olduğunu vurgulamaktadır. Hennekam (2016b) çalışmasında, motivasyon ile yaşlı çalışanların kariyer başarısı arasında pozitif ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır (Hennekam, 2016b). Singh ve ark., (2006) cinsiyet eşitliğini destekleyen özel sektör çalışanlarının görüşlerini incelemiş, prososyal motivasyonun kariyer motivasyonu ile pozitif ilişkisinin olduğunu ortaya koymuştur.

Ayrıca, bu çalışmanın bulguları göstermiştir ki, akademisyenlerin kariyer başarısı algısı ile iş tatmini ve kariyer bağlılığı duygusu arasında pozitif ilişki bulunmaktadır. Öyle ki bir akademisyenin iş tatmini ve kariyer bağlılığıyla ilgili duygularında ve düşüncelerinde yaşayabileceği olumlu gelişmeler, akademisyenin kariyer başarısına ve gelişimine katkı sağlayabilir. Bu çalışmada, kariyer başarısının iş tatmini ve kariyer bağlılığı ile ilgili elde edilen bulguların çok sayıda araştırama tarafından desteklenmektedir. Ensher ve ark., (2001), Hennekam (2016b), Koekemoer ve ark., (2020) çalışmasında, kariyer başarısı ile iş tatmini arasında olumlu yönde bir ilişkinin olduğunu vurgulamaktadır. Sönmez ve ark., (2021) göre subjektif kariyer başarısı ile iş tatmini arasında pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur. Karavardar (2014), Pan ve Zhou (2015), Sultana ve ark., (2016), Demirel (2019) ve Najam ve ark., (2020) kariyer bağlılığı ile kariyer başarısı arasında pozitif ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Diğer taraftan, Van der Heijden ve ark., (2021) ise kariyer bağlılığı ile öznel kariyer başarısı arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır.

Regresyon analizi ile akademik personelin prososyal motivasyonun iş tatmini, kariyer bağlılığı ve kariyer başarısı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Analiz sonucunda, prososyal motivasyonun anlamlı ve olumlu şekilde iş tatminini ($\beta=.336$, $p < .001$), kariyer bağlılığını ($\beta= .306$; $p<.001$) ve kariyer başarısını (Model 2’ye göre, $\beta= .055$, $p<.005$; Model 4’e göre, $\beta= .072$; $p<.001$) etkilediği görülmektedir. Akademisyenlerin prososyal motivasyonu, iş tatmininde %11.3’ü ve kariyer bağlılığında ise %9.3’ü oranında varyansı açıklayabilmektedir. Model 2’de akademik personelin prososyal motivasyonu ile iş tatmininin birlikte kariyer başarısındaki varyansın ne kadarını açıklayabildiği gösterilmektedir. Model 4’te ise akademisyenlerin prososyal motivasyonu ile kariyer bağlılığının birlikte kariyer başarısındaki varyansın ne kadarını açıklayabildiği test edilmektedir. Model 2’ye göre, kariyer başarısındaki %14.5’lik orandaki varyansın prososyal motivasyon ve iş tatmini tarafından açıklanmaktadır [$F(2,34)= 290.693$; $R^2=.145$; $p<.001$]. Model 4’e göre, kariyer başarısındaki %13.4’lük orandaki varyansın prososyal motivasyon ve iş tatmini tarafından açıklanabilmektedir [$F(2,34)= 265.442$; $R^2= .134$; $p<.001$]. Ayrıca bulgular, akademik personelin iş tatmininin ve kariyer bağlılığının kariyer başarısı üzerinde olumlu etkisinin olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, genel olarak alan yazındaki çalışmalar tarafından desteklenmektedir. İş tatmin duygusu,

kariyer başarısını olumlu bir şekilde etkileyebilmektedir (Koekemoer ve ark., 2020; Sönmez ve ark., 2021). Kariyer bağlılığının, subjektif ve objektif kariyer başarı üzerinde olumlu etkisi bulunmaktadır (Ballout, 2009; Çakmak-Otluoğlu, 2014; Ekmekcioglu ve ark., 2020; Najam ve ark., 2020; Pasha ve ark., 2017; Srikanth & Israel, 2012; Sultana ve ark., 2016). Kariyer bağlılığı, kariyer başarısının öngörücüsüdür (Poon, 2004).

Çalışmanın amacı çerçevesinde çıkarılabilecek genel sonuç, akademisyenlerin prososyal motivasyon düzeyi yükseldikçe iş tatmini, kariyer bağlılığı ve kariyer başarısı da olumlu bir şekilde etkilenmektedir. Prososyal motivasyon ile kariyer başarısı arasındaki ilişkide iş tatmininin ve kariyer bağlılığının aracılık rolü bulunmaktadır.

Bu konu üzerine araştırma yapmayı düşünen araştırmacılara bazı önerilerde bulunmaktadır.

Prososyal motivasyonun kariyer başarısı arasındaki ilişkide içsel motivasyon, yaratıcılık ve kariyer tatmini gibi değişkenlerin etkileri araştırma konusu yapılabilir.

Bireylerin prososyal motivasyon düzeyleri ile ulusal kültürün özelliği arasındaki ilişki incelenebilir. Böylece, prososyal motivasyon ile toplumların ulusal kültür özelliği (örneğin, bireyci ve toplumcu, güç mesafesi, eril/dışil toplum) arasındaki ilişki incelenerek prososyal motivasyonu etkileyen kültürel özellikleri belirlenebilir.

Birden fazla, değişik faaliyet alanındaki insan kaynağının prososyal motivasyon algısı ölçülebilir ve sektörlerin kişisel prososyal motivasyona etkisi test edilebilir. Prososyal motivasyonun farklı sektörlerin örgütsel sonuçları üzerindeki etkileri araştırılabilir. Örneğin, bireye ve örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel başarı, performans ve verimlilik üzerindeki etkileri incelenerek prososyal motivasyonun örgüt açısından önemi belirlenebilir.

Kamu kurumları dışında, özellikle sosyal yardımlaşma amacının ön planda olduğu vakıf ve dernek çalışanlarının prososyal motivasyon düzeyleri ölçülerek ve demografik özellikleri dikkate alınarak, prososyal motivasyon konusu ele alınabilir. Kurum çalışanlarının iş ilişkisi ile prososyal motivasyonu arasındaki ilişki incelenebilir. Yine kâr amacı gütmeyen vakıflar veya dernek üyeleri ile diğer kamu veya özel sektör çalışanlarının prososyal motivasyon düzeyleri arasındaki farklar belirlenebilir. Bireysel ve örgütsel düzeyde karşılaştırmalar yapılabilir. Örneğin, devlet kurumlarında çalışanlar ile kâr amacı gütmeyen vakıf çalışanları arasındaki prososyal motivasyon düzeyleri araştırılabilir. Bu çalışanların prososyal motivasyonu ile kariyer hırsı veya arzusu arasındaki ilişki veya farklılıklar ortaya konulabilir. Yine, prososyal motivasyonun kurumsal imaj algısı üzerindeki etkisi incelenebilir.

Araştırmacılar, olumsuz çalışma koşullarıyla (örneğin; çalışana olağandışı fiziksel, sosyal, psikolojik, vb. gibi) bireyin prososyal motivasyonu arasındaki ilişki araştırabilir. Bu sayede, olumsuz koşulların prososyal motivasyon üzerindeki etkisi belirlenebilir.

KAYNAKÇA

- Akduru, H., Güneri, S., & Semerciöz, F. (2016). Çalışanlarda prososyal motivasyon ile iş ve yaşam doyumu düzeyi ilişkisine dair bir araştırma. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(38), 375–391.
- Ballout, H. (2009). Career commitment and career success: Moderating role of self-efficacy. *Career Development International*, 14(7), 655–670.
- Batson, C. (1987). Prosocial motivation: Is it ever truly altruistic? *Advances in Experimental Social Psychology*, 20, 65–122.
- Blau, G. (1985). The measurement and prediction of career commitment. *Journal of Occupational Psychology*, 58(4), 277–288.
- Can, M., & Aykaç, E. (2020). Mesleki bağlılığın prososyal motivasyon davranışı üzerindeki rolü: Mutfak çalışanları üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(3), 1836–1854.

- Colarelli, S., & Bishop, R. (1990). Career commitment: Functions, correlates, and management. *Group & Organization Studies*, 15(2), 158–176.
- Çakmak Otluoğlu, Ö. (2014). Kariyer bağlılığının kariyer başarısı üzerindeki etkisinin incelenmesi üzerine bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 23, 350–363.
- De Dreu, C., & Nauta, A. (2009). Self-interest and other-orientation in organizational behavior: Implications for job performance, prosocial behavior, and personal initiative. *Journal of Applied Psychology*, 94(4), 913–926.
- Demirel, Z. (2019). Banka çalışanlarının kariyer bağlılık düzeylerinin öznel kariyer başarıları üzerindeki etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 1332–1345.
- Doğan, S., & Aslan, M. (2018). Psikolojik sermaye, içsel motivasyon ve iş tatmini ilişkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(3), 112–125.
- Ekmekcioglu, E., Erdogan, M., & Sokmen, A. (2020). Career commitment and subjective career success: The moderating role of career-enhancing strategies. *International Journal of Manpower*, 41(8), 1287–1305.
- Ensher, E., Thomas, C., & Murphy, S. (2001). Comparison of traditional, step-ahead, and peer mentoring on protégés' support, satisfaction, and perceptions of career success: A social exchange perspective. *Journal of Business and Psychology*, 15(3), 419–438.
- Esendemir, E. (2019). *İş tatmini algısı ve prososyal davranış eğilimleri ilişkisinde örgütsel muhalefet davranışının aracılık rolü: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi örneği (Yüksek Lisans Tezi)*. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Burdur.
- Fraenkel, J., & Wallen, N. (2009). *How to design and evaluate research in education*. New York: New York McGraw-Hill.
- Gebauer, J., Riketta, M., Broemer, P., & Maio, G. (2008). Pleasure and pressure based prosocial motivation: Divergent relations to subjective well-being. *Journal of Research in Personality*, 42(2), 399–420.
- Grant, A. (2007). Relational job design and the motivation to make a prosocial difference. *Academy of Management Review*, 32(2), 393–417.
- Grant, A. (2008). Does intrinsic motivation fuel the prosocial fire? Motivational synergy in predicting persistence, performance, and productivity. *Journal of Applied Psychology*, 93(1), 48–58.
- Grant, A., & Berry, J. (2011). The necessity of others is the mother of invention: Intrinsic and prosocial motivations, perspective-taking, and creativity. *Academy of Management Journal*, 54(1), 73–96.
- Hackman, J., & Oldham, G. (1976). Motivation through the design of work: Test of a theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16, 250–279.
- Hennekam, S. (2016a). Vitality of older workers and its relationship with performance, career satisfaction and career success. *Management & Avenir*, 83, 15–32.
- Hennekam, S. (2016b). Competencies of older workers and its influence on career success and job satisfaction. *Employee Relations*, 38(2), 130–146.
- Judge, T. A., Cable, D. M., Boudreau, J. W., & Bretz Jr, R. D. (1995). An empirical investigation of the predictors of executive career success. *Personnel Psychology*, 48(3), 485–519.
- Karadirek, G. (2020). Çalışanların algıladıkları örgütsel desteğin; motivasyon, iş tatmini ve örgütsel bağlılıkla ilişkisi: Bir tekstil işletmesi örneği. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(1), 203–220.
- Karavardar, G. (2014). Career commitment, subjective career success and career satisfaction in the context of hazelnut processing industry in giresun/turkey. *International Journal of Business and Management*, 9(6), 98–105.
- Koekemoer, E., Olckers, C., & Nel, C. (2020). Work–family enrichment, job satisfaction, and workengagement: The mediating role of subjective careersuccess. *Australian Journal of Psychology*, 72(3), 347–358.
- Köse, E. (2019). Çalışanların iş tatmini algıları ile iş motivasyonu düzeyleri arasındaki ilişkinin araştırılması. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 131–148.
- Künye, N., & Aydınhan, B. (2020). Öz-şefkat ile iş tatmini arasındaki ilişkide içsel motivasyonun aracı rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 3159–3169.
- Locke, E. (1968). What is job satisfaction? *American Psychological Association*, Washington, DC, 1–43.
- London, M., & Stumpf, S. (1982). *Managing careers*. MA: Addison-Wesley: Reading.
- Morrison, E. (1994). Role definitions and organizational citizenship behavior: The importance of the employee's perspective. *Academy of Management Journal*, 37(6), 1543–1567.

- Mueller, C., Wallace, J., & Price, J. (1992). Employee commitment: Resolving some issues. *Work and Occupations*, 19(3), 211–236.
- Najam, U., Burki, U., & Khalid, W. (2020). Does work-life balance moderate the relationship between career commitment and career success? Evidence from an emerging asian economy. *Administrative Sciences*, 10(4), 1–12.
- Nesje, K. (2015). Nursing students' prosocial motivation: Does it predict professional commitment and involvement in the job? *Journal of Advanced Nursing*, 71(1), 115–125.
- Pan, J., & Zhou, W. (2015). How do employees construe their careersuccess: An improved measure of subjectivecareer success. *International Journal of Selection and Assessment*, 23(1), 45–58.
- Parker, S., Wall, T., & Jackson, P. (1997). "That's not my job": Developing flexible employee work orientations. *Academy of Management*, 40(4), 899–929.
- Pasha, A., Hamid, K., & Shahzad, A. (2017). Mediating role of career commitment in the relationship of promotional opportunities, rewards and career success. *Pakistan Journal of Statistics and Operation Research*, 13(1), 185–199.
- Piatak, J. (2016). Public service motivation, prosocial behaviours, and career ambitions. *International Journal of Manpower*, 37(5), 804–821.
- Poon, J. (2004). Career commitment and career success: Moderating role of emotion perception. *Career Development International*, 9(4), 374–390.
- Singh, V., Vinnicombe, S., & Kumra, S. (2006). Women in formal corporate networks: An organisational citizenship perspective. *Women in Management Review*, 21(6), 458–482.
- Sökmen, A., & Ekmekçiöğlü, E. B. (2013). yönetici etik davranışlarının sınır birim çalışanlarının motivasyon ve iş tatmini üzerindeki etkisi: Adana'da bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 87–104.
- Sönmez, B., Gül, D., İspir Demir, Ö., Emiraliöğlü, R., Erkmen, T., & Yıldırım, A. (2021). Antecedents and outcomes of nurses' subjective career success: A path analysis. *Journal of Nursing Scholarship*, 53(5), 604–614.
- Srikanth, P., & Israel, D. (2012). Career commitment & career success: Mediating role of career satisfaction. *Indian Journal of Industrial Relations*, 48(1), 137–149.
- Steijn, B., & van der Voet, J. (2019). Relational job characteristics and job satisfaction of public sector employees: When prosocial motivation and red tape collide. *Public Administration*, 97(1), 64–80.
- Sultana, R., Yousaf, A., Khan, I., & Saeed, A. (2016). Probing the interactive effects of career commitment and emotional intelligence on perceived objective/subjective career success. *Personnel Review*, 45(4), 724–742.
- Şahin, M., & Yılmaz, O. (2020). Sosyal sermayenin motivasyon ve iş tatmini arasındaki aracılık etkisi: batman üniversitesi örneği. *Yönetim ve Ekonomi*, 27(3), 587–606.
- Tabachnick, B., & Fidell, L. (2014). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson.
- Tortumlu, M., & Uzunbacak, H. (2021). Genç gönüllülerin kişilik özelliklerinin prososyal motivasyonlarına etkisi. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi (PIAR)*, 8(1), 101–114.
- Turban, D., & Dougherty, T. (1994). Role of protégé personality in receipt of mentoring and career success. *The Academy of Management Journal*, 37(3), 688–702.
- Van der Heijden, B., Veld, M., & Heres, L. (2021). Does age matter? Examining career commitment as a moderator in the relationship between age-related HR/D practices and subjective careersuccess for younger versus older academic staff. *Human Resource Development Quarterly*, 1–21.
- Yang, J., Mossholder, K., & Peng, T. (2009). Supervisory procedural justice effects: The mediating roles of cognitive and affective trust. *The Leadership Quarterly*, 20(2), 143–154.
- Zeynel, E., & Çarıkçı, İ. (2015). Mesleki motivasyonun, iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Akademisyenler üzerine görgül bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 217–248.

Ek 1. Veri Toplama Aracında Kullanılan ve Türkçeye Uyarlanan Ölçekler ve Maddeleri

Prososyal Motivasyon Ölçeği ($\alpha = .729$)	
m1	İşim aracılığıyla başkalarına faydalı olmayı önemserim.
m2	İşim aracılığıyla başkalarına yardımcı olmak isterim.
m3	Başkaları üzerinde olumlu bir etki bırakmak isterim.
m4	İşim aracılığıyla başkalarına iyilik yapmak benim için önemlidir.
İş Tatmini Ölçeği ($\alpha = .841$)	
m5	Genel olarak işimden memnunum.
m6	İşimi seviyorum.
m7	Mesleğim adına yaptığım işlerden çoğunlukla memnunum.
Kariyer Bağlılığı ($\alpha = .835$)	
m8	Akademisyenlik dışında aynı miktarda ücret ödeyen bir iş bulsam muhtemelen kabul ederim.
m9	Kesinlikle akademisyenlikte kendime bir kariyer istiyorum.
m10	Her şeye en baştan başlayabilsem, akademisyen olarak çalışmayı tercih etmem.
m11	Paraya ihtiyacım olmasaydı, muhtemelen yine akademisyen olarak çalışmaya devam ederdim.
m12	Bu mesleği bırakamayacak kadar çok seviyorum.
m13	Akademisyenlik insan yaşamı için ideal bir meslektir.
m14	Akademisyenlik beni hayal kırıklığına uğrattı.
m15	Zamanımın önemli bir bölümünü mesleğimle ilgili dergi veya kitapları okumak için harcarım.
Kariyer Başarısı ($\alpha = .801$)	
m16	Kariyerinizde ne kadar başarılı olduğunuzu düşünüyorsunuz?
m17	Meslektaşlarınızla kıyasladığınızda kendinizi kariyerinizde ne derece başarılı buluyorsunuz?
m18	Önemsediğiniz kişiler sizi kariyerinizde ne kadar başarılı buluyor?
m19	Yaşınız göz önüne alındığında, kariyer planlamanızın neresindesiniz?

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir. İlgili çalışma için 12.10.2021 tarih ve 49849 sayılı Sosyal Bilimler Fen ve Mühendislik Bilimleri Araştırmaları Etik Kurulu'ndan gerekli izinler alınmıştır.

Teşekkür (Varsa) : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederim.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study. The necessary permissions dated 12.10.2021 and numbered 49849 for the related stud were obtained from the Social Sciences, Science and Engineering Sciences Research Ethics Committee.

Acknowledgement : I thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ ÇALIŞMALARININ BİBLİYOMETRİK ANALİZİ (2017-2021)

Merve GERÇEK¹

Remzi Gürer GERÇEK²

Öz

İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY), örgütsel stratejilerin hayata geçirilmesinde çalışanlara ilişkin kararların alınmasında rol oynayan sistemlerin tasarlanmasına ve çalışma yaşamının kalitesinin iyileştirilmesine yönelik tüm çabaları içinde barındırmaktadır. Son dönemlerde gözle görülür düzeyde hız kazanan bibliyometrik çalışmaların, İKY kapsamına giren çeşitli konulardaki eğilimleri ortaya çıkarmak için sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bibliyometrik çalışmalar, İKY disiplinindeki çalışmaların mevcut durumunun analiz edilmesi ve kuramsal yapıların daha iyi anlaşılması için tercih edilmektedir. Bu çalışmanın amacı Web of Science veritabanında başlığında “İnsan Kaynakları” kelime grubu geçen dergilerde 2017-2021 yılları arasında yayınlanan ve Social Sciences Citation Index (SSCI) ve Emerging Sources Citation Index’te (ESCI) taranan 2197 makalenin bibliyometrik analiz yöntemleriyle incelenmesidir. İKY temasına yönelik 12 farklı dergide yayınlanan makaleler; anahtar kelimeler, yazarlar, atıflar ve referanslar bağlamında VOSviewer yazılımı kullanılarak incelenmiştir. Analizler sonucunda en çok atıf alan çalışmaların “International Journal of Human Resource Management” dergisinde olduğu görülmüştür. Elde edilen bulgulara göre yapılan çalışmalarda “iş tatmini”, “yetenek yönetimi”, “liderlik” ve “işe adanmışlık” konularının en sık çalışılan konular olduğu belirlenmiştir. Ayrıca en sık kullanılan anahtar kelimeler temelinde kümeler ortaya çıkmıştır. Söz konusu analizlere ek olarak en çok atıf alan yazarlar, dergi, referans ve atıf bazında ortak atıf analizi yapılmıştır. Bu çalışmanın, etki faktörü yüksek ve saygın İKY dergilerinde yer alan güncel çalışmalardaki eğilimleri açığa çıkardığı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler : İnsan Kaynakları Yönetimi, Bibliyometrik Analiz, Web of Science.

JEL Sınıflandırması : M10.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi Hereke Ömer İsmet Uzunyol MYO Yönetim ve Organizasyon Bölümü İnsan Kaynakları Yönetimi Programı, merve.gercek@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7076-8192.

² Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Ulaşım Daire Başkanlığı, gurergercek@kocaeli.bel.tr, ORCID: 0000-0001-5844-880X.

Atıf/Citation (APA 6):

Gerçek, M., & Gerçek, R. G. (2022). İnsan kaynakları yönetimi çalışmalarının bibliyometrik analizi (2017-2022). *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 816–832. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1063903>.

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF RESEARCH ON HUMAN RESOURCES MANAGEMENT (2017-2021)

Abstract

Human Resources Management (HRM) includes all efforts to design systems that play a role in making decisions regarding employees, in the implementation of organizational strategies, and to improve the quality of working life. It is seen that bibliometric studies, which have gained momentum in recent years, are frequently used to reveal trends in various subjects within the scope of HRM. Bibliometric studies are preferred to analyze the current status of studies in the discipline of HRM and to better understand the theoretical structures. The aim of this study is to examine 2197 articles published between 2017-2021 in the journals with the word group "Human Resources" in the title in the Web of Science database which are indexed in Social Science Citation Index (SSCI) and Emerging Sources Citation Index (ESCI), using bibliometric analysis methods. Articles published in 12 different journals on the HRM theme; The keywords, authors, citations, and references were analyzed using VOSviewer software. As a result of the analysis, it was seen that the most cited studies were in the "International Journal of Human Resource Management". According to the findings, it has been determined that the subjects of "job satisfaction", "talent management", "leadership" and "commitment to work" are the most frequently studied subjects. In addition, clusters emerged on the basis of the most frequently used keywords. In addition to the analyses listed, co-citation analysis was conducted on the basis of the most cited authors, journal, reference and citation. It is thought that this study reveals the trends in current studies in prestigious HRM journals with high impact factor.

Keywords : Human Resource Management, Bibliometric Analysis, Web of Science.

JEL Classification : M10.

GİRİŞ

İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY) yaklaşımı, temelleri personel yönetimi anlayışına dayanan ve günümüzde tüm örgütlerin stratejik hedeflerine ulaşabilmeleri için kritik role sahip bir yaklaşımı temsil etmektedir. İKY, yıllar içindeki gelişim sürecinde kuramsal altyapısı üzerine birçok çalışmaya sahip ve sürekli olarak gelişen bir disiplin olarak görülmektedir (örn., Delery, 1998; Lepak ve Snell, 1999; Martin-Alcazar, Romero-Fernandez ve Sanchez-Gardey, 2005). Hem uygulamada hem de akademik alanda çok sayıda çalışmanın yapıldığı bu alanda bibliyometrik çalışmaların alana değer kattığı düşünülmektedir. İKY'nin akademik araştırmalar için olduğu kadar toplumsal yaşantı için de önem taşıdığı göz önünde bulundurulduğunda; İKY disiplini içinde bibliyometrik çalışmaların yapılmasının faydalı olacağına inanılmaktadır. (Fernandez-Alles ve Ramos-Rodriguez, 2009).

İKY, özellikle teknolojik gelişmelerin iş yaşamını derinden etkilemeye başladığı bilgi çağından günümüze kadar pek çok değişimden geçmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de doğrudan örgüt hedefleri, iş yapış biçimleri, çalışanların tutum ve davranışları ile ilgili olan İKY uygulamalarının ekonomik, sosyal, politik ve teknolojik etmenlere karşı duyarlı olmasıdır. Dünyada yaşanan tüm değişimler karşısında İKY'nin de bir değişim ve dönüşüm geçirdiğini söylemek mümkündür. Özellikle yapay zekâ uygulamaları, bulut bilişim, nesnelerin interneti, sosyal medya, çevresel sürdürülebilirlik, işgücü çeşitliliği ve benzeri konuların örgütsel yaşamı etkilemesiyle birlikte elektronik/dijital İKY, yeşil İKY, İK analitiği gibi farklı perspektiflere olan ilgi artmıştır (Muster ve Schrader, 2011; Hauptmann ve Steiger, 2013; Parry ve Strohmeier, 2014; Arslan, Cooper Kahn, Golgeci ve Ali, 2021). Tüm bu gelişmelerin takip edilmesi ve İKY yazınının mevcut durumunun analiz edilmesi alana önemli katkılar sağlayabilir.

Bu araştırmanın amacı, İKY disiplini içinde son dönemdeki temel araştırma konularını, en çok atıf alan çalışmaları, yazarlar ve atıflar arasındaki bağlantıları belirlemek amacıyla alanın saygın dergilerinde yayınlanan makaleleri bibliyometrik yöntemlerle incelemektir. Çalışmanın bir diğer amacı ise en çok alıntı yapılan çalışmalar arasındaki ilişki ağlarını, ortak temalar altında gruplandırarak,

VOSviewer yazılımı yardımıyla haritalama yaparak görsel biçimde temsil etmektir. Ortak atıf analizinin en önemli avantajlarından biri, bir disiplinin entelektüel yapısının ve kompozisyonunun farklı yönlerini haritalar aracılığıyla ortaya çıkarmak ve temsil etmektir. Bu nedenle bu çalışmada bibliyometrik yöntemlere dayalı nicel bir yaklaşım kullanarak İKY araştırmalarının genel bir resmini elde etmek amaçlanmaktadır.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I.1. İnsan Kaynakları Yönetimi ve Bibliyometrik Araştırmalar

İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY), Endüstri Devrimi'ni izleyen değişimler sonucu "çalışma" kavramının dönüşümüne bağlı olarak ortaya çıkan ve temelleri "personel yönetimi" anlayışına dayanan bir yaklaşımdır. Özellikle yönetim biliminin ortaya çıkışı ve 1920'lerde akademik çevrelerde yapılan çalışmalarla yalnızca özlük işleri ile ilgilenen bir yaklaşım olmaktan çıkan İKY, çalışma hayatının kalitesi ve örgüt hedefleriyle doğrudan ilişkili olarak düşünölmeye başlanmıştır (Kaufman, 2014). 1970'li yıllarda yayınlanan kitaplarda "insan kaynağının yönetilmesi"ne yapılan vurgu ile önceden bir maliyet unsuru olarak ele alınan insanın, önemli bir kaynak olarak görölmeye başlandığı düşünölmektedir (Strauss, 2001). Bu görüş, Barney'nin (1991) Kaynak Temelli Yaklaşımı'nın İKY alanına uyarlanmasıyla, insan kaynağının benzersiz, nadir, ikamesi zor ve taklit edilemeyen bir doğaya sahip olduğu görüşüyle birleşerek İKY'nin aynı zamanda stratejik bir boyut kazanmasında rol oynamıştır. Stratejik İKY, Wright ve McMahan (1992) ve Boxall (1996) gibi yazarların katkılarıyla örgüt stratejilerinin belirlenmesinde ve hayata geçirilmesinde İKY sistemlerinin etkilerine yönelik kuramsal öngörülerle gelişmiştir. Huselid'in 1995 yılında yaptığı İKY uygulamaları ve örgüt performansı arasındaki ilişkilere yönelik çalışması hem İKY'nin stratejik boyutunu güçlendirmiş hem de yeni araştırma alanlarına bir temel oluşturmuştur.

2000'li yıllarda hız kazanan küreselleşme ve örgütlerde yaygınlaşan bilgi teknolojileri kullanımının İKY'ye bakış açısında da değişimlere yol açtığı söylenebilir. Rutin ve tekrarlı işlerin bilgisayarlar veya robotlar aracılığıyla yapılması, işlemsel (*transactional*) İKY uygulamaları olarak bilinen bazı uygulamalara ayrılan zaman ve çabanın daha dönüşümsel (*transformational*) ve değer yaratan uygulamalara aktarılmasına yardımcı olmuştur (Wright ve Dyer, 2000). Elektronik İKY (electronic HRM) tüm İKY uygulamalarının entegrasyonunu sağlayan ve kurumsal şeffaflık, etkililik, hız ve verimliliği arttıran teknolojiler arasına girmiştir (Marler & Perry, 2016).

İKY'nin 2010'lu yılları genellikle teknolojik gelişmelerin yaşandığı, artan nüfus yoğunluğu ve çeşitliliği sayesinde farklılıkların yönetimi gibi konuların önem kazandığı, farklı kuşakların bir arada çalışmak zorunda kalması nedeniyle yeni nesil işyeri uygulamalarının gündeme geldiği dönemler olmuştur (D'Netto, 2014; Kraus, 2017). Özellikle son 5 yılda ekonomik, teknolojik, sosyal ve politik etmenlerin etkisi altında İKY yazınında en fazla hangi konuların gündeme geldiği bir merak konusudur. İKY yazınındaki çalışmaların derinlemesine incelenmesi ve güncel eğilimlerin belirlenmesi için yaygın biçimde yararlanılan yöntemlerden birisi bibliyometrik yöntemlerdir.

Bibliyometri, araştırmacıların daha önce yayınlanmış verileri/çalışmaları analiz etmek için kullanabilecekleri bir dizi matematiksel ve istatistiksel teknikleri içeren bir araştırma alanıdır (McCain, 1990). Bibliyometri araştırmalarının amacı, belirli bir disiplinde yapılan araştırmaların bir resmini elde etmektir (White & McCain, 1998). Bibliyometrik araştırmalarda, en çok atıf yapılan çalışmaları belirlemek ve daha sonra bunları tartışılan konular veya öne sürölen teorilerle ilişkilendirmek gibi çalışmalar yapılabilir. Ayrıca elde edilen sonuçlar çerçevesinde herhangi bir alandaki kuramsal temeller güçlendirilebilmektedir. Ek olarak alandaki kritik araştırma konuları belirlenerek belirli bir disiplinin entelektüel yapısının haritalama yöntemleriyle görselleştirilmesi mümkündür. Ayrıca yazarlar, yayıncılar ve çalışmalar arasındaki ilişkiler de bibliyometrik analiz yöntemleriyle ortaya çıkarılabilir.

Kavramsal çalışma stiline ve bibliyometrik yöntemlerin kullanımının İKY alanında çokça tercih edildiği görülmektedir. Örneğin, farklılıkların yönetimi konusunda Shen, Chanda D'Netto ve Monga (2009); elektronik İKY konusunda Marler ve Fisher (2013); yeşil İKY konusunda Renwick, Redman ve Maguire (2013); iyi oluş ve iş-yaşam dengesi konularında ise Bardoel, De Cieri ve Santos 'un (2008) çalışmaları yazına önemli katkılar sunmaktadır. Garcia-Lillo, Claver-Cortes, Ubeda-Garcia, Marco-Lajara ve Zaragoza-Sáez'in (2018) çalışmasında turizm sektöründe İKY çalışmalarına yönelik bir bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada İKY ve örgüt performansı ilişkisine yönelik oldukça fazla yayın bulunduğu belirlenmiştir. Danvika-del-Valle, Estevez-Mendoza ve Lara (2019), 1975-2016 yılları arasında yayınlanmış insan kaynakları eğitimi konusunu ele alan çalışmaları bibliyometrik yöntemlerle incelemişlerdir. Yapılan çalışmada çalışmaların yayınlandığı ülkeler, dergi başına makale sayısı, en fazla yayın yapan ve atıf alan yazarlar ve ortak atıf analizlerine yer verilmiştir.

Macke ve Genari'nin (2019) çalışmasında sürdürülebilir İKY konusunda 2001'den 2018'e kadar olan dönemi kapsayan ve 115 bilimsel makaleden oluşan ve Scopus veritabanı kullanılarak sistematik bir literatür taraması yapılmıştır. Bu çalışmada Alceste yazılımı kullanılarak sürdürülebilir İKY konusunda en fazla çalışılan konular kategorilere ayrılmıştır. Bir başka çalışmada, İKY'de makine öğrenme uygulamalarının (*machine learning applications*) konu olduğu Scopus veritabanında yer alan 105 makale detaylı biçimde incelenmiştir (Kaushal, Kaurav, Sivathanu, Kaushik, 2021).

Markouill, Lee, Byington ve Felps'in (2017) çalışmasında 23 yılı kapsayan ve farklı veritabanlarında yer alan 12157 makale incelenmiş ve en çok incelenen konular beş ana kümeye ayrılmıştır. Bu kümeler sırasıyla stratejik İKY, İKY deneyimi, istihdam ilişkileri, uluslararası İKY ve çalışanları ölçme/değerlendirme olarak adlandırılmıştır. Stratejik İKY, yenilikçilik, örgütsel performans, İK sermayesi gibi konuları içermektedir. İKY deneyimi, iş tatmini, bağlılık, işgücü devir oranı, çatışma, ödüllendirme ve benzeri konuları kapsamaktadır. İstihdam ilişkileri, işgücü piyasaları, yüksek performanslı iş sistemleri, ücret, çalışan sesi gibi konulardan oluşmaktadır. Uluslararası İKY, *expat* yönetimi, çokuluslu işletmeler, küreselleşme ve benzeri konuları içermektedir. Son küme olan çalışanları ölçme/değerlendirme ise temin-seçim, farklılıkların yönetimi, performans değerlendirme gibi konulardan oluşmaktadır.

Son iki yılda İKY disiplini bibliyometrik çalışmaların hız kazandığı söylenebilir. 2021 yılında Garento, Sardi ve Nudurupati (2021), performans yönetimi alanında yapılan çalışmaları bibliyometrik yöntemlerle incelemiştir. Benzer şekilde Hosain (2021), İKY uygulamalarında sosyal medya konusunu, Kaushal ve ark. (2021) ise yapay zekâ ve İKY arasındaki ilişkileri ele alan çalışmaları değerlendirmişlerdir. İKY alanında Web of Science veritabanının kullanımına sıklıkla rastlanılmaktadır. Santana, Morales-Sánchez ve Pasamar (2020) uluslararası İKY yazınına Web of Science veritabanında 2015-2020 yılları arasında yayınlanan makaleler açısından yaklaşmışlardır. Bu çalışmada SciMAT yazılımı ile bibliyometrik analiz yapılmıştır. Herrera ve de las Heras-Rosas (2020), kurumsal sosyal sorumluluk ve İKY uygulamaları arasındaki ilişkileri inceleyen Web of Science veritabanında yer alan 314 çalışmayı VOSviewer yazılımı ile ele almışlardır. Pelit ve Katırcıoğlu (2021) turizm alanında İKY ile ilgili yapılan çalışmaları incelemek üzere Web of Science veritabanından ve VOSviewer yazılımından yararlanarak 1404 makaleyi değerlendirmişlerdir. Söz konusu çalışmaların, yazındaki belirli alanlardaki eğilimleri ortaya çıkarmak açısından faydalı örnekler olduğu söylenebilir. Ancak yapılan bibliyometrik analizlerin belirli bir zaman aralığı veya belirli bir veritabanını kapsadığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla belirli dönemlerde yeni çalışmaların yapılmasının oldukça doğal olduğu düşünülebilir. Bu çalışmada, İKY alanında yüksek etki faktörlü dergilerde yayınlanan çalışmalar bağlamında İKY'deki güncel konulara ışık tutulması amaçlanmıştır. Bu nedenle araştırmanın yapıldığı dönem itibarıyla son beş yılı kapsayan, 2017-2021 yılları arasında yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Araştırma soruları aşağıdaki gibidir:

- *WoS veritabanındaki İKY temalı dergilerde 2017-2021 yılları arasında yayınlanan makale sayısı nedir?*
- *Yayınlanan makalelerin atıf sayısı nedir?*
- *Yayınlanan makalelerde en çok tekrar eden anahtar kelimeler nelerdir ve aralarındaki bağlantılar nasıldır?*

- En çok atıf alan yazarlar kimlerdir ve aralarındaki bağlantılar nasıldır?
- En fazla çalışma sayısına sahip ülkeler hangileridir ve ülkeler arası bağlantılar nasıldır?
- Yayınlanan makalelerden en çok hangileri atıf almıştır? En çok atıf alan makaleler arasındaki bağlantılar nasıldır?
- Yayınlanan makalelerde en çok hangi kaynaklar kullanılmıştır? Kaynak kullanımı arasındaki bağlantılar nasıldır?

Bu sorulara yanıt bulabilmek için yöntem bölümünde detaylı şekilde açıklandığı üzere yazar analizi, kaynak analizi, kelime analizi ve ortak atıf analizi gibi analizlerden yararlanılmıştır.

II. YÖNTEM

II. I. Amaç ve Kapsam

Bu çalışmanın amacı *Clarivate Web of Science* veritabanında yer alan ve *Social Sciences Citation Index* (SSCI)'te taranan, başlığında (*title*) “İnsan Kaynakları (*Human Resource*)” geçen dergilerde 2017-2021 yılları arasında yayınlanan makalelerin bibliyometrik analiz yöntemleriyle incelenmesidir. *Web of Science*; *SCI (Science Citation Index)*, *SCI-Expanded*, *AHCI (Arts and Humanities Citation Index)*, *SSCI (Social Sciences Citation Index)* ve *ESCI (Emerging Sources Citation Index)* gibi indeksleri/dizinleri içine alan bir veritabanıdır. Söz konusu veritabanı insan kaynakları alanında yer alan dergilerin etki faktörü (*impact factor*) yüksek olması ve yüksek atıf sayısına sahip prestijli dergileri içermesi nedeniyle tercih edilmiştir. Araştırma kapsamına alınan dergiler SSCI ve ESCI içinde yer almaktadır. Araştırma verileri *Web of Science* veritabanından 3 Ocak 2022 tarihinde alınmıştır. Bilimsel yayınların analizinde en çok kabul gören ve yararlanılan veri tabanı olması nedeniyle en büyük bilimsel veri tabanlarından kabul edilen *Web of Science* seçilmiştir (Mongeon & Paul-Hus, 2016). Ayrıca önceki bölümde bahsedildiği üzere *Web of Science* veritabanı İKY alanındaki bibliyometrik çalışmalarda da çokça tercih edilmektedir. Bu veritabanından elde edilen veriler bibliyometrik analiz yöntemleriyle *VOSviewer* yazılımı yardımıyla analiz edilmiştir. Analiz stratejisi olarak sırasıyla şu adımlar izlenmiştir: Veritabanının belirlenmesi (*Web of Science*), analize dahil edilecek dergilerin belirlenmesi, veritabanına erişim sağlanması (kurumsal kimlik ile erişim), dergilerde yer alan makalelere ilişkin kayıtların (*full records*) elde edilmesi, kayıtların *VOSviewer* yazılımı aracılığıyla analiz edilmesi, görselleştirme ve haritalamaların yapılması, elde edilen bulguların tablolar halinde sunulması ve raporlanması.

II.II. Veri Analizi

Bu çalışmada İKY araştırmalarının güncel durumunu tespit edebilmek için akademik veritabanlarını temel alan incelemelerde sıklıkla kullanılan bibliyometrik analiz yöntemi tercih edilmiştir. Bibliyometri, matematiksel ve istatistiksel teknikleri kullanan bir çalışma dalı olarak akademisyenlerin yayınlanmış verileri analiz etmek için kullanabilecekleri yöntemler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Pritchard, 1969). Etki göstergeleri, alıntı ve ortak atıf analizi ve bibliyometrik haritalama gibi yöntemler bibliyometrik analiz yöntemlerindedir. Bibliyografik materyallerin nicel incelemesine bibliyometrik analiz denilmektedir. Bu çalışmada elde edilen verilerin analizinde ücretsiz kullanılan bir yazılım olan *VOSviewer* (Van Eck ve Waltman, 2010) yazılımı kullanılmıştır.

Görselleştirme ve haritalama için yazarlar, ülkeler, ortak alıntılar ve anahtar kelimeler arasındaki etkileşimleri analiz etmek ve görselleştirmek için *VOSviewer* kullanılmıştır. *VOSviewer* tarafından çıkarılan haritalarda dairelerin boyutu ve etiketin yazı tipi ile, kümeler renklerle temsil edilmektedir ve iki daire arasındaki mesafe onların ilişkisini ve benzerliğini ifade etmektedir (Khalil ve Gotway Crawford, 2015). Haritalar, yapılan çalışmaları netleştirmeye yardımcı olmaktadır ve gelecekteki araştırmaların potansiyel yollarına ilişkin ipuçları vermektedir. Ayrıca *VOSviewer*,

araştırma verilerini haritalar dışında tablolar halinde incelemeye de olanak tanımaktadır. Böylece bulguları tablolar halinde sunarken de söz konusu yazılımdan yararlanılmıştır.

III. BULGULAR

III.I. Yayınların Dergilere Göre Analizi

Bu çalışmada Web of Science veritabanında doğrudan İKY temasına yönelik yayınların yer aldığı 12 akademik dergi ele alınmıştır. Tablo 1’de söz konusu dergilerde 2017-2021 yılları arasında yayınlanan makale sayıları ve bu makalelere yapılan atıflar yer almaktadır. Yapılan analizler sonucunda en fazla makalenin ve atfın yer aldığı derginin “International Journal of Human Resource Management” olduğu ortaya çıkmıştır. Bu dergiyi, “Human Resource Management” ve “Human Resource Management Journal” takip etmektedir.

Tablo 1. Dergilerde Yer Alan Makale Sayıları

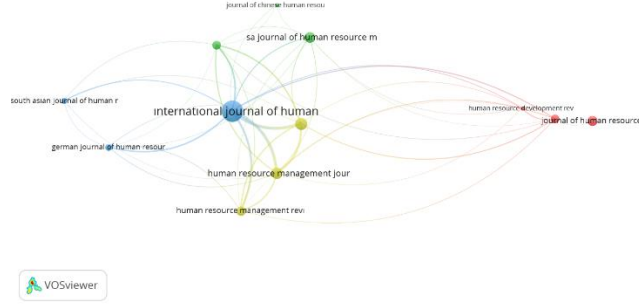
Dergi	Makale Sayısı
International Journal of Human Resource Management	745
Human Resource Management	238
Human Resource Management Journal	216
South African Journal of Human Resource Management	199
Journal of Human Resources	176
Human Resource Management Review	143
Asia Pacific Journal of Human Resources	137
Human Resource Development International	131
German Journal of Human Resource Management-Zeitschrift Fur	76
South Asian Journal of Human Resource Management	68
Journal of Chinese Human Resources Management	35
Human Resource Development Review	33
Toplam	2197

Tablo 2’de dergilerde yer alan makalelere yapılan atıf sayıları görülmektedir. En çok atıf alan derginin en çok makale sayısına sahip dergi sıralamasındaki gibi “International Journal of Human Resource Management”, “Human Resource Management” ve “Human Resource Management Review” olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Dergilerde Yer Alan Makalelere Yapılan Atıf Sayıları

Dergi	Atıf Sayısı
International Journal of Human Resource Management	6722
Human Resource Management	3027
Human Resource Management Review	2511
Human Resource Management Journal	1890
Journal of Human Resources	1609
Asia Pacific Journal of Human Resources	702
Human Resource Development International	560
German Journal of Human Resource Management-Zeitschrift Fur	260
South African Journal of Human Resource Management	255
Human Resource Development Review	233
South Asian Journal of Human Resource Management	149
Journal of Chinese Human Resources Management	56
Toplam	5714

Dergiler arasındaki ilişkileri inceleyebilmek için VOSviewer aracılığıyla dergilerin birbirlerine yaptığı atıflar üzerinden bağlantıları haritalandırılmıştır (Şekil 1).

Şekil 1. Dergiler Arası Bağlantılar

Yapılan haritalama sonucunda dört ana küme oluşturulmuştur. Dört ana küme mavi, kırmızı, yeşil ve sarı renklerde görülmektedir. Dairelerin büyüklüğü atıf sayısının çok olduğunu göstermektedir. Bağlantılar ise dergiler arası ilişkileri temsil etmektedir. Şekil 1’de görüldüğü üzere kırmızı renkle temsil edilen ilk kümede “Human Resource Development”, “Human Resource Development International” ve “Journal of Human Resource Management” yer almaktadır. Yeşil ile temsil edilen ikinci kümede “Asia Pacific Journal of Human Resource Management”, “Journal of Chinese Human Resource Management” ve “South African Journal of Human Resource Management” bulunmaktadır. Mavi renk ile temsil edilen üçüncü kümede “German Journal of Human Resource Management”, “International Journal of Human Resource Management” ve “South Asian Human Resource Management” dergileri bir aradadır. Sarı renk ile temsil edilen dördüncü kümede ise “Human Resource Management”, “Human Resource Management Review” ve “Human Resource Management Journal” birliktedir.

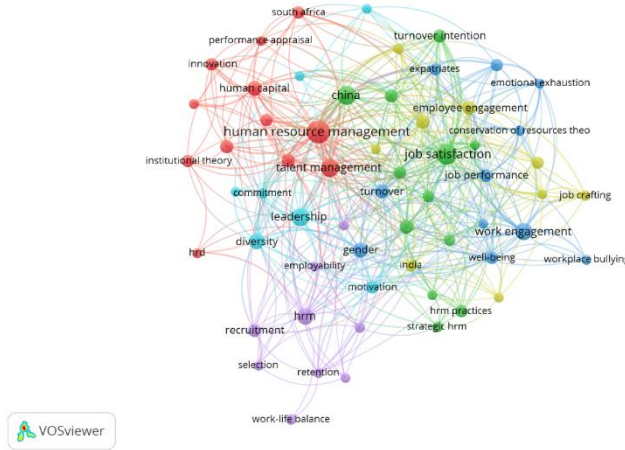
III.II. Yayınların Anahtar Kelimelere Göre Analizi

Dergilerde yayınlanan makaleler kullanılan anahtar kelimelere göre incelendiğinde toplam 5554 anahtar kelime arasında en sık kullanılan kelime grubunun “insan kaynakları yönetimi” olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Tablo 3’te 20’den fazla tekrarlanan kelimeler görülmektedir. Bu kelimeler arasında “iş tatmini”, “Çin”, “yetenek yönetimi”, “liderlik”, “işe adanmışlık”, “farklılıklar”, “cinsiyet”, insan sermayesi” ve “işgücü devir oranı” gibi kavramlar bulunmaktadır.

Tablo 3. 20’den Fazla Tekrar Eden Anahtar Kelimeler

Anahtar Kelime	Sıklık	Anahtar Kelime	Sıklık
İnsan Kaynakları Yönetimi/Human Resource Management	85	Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi/Strategic Human Resource Management	27
İş Tatmini/Job Satisfaction	69	İKY Uygulamaları/HRM Practices	26
Çin/China	56	İyi Oluş/Well-Being	26
Yetenek Yönetimi/Talent Management	53	Örgüt Performansı/Firm Performance	25
Liderlik/Leadership	51	Çalışan Sesi/Employee Voice	24
İşe Adanmışlık/Work Engagement	49	Yabancı Yöneticiler/Expatriates	23
İKY/HRM	43	İnovasyon/Innovation	23
Farklılık/Diversity	37	Kurumsal Teori/Institutional Theory	23
Cinsiyet/Gender	36	Motivasyon/Motivation	23
İnsan Sermayesi/Human Capital	34	Sosyal Değişim Kuramı/Social Exchange Theory	23
İşgücü Devir Oranı/Turnover	33	Güney Afrika/South Africa	23
Çalışan Katılımı/Employee Engagement	32	İş-Aile Çatışması/Work-Family Conflict	23
Performans/Performance	32	Dönüşümcü Liderlik/Transformational Leadership	22
Örgütsel Bağlılık/Organizational Commitment	31	Duygusal Bağlılık/Affective Commitment	21
İş Performansı/Job Performance	29	Hindistan/India	21
Performans Yönetimi/Performance Management	29	Kaynakların Korunması Teorisi/Conservation of Resources Theory	20
İşe Alım/Recruitment	29	İş Biçimlendirme/Job Crafting	20
Yüksek Performanslı Çalışma Sistemleri/High-Performance Work Systems	28	Stratejik İKY/Strategic HRM	20
İşten Ayrılma Niyeti/Turnover Intention	28	Güven/Trust	20

Tablo 3’te gösterilmeyen diğer anahtar kelimelerle birlikte, 5554 adet anahtar kelime arasındaki bağlantıların tespit edilmesi için VOSViewer ile anahtar kelime analizi yapılmıştır. Anahtar kelimeler arasındaki bağlantılardan anlamlı gruplar oluşturabilmek için bir kelimenin en az 15 kez tekrar edilmiş olmasına karar verilmiştir. En az 15 kez tekrar edilme kriterini sağlayan 60 kelime arasındaki ilişkilere bağlı olarak 6 ana küme oluşmuştur. Oluşan bağlantılar Şekil 2’de görülmektedir.

Şekil 2. Anahtar Kelimeler Arasındaki Bağlantılar

Anahtar kelimeler arasındaki bağlantılara bakıldığında, kırmızı, yeşil, koyu mavi, açık mavi, sarı ve mor renklerle gösterilen daireler anahtar kelimeleri, aynı renklerdeki bağlantılar ise kelimeler arasındaki ilişkileri göstermektedir. Renk grupları, kelimelerin oluşturduğu altı kümeyi temsil etmektedir. İlk küme (kırmızı), “örgüt performansı”, “insan sermayesi”, “kurumsal teori”, “performans değerlendirme”, “stratejik İKY” ve “yetenek yönetimi” gibi kelimeleri içermektedir. İkinci küme (yeşil), “duygusal bağlılık”, “yüksek performanslı iş sistemleri”, “örgütsel bağlılık”, “örgütsel vatandaşlık davranışı”, “sosyal takas kuramı”, “iş tatmini”, “İKY uygulamaları” ve “işten ayrılma niyeti” gibi kelimelerden oluşmaktadır. Üçüncü küme (koyu mavi), “tükenmişlik”, “rezilyans/dayanıklılık”, “iyi oluş”, “işe adanmışlık”, “iş-yaşam dengesi”, “işyeri zorbalığı” gibi kelimeleri içermektedir. Dördüncü küme (sarı), “çalışan adanmışlığı”, “çalışan sesi”, “iş biçimlendirme”, “performans” ve “güven” kelimelerinden oluşmaktadır. Beşinci küme (mor), “istihdam edilebilirlik”, “psikolojik sözleşme”, “işe alım”, “eğitim”, “iş-yaşam dengesi” kelimelerini içermektedir. Son olarak altıncı kümede (açık mavi) “bağlılık”, “yaratıcılık”, “farklılıklar”, “liderlik”, “lider-üye etkileşimi”, “motivasyon” ve “mentorluk” yer almaktadır. Bazı kelime gruplarının birden fazla kümede yer alması, diğer kavramlarla da birlikte çalışılmış olduklarını göstermektedir.

III.III. Yayınların Yazarlara Göre Analizi

Yayınlarda yazar bazında yapılan analizleri sonucunda toplam 4775 yazar arasında en çok yayın yapan yazarın F.L. Cooke olduğu görülmektedir (Tablo 4). Bu yazarı, K. Sanders, C. Brewster ve G. Wood takip etmektedir. Fang Lee Cooke Monash Üniversitesi İşletme ve Ekonomi Fakültesi İşletme Bölümünde İnsan Kaynakları Yönetimi ve Asya çalışmaları üzerine yoğunlaşan bir akademisyendir. Araştırma ilgi alanları istihdam ilişkileri, cinsiyet çalışmaları, çeşitlilik yönetimi, stratejik İKY, bilgi yönetimi ve inovasyon, dış kaynak kullanımı, Çin’den dışarıya doğrudan yabancı yatırımlar ve Çinli göçmenlerin istihdamı yer almaktadır. Karin Sanders, çalışanların İKY’ye ilişkin algılarının, anlayışlarının ve tutumlarının, gayri resmi öğrenme faaliyetleri gibi tutum ve davranışları üzerindeki etkisi ile ilgili çalışmaktadır.

Tablo 4. En Çok Yayın Yapan 10 Yazar

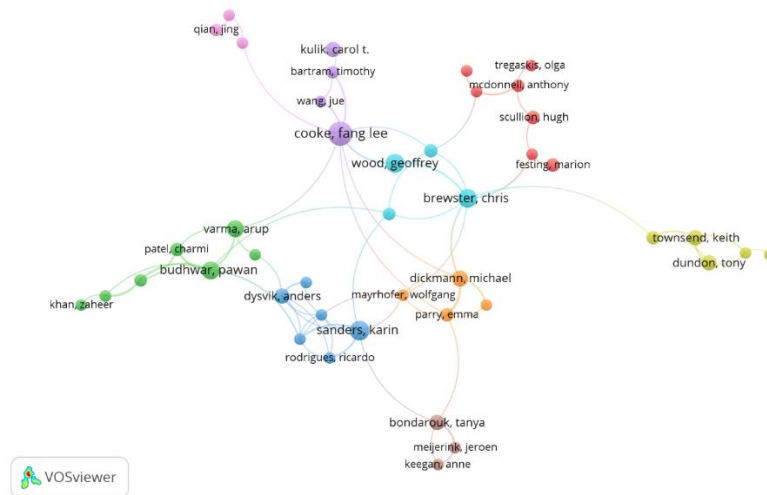
Yazar	Makale Sayısı
F. L. Cooke	20
K. Sanders	14
C. Brewster	13
G. Wood	13
P. Budhwar	11
K. Alfes	10
A.Varma	10
M. Dickmann	9
A. Dysvik	8
T. Bondarouk	8
T. Dundon	8
C.T. Kulik	8
K. Townsend	8
H.K Kwan	8

En çok atıf alan yazarlar incelendiğinde Tablo 4’te olduğu gibi yine F. L. Cooke ve K. Sanders’ın ilk atıf açısından sıralarda yer aldığı görülmektedir (Tablo 5).

Tablo 5. En Çok Atıf Alan 10 Yazar

Yazar	Atıf Sayısı
F.L. Cooke	334
K. Sanders	298
J. Shen	272
C. Brewster	259
R. Mitchell	257
S.P. Gudergan	252
C.M. Ringle	252
M. Sarstedt	252
X. Deng	204
J. Dumont	204

Yazarlar arasındaki ilişkileri inceleyebilmek için ortak yazarlık analizi yapılmıştır. VOSviewer ile yapılan analiz sonucunda yazarlar arasındaki bağlantılar Şekil 3’te görülmektedir.

Şekil 3. Ortak Yazarlık Analizi Sonuçları

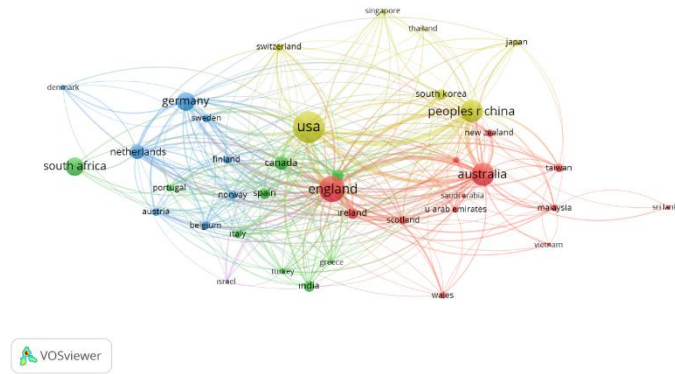
4775 yazar arasındaki bağlantıları açık bir şekilde görebilmek için herhangi bir yazarın en az beş makaleye sahip olma kriteri belirlenmiş ve bu kriteri sağlayan 74 yazar arasındaki bağlantılara yönelik harita çıkarılmıştır (Şekil 3). Elde edilen sonuçlara bakıldığında dokuz kümenin oluştuğu belirlenmiştir. En çok yayına ve atıfa sahip olan F. L. Cooke'un J. Wang, T. Bartram gibi yazarlarla bağlantılı olduğu belirlenmiştir. C. Brewster, G. Wood ve K. Sanders ise mavi renkle gösterilen ikinci kümededir. P. Bundwar'ın kendisi gibi Hindistan'da yer alan araştırmacılarla çalıştığı görülmektedir. Diğer kümeler mavi, sarı, mor ve pembe renklerle temsil edilmektedir.

III.IV. Yayınların Ükelere Göre Analizi

Dergilerde yayınlanan makalelerin ülkelere göre analizi yapıldığında toplam 86 ülkeden en çok makalenin Amerika Birleşik Devletleri'nden yazarlara ait olduğu belirlenmiştir (Tablo 6). İngiltere ve Avustralya'nın ikinci ve üçüncü sırada olduğu, Çin ve Güney Afrika'nın onları takip ettikleri görülmektedir.

Tablo 6. En Çok Yayın Yapılan Ülkeler

Ülke	Makale Sayısı
Amerika Birleşik Devletleri	569
İngiltere	396
Avustralya	314
Çin	291
Güney Afrika	202
Almanya	197
Hollanda	134
Kanada	110
Fransa	84
Hindistan	75
Güney Kore	73
İrlanda	72
İspanya	67
Tayvan	45
Belçika	43
Norveç	43
Avusturya	40
İsveç	40

Şekil 4. Ülkeler Arası Bağlantılar

VOSviewer yazılımı ile yapılan analiz sonucunda 86 ülkeden en az 10 makaleye sahip ülkeler arasındaki ortak çalışmalar arasındaki ilişkilerin haritası çıkarılmıştır. Ortak çalışma yapılan 38 ülkeden 4 küme oluşmuştur (Şekil 4). İlk kümede (kırmızı), İngiltere, Avustralya, İrlanda, Malezya, Pakistan,

Yeni Zelanda gibi ülkeler bulunmaktadır. İkinci kümede (yeşil), Kanada, Fransa, Yunanistan, İtalya, Portekiz, İspanya ve Türkiye gibi ülkeler yer almaktadır. Üçüncü kümede (mavi), Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Almanya, Hollanda ve Norveç bulunmaktadır. Dördüncü kümede (sarı) Japonya, Çin, Singapur, Güney Kore, Tayland ve ABD yer almaktadır.

III.V. Yayınların Atıflara Göre Analizi

Dergilerde yayınlanan makalelerin atıf bazında incelenmesi sonucu en fazla atıf alan makalenin Ringle, Sarstedt, Mitchell ve Gudergan'a (2020) ait olan "Partial least squares structural equation modeling in HRM research" olduğu görülmüştür (Tablo 7). Bu çalışmanın yöntemsel bir çalışma olarak yüksek atıfa sahip olması dikkat çekicidir. Bu çalışmayı Dumont ve ark.'nın (2017) "Effects of green HRM practices on employee workplace green behavior: The role of psychological green climate and employee green values." ve Tang (2018) "Green human resource management practices: scale development and validity." izlemektedir. En çok atıf alan ikinci ve üçüncü yayınların "yeşil İKY" konusunu ele aldığı görülmüştür. Ayrıca diğer çalışmalarda "iş biçimlendirme", "işe adanmışlık", "performans", "katılımcı liderlik", "expat yönetimi" gibi kavramların da yer aldığı belirlenmiştir.

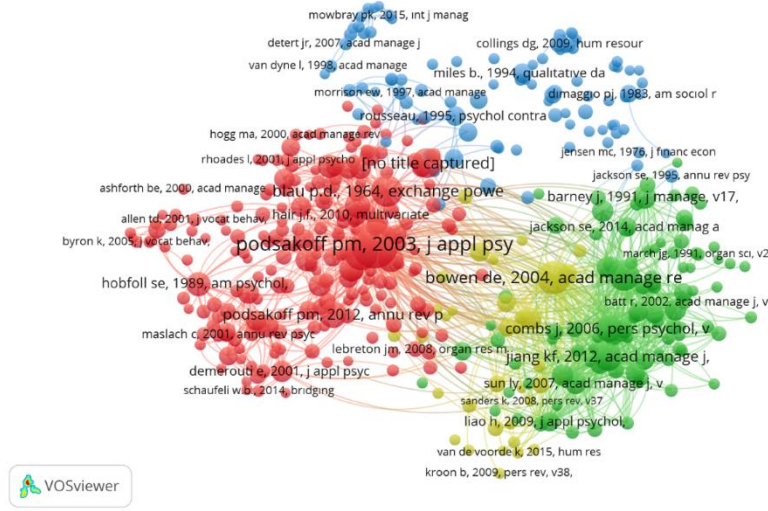
Tablo 7. En Çok Atıf Alan Yayınlar

Makale	Yazar	Dergi	Atıf Sayısı
Partial Least Squares Structural Equation Modeling in HRM Research.	Ringle ve ark. (2020)	The International Journal of Human Resource Management	252
Effects of Green HRM Practices on Employee Workplace Green Behavior: The role of Psychological Green Climate and Employee Green Values.	Dumont ve ark. (2017)	Human Resource Management	204
Green Human Resource Management Practices: Scale Development and Validity.	Tang ve ark. (2018)	Asia Pacific Journal of Human Resources	139
The impact of Personal Resources and Job Crafting Interventions on Work Engagement and Performance.	Van Wingerden ve ark. (2017)	Human Resource Management	122
Inclusive Leadership: Realizing Positive Outcomes Through Belongingness and Being Valued for Uniqueness.	Randel ve ark. (2018)	Human Resource Management Review	109
Concepts, Contexts, and Mindsets: Putting Human Resource Management Research in Perspectives.	Cooke (2018)	Human Resource Management Journal	96
Exploring the Relationship Between HRM and Firm Performance: A meta-analysis of Longitudinal Studies.	Saridakis ve ark. (2017)	Human resource management review	94
Theorizing the Meaning (s) of 'Expatriate': Establishing Boundary Conditions for Business Expatriates. Management	McNulty ve Brewster (2017)	The International Journal of Human Resource	89
Human Resource Management and Industrial Relations in Multinational Corporations in and from China: Challenges and New Insights.	Cooke ve ark. (2019)	Human Resource Management	87

Tablo 8. En Sık Kullanılan 10 Referans/Kaynak

Referans/Kaynak	Yazar	Dergi	Kullanılma Sıklığı
Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies	Podsakoff ve ark. (2003)	Journal of Applied Psychology,	371
Understanding HRM-Firm Performance Linkages: The Role of the 'Strength' of the HRM System	Bowen ve Ostroff (2004)	Academy of Management Review	194
Multiple Regression: Testing and Interpreting Interactions.	Aiken ve ark. (1991)	Sage	185
Justice in Social Exchange.	Blau (1964)	Sociological Inquiry	179
Impact of Human Resource Management Practices on Turnover, Productivity and Corporate Financial Performance	Huselid (1995)	Academy of Management Journal	166
How Does Human Resource Management Influence Organizational Outcomes? A meta-Analytic Investigation of Mediating Mechanisms	Lepak ve ark. (2001)	Academy of Management Journal	139
How Much Do High-Performance Work Practices Matter? A Meta-Analysis of Their Effects on Organizational Performance.	Combs ve ark. (2006)	Personnel Psychology	133
Sources of Method Bias in Social Science Research and Recommendations on How to Control it.	Podsakoff ve ark. (2012)	Annual Review of Psychology	127
The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations.	Baron ve Kenny (1986)	Journal of Personality and Social Psychology	113

Ortak atıf, en az iki yayının diğer yayınlar tarafından birlikte atıf yapma sıklığıdır (Tablo 8). Ortak atıf analizi için analiz birimi atıflar seçilerek VOSviewer ile 94807 referans içinde bir referansın en az 25 kez kullanılmış olma kriterine uyan 431 makale için ortak atıf analizi haritalaması yapılmıştır (Şekil5).

Şekil 5. Analiz Birimi Atıf Alınan Ortak Atıf Analizi Sonuçları

Şekil 5'teki haritadan anlaşılacağı üzere kırmızı, mavi, yeşil ve sarı renkte 4 ana küme oluşturulmuştur. Bu kümeler hangi çalışmalara birlikte atıf yapıldığını göstermektedir. İki belge ne kadar çok ortak atıf alırsa, ortak atıf güçleri o kadar yüksek ve anlamsal olarak ilişkili olma olasılıkları o kadar yüksektir. Şekil 5'te görüldüğünde ilk göze çarpan çalışmalardan Podsakoff, MacKenzie, Lee ve Podsakoff'un (2003) Hobfoll'un (1989) kaynak bağımlılığı üzerine yaptığı çalışması ve Schaufeli'nin (2014) "İş Talepleri Kaynakları Modeli" üzerine çalışması ile bir arada kullanıldığı görülmüştür. Kaynaklar arası bağlantıların oldukça yoğun ve sıkı olduğu görülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada Web of Science (Social Sciences Citation Index/SSCI ve Emerging Sources Citation Index/ESCI) veri tabanında doğrudan İKY temasına yönelik çalışmaların yer aldığı dergilerde 2017-2021 yılları arasında yapılan makalelerin bibliyometrik yöntemlerle incelenmesi amaçlanmıştır. VOSviewer yazılımı aracılığıyla yapılan analizler sonucunda en fazla makaleye ve en fazla atıfa sahip derginin "International Journal of Human Resource Management" olduğu belirlenmiştir. "Human Resource Management" ve "Human Resource Management Journal" dergileri ise makale sayısı sıralamasında ikinci ve üçüncü sıralardadır. Dergiler arasındaki bağlantılara bakıldığında "Human Resource Management", "Human Resource Management Review" ve "Human Resource Management Journal" dergilerinin atıf bağlamında ilişkili olduğu belirlenmiştir. "Asia Pacific Journal of Human Resource Management", "Journal of Chinese Human Resource Management" ve "South African Journal of Human Resource Management" ise kendi aralarında ilişkili görülmektedir. Bu durum Uzak Doğu ve Afrika ülkelerine yönelik çalışmaları içinde barındıran dergiler arasında bir bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır.

Dergilerde yayınlanan makalelerdeki anahtar kelimeler incelendiğinde, "iş tatmini", "yetenek yönetimi", "liderlik", "işe adanmışlık", "farklılık", "cinsiyet", "çalışan katılımı" ve "performans"

kelimelerinin en fazla tekrar edilenler olduğu görülmüştür. En çok tekrar eden kelimenin “iş tatmini” olması, yıllardır üzerinde çok sayıda çalışma yapılan bu konunun hala güncelliğini yitirmediğinin bir göstergesi sayılabilir. Benzer şekilde ilk üç kelime arasında yer alan “yetenek yönetimi” ve “liderlik” konularının da İKY açısından halen güncelliğini koruduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca VOSviewer ile yapılan analizde 6 ayrı küme ortaya çıkmıştır. Bu kümeler, içine aldıkları kelimeler açısından ele alındığında stratejik İKY, adanmışlık-bağlılık, performans, istihdam ilişkileri, sosyal ilişkiler, iyi oluş gibi temalar altında bir odaklanma olduğu söylenebilir.

Yayınların yazarlara göre değerlendirilmesi sonucunda Cooke, Sanders ve Brewster’in en çok makaleye ve atıfa sahip yazarlardan oldukları görülmüştür. En çok yayına sahip ülkeler ise ABD, İngiltere ve Avusturalya’dır. En gelişmiş ülkeler arasında olan bu üç ülkede makale sayısının yoğun olması, sistematik İKY uygulamalarının bulunduğu örgütlerde araştırma yapılma olanağının bulunmasıyla açıklanabilir. Bu ülkelerdeki göçmen sayısının fazla oluşu da bu sonuca yol açmış olabilir. Bir diğer açıklama ise İKY’nin ortaya çıkışına zemin hazırlayan Endüstri Devrimi’nin İngiltere’de, kuramsal temellerinin ise ABD’de Harvard ve Michigan Üniversitesi’nde ortaya çıkmış olmasıdır (Kaufman, 2014). Çin ve Güney Afrika menşeli çalışmalar da oldukça fazladır. Ortak çalışma yapılan 38 ülkeden dört küme oluşmuştur. İlk kümede İngiltere, Avusturalya, İrlanda, Malezya, Pakistan, Yeni Zelanda gibi ülkeler bulunmaktadır. Bu bağlamda Anglo-Sakson etkisinin görüldüğü söylenebilir. İkinci kümede Kanada, Fransa, Yunanistan, İtalya, Portekiz, İspanya ve Türkiye gibi ülkeler yer almaktadır. Üçüncü kümede Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Almanya, Hollanda ve Norveç Kuzey Avrupa ülkeleri bulunmaktadır. Dördüncü kümede ise Asya Ülkeleri olan Japonya, Çin, Singapur, Güney Kore, Tayland ve ABD yer almaktadır. Bu bağlamda coğrafi ve kültürel açıdan benzerlik taşıyan veya en azından İKY uygulamaları açısından benzerlik taşıyan ülkelere birlikte çalışma yapılmış olduğu sonucuna varılabilir. Ancak bu sonuçlardan genel bir çıkarım yapılması için daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

En çok atıf alan yayınlara bakıldığında Ringle ve ark.’nin (2020) İKY araştırmalarında yapısal eşitlik modellemesi ile ilgili çalışmasının ilk sırada olduğu, ikinci sırada ise Dumont, Sheng ve Deng’in (2017) yeşil İKY ile ilgili çalışmasının yer aldığı belirlenmiştir. Bu durum yöntem ve sürdürülebilirlik konularının ilgi gördüğünün bir işareti olabilir. Benzer şekilde en çok kullanılan kaynak Podsakoff’un (2003) ortak yöntem yanlılığı ile ilgili çalışması ve Bowen ve Ostroff’un (2004) İKY-örgüt performansı ile ilişkisini konu alan çalışması olduğu belirlenmiştir.

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları vardır. İlk olarak yalnızca Web of Science veritabanında yer alan dergilerin kullanılmış olmasıdır. İKY alanındaki çalışmalara yer veren ancak başlığında “insan kaynakları” kelime grubunun yer almadığı SSCI indeksli dergiler de bulunmaktadır. Gelecek çalışmalarda bu dergilere de yer verilebilir. Ek olarak SCOPUS gibi diğer veritabanlarından da yararlanılabilir. Bir diğer sınırlılık ise araştırmada yalnızca 2017-2021 yılları arasındaki çalışmaların ele alınmasıdır. Ayrıca Türkiye’de yönetim ve organizasyon/işletme veya çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri çatısı altında insan kaynakları yönetimine odaklanan dergiler de bulunmaktadır. “İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi”, “Çalışma ve Toplum Dergisi”, “İş ve İnsan Dergisi”, “İşletme Araştırmaları Dergisi”, kamu ve vakıf üniversitelerinin iktisadi ve idari bilimler ile sosyal bilimler kapsamında yayınladıkları dergiler de insan kaynakları yönetimini içine almaktadır. Gelecek çalışmalarda Türkiye’de bulunan söz konusu dergilerdeki makaleler çözümlenebilir. Örneğin TR Dizin’de (ULAKBİM) taranan dergilerdeki çalışmaların derinlemesine incelemesi yapılabilir. Ayrıca VOSviewer yazılımının kullanılması ve bu yazılımın izin verdiği analizlerin yapılmış olması da bir kısıt olarak düşünülebilir. BibExcel, SciMet ve benzeri diğer analiz araçları da farklı araştırmalarda kullanılabilir. Bibliyometrik yöntemlerin kapsamlı okuma ve içerik analizinin yerini tutmayacağını belirtmekte fayda vardır. Gelecek araştırmalarda makalelerin detaylı bir şekilde içerik analizi ile incelenmesi de önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Aiken, L. S., West, S. G., & Reno, R. R. (1991). *Multiple regression: Testing and interpreting interactions*. Sage.
- Arslan, A., Cooper, C., Khan, Z., Golgeci, I., & Ali, I. (2021). Artificial intelligence and human workers interaction at team level: A conceptual assessment of the challenges and potential HRM strategies. *International Journal of Manpower*. ahead-of-print. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/IJM-01-2021-0052>
- Bardoel, E. A., De Cieri, H., & Santos, C. (2008). A review of work-life research in Australia and New Zealand. *Asia Pacific journal of Human resources*, 46(3), 316–333.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173–1182.
- Blau, P. M. (1964). Justice in social exchange. *Sociological Inquiry*, 34(2), 193–206. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1964.tb00583.x>
- Bowen, D. E. Ostroff, C. (2004). Understanding HRM-Firm Performance Linkages: The Role of the ‘Strength’ of The HRM System. *Academy of Management Review*, 29(2), 203–221. <https://doi.org/10.5465/amr.2004.12736076>
- Boxall, P. (1996). The strategic HRM debate and the resource-based view of the firm. *Human Resource Management Journal*, 6(3), 59–75. <https://doi.org/10.1177%2F1038411108095762>.
- Bron, A. J., de Paiva, C. S., Chauhan, S. K., Bonini, S., Gabison, E. E., Jain, S., Knop, E., Markouilli, M., Okowa, Y., Perez, V., Uchino, Y., Yoko, N., Zoukhri, D., & Sullivan, D. A. (2017). TFOS DEWS III pathophysiology report. *The Ocular Surface*, 15(3), 438–510. <https://doi.org/10.1016/j.jtos.2017.05.011>
- Combs, J., Liu, Y., Hall, A., & Ketchen, D. (2006). How much do high-performance work practices matter? A meta-analysis of their effects on organizational performance. *Personnel Psychology*, 59(3), 501–528. <https://doi.org/10.5465/amj.2011.0088>
- Cooke, F. L. (2018). Concepts, contexts, and mindsets: Putting human resource management research in perspectives. *Human Resource Management Journal*, 28(1), 1–13. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12163>
- Cooke, F. L., Liu, M., Liu, L. A., & Chen, C. C. (2019). Human resource management and industrial relations in multinational corporations in and from China: Challenges and new insights. *Human Resource Management*, 58(5), 455–471. <https://doi.org/10.1002/hrm.21986>
- Danvila-del-Valle, I., Estévez-Mendoza, C., & Lara, F. J. (2019). Human resources training: A bibliometric analysis. *Journal of Business Research*, 101, 627–636. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.02.026>
- Delery, J. E. (1998). Issues of fit in strategic human resource management: Implications for research. *Human Resource Management Review*, 8(3), 289–309.
- Dumont, J., Shen, J., & Deng, X. (2017). Effects of green HRM practices on employee workplace green behavior: The role of psychological green climate and employee green values. *Human Resource Management*, 56(4), 613–627. <https://doi.org/10.1002/hrm.21792>
- Dyer, K. R., Christie, M. C., & Wright, E. W. (2000). The classification of intertidal mudflats. *Continental Shelf Research*, 20(10-11), 1039-1060. [https://doi.org/10.1016/S0278-4343\(00\)00011-X](https://doi.org/10.1016/S0278-4343(00)00011-X)
- García-Lillo, F., Claver-Cortes, E., Ubeda-Garcia, M., Marco-Lajara, B., & Zaragoza-Sáez, P. C. (2018). Mapping the “intellectual structure” of research on human resources in the “tourism and hospitality management scientific domain”: Reviewing the field and shedding light on future directions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. 30(3), 1741–1768. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-04-2017-0187>
- Garengo, P., Sardi, A., & Nudurupati, S. S. (2021). Human resource management (HRM) in the performance measurement and management (PMM) domain: a bibliometric review. *International Journal of Productivity and Performance Management*, (ahead-of-print/basimda).
- Hauptmann, S., & Steger, T. (2013). A brave new (digital) world? Effects of in-house social media on HRM. *German Journal of Human Resource Management*, 27(1), 26–46. <https://doi.org/10.1177%2F239700221302700104>
- Herrera, J., & de las Heras-Rosas, C. (2020). Corporate social responsibility and human resource management: Towards sustainable business organizations. *Sustainability*, 12(3), 841. <https://doi.org/10.3390/su12030841>

- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: a new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44(3), 513–524.
- Hosain, M. S. (2021). Integration of social media into HRM practices: a bibliometric overview. *PSU Research Review*. ahead-of-print. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/PRR-12-2020-0039>
- Huselid, M. A. (1995). The Impact of Human Resource Management Practices on Turnover, Productivity and Corporate Financial Performance. *Academy of Management Journal*, 38(3), 635–672. <https://doi.org/10.5465/256741>
- Jiang, K., Lepak, D. P., Hu, J., & Baer, J. C. (2012). How does human resource management influence organizational outcomes? A meta-analytic investigation of mediating mechanisms. *Academy of Management Journal*, 55(6), 1264–1294.
- Kaufman, B. E. (2014). The historical development of American HRM broadly viewed. *Human Resource Management Review*, 24(3), 196–218. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2014.03.003>
- Kaushal, N., Kaurav, R. P. S., Sivathanu, B., & Kaushik, N. (2021). Artificial intelligence and HRM: identifying future research Agenda using systematic literature review and bibliometric analysis. *Management Review Quarterly*, 1–39. <https://doi.org/10.5465/256741>
- Khalil, G. M., & Crawford, C. A. G. (2015). A bibliometric analysis of US-based research on the behavioral risk factor surveillance system. *American Journal of Preventive Medicine*, 48(1), 50–57. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2014.08.021>
- Lepak, D. P., & Snell, S. A. (1999). The human resource architecture: Toward a theory of human capital allocation and development. *Academy of Management Review*, 24(1), 31–48. <https://doi.org/10.5465/amr.1999.1580439>
- Macke, J., & Genari, D. (2019). Systematic literature review on sustainable human resource management. *Journal of Cleaner Production*, 208, 806–815. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.10.091>
- Markoulli, M. P., Lee, C. I., Byington, E., & Felps, W. A. (2017). Mapping Human Resource Management: Reviewing the field and charting future directions. *Human Resource Management Review*, 27(3), 367–396. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2016.10.001>
- Marler, J. H., & Fisher, S. L. (2013). An evidence-based review of e-HRM and strategic human resource management. *Human Resource Management Review*, 23(1), 18–36. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2012.06.002>
- Marler, J. H., & Parry, E. (2016). Human resource management, strategic involvement and e-HRM technology. *The International Journal of Human Resource Management*, 27(19), 2233–2253. <https://doi.org/10.1080/09585192.2015.1091980>
- Martin-Alcazar, F., Romero-Fernandez, P. M., & Sanchez-Gardey, G. (2005). Strategic human resource management: integrating the universalistic, contingent, configurational and contextual perspectives. *The International Journal of Human Resource Management*, 16(5), 633–659. <https://doi.org/10.1080/09585190500082519>
- McCain, K.W. (1990). Mapping authors in intellectual space: A technical overview, *Journal of the American Society for Information Science*, 41 (6), 433–443.
- McNulty, Y., & Brewster, C. (2017). Theorizing the meaning (s) of ‘expatriate’: establishing boundary conditions for business expatriates. *The International Journal of Human Resource Management*, 28(1), 27–61. <https://doi.org/10.1080/09585192.2016.1243567>
- Muster, V., & Schrader, U. (2011). Green work-life balance: A new perspective for green HRM. *German Journal of Human Resource Management*, 25(2), 140–156. <https://doi.org/10.1177%2F239700221102500205>
- Parry, E., & Strohmeier, S. (2014). HRM in the digital age - Digital changes and challenges of the HR profession. *Employee Relations*. 36(4), Editorial. <https://doi.org/10.1108/ER-03-2014-0032>
- Pelit, E., & Katircioglu, E. (2021). Human resource management studies in hospitality and tourism domain: a bibliometric analysis. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. ahead-of-print, ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-06-2021-0722>
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., & Podsakoff, N. P. (2012). Sources of method bias in social science research and recommendations on how to control it. *Annual Review of Psychology*, 63, 539–569. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100452>

- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879–903.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25, 348.
- Randel, A. E., Galvin, B. M., Shore, L. M., Ehrhart, K. H., Chung, B. G., Dean, M. A., & Kedharnath, U. (2018). Inclusive leadership: Realizing positive outcomes through belongingness and being valued for uniqueness. *Human Resource Management Review*, 28(2), 190–203. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2017.07.002>
- Renwick, D. W., Redman, T., & Maguire, S. (2013). Green human resource management: A review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 15(1), 1–14. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2011.00328.x>
- Ringle, C. M., Sarstedt, M., Mitchell, R., & Gudergan, S. P. (2020). Partial least squares structural equation modeling in HRM research. *The International Journal of Human Resource Management*, 31(12), 1617–1643. <https://doi.org/10.1080/09585192.2017.1416655>
- Santana, M., Morales-Sánchez, R., & Pasamar, S. (2020). Mapping the link between corporate social responsibility (CSR) and human resource management (HRM): How is this relationship measured?. *Sustainability*, 12(4), 1678. <https://doi.org/10.3390/su12041678>
- Saridakis, G., Lai, Y., & Cooper, C. L. (2017). Exploring the relationship between HRM and firm performance: A meta-analysis of longitudinal studies. *Human Resource Management Review*, 27(1), 87–96. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2016.09.005>
- Schaufeli, W. B., & Taris, T. W. (2014). A critical review of the job demands-resources model: Implications for improving work and health. In *Bridging Occupational, Organizational and Public Health* (43–68), Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-5640-3_4
- Shen, J., Chanda, A., D'netto, B., & Monga, M. (2009). Managing diversity through human resource management: An international perspective and conceptual framework. *The International Journal of Human Resource Management*, 20(2), 235–251. <https://doi.org/10.1080/09585190802670516>
- Tang, G., Chen, Y., Jiang, Y., Paille, P., & Jia, J. (2018). Green human resource management practices: scale development and validity. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 56(1), 31–55. <https://doi.org/10.1111/1744-7941.12147>
- Van Eck, N., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538.
- Van Wingerden, J., Derks, D., & Bakker, A. B. (2017). The impact of personal resources and job crafting interventions on work engagement and performance. *Human Resource Management*, 56(1), 51–67. <https://doi.org/10.1002/hrm.21758>
- White, H. D., & McCain, K. W. (1998). Visualizing a discipline: An author co-citation analysis of information science, 1972–1995. *Journal of the American Society for Information Science*, 49(4), 327–355. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(19980401\)49:4%3C327::AID-ASI4%3E3.0.CO;2-4](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(19980401)49:4%3C327::AID-ASI4%3E3.0.CO;2-4)
- Wright, P. M., & McMahan, G. C. (1992). Theoretical perspectives for strategic human resource management. *Journal of Management*, 18(2), 295–320. <https://doi.org/10.1177%2F014920639201800205>

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : Birinci yazarın katkısı %60, ikinci yazarın katkısı %40'tur.

Çıkar Beyanı : Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : In this study 1st author's contribution rate: 60%, 2nd author's contribution rate: 40%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest.

TÜRKİYE'DE BASKI GRUPLARININ EĞİLİM ve KONUMLARI: ZONGULDAK TİCARET ve SANAYİ ODASI¹

Hüseyin ÇAVUŞOĞLU ²

Öz

Baskı grupları, kendi üyelerinin menfaatleri savunmak için kurulan örgütlerdir. Çalışmada baskı grubu tanımı, baskı gruplarını ortaya çıkaran nedenler ve baskı gruplarıyla ilgili teoriler ele alınmış olup, Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası meclis üyeleriyle yapılan bir anket çalışmasına yer verilmiştir. Çalışmanın amacı, bir baskı grubu olarak Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası'nın eğilim ve konumlarını, siyasal sistemdeki rolünü ortaya koymaktır. Anket çalışmasıyla Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) kuruluş nedenleri, üyelerin TOBB'a bakış açısı, devletin konumu, ülkenin temel problemleri, TOBB'un işleyişi, TOBB'un siyasal sistemdeki konumu, TOBB'un temel fonksiyonlarını ve TOBB'un gücünü belirleyen etkenler ortaya konulmuştur. Elde edilen sonuçlara arasında, TOBB'un kuruluş amacının ağırlıklı olarak iş insanlarının etkinliği olması; Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası'nın karar alma süreçlerinde oldukça az dikkate alındığı; TOBB'un faaliyet alanı, iş dünyasına ilişkin yasalarda etkin rol oynaması; sorunların çözümü için en çok TOBB yöneticileri ve bürokratlara başvurulması; Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası üyelerinin büyük bir bölümünün, siyasal sistem ile temasta yüz yüze görüşme yöntemini kullanması; en önemli sorunlar arasında işsizlik, anayasa, eğitim ve etnik sorunların görülmesi; TOBB'un, isteklerin siyasal sisteme iletilmesinde etkin bir rol oynayan ve siyasal iktidara bağımlı bir örgüt olarak görülmesi, TOBB'un gücünü belirleyen faktörlerin toplumsal statü, üye sayısı ve mali gücü olması yer almaktadır.

Anahtar kelimeler : Siyaset, Baskı Grubu, Demokrasi, Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası.

Jel Sınıflandırması : Z0.

¹ Bu çalışma, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun 29.07.2021 tarihli ve 62480 sayılı kararıyla etik kurallara uygun bulunmuştur.

²Doç. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, huseyindp@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7132-3833.

Atıf/Citation (APA 6):

Çavuşoğlu, H. (2022). Türkiye'de baskı gruplarının eğilim ve konumları: Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 833–847. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1069031>.

TENDENCIES AND POSITIONS OF PRESSURE GROUPS IN TURKEY: ZONGULDAK CHAMBER OF COMMERCE AND INDUSTRY

Abstract

Pressure groups are organizations formed to defend the interests of their members. In the study, the definition of pressure group, the reasons that cause pressure groups and theories about pressure groups are discussed, and a survey study conducted with Zonguldak Chamber of Commerce and Industry council members is included. The aim of the study is to reveal the tendencies and positions of ZTSO as a pressure group and its role in the political system. With the survey study, the reasons for the establishment of the Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey (UCCE), the members' perspective on UCCE, the position of the state, the main problems of the country, the functioning of UCCE, the position of UCCE in the political system, the basic functions of UCCE and UCCE's The factors that determine the strength are revealed. Among the results obtained, the founding purpose of UCCE is predominantly the activity of businessmen; Zonguldak Chamber of Commerce and Industry is given little consideration in the decision-making processes; UCCE's field of activity is to play an active role in the laws of the business world; mostly resorting to TOBB executives and bureaucrats for the solution of problems; most of the members of Zonguldak Chamber of Commerce and Industry use face-to-face meeting method in contact with the political system; unemployment, constitutional, educational and ethnic problems among the most important problems; Considering UCCE as an organization that plays an active role in the transmission of requests to the political system and dependent on the political power, the factors that determine the power of UCCE are social status, number of members and financial power.

Keywords : Politics, Pressure Group, Democracy, Zonguldak Chamber of Commerce and Industry.

Jel Classification : Z0.

GİRİŞ

İnsanoğlu var olduğundan bu yana, ortak menfaatler etrafında birleşen kişilerin, bu menfaatlerini gerçekleştirebilmek için gruplar oluşturdukları görülmektedir. Fakat bu grupların, siyasal sistem karşısında önemli bir güç olmaları, son dönemlerde ortaya çıkmıştır. Siyasal sistemde hükümet, muhalefet, siyasal partiler dışında var olan bu gruplar, siyasal sisteme taleplerinin kabulü yönünde baskı yaptıkları için, baskı grupları olarak adlandırılmaktadırlar. Çoğulcu, katılımcı demokrasilerde baskı grupları, üyelerinin çıkarları, talepleri için faaliyet gösterirler ve bu baskı gruplarının temsil işlevi olarak ifade edilmektedir. Böylece baskı grupları, demokratik sistemin işleyişine önemli bir katkı sunmaktadırlar (Turan, 1987: 58). Özellikle ABD ve Avrupa’da baskı grupları, devletin üç temel fonksiyonu olarak adlandırılan yasama, yürütme, yargı dışındaki “Dördüncü güç”, “Görünmez hükümet” olarak tanımlanmaktadırlar. Bu tanımlamalar, ABD ve Avrupa’da baskı gruplarının, siyasal sistemdeki etki derecelerinin ne kadar yüksek olduğunun bir göstergesidir. Günümüzde artık baskı gruplarının, demokratik sistemlerde demokrasinin önemli bir unsuru olan siyasal partiler gibi anayasal kuruma dönüşükleri söylenebilir.

TOBB, 8 Mart 1950’de yürürlüğe giren 5590 sayılı kanunla kuruldu. 1 Haziran 2004’te yürürlüğe giren 5174 sayılı kanunla 5590 sayılı kanun yürürlükten kalktı. TOBB, “*Odalar ve borsalar arasındaki birlik ve dayanışmayı gerçekleştirmek, bu dayanışmayı mesleğin genel çıkarlarına göre gelişmesini sağlamak, oda ve borsa görevlilerinin mesleki çalışmalarını kolaylaştırmak, mesleki disiplin ve ahlaki korumak maksadıyla kurulan kamu kurumu niteliğinde tüzel kişiliğe sahip bir meslek kuruluşu*” olarak tanımlanmaktadır (TOBB, 1991: 36). Günümüzde TOBB, tüm illerde ve 160 ilçede, 365 oda ile faaliyet göstermektedir. ZTSO ise 30 Temmuz 1919’da kurulmuştur. 22 Nisan 1925’te yürürlüğe giren 655

sayılı kanunla faaliyetlerine devam etmiştir. 655 sayılı kanun, 1950’de yürürlüğe giren 5590 sayılı kanunla yürürlükten kalkmıştır.

Baskı grupları, demokratik sistemin vazgeçilmez unsurlarından biridir. Bundan ötürü, siyaset biliminin son zamanlardaki temel çalışma konuları arasında baskı grupları da yer almaktadır. Baskı gruplarının önemi, bireylerin siyasete katılımının da önemli bir unsur olmalarından ve birey-siyasal iktidar arasındaki ilişkideki başat konumundan kaynaklandığı söylenebilir. Bu çalışmayla baskı gruplarının siyasal sistemdeki rollerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Baskı gruplarının rollerini ortaya koyabilmek için Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası üyeleriyle yapılan anket çalışmasına yer verilmiştir. Demokratik sistemlerin ilerlemesinde, önemli rolleri bulunan baskı gruplarının bu çalışmada ele alınmasının, literatüre önemli katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ülkemizin önemli baskı gruplarından biridir. Haluk Alkan’ın 1998 yılındaki “Türkiye’de Baskı Grupları: Siyaset ve İşadamları Örgütlenmeleri (ODALAR-TÜSİAD-MÜSİAD)” adlı çalışması dışında, anket yöntemi kullanılarak, baskı gruplarının eğilim ve konumlarını ölçen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma ile bu eksikliğin giderilmesi amaçlanmaktadır. TOBB üyesi olan odaların, eğilim ve konumlarını ölçen bilimsel çalışmaların oldukça az olması, çalışmanın özgünlüğünü ortaya koyduğu söylenebilir. Bu konunun seçilmesinin nedeni, ZTSO’nun eğilim ve konumunu ortaya koyan bir çalışmanın olmamasıdır.

Bu çalışmada, nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nicel araştırma, olayları somutlaştırarak, ölçülebilir bir biçimde sayılarla ortaya koyan ve olayları nesnel bir biçimde ölçmeyi, sayısal verilerle ortaya koymayı amaçlayan bir yöntemdir. Bu yöntemin genel özellikleri arasında toplumsal gerçeklik, nesnellik, çevresel şartların kontrol edilmesi, yöntem gibi ilkeler yer almaktadır. Sosyal bilimlerde yaygın bir biçimde kullanılan anket tekniği kullanılmıştır. Çalışmada baskı grubu kavramı, baskı gruplarının ortaya çıkmasındaki etkenler, baskı gruplarına yönelik kuramsal yaklaşımlar incelenmiş olup, Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası meclis üyeleriyle bir anket çalışması yapılmıştır. Oda üyeleriyle yapılan anket çalışmasıyla örgütün (TOBB) kuruluş amaçları, üyelerin bir baskı grubu olarak TOBB’u nasıl değerlendirdikleri, devlet kavramı ve devletin ekonomideki rolüne bakışları, ülkemizin öncelikli sorunlarını, grup içi katılımlarını, TOBB’un gücünün ve temel işlevlerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

I. BASKI GRUBU KAVRAMI

Sosyal bilimlerdeki birçok kavram gibi baskı grubunun tanımı konusunda da üzerinde uzlaşılmış ortak bir tanım söz konusu değildir. Fakat siyaset bilimcilerin tanımlarına bakıldığında baskı gruplarının benzer niteliklerinin yer aldığını görmekteyiz. Mehmet Akad, baskı gruplarını (1976: 64) “*Toplumdaki çeşitli sosyal güçlerin bilinçli bir biçimde örgütlenerek, kendi çıkarları doğrultusunda, toplumsal çıkarları iktidara iletmesini ve onunla karar verme işlemini paylaşarak kitlenin gerçek iradesini belirleyen ve yönetime meşruluğunu kazandıran çoğulcu gruplar*”; İlder Turan baskı gruplarını (Turan, 1986: 132) “*Üyelerinin ortak çıkarlara sahip bulduklarını algılayan, iktidara geçmeyi amaçlamadan siyasal sistemi etkilemeye çalışan bir topluluk*”; Nazif Akçalı baskı gruplarını (1991: 124) “*Toplumun yönetimi konusunda siyasi iktidarı bizzat elde etmek yerine siyasi iktidar, siyasal partiler ve kamuoyu üzerinde dolaylı ve dolaysız, gizli ya da açık baskı kurabilen, resmi veya gayri resmi örgütlenmiş siyasi kuvvet*”; Münci Kapani baskı gruplarını (Kapani, 2003: 193; Çomaklı, 1999: 127; Okutan, 2006: 157) “*Ortak menfaatler etrafında birleşen ve bunları gerçekleştirmek için siyasal otoriteler üzerinde etki yapmaya çalışan örgütlenmiş gruplar*”; Esat Çam baskı gruplarını (2000: 451) “*Belirli çıkarları koruma için kurulmuş, iktidarın dışında kalan, iktidarı etkilemek amacıyla iktidara baskı yapan ve iktidarın kendi yararına bir takım kararlar çıkarmasını isteyen örgütler*”; Tayyar Arı baskı gruplarını (1997: 133) “*Bir takım ortak çıkarlar etrafında toplanmış olan ve işbirliği içerisinde resmi kurumlarla temas kurarak görüş ve isteklerini bu yolla ilettikleri taktirde daha iyi sonuç alabileceklerini düşünen örgütlü gruplar*” şeklinde tanımlamaktadırlar. Örgütlü bir grubun olması, ortak menfaatler ve siyasal sistemi etkilemeye çalışmaları tanımlara bakıldığında ortak özellikler olarak belirtilebilir. Baskı grupları,

üyelerinin menfaatleri doğrultusunda, kamuoyunu harekete geçirerek, siyasal iktidarlara taleplerini kabul ettirmek için çalışan örgütlerdir (Çam, 2000: 455; Çağla, 2010: 120; Aslan & Gül, 2004: 96). Günümüzde baskı gruplarının hedeflerinin, menfaatlerine bağlı olan bir toplumsal yapıyı şekillendirmek olduğu ifade edilebilir (Aybay, 1962: 282).

Clive C. Thomas, batı demokrasilerinde baskı gruplarının gelişimini dört döneme ayırmıştır. Birinci dönem, sanayi devrimi öncesi (1830-1870) yılları içermektedir. Bu dönemde orta sınıf olarak nitelendirebileceğimiz dindar ve hayırsever gruplar etkiliydiler. İkinci dönem 1860-1900 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde, örgüt bilincinin yerleştiğini görmekteyiz ve modern olarak adlandırabilecek sendikalar, işçi örgütleri gibi gruplar etkiliydiler. Üçüncü dönem, 1920-1950 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde grup bilincinin geniş bir toplumsal alana yayıldığını ve doktorlar, öğretmenler sanatçılar gibi grupların varlığını görmekteyiz. Dördüncü dönem, 1950’den sonraki dönemi kapsamaktadır. Baskı grupları arasındaki önemli anlaşmazlıkların yaşandığı dönem olarak belirtilmektedir. (Thomas, 1993: 2-3).

II. BASKI GRUPLARININ ORTAYA ÇIKMASINDAKİ ETKENLER

Baskı gruplarının ortaya çıkışında Sanayi Devrimi, siyasal modernleşme, siyasal katılma, sosyo-kültürel gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Sanayi Devrimiyle beraber toplumsal yapıda büyük bir değişim yaşanmıştır. Sanayi devrimiyle toplumda yeni sınıflar ortaya çıkmış ve bu sınıflar haklarını savunmak için örgütlenerek gruplar halinde mücadele etmişlerdir. Sanayileşmeyle beraber yeni bir ekonomik sistem ortaya çıkmış, kırdan kente göç başlamış, yeni meslekler oluşmuştur. Bu bağlamda işçi sendikaları, işveren sendikaları, memur sendikaları gibi baskı grupları kurulmuştur (Şahin, 2004: 4-6). Siyasal modernleşmenin, bir siyasal otorite, hükümet ilkesinin yerleşik hale gelmesi; siyasal fonksiyonlarda yaşanan değişimlerle yeni uzmanlık alanlarının oluşması; grup bilincinin artması ve grupların siyasal sistemdeki rollerinin artması olmak üzere üç temel özelliği bulunmaktadır. Modernleşme ile temel özelliklerde de görüldüğü üzere eski yapının yerine yeni yapının oluşturulması çabası vardır. Siyasal modernleşme ile birlikte toplumsal yapıda örgütlenmenin, grup ile birlikte hareket etmenin ön plana çıktığı, siyasal arenada grupların, siyasete katılımlarının her düzeyde arttığı görülmektedir (Alkan, 1998: 9). Baskı gruplarının gelişimi siyasal partilerle paralellik göstermektedir. Toplumsal yapıdaki farklılaşma, ekonomideki gelişme ve siyasal katılımın artması siyasal partiler gibi baskı grupların da orta çıkmasında önemli etkenlerdir. Oy hakkının genişlemesiyle yani genel oy ilkesinin kabul edilmesiyle siyasal partilerin baskı gruplarına olan yaklaşımları farklılaşmıştır. İşçi ya da işveren örgütleri gibi baskı gruplarının siyasal hayattaki en önemli kozlarından biri üye sayısıdır. Bu gibi örgütler, siyasal partilerce seçimlerde en önemli oy potansiyeli olarak görülmüşlerdir. Baskı grupları tarihsel sürece bakıldığında öncelikle siyasal sistem tarafından kabul edilmişlerdir. İkinci olarak baskı gruplarının siyasal sistemi etkilemeye yönelik girişimleri fazlalaşmıştır. Üçüncü olarak, siyasal sistemin bilgi ve uzmanlığa olan ihtiyacını baskı grupları karşılamışlardır. Bazı baskı grupları (odalar, barolar) devlet adına yükümlülük altına girmişler ve siyasetin önemli bir unsuru haline gelmişlerdir (Turan, 1986: 132-133). Etnik grupların fazla olması, baskı gruplarının ortaya çıkışındaki bir diğer etkidir. Etnik grupların fazla olduğu toplumlarda, çok sayıda farklı sosyo-kültürel yapıların varlığı söz konusudur. Örneğin, 1707’den itibaren Avrupa’nın çeşitli bölgelerinden, sosyo-kültürel, etnik, dini nedenlerden dolayı, Amerika kıtasında İngiliz kolonilerinin kurulduğu görülmektedir. Hem Kuzey Amerika’da hem de Güney Amerika’da çok sayıda etnik temellere dayalı bağımsız gruplar oluşmuştur. ABD’nin kurulmasıyla farklı etnik temellere dayanan bu bağımsız gruplar, siyasal sistemde önemli bir faktör haline gelmişlerdir ve bu bağımsız gruplar, baskı gruplarının ortaya çıkmasında önemli rol oynamışlardır (Alkan, 1998: 10-11; Göze, 1989: 482).

III. BASKI GRUPLARINA YÖNELİK KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Baskı gruplarının faaliyet yapılarına göre Plüralizm (Liberal-Çoğulculuk), Korporatizm ve Marksizm olmak üzere üç düşünce okulunun ortaya çıktığı görülmektedir (Thomas, 1993: 6). Liberal-çoğulculuğun özellikleri üzerinde durmak gerekir ki Plüralizm (Liberal-Çoğulculuk) düşünce okulunda baskı gruplarının önemi anlaşılabilir. Birinci özellik olarak liberal-çoğulculuk, herhangi bir görüşün doğruluğunu kabul etmez ve güçlü bir devletin varlığını istemez. İkincisi, liberal-çoğulculuk da grupların özerkliği ön plandadır. Üçüncüsü liberal-çoğulculuk, rekabetçi bir toplum yapısını uygun görmektedir. Dördüncüsü liberal-çoğulculuk, devlet müdahalesine karşıdır (Alkan, 1998: 38). Plüralizm (Liberal-Çoğulculuk) düşünce okulunda, çıkarlarını korumak için grupların birbirleriyle mücadele etmeleri, siyasal sistemin devamı için önemlidir. Çoğulcu bir toplum yapısından söz edebilmemiz için grupların mücadeleleri şarttır (Şahin, 2004: 15).

Korporatizm düşünce okulunun temelinde, iktidarla baskı grupları arasında karşılıklı etkileşim, iş birliği, dayanışma bulunmaktadır. Bu karşılık etkileşimin, iş birliğinin, dayanışmanın temel hedefi, ülkedeki istikrarın sağlanması, sürdürülmesi ve yeni ekonomi politikalarının geliştirilmesidir. Bu çerçevede, korporatizm düşünce okulu devlet, işveren işçi kesimleri arasındaki aracılık görevinin icra edilmesine dayanmaktadır. (Erdoğan, 2009: 87) Korporatist siyasal sistemlerde devlet, baskı gruplarını bir güç olarak kabul edip, siyasal karar alma sürecine sokmakta ve baskı gruplarından uyumlu çalışma ve bağlılık beklemektedir (Erdoğan, 2009: 88). Neo-korporatist siyasal sistemlerde baskı grupları siyasal iktidarla yasal bir zeminde bir araya gelmekte ve iş birliği, dayanışma içinde faaliyet göstermektedirler (Birch, 1993: 213-214). Marksizm düşünce okuluna göre, baskı grupları sınıf çatışmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır (Akçaylı, 1983: 9). Bundan dolayı baskı grupları ile ilgili olumlu bir kanaat yoktur. Marksizm düşünce okulunda baskı gruplarına yer olmadığı belirtilebilir. Çünkü kapitalist sistemde devlet burjuvaziye bağımlıdır. Burjuvazinin kurduğu baskı gruplarının taleplerini devlete kabul ettirebilirler. Fakat ezilen kesimin kurduğu baskı gruplarının ise taleplerini devlete kabul ettirebilmeleri zordur. Baskı grupları, etkisiz gruplar olarak görülmektedir. (Erdoğan, 2009: 88; Şahin, 2004: 17).

IV. BASKI GRUPLARININ EĞİLİM VE KONUMLARI ÜZERİNE BİR UYGULAMA

ZTSO üyelerinin eğilim ve konumlarını ortaya koyabilmek için Alkan’ın (1998) çalışmasından yararlanılmış, sınırlı da olsa bazı sorular eklenmiştir. Anketteki sorular, TOBB’un kuruluş amaçlarını ve TUSİAD, MÜSİAD gibi örgütlere karşı konumlarını; üyelerin baskı grubu açısından TOBB’u nasıl algıladıklarını, üyelerinin beklentilerini, çözüm mercilerine ulaşma yöntemlerini; devlet kavramını, devletin ekonomideki rolünü, ülkemizin öncelikli sorunlarını; üyelerin grup içi katılımlarını, TOBB’un gücünü ve temel işlevlerini belirlemek amacıyla ZTSO meclis üyelerine yöneltilmiştir. 23 meclis üyesinden 14’ü anketi göndermiştir. Meclis üyelerine konuyla ilgili 19 soru, demografik bilgilerle ilgili cinsiyet, eğitim ve yaş olmak üzere üç soru yöneltilmiştir. Demografik bilgiler incelendiğinde (EK-1), ankete yanıt veren meclis üyelerin 13’ü erkek, bir üye de bu soruyu boş bırakmıştır. Eğitim durumunda, eğitim seviyesinin yüksekliği dikkat çekmektedir. Üyelerin 5’i lise, 7’si yüksekokul-üniversite, 2’si yüksek lisans mezunudur. Yaş aralığı ise 36 ile 55 arasında yoğunluk kazanmaktadır. Üyelerin 6’sı 36-45; 7’si 46-55; 1’i de 56 ve üstü yaş aralığındadır.

Tablo 1. Odaların Kurulma Amacı

Kurulma Amacı	Oran (%)
Ülke kalkınmasında, iş adamlarının üzerlerine düşen görevleri daha etkin olarak gerçekleştirmek	%35.7
Karma ekonomik düzenden, piyasa ekonomisine geçişte karşılaşılan sorunlara çözümler üretmek	-
İşadamlarının çıkarlarını, siyasal ve bürokratik kurumlarda daha etkin olarak savunmak	%28.6
Ekonominin yanısıra sosyal ve siyasal açıdan da ülkenin karşı karşıya bulunduğu sorunlarda iş insanlarının etkin bir rol oynamasını sağlamak	%35.7
Kamuoyunda iş insanlarına yönelik yanlış algılamaların önüne geçmek	-
Küçük ve orta ölçekli işletmeleri güçlendirmek	-

Odaların kurulma amacı ile ilgili soruya verilen yanıtlar incelendiğinde, üyelerin üç amaç üzerinde mutabık kaldıkları görülmektedir. Ankete katılanların %35.7’si odaların kurulma amacını “*Ekonominin yanısıra sosyal ve siyasal açıdan da ülkenin karşı karşıya bulunduğu sorunlarda iş insanlarının etkin bir rol oynamasını sağlamak*”; yine %35.7’si “*Ülke kalkınmasında, iş adamlarının üzerlerine düşen görevleri daha etkin olarak gerçekleştirmek*”; %28.6’sı “*İşadamlarının çıkarlarını, siyasal ve bürokratik kurumlarda daha etkin olarak savunmak*” olarak belirtmişlerdir. Alkan’ın (1998: 382) çalışmasında da ankete katılanların bu 3 şık üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Her üç amaçta da iş insanlarının ön planda olduğuna, etkinliğine vurgu yapılmıştır.

Tablo 2. TOBB’u TÜSİAD’tan Ayıran En Belirgin Farklılık

Farklılık	Oran (%)
Resmi olarak tanınmış bir kuruluş olması	%7.1
Tüm iş insanlarını temsil eden en üst mesleki teşekkül olması	%71.5
Ekonomik çıkarların ötesinde hedefler gütmesi	%7.1
Karar alma birimleri üzerinde daha etkili olması	%14.3

Tablo 2’ye bakıldığında, ankete katılanların %71.5’i TOBB’u TÜSİAD’tan ayıran en önemli farklılığın “*Tüm iş insanlarını temsil eden en üst mesleki teşekkül olması*” olarak belirtmişlerdir. Alkan’ın (1998) çalışmasında ise bu oran %51.52’dir. Görülüşü gibi TOBB, Türkiye’de iş insanlarını temsil eden en üst örgüt olarak görülmektedir.

Tablo 3. ZTSO’nun Siyasal ve Bürokratik Karar Alma Süreçlerinde Dikkate Alınması

Önermeler	Oran (%)
Genel olarak izleniyor fakat somut sonuçlar doğurmuyor	%42.9
Ekonomik ve sosyal politikalarda somut kararlara dönüşüyor	%7.1
Faaliyetlerinin etkinliği siyasal iktidarın tavırlarına fazlasıyla bağlı	%28.6
Dikkate alındığını düşünmüyorum	%21.4

ZTSO’nun siyasal ve bürokratik karar alma süreçlerinde dikkate alınıp, alınmadığına ilişkin soruya bakıldığında, üyelerin 42’9’u “*Genel olarak izleniyor fakat somut sonuçlar doğurmuyor*”; %28.6’sı “*Faaliyetlerinin etkinliği siyasal iktidarın tavırlarına fazlasıyla bağlı*”; %21.4’ü “*Dikkate alındığını düşünmüyorum*”; %7.1’i “*Ekonomik ve sosyal politikalarda somut kararlara dönüşüyor*” şeklinde yanıt verdikleri görülmektedir. Yanıtlar incelendiğinde, karar alma süreçlerinde ZTSO’nun dikkate alındığını söyleyenlerin oranı (%7.1) oldukça azdır.

Tablo 4. Odaların Kamuoyu Tarafından Algılanması

Önermeler	Oran (%)
Bir baskı grubu olarak görülüyor	-
Toplumun tüm kesimi tarafından aynı duyarlılıkla karşılanmıyor	%35.7
Genel olarak kamuoyu tarafından dikkate alınmıyor	%21.4
Öncü bir rol oynadığı görüşü hakim	%7.1
Siyasal iktidara fazlasıyla bağımlı olduğu sanılıyor	%35.7

Tablo 4’te, Odaların kamuoyu tarafından nasıl algılandığı ölçülmeye çalışılmıştır. Üyelerin verdiği yanıtlar %35.7’si “*Toplumun tüm kesimi tarafından aynı duyarlılıkla karşılanmıyor*”; %35.7’si “*Siyasal iktidara fazlasıyla bağımlı olduğu sanılıyor*”; %21.4’ü “*Genel olarak kamuoyu tarafından dikkate alınmıyor*”; %7.1’i “*Öncü bir rol oynadığı görüşü hakim*” şeklindedir. Odalar, hükümete bağımlı ve toplum tüm katmanlarınca farklı algılanan bir örgüt olarak görülmektedir. Odalar, kamuoyu tarafından önemli bir güç olarak algılanmamaktadır.

Tablo 5. TOBB’un Öncelik Vermesi Gereken Faaliyet Alanı

Faaliyet Alanı	Oran (%)
İş dünyasının ihtiyaç hissettiği yasa ve mevzuat düzenlemelerinde etkin rol oynamak	%85.8
Ekonomide kamu kesiminin yol açtığı sorunlara ilişkin kamuoyu oluşturmak	-
Ekonomik, sosyal ve kamu yönetimiyle ilgili yeni bir planlamaya gidilmesine yönelik öncü çalışmalar yapmak	%7.1
AB konusunda iş insanlarının ihtiyacını hissettiği bilgi akışını sağlamak	-
Ekonomik sorunların yanısıra kültürel problemlerimize yönelik olarak da çalışmalar yapmak	%7.1

Tablo 5 incelendiğinde, ankete katılanların %85.8’i TOBB’un öncelik vermesi gereken faaliyet alanının “*İş dünyasının ihtiyaç hissettiği yasa ve mevzuat düzenlemelerinde etkin rol oynamak*” olarak ifade etmişlerdir. Alkan’ın (1998: 404) çalışmasında da bu faaliyet alanı %29.46 ile birinci sırada yer almaktadır. Ekonomi, AB, sosyo-kültürel, kamu yönetimi gibi faaliyet alanlarının oldukça geride olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Yürütülen Faaliyetlerdeki Yöntem

Metot	Oran (%)
Cumhurbaşkanıyla görüşmek	%14.3
İlgili bakanla görüşmek	%7.1
Parlamento komisyonları ile diyaloga girmek	%28.6
Bürokratlarla görüşmek	%21.4
Kamuoyu oluşturmaya yönelik sempozyum, araştırma ve yayın faaliyetleri yapmak	%28.6

ZTSO üyelerine, odanın faaliyetlerinde kullandığı metotlarda sorulmuştur. Sırasıyla kullanılan metotlar, %28.6 “*Parlamento komisyonları ile diyaloga girmek*”; %28.6 “*Kamuoyu oluşturmaya yönelik sempozyum, araştırma ve yayın faaliyetleri yapmak*” %21.4 “*Bürokratlarla görüşmek*”; %14.3 “*Cumhurbaşkanıyla görüşmek*”; %7.1 “*İlgili bakanla görüşmek*” şeklindedir. Parlamento, kamuoyu ve bürokrasinin kullanılan yöntemler arasında ağırlıkları vardır. Cumhurbaşkanı ve bakanlarla görüşmenin en az kullanılan metotlardan olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Politikalar veya Kanun Tasarıları Üzerinde Etkili Olmada Başvurulan Yol

Yol	Oran (%)
Arzu edilen tasarıların kanunlaşması yönünde çaba harcamak	%42.9
Benimsenen hükümet politikalarına kamuoyu desteği sağlamak	%7
İstenmeyen düzenlemelerin kanunlaşmaması için parlamentoda çalışmak	%35.7
Kamuoyu oluşturmak suretiyle istenmeyen politikalara direnmek	%14.3

ZTSO üyelerinin, politikalar veya kanun tasarıları üzerinde etkili olmada başvurdukları yola ilişkin soru incelendiğinde, iki yönteme ağırlık verildiği görülmektedir. Bu yollar %42.9 ile “*Arzu edilen tasarıların kanunlaşması yönünde çaba harcamak*” ve %35.7 ile “*İstenmeyen düzenlemelerin kanunlaşmaması için parlamentoda çalışmaktır.*” Kamuoyu unsurunun en az oranda olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Karşılaşılan Sorunlarda Çözüm İçin Başvurulan Birim

Merci	Oran (%)
Bürokratlar	%35.7
Milletvekilleri	%14.3
İlgili bakan veya kabine üyeleri	%7.1
Cumhurbaşkanı	-
TOBB’un ilgili birimleri	-
Belediyenin ilgili birimleri	-
Üyesi bulunduğum birliğin yöneticileri	%42.9

Bir baskı grubu olarak ZTSO, siyasal sistemin alacağı kararların kendi lehine çıkması için çalışmaktadır. Bu süreçte ZTSO üyelerinin başvurdukları merci, %42.9 ile “Üyesi bulunduğum birliğin yöneticileri” ve %35.7 ile bürokratlardır. Görüldüğü gibi TOBB yöneticileri ve bürokratlar (%78.6) en çok başvurulan mercilerdir. Hiçbir üye, Cumhurbaşkanı ve TOBB’un ilgili birimlerini seçmezken; milletvekilleri ve bakanların oranı da oldukça azdır.

Tablo 9. Karşılaşılan Sorunlarda TOBB’un Etkinliğinin Değerlendirilmesi

Önermeler	Oran (%)
Birlik yönetimiyle beraber hareket ettiğimde olumlu sonuç alıyorum	%57.2
Birliğin bu tip sorunlarda rol oynamasını uygun bulmuyorum	-
Birlik karar alma süreçlerinde yeterince etkin değil	%28.6
İlgili kurumla doğrudan temasa geçiyorum	%7.1
Boş	%7.1

ZTSO üyelerine, TOBB’un etkinliğine ilişkin görüşleri de sorulmuştur. Ankete katılanların %57.2’si “*Birlik yönetimiyle beraber hareket ettiğimde olumlu sonuç alıyorum*”; derken %28.6’sı ise “*Birlik karar alma süreçlerinde yeterince etkin değil*” şeklinde yanıt vermişlerdir. Görüldüğü gibi ZTSO üyelerinin %57.2’si TOBB’u etkin bir örgüt olarak değerlendirmişlerdir. TOBB’u etkin bir örgüt olarak değerlendirmeyenlerin oranı ise %28.6’dır.

Tablo 10. Karar Alma Birimleri ile Temasa Geçmede Kullanılan Yöntem

Yöntem	Oran (%)
Randevu talep ederek yüzyüze görüşmek	%57.2
Yazılı olarak sorunu aktarmak	-
Tanıdık veya seçmenleri devreye sokmak	%21.4
Benzer sorunları yaşayan iş insanlarıyla birlikte hareket etmek	%14.3
Boş	%7.1

Baskı gruplarının kullandığı baskı yöntemleri genel olarak doğrudan baskı, dolaylı baskı ve kitlesel eylemler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Ankete katılan ZTSO üyelerinin karar alma birimleriyle temasta en çok kullandıkları yöntem %57.2 ile yüz yüze görüşmektir. ZTSO üyelerinin büyük bir bölümü, doğrudan baskı olarak adlandırılan yüz yüze görüşmek yöntemini kullanmaktadır. İkinci yöntem %21.4 ile “*Tanıdık veya seçmenleri devreye sokmak*”, üçüncü yöntem “*Benzer sorunları*

yaşayan iş insanlarıyla birlikte hareket etmektedir.” Alkan’ın (1998: 419) çalışmasında da birinci yöntem %54.9 ile yüz yüze görüşmektir.

Tablo 11. TOBB’un Yürüttüğü Faaliyetlerden Etkili Olan Yöntem

Yöntem	Oran (%)
Kanun tasarıları için ilgili birimlere bilgi ve doküman aktarmak	%28.6
Tasarılar için yetkili birimlere danışmanlık yapmak	%21.4
Kamuoyu oluşturmak	%7.1
Parlamento veya kabine üyeleriyle etkili yüz yüze görüşmeler yürütmek	%35.7
Boş	%7.1

ZTSO üyelerine iletilen bir diğer soruda TOBB ile ilgili olup, bu soruyla TOBB’un yürüttüğü faaliyetlerden etkili olan yöntemlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Ankete katılan ZTSO üyelerine göre, TOBB’un yürüttüğü faaliyetlerden etkili olan yöntemler sırasıyla %35.7 “Parlamento veya kabine üyeleriyle etkili yüz yüze görüşmeler yürütmek”; %28.6 ile “Kanun tasarıları için ilgili birimlere bilgi ve doküman aktarmak”; %21.4 ile “Tasarılar için yetkili birimlere danışmanlık yapmaktır.”

Tablo 12. Karar Alma Süreçlerinde Daha Belirleyici Rol Oynayan Unsur

Unsur	Oran (%)
Milletvekilleri	%7.1
Bürokratlar	%28.6
Hükümet	%21.4
Ordu	-
Dini grup ve vakıflar	%7.1
İşadamları	%7.1
Akademisyenler	-
Sendikalar	-
Siyasal parti	%21.4
Boş	%7.1

Siyasal sistemde tek bir karar alıcı organ yer almaz. Hükümet dışında milletvekilleri, bürokratlar, siyasal partiler gibi karar alıcılar yer almaktadır. Tablo 12 incelendiğinde, karar almada belirleyici olan unsurlar %28.6 ile bürokratlar, %21.4 ile hükümet ve %21.4 ile siyasal partidir. Alkan’ın (1998: 439) çalışmasında da hükümet (%23.95) ve bürokratlar (%21.84) bir ve ikinci sıradadır. Çalışmada iş adamları, milletvekilleri ve dini grup-vakıfların oranı ise oldukça az olduğu görülmektedir.

Tablo 13. Ülkedeki En Önemli Sorun

Sorun	Oran (%)
İşsizlik	%28.6
Anayasa	%21.4
Eğitim sistemi	%21.4
Enflasyon	-
Etnik sorunlar	%14.3
İç göç	-
Laiklik üzerindeki kutuplaşma eğilimi	-
Kamu kesiminin ekonomideki payı	%7.1
Uluslararası ekonomik stratejilerin geliştirilememesi	%7.1

ZTSO üyelerine, ülkedeki en önemli sorun olarak neyi gördükleri de sorulmuştur. İşsizlik %28.6 ile birinci sırada yer alırken; diğer sorunlar arasında %21.4 ile anayasa, %21.4 ile eğitim sistemi, %14.3 ile etnik sorunlar yer almaktadır. ZTSO üyelerine göre ülkemizdeki en önemli sorunlar arasında işsizlik, anayasa, eğitim ve etnik sorunlar bulunmaktadır.

Tablo 14. Ekonomik Kararların Alınmasında Kullanılması Gereken Yöntem

Yöntem	Oran (%)
Yasal olarak düzenlenmiş hükümet, bürokrasi, işçi ve işveren kesimlerinin bir arada bulunduğu danışman komiteler oluşturulması	%28.6
Parlamento komisyonlarında ilgili konularda ekonomik çevrelerin temsilini sağlama	%28.6
Lobiciliğin yasallaştırılması	%7.1
Bürokratik birimlerin karar organlarında ekonomik çevrelerin temsilini sağlama	%7.1
Sanayi ve ticaret odalarının yasa tasarıları ve düzenlemelerde etkinliğinin artırılması	%28.6

Tablo 14 incelendiğinde, ekonomik kararların alınmasında kullanılması gereken yöntemler konusunda, ankete katılan ZTSO üyelerinin üç yöntemi ağırlıklı olarak kullandığı görülmektedir. “Yasal olarak düzenlenmiş hükümet, bürokrasi, işçi ve işveren kesimlerinin bir arada bulunduğu danışman komiteler oluşturulması”, “Parlamento komisyonlarında ilgili konularda ekonomik çevrelerin temsilini sağlama” ve “Sanayi ve ticaret odalarının yasa tasarıları ve düzenlemelerde etkinliğinin artırılması” yöntemleri %28.6 oy oranına sahiptirler. Her üç yöntemde, iş insanlarının etkinliğinin, temsilinin artırılmasının ön planda olduğu söylenebilir.

Tablo 15. Devlet Kavramı

Önermeler	Oran (%)
Topluma kimliğini kazandıran tarihsel bir gelenek	%14.3
Toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş bir aygıt	%21.4
Bireyin ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş bir aygıt	-
Bütün karar alma süreçlerini kontrol edebilen merkezi yapı	%57.2
Boş	%7.1

ZTSO üyelerine sorulan bir diğer soruda devlet kavramının anlamıdır. Ankete katılanların %57.2’si devleti “Bütün karar alma süreçlerini kontrol edebilen merkezi yapı” olarak tanımlamışlardır. Bunun dışında diğer devlet tanımlarından “Toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş bir aygıt” %21.4; “Topluma kimliğini kazandıran tarihsel bir gelenek” %14.3 oranındadır. Üyelerin önemli bir bölümü tarafından devlet, en geniş, en kapsamlı bir örgüt olarak görülmekte ve tanımda siyasal iktidarın önemli bir özelliği olan en üstün iktidar kavramına bir atıf yapıldığı söylenebilir.

Tablo 16. Devletin Ekonomideki Rolü

Önermeler	Oran (%)
Devlet sadece altyapı hizmetlerini yerine getirmeli	%7.1
Altyapı hizmetlerinin yanında etkili bir teşvik sistemi uygulamalı	%35.7
Özel sektörün henüz yetersiz olduğu alanlarda hizmeti bizzat yerine getirmeli	%7.1
Sosyal güvenlik, eğitim ve sağlıkla ilgili hizmetleri düzenleyip üstlenmeli	%42.9
Güvenlik ve milli savunma dışındaki tüm alanları özel sektöre bırakmalı	%7.1

Devlet ile ilgili bir diğer soru da devletin ekonomideki rolüne ilişkindir. Ankete katılan ZTSO üyeleri, devletin ekonomik yapıdaki rolünü iki şekilde açıklamışlardır. Üyelerin %42.9’u devletin ekonomideki rolünü “Sosyal güvenlik, eğitim ve sağlıkla ilgili hizmetleri düzenleyip üstlenmeli”; %35.7’si de “Altyapı hizmetlerinin yanında etkili bir teşvik sistemi uygulamalı” olarak ifade etmişlerdir. Görüldüğü gibi devlet, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, alt yapı gibi alanlarda öncü olmalı ve ekonomide iş adamlarına teşvik veren bir örgüt olarak görülmektedir. Özel sektörün ekonomide ön planda olduğu önermelerin, oldukça az bir oranda olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 17. Ülke Sorunlarının Aşılmasındaki Öncelik

Öncelik	Oran (%)
Anayasanın tam anlamıyla uygulanması	%21.4
Teşvik ve dış ticaret mevzuatında değişiklik	%14.3
İki parti sistemini kurumsallaştırmak	%7.1
Bürokraside reform	%28.6
Siyasi Partiler Kanununda değişiklik	%14.3
Özelleştirmede etkinlik	-
Boş	%14.3

Önceki sorularda, ZTSO üyelerine göre ülkemizdeki en önemli sorunlar işsizlik, anayasa, eğitim ve etnik sorunlar olarak ifade edilmişti. Tablo 17’de de ülkedeki sorunların aşılmasında öncelik, kim ya da kimlerin olması ile ilgilidir. “Bürokraside reform” %28.6 ile birinci sırada yer alırken; bunu %21.4 ile “Anayasanın tam anlamıyla uygulanması”, %14.3 ile “Siyasi Partiler Kanununda değişiklik” ve “Teşvik ve dış ticaret mevzuatında değişiklik” izlemiştir. Ülkemizde işsizlik, eğitim, anayasa, etnik sorunlar gibi birçok temel sorun varken; bu sorunların çözülmesinde de önceliğin birden fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 18. TOBB’un Tüm Oda Yönetimlerini Temsili

Önermeler	Oran (%)
Taleplerimizin aktarılmasında etkin rol oynuyor	%35.7
Birlik yönetimi ayrı bir baskı grubu gibi hareket ediyor	%7.1
Temsil oranları odalar arasında adil dağıtılmamış	%7.1
Yönetim daha çok küçük ve orta ölçekli iş insanlarının savunuculuğunu yapıyor	%7.1
Daha çok hükümetin belirlediği ekonomi politikalarına uygun hareket ediyor	%35.7
Boş	%7.1

TOBB’un oda yönetimlerini temsiline ilişkin tabloya bakıldığında, ZTSO üyelerinin iki önermede yoğunlaştıkları söylenebilir. Bunlardan biri %35.7 ile “Taleplerimizin aktarılmasında etkin rol oynuyor”, bir diğeri de yine %35.7 ile “Daha çok hükümetin belirlediği ekonomi politikalarına uygun hareket ediyordur.” Alkan’ın (1998: 465) çalışmasında da bu iki önermenin ilk iki sırada olduğu görülmektedir. TOBB, isteklerin siyasal sisteme iletilmesinde etkin bir rol oynayan ve siyasal iktidara bağımlı bir örgüt olarak ifade edilmektedir.

Tablo 19. TOBB’un Gücünü ve Etkinliğini Belirleyen Temel Faktör

Temel Faktör	Oran (%)
Üye sayısı	%28.6
Mali gücü	%14.3
Toplumsal statüsü	%35.7
Örgütlenme düzeyi	%7.1
Lider	%7.1
Boş	%7.1

TOBB’un gücünü belirleyen faktörler arasında üye sayısı, mali gücü, toplumsal statü, örgütlenme düzeyi ve lider gibi etkenler yer almaktadır. Tablo 19 incelendiğinde, TOBB’un gücünü belirleyen faktörler sırasıyla %35.7 ile toplumsal statü, %28.6 ile üye sayısı ve %14.3 ile mali gücüdür.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odası’nın eğilim ve konumları incelenmiştir. Ayrıca, TOBB’un kuruluş nedenleri, üyelerin TOBB’a bakış açısı, devletin konumu, ülkenin temel problemleri, TOBB’un işleyişi, TOBB’un siyasal sistemdeki konumu, TOBB’un temel fonksiyonlarını ve TOBB’un gücünü belirleyen etkenler ele alınmıştır. Ankete katılan ZTSO üyelerinin büyük bir oranı (%85.8) TOBB’un öncelik vermesi gereken faaliyet alanının “*İş dünyasının ihtiyaç hissettiği yasa ve mevzuat düzenlemelerinde etkin rol oynamak*” olduğunu belirtmişlerdir. Bu doğrultuda da başvurdukları yol %78.6 ile kanunların yasalaşması ya da yasalaşmaması için çalışmak olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Faaliyet alanı ile başvuru yolu arasındaki bağlantı, elde edilen sonuçlar arasındadır. TOBB, üyelerinin isteklerini, çıkarlarını siyasal sisteme taşıyarak önemli bir işlev görmektedir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre TOBB, yasalaşma sürecinde önemli aktörlerden biri olarak görülmektedir. 365 oda ve borsadan oluşan TOBB, özel sektörün ülkemizdeki kanuni temsilcisidir. Bundan dolayı ankete katılanlara odaların kurulma amacı ile ilgili soru yöneltilmiştir. Yanıtlar incelendiğinde, odaların kurulma amacında, iş insanlarının çıkarlarına, görevlerine, etkinliğine vurgu yapıldığı görülmektedir.

Ülkemizdeki en önemli işveren örgütleri arasında TOBB ve TUSİAD yer almaktadır. Ankete katılanların yaklaşık dörtte üçüne göre, TOBB ile TUSİAD arasındaki en önemli fark, TOBB’un tüm iş insanlarını temsil eden en üst örgüt olmasıdır. Çalışmada elde edilen önemli sonuçlardan biri de karar alma süreçleriyle ilgilidir. Siyasal sistemin aldığı kararlarda, ZTSO’nun dikkate alındığını düşünenlerin oranı (%7.1) oldukça düşüktür. Bu da ZTSO’nun karar alma süreçlerinde dikkate alınmadığını göstermektedir.

Odalardan, kamuoyu tarafından nasıl algılandığına bakıldığında odaların, siyasal iktidarla birlikte hareket eden ve toplum tarafından farklı biçimlerde algılanan ve kamuoyunca önemli bir aktör olarak görülmediği söylenebilir. ZTSO, Zonguldak’ın önemli baskı gruplarından biridir. ZTSO, diğer baskı grupları gibi siyasal sistemin alacağı kararların kendi lehine çıkması için çalışan bir örgüttür. ZTSO’nun bu süreçte (%78.6) ile en çok başvurduğu organ, TOBB yöneticileri ve bürokratlardır. Ankete katılan hiçbir ZTSO üyesi, Cumhurbaşkanı ve TOBB’un ilgili birimlerini başvuru organı olarak seçmemesi, araştırmadaki önemli sonuçlardan bir diğeridir. ZTSO, siyasal sistemle ilişkilerinde kullandığı yöntemler ağırlıklı olarak, parlamento, kamuoyu ve bürokrasi ile iletişime geçmektir. En az başvuru yöntemleri ise Cumhurbaşkanı ve bakanlarla görüşmedir. ZTSO, yerel bir örgüt olduğundan, kullanılan yöntemlerinde bu doğrultuda olduğu görülmektedir. ZTSO üyelerinin parlamento, bürokrasi gibi karar alıcılarla temasta en çok kullandıkları yol, %57.2 ile yüz yüze görüşmektir. Görüldüğü üzere, ZTSO üyelerinin önemli bir bölümü, doğrudan baskı olarak isimlendirilen yüz yüze görüşme yöntemine başvurmaktadır.

TOBB, 1950 yılında kurulan, günümüzde 365 oda ile tüm illerde ve 160 ilçede örgütlenen kamu niteliği olan bir meslek kuruluşudur. “*TOBB, özel sektörün Türkiye’de mesleki üst kuruluşu ve yasal temsilcisi*” olarak adlandırılmaktadır. Çalışmada da ZTSO üyelerinin %57.2’si TOBB’u etkin bir örgüt olarak görmektedirler. TOBB, etkin bir örgüt olarak belirtilse de siyasal iktidarla iyi ilişki, grup içi dayanışma, zamanlama ve yöntem gibi unsurlar, baskı gruplarını etkinliğinde önemli olan faktörlerdir (Göksu ve Bilgiç, 2003: 65). Bilindiği üzere, siyasal sistemde tek bir karar alıcı organ yer almamaktadır. Milletvekilleri, bürokratlar, siyasal partiler, belediyeler gibi karar alıcılar bulunmaktadır. Karar almada etkili olan kesimler bürokratlar, hükümet ve siyasal partidir. Ankette, iş insanları, milletvekilleri ve dini grup-vakıfların oranının ise oldukça az olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ankete katılanlara, ülkemizdeki en temel sorun olarak neyi gördükleri de sorulmuştur. ZTSO üyelerinin işsizlik, anayasa, eğitim ve etnik sorunlar gibi temel sorunlar üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir.

Siyasal sistemde önemli kavramlardan biri de devlettir. Ankete katılanların yaklaşık %60’ı tarafından devlet, en üstün, en geniş, en kapsamlı bir örgüt olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamayla devletin, bir bakıma siyasal iktidara benzetildiği ifade edilebilir. Tanım dışında devletin ekonomideki rolü ise sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, alt yapı gibi alanlarda hizmet eden, öncü olan ve ekonomik

alanda iş adamlarına destek olan, teşvik veren bir örgüt olarak görülmektedir. Özel sektörün ekonomide söz sahibi olduğu bir devlet yapısı, ankete katılanlarca benimsenmemiştir.

Demokrat Parti (1950-1960) ve Adalet Partisi (1965-1979) TOBB’a hâkim olan siyasal partiler arasındadır. Adalet Partisi döneminde (1965-1979), TOBB Yönetim kurulu listesi Adalet Partisi, tarafından belirlenmiştir (Çavuşoğlu, 2010: 137-38). İktidar partileri belli dönemlerde TOBB’a hâkim olmuşlardır. Ankete katılanların %35.7’si tarafından da TOBB, “*Daha çok hükümetin belirlediği ekonomi politikalarına uygun hareket eden*” bir örgüt olarak tanımlanmıştır. Baskı gruplarının gücünü belirleyen faktörler arasında üye sayısı, mali gücü, toplumsal statü, örgütlenme düzeyi, liderlik gibi unsurlar yer almaktadır. Anket sonuçları incelendiğinde, toplumsal statü (%35.7) birinci, üye sayısı (%28.6) ikinci, mali gücü (%14.3) ile üçüncü sırada yer almıştır. TOBB Başkanları ve oda başkanları, çoğunlukla çevrelerinde sevilen, saygı duyulan kişilerdir. Günümüzde, TOBB yaklaşık bir milyon üç yüz bin üyesi ile siyasal sistem üzerinde önemli bir seçmen kitlesine sahiptir. Bu bilgiler ışığında, toplumsal statü ve üye sayısının TOBB’un gücünü belirleyen faktörler arasında öne çıktıkları söylenebilir.

Alkan’ın (1998) çalışması ile karşılaştırıldığında, odaların kurulma amacı, TOBB’u TÜSİAD’tan ayıran farklılık, TOBB’un öncelik vermesi gereken faaliyet alanı, karar alma birimleri ile temasa geçmede kullanılan yöntem, karar alma süreçlerinde daha belirleyici rol oynayan unsur, TOBB’un tüm oda yönetimlerini temsili gibi 6 soruda elde edilen sonuçların aynı olduğu görülmektedir. Baskı gruplarının eğilim ve konumlarını ortaya koyabilmek için, bu konuyla ilgili çalışmaların artması sağlanmalıdır. Bu noktada, bu çalışmanın, yapılacak araştırmalara örnek olması beklenmektedir. Sonuç olarak, ZTSO, en üst kuruluşu olan TOBB aracılığıyla siyasal sistem üzerinde üyelerinin çıkarlarını korumak için etkili olmaya çalışmaktadır. Fakat bu etkinin hangi oranda olduğu konusunda bir değer vermek doğru değildir.

KAYNAKÇA

- Akad, M. (1976). *Baskı gruplarının siyasal iktidarla ilişkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayımları.
- Akçalı, N. (1991). *Siyaset bilimine giriş*. İzmir: Ege Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yayınları.
- Akçaylı, N. (1983). *Sendika teorisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi yayımları.
- Aksoy, N. (2008). *Sivil toplum ve baskı grupları*. İstanbul: Kaknüs yayımları.
- Alkan, H. (1998). *Türkiye’de baskı grupları: Siyaset ve işadamları örgütlenmeleri (ODALAR-TÜSİAD-MÜSİAD)*. (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Arı, T. (1997). *Amerika’da siyasal yapı lobiler ve dış politika*. İstanbul: Alfa.
- Aslan, S. & Gül, C. (2004). Geçmişten günümüze Türkiye’de baskı grupları. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(1), 85–100.
- Aybay, R. (1962). Baskı grupları. *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 24, 271–285.
- Birch, A. H. (1993). *The concepts and theorise of modern democracy*. Florence: Routledge.
- Çağla, C. (2010). *Yeni başlayanlar için siyaset bilimi*. İstanbul: Omnia.
- Çam, E. (2000). *Siyaset bilimine giriş*. İstanbul: Der yayımları.
- Çavuşoğlu, H. (2010). Mehmet Yazar’ın TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) başkanlığı dönemi. *Bahkesir Üniversitesi SBE Dergisi*, 13(23), 129–139.
- Çomaklı, Ş. E. (1999). Baskı gruplarının siyasal partilerle ilişkisinin siyaset kavramı çerçevesinde incelenmesi. *CBÜ İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 5, 121–137.
- Doğan, İ. (2002). *Özgürlükçü ve totaliter düşünce geleneğinde sivil toplum*. İstanbul: Alfa yayımları.
- Göksu, T., & Bilgiç, V.K. (2003). Baskı grupları ve karar alma mekanizmalarına etkileri. *Amme İdaresi Dergisi*, 36, 51–66.
- Göze, A. (1989). *Siyasal düşünceler ve yönetimler*. İstanbul: Beta.

- Kapani, M. (2003). *Politika bilimine giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Okutan, C. (2006). Küreselleşme olgusu karşısında Türkiye’de baskı gruplarının değişen niteliği. *Atatürk Üniversitesi Erzinan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10(1-2), 154–164.
- Özbudun, E. (1974). *Siyasal partiler*. Ankara: Sevinç matbaası.
- Öztekin, A. (2010). *Siyaset bilimine giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Turan, İ. (1986). *Siyasal sistem ve siyasal davranış*. İstanbul: Der yayınları.
- Şahin, K. (2004). *Baskı grupları ve bir baskı grubu olarak Türkiye işveren sendikaları konfederasyonu*. (Yüksek Lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi SBE, Kırıkkale.
- Tezcan, A. (2013). *Türkiye’de baskı gruplarının vergi mevzuatına oluşumuna etkileri*. (Yüksek Lisans tezi). Erzinan Üniversitesi SBE, Erzinan.
- Thomas, C. C. (1993). *First world interest groups*. London: Greenwood Press.
- Topçu, A. (2006). *Siyasal karar alma organları üzerinde çıkar ve baskı gruplarının etkileri*. (Yüksek Lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyonkarahisar.
- Turan, İ. (1987). *Siyasal demokrasi siyasal katılma baskı grupları ve sendikalar*. İstanbul: Belediye-İş Sendikası Eğitim Yayınları.
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (1991). *Ticaret ve sanayi odaları ticaret odaları sanayi odaları deniz ticaret odaları ticaret borsaları ve Türkiye ticaret, sanayi, deniz ticaret odaları ve ticaret borsaları birliği kanunu ve tüzüğü*. Ankara: TOBB Yayını.

EK 1- Ankete Katılanların Demografik Bilgileri

Cinsiyet	Sayı	Oran (%)
Kadın	-	-
Erkek	13	%92.9
Boş	1	%7.1

Yaş Aralığı	Sayı	Oran (%)
18-25	-	-
26-35	-	-
36-45	6	%42.9
46-55	7	%50
56 ve üstü	1	%7.1
Boş	-	-

Eğitim durumu	Sayı	Oran (%)
Ortaokul	-	-
Lise	5	%35.7
Yüksekokul-Üniversite	7	%50
Yüksek Lisans	2	%14.3
Doktora	-	-
Boş	-	-

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir. Bu çalışma, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun 29.07.2021 tarihli ve 62480 sayılı kararıyla etik kurallara uygun bulunmuştur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study. This study has been approved by 29.07.2021 dated and 62480 numbered decree of Zonguldak Bulent Ecevit University Human Research Ethics Committee.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 848–865

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 848–865

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1074518

Geliş Tarihi / Received: 16.02.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 06.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

DEVELOPMENT OF PUBLIC ADMINISTRATION EDUCATION IN KYRGYZSTAN AND CURRENT SITUATION ANALYSIS

Aizat CHIFTCHI ¹

Elvettin AKMAN ²

Ferruh TUZCUOĞLU ³

Abstract

Kyrgyzstan, which gained its independence in 1991 and passed to a democratic administration system, initiated a comprehensive reform process regarding the public administration system and implemented various legal regulations. Qualified personnel in public institutions were urgently needed for the smooth operation of the established public administration system and the reforms' success. In line with this need, departments that will train staff who can work in central government and local government bodies have started to be opened in higher education institutions. Over time, both the number of universities opened and the number of public administration departments increased. Today, 8 out of 51 universities in total accept students in public administration in undergraduate and graduate programs. This study is aimed to reveal the emergence, development, and current situation of the public administration departments in the Kyrgyz Republic, which are very important for the development of a country. In addition, in the study, information about higher education institutions providing public administration education in the country was collected and compiled in order to analyze the current state of public administration education in Kyrgyzstan. In addition, the education programs in these institutions and the courses given to the students were evaluated.

Keywords : Education, Public Administration, Public Administration Education, Kyrgyzstan.

JEL Classifications : I21, I23, I28.

¹ Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ayzat.narmambetova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2139-8957.

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, elvettinakman@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2303-840X.

³ Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, tuzcuoglu@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0319-9396.

Atıf/Citation (APA 6):

Chiftchi, A., Akman, E., & Tuzcuoğlu, F. (2022). Development of public administration education in Kyrgyzstan and current situation analysis. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 848–865. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1074518>.

KIRGIZİSTAN'DA KAMU YÖNETİMİ EĞİTİMİNİN GELİŞİMİ VE MEVCUT DURUM ANALİZİ

Öz

1991 yılında bağımsızlığını kazanan ve demokratik yönetim sistemine geçen Kırgızistan, kamu yönetimi sistemine ilişkin kapsamlı bir reform sürecini başlatmış ve çeşitli yasal düzenlemeler yapmıştır. Kurulan kamu yönetim sisteminin sorunsuz işlemesi ve reformların başarısı için kamu kurumlarında nitelikli personele acilen ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda yükseköğretim kurumlarında merkezi yönetim ve yerel yönetim organlarında görev yapabilecek personel yetiştirecek bölümler açılmaya başlanmıştır. Zamanla hem açılan üniversitelerin sayısı hem de kamu yönetimi bölümlerinin sayısı artmıştır. Bugün toplam 51 üniversiteden 8'i lisans ve lisansüstü programlarında kamu yönetimine öğrenci kabul etmektedir. Bu çalışma, bir ülkenin kalkınması için oldukça önemli olan Kırgız Cumhuriyeti'ndeki kamu yönetimi bölümlerinin ortaya çıkışını, gelişimini ve mevcut durumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler : Eğitim, Kamu Yönetimi, Kamu Politikası, Kamu Yönetimi Eğitimi, Kırgızistan.

JEL Sınıflandırması : I21, I23, I28.

INTRODUCTION

Education is one of the most important public governments' services in almost every country in the world. The wave of globalization has directed the education methods and techniques, especially the tendency of public administration education towards the change in adapting to the new global economic and commercial standards and international conditions. In the West, public administration education has developed in a market-oriented manner within the new public management logic framework by adapting to the changing and developing technology. In Kyrgyzstan, which declared its independence on August 31, 1991, public administration was seen education as recruiting personnel for the state apparatus operating within the traditional public administration approach.

The Kyrgyz Republic adopted the Education Law of the Kyrgyz Republic on December 16, 1992, within the wide-ranging reforms it initiated after its independence. While the country's national education policy was established with the said law, the list and financing of higher education institutions were determined, on the other hand. Approximately four months later, the Bishkek International School of Management and Business was opened. This school prepares current managers to be appointed as directors in Kyrgyz public institutions and provides in-service training. In 1996, the Institute of Public Service and Local Governments was opened under the Kyrgyz National University. The institute was established to provide start-up training, in-service training, and advanced training to all public personnel within the state. The Institute of Public Service and Local Administration was transformed into the Presidency Academy of the Kyrgyz Republic in 1997. The Academy has been assigned for the continuous training of public personnel within Kyrgyzstan's framework of current developments.

As of 2020, public administration training is provided in seven of fifty-one universities operating in Kyrgyzstan. Only one of these seven universities has the status of a private university. Undergraduate, graduate, and doctorate at the Cusup Balasagin Kyrgyz National University; In the Kyrgyz State Law Academy, undergraduate and graduate education, and Karasaev Bishkek Humanities University, public administration education is provided at the undergraduate and graduate level. Besides, the Presidency of the Kyrgyz Republic Public Administration Education Academy provides undergraduate and graduate education in the field of public administration and organized various training for civil servants. It should be noted here that the most important constraint of this study is the inability to access sufficient information on the websites of higher education institutions in

Kyrgyzstan. For this reason, detailed information about the three schools mentioned above was included in the study.

In Kyrgyzstan, no progress has been made on the resources taught in the lessons, the teaching method, the use of technology, and the state's expectations, and the market. The insufficiency of the web pages of higher education institutions is an indicator of this. In addition, it seems that universities that provide public administration education are not sufficient as academic staff. Therefore, it is one of the most important problems in public administration education today that the graduates of public administration undergraduate education graduate without receiving the education required by the age and start working as public personnel.

While doing the study, the web pages of universities providing public administration education were examined in detail. According to the results, firstly the differences in the naming of public administration departments were noticed. When compared to developed societies, it is clear that the public administration education given in Kyrgyzstan unfortunately differs in name and structure, which is a problem of standards-quality and unified structure. However, it has been determined that there are differences in subjects such as the courses in the department and the duration of education. However, before that, it should be noted that, as mentioned above, it was not possible to access the course lists of all universities in Kyrgyzstan, as detailed information about the departments was not included on the websites of universities. Considering the universities reached, it will be seen that the public administration education required by the age is not given in general. Unfortunately, it can be stated that this situation is not only related to the department in question, but also related to the insufficiency of the education system in general. From this point of view, the expectations and demands of companies, non-governmental organizations, especially public institutions, should be investigated in Kyrgyzstan public administration training and curriculum should be changed. In this context, to analyze the current situation of public administration education in Kyrgyzstan, information about higher education institutions providing public administration education in the country was collected and compiled. In addition, the education programs in these institutions and the courses given to students were evaluated. Also, the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic, which has a special status in the field of public administration education in the country has been analyzed. Finally, the problems experienced in public administration education in Kyrgyzstan were examined. In the conclusion part of the study, various suggestions were made for the detected problems.

I. THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF PUBLIC MANAGEMENT EDUCATION

When Public Administration first emerged like a discipline separate from Political Science in the Western world in the 1880s, it went through various serial stages. The work of theorists such as Gulick (1937), Simon (1945, 1946), Rowat (1961), Waldo (1956), and Caiden (1991) contributed significantly to the establishment of Public Administration as a separate discipline. However, since the emergence of public administration with the work of Woodrow Wilson (1887), a lively discourse has emerged on the thesis (i.e., goals, study focus) and theory (i.e., study focus) of the field of study. (Waldt, 2014: 9-10). For this reason, Woodrow Wilson's article "The Study of Administration" dated 1887 is accepted as the first study in the field in terms of the development of public administration (Ömürgönülşen 2004a: 124). According to Wilson, since implementing constitutions is more difficult than making them, public administration should be examined as a separate branch from political science (Ergun, 1995: 9).

Another important development in public administration development is the Pendleton Law of 1883, which stipulates graduation from public administration teaching schools as one of the prerequisites for entering public services to prevent nepotism in entering public services. This law

paved the way for the opening of public administration departments in American universities. Later, it started to spread in European countries with the establishment of public administration departments and public administration training (Ömürgönülşen, 2004b: 31).

The flexible education system in American universities and political scientists' opportunity to freely analyze and criticize public action enabled new social science branches to emerge. In this context, the following are among the important factors that support the formation of public administration in the USA (Vergeyçik, 2014: 2):

- Professionalization of political science, research methods and methodology in the USA and Western European countries,
- Changes in the international relations system.

In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the right to vote in Western European countries, the mass participation of the society in politics, etc. These are the periods of political changes. These changes paved the way for the emergence of the first theoretical concepts in the field of public administration (Vergeyçik, 2014: 2). II. The views of Wilson and Goodnow, popular until the World War, contributed to the separate treatment of public administration from political science. As one of the most important reasons for this, they argued that the change in the political administration of the country should not affect the functioning of public institutions; otherwise, in case of frequent change of public administrators, it may cause complexity in the public administration and the society in general (Verheijen & Connaughton, 2003: 834; Yıldız, et al. 2011: 344).

Therefore, it can be said that the years 1880-1920 were the first stage of the development of public administration as a science. During this period, the views of scientists such as Goodnow, Wilson, and Weber were extremely influential. Besides, World War I and the World Economic Crisis resulted in the strengthening of the state's role in society and an increase in research in the field of public administration. With the teaching of public administration courses in universities in the USA and Western European countries, various commissions in which political scientists actively participated in the post-war periods began to be established in the USA. These commissions aimed to develop various suggestions on increasing public administration efficiency and improving public administration institutions (Şafrits, 2003: 24).

The second stage of the development of public administration corresponds to the years 1920-1940. In this period, which also coincided with the post-war period, European countries adopted the concept of "social welfare." They brought the state to the fore as the remover of economic and social problems to get rid of the negative consequences of the war. One of the most important developments of the period was establishing the International Institute of Management Sciences (IIAS) in 1930. The congresses, conferences, and symposiums organized by the International Institute of Management Sciences, headquartered in Brussels, by bringing together expert scientists from Europe, America and other parts of the world, and its publications, contributed significantly to the development of the public administration discipline (Ergun, 1995: 10).

It can be said that the theoretical findings and practices in the field of public administration determined the place of bureaucracy in the political process in the third phase covering the years 1940-1970. After the 1970s, the state's extreme interventionist attitude to the economy, the increase in the number of public administrators, the state's inability to cope with the new problems that emerged; increased the distrust of the state and as a result, it caused the development of the New Public Management understanding in the 1980s. However, the globalization process that gained momentum in the 1990s, the collapse of the Berlin Wall, the USSR's dissolution, and the emergence of newly-independent states deeply affected the public administration. The period has started when the central government's role, which is dominated by the concept of governance instead of the concept of management, has also decreased (Vergeyçik, 2014: 3). In the 2000s, the democratic public governance understanding was accepted due to the new public administration's inadequacies and limited

governance. All the developments experienced have had important reflections on public administration education and affect the public administration structure and functioning of the countries (Gül et al., 2017: 2; Yıldız ve Babaoğlu, 2018: 273).

In the USSR countries, it was seen within the scope of public administration, law, and economics disciplines and was not considered a separate discipline. Political science and its public administration in the former USSR countries began to develop actively only with the dissolution of the Soviets (Vergeyçik, 2014: 2). This may be the pressure of the totalitarian regime prevailing in the USSR and the censorship practices prevalent in every field. While it is forbidden to speak freely about political science, it is known that it is only possible to support the Marxist view in economics lessons. The support of the scientists under the control of the Communist Party or their participation in the Western world's developments has been kept at a very limited level (Staronova & Gajdushek, 2016: 352).

II. HIGHER EDUCATION IN KYRGYZSTAN

Before discussing the development of public administration in Kyrgyzstan, it is useful to give information about the emergence of higher education institutions in the country. With the coming to power of the Soviet government, initiated reforms in many areas, especially education in Kyrgyzstan and other 14 member countries, and comprehensive changes made in the education system, which was previously limited to madrasahs boys' high schools. In 1932, the Kyrgyz State Pedagogical Institute, the first higher education institution in the Kyrgyz Soviet Republic, was opened (Ministry of Education of the Kyrgyz Republic). However, there is no private higher education institution that trains public personnel and provides education in public administration. There was a "high-level" party, and economic institute system consisting of the Social Sciences Academy established under the Communist Party of the Soviet Union's Central Commission. The National Economic Academy was established within the Council of Ministers of the USSR to educate the leaders of the Soviet party (Barabashev & Kastrel, 2013: 106).

The most important political reforms in Kyrgyzstan, which were initially assessed as successful, were launched after the independence of the country under the leadership of Askar Akaev. These reforms enjoyed strong support from Western governments and other donors. Kyrgyzstan was perceived as an "island of democracy" in a region where other leaders were less open to such reforms. The country's new constitution in 1993 established a parliamentary democracy with broad citizen rights and a division of power between the three branches of government. Political parties, independent media and non-profit organizations mushroomed (Baimyrzaeva, 2011a: 557). Reforms also affected the education sector. The reform process in the field of education in Kyrgyzstan started in 1991 with the country's independence. With many reforms throughout the country, important steps have been taken to bring the education provided in educational institutions to world standards (Kyrgyz Republic Ministry of Education). Within the framework of these reforms, the Kyrgyz Republic's Education Law was adopted on 16 December 1992. In Article 35 of the law, the state's duties regarding education are stated as follows (Topchubaeva, 2011: 108).

- Establishing and implementing the national education policy, education development strategy, determining the priorities in this field,
- Legal regulation of relations in the field of education at national level,
- Establishing the state budget on a regulatory basis in terms of expenditures on education, determining the financing procedure for the education system,
- Identifying state higher education institutions of regional importance for the whole country and determining public funding,

- To support the education system in terms of information, to organize the education curriculum and the publishing process of textbooks,
- Determining training periods according to education levels,
- Creation of normative education terms according to education levels,
- Determining the list of profession and specialty areas for educational institutions,
- To establish state education standards,
- To develop and implement national and international education development programs,
- To supervise the implementation process of the laws of the Kyrgyz Republic in the field of education,
- To guarantee the quality of education through licensing, testing, and accreditation institutions.

As it can be understood from the above articles, the Education Law, which was adopted in Kyrgyzstan in 1992, gave the state, more precisely the Ministry of National Education, responsible for forming and supervising the education policy of the country. That is to say; the law also appears as issues that are important to address international education development programs and accreditation issues but cannot be implemented in practice.

On 12 July 2013, a decree was signed by the President of the Kyrgyz Republic on "Improving the Education System of the Personnel of the Public and Local Government Bodies of the Kyrgyz Republic." According to the decree, the program and implementation plan for improving the education system of the personnel of public and local government bodies of the Kyrgyz Republic between 2013 and 2017 were approved. With this, it aims to establish an effective education system and increase the professionalism of the personnel of central and local government bodies. Therefore, it is predicted that qualified personnel will increase the quality and efficiency of public and local services, and the welfare level of the population, in general, will also increase (Taştemirova, 2015: 30).

In Kyrgyzstan, which has a strong tradition of nomadic society, education started to develop as of the 1950s with the adaptation to compulsory education. The history of higher education institutions in Kyrgyzstan is based on establishing the Kyrgyz State Pedagogical Institute in 1932 (Ministry of Education of the Kyrgyz Republic, 2018). Today, there are 51 higher education institutions in the country, 35 states, and 16 private. Of these, Kyrgyzstan-Turkey "Manas" Kyrgyz-Russian Slavic University and the University by a special agreement with the Kyrgyz Republic of Turkey and the Russian Federation are autonomous universities that have the same status in both countries. In addition, there are branches of 6 foreign universities. Students are placed in universities according to the General State Exam results at the end of high school and some universities' internal exam results. According to 2018 data, 161,406 students receive education at universities in the country (Kyrgyz Republic Statistics Institute 2018: 11). The distribution of higher education institutions in Kyrgyzstan is given in Figure 1 below.

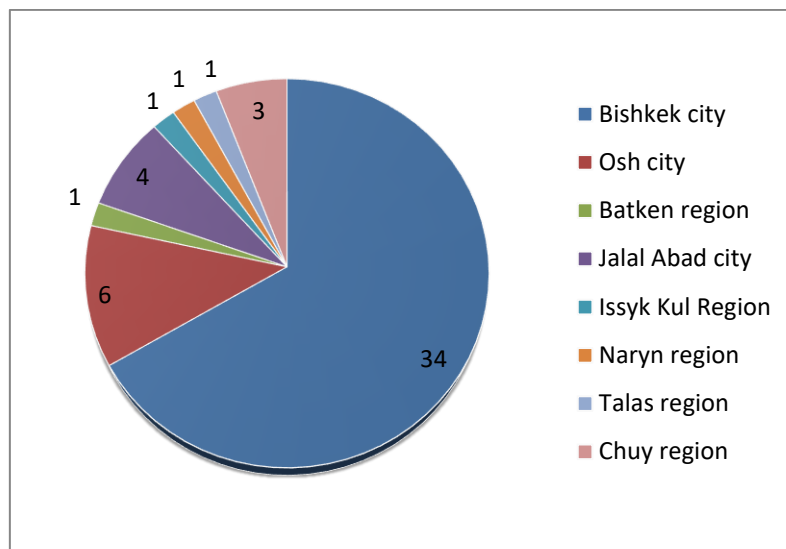

Figure 1. Distribution of Higher Education Institutions in Kyrgyzstan by Regions

Source: (Kyrgyz Republic Statistical Institute, 2018: 115).

Considering Figure 1 above, more than half of the higher education institutions are established in Bishkek, followed by Osh city, Celalabad region, and Çüy region, respectively.

In the meantime, to improve higher education institutions in the country, branches and some parts of many higher education institutions were abolished, and a few higher education institutions were completely closed. For example, while 55 higher education institutions operate in the 2013-2014 academic year, this number was reduced to 51 in the 2017-2018 academic year (Kyrgyz Republic Statistical Institute, 2018: 115). Current data on higher education institutions in Kyrgyzstan are given in Table 1 below.

Table 1. Information on Higher Education Institutions in the Kyrgyz Republic

	State university	Private university	Total number of universities	Total number of students
Bishkek c.	23	11	34	106.446
Osh c.	6	-	6	33.451
Batken r.	1	-	1	4.482
Jalalabad r.	1	3	4	7.883
Issyk Kul r.	1	-	1	3.188
Naryn. r.	1	-	1	2.825
Talas r.	1	-	1	1.514
Chuy r.	1	2	3	1.617

Source: (Kyrgyz Republic Statistical Institute, 2018: 116–117.)

Looking at the table above, as of 2018, there are 161,406 students in 35 states and 16 private universities in Kyrgyzstan. One of the striking points in the table is that although the Çüy region has 1 state and 2 private universities, it is the region with the least higher education students and 1,617 students.

In the 2017-2018 academic year, 16 private higher education institutions with approximately 22 000 students operate in Kyrgyzstan. As seen in Table 1, most of the higher education institutions (approximately 64%) are located in Bishkek due to the density of qualified faculty staff and the developed education-training network (Kyrgyz Republic Statistical Institute, 2018: 117).

State and private universities established between the two countries except for Kyrgyzstan-Turkey Manas University and the joint Kyrgyz-Russian Slavic University as higher education institutions are also featured. In addition, Kyrgyz-American Faculty, Kyrgyz-European Faculty, Japanese and Oriental Languages Research Eastern Faculty, which were opened within the Kyrgyz higher education institutions, also operate in Kyrgyzstan. In 1998, the Kyrgyz-American Faculty, established within the Kyrgyz State National University, turned into a Central Asian American University. The total number of students studying in these higher education institutions and faculties is 2800 (Kyrgyz Republic Statistical Institute, 2018: 121). In Kyrgyzstan, both faculties and departments' names are quite diverse and differ from the USA and European countries. Public administration education in Kyrgyzstan, which is the main subject of the article, is discussed below.

III. PUBLIC ADMINISTRATION EDUCATION IN KYRGYZSTAN

As it is known, there was an urgent need for highly qualified personnel in the field of public administration for Kyrgyzstan in the first years of its independence. Bishkek International Management and Business School were opened on April 17, 1992, with the President of the Kyrgyz Republic's decree, to prepare and retrain managerial personnel suitable for the new format, among the former Soviet countries, offering MBA education in the first MBA program (KC Presidency Public Administration Academy, 2019).

In the next stage, comprehensive administrative reforms have been initiated in line with the new political, economic and social order since 1996. In this context, the establishment of the Institute of Public Service and Local Administrations within the body of Kyrgyz National University is very important for the development of public administration education. With the opening of the institute, it was aimed to establish a sound public administration system by providing start-up training, in-service training, and advanced training to central government and municipal personnel (Toptomatov, 2007: 38).

Today, training of civil servants in Kyrgyzstan is funded according to a special principle:

- The general direction is financed according to the framework of the state order;
- Departmental training is funded according to the departmental order framework. Note that at the same time, at least 1% of the training of the required number of employees is financed by the budget of this state body, and the rest is financed by the local budget (Akbulaev etc., 2022: 168).

Within the aforementioned Bishkek International Management and Business School, public personnel's continuous training continued during the process. On September 19, 1997, the school was named the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic and gained a different status. On January 19, 1998, a combined training complex was opened within the academy to train qualified personnel. KC Presidency Public Administration Academy <http://www.apap.kg/history> [Access: 30.01.2019]. These reforms played a major role in preparing public administrators and civil servants, which public administration bodies desperately need. However, it did not reach the desired level. Since 1993, the focus has been on the training of public personnel and managers in Kyrgyzstan. In addition, faculties with different names have been opened at universities with different statuses, providing education in the field of public administration. Today, only eight of the fifty-one universities operating in the country have a public administration department. Table 2 below contains information on public administration departments in Kyrgyzstan.

Table 2. Universities Providing Public Administration Education in Kyrgyzstan

University	Status	Faculty/Institute	Program name	Program Types
Kyrgyz National University named by J. Balasagyn	State university	Faculty of Public and Municipal Administration	Public and Municipal Administration	Bachelor's, Master's, Doctorate
The Academy Of Public Administration Under The President Of The Kyrgyz Republic	State university	Public and Municipal Administration, Political Technologies, Faculty of Management and Economics	Public and Municipal Administration	Bachelor's
			Information Technologies in Public and Municipal Administration	
Bishkek Humanities University named by K. Karasaev	State university	Faculty of Environment and Management	Public Administration	Bachelor's, Master's, Doctorate
			Public Policy and Management	
Kyrgyzstan International University	State university	Faculty of Economics and Management	Public Administration and Political Technologies	Bachelor's, Master's, Doctorate
			Public Administration and Social Field	
Kyrgyz State Law Academy	State university	Faculty of Economics and Management	E-management and ICT in Public and Municipal Administration	Bachelor's, Master's, Doctorate
			Local Public Administration and Self-Government	
Osh State University	State university	Faculty of Business and Management	Public and Municipal Administration Management	Bachelor's, Master's (full-time education), Master's (distance education)
Central Asian University	Private university	Institute of Public Policy and Management	Public and Municipal Administration	Bachelor's
Kyrgyz-Russian Education Academy	Private university	Faculty of Public and Municipal Administration and Law	Public Policy and Management	Bachelor's, Master's
			Public and Municipal Administration	Bachelor's

When Table 2 is considered, it is seen that public administration education in Kyrgyzstan is far from the development course in the world and is not very common in the country's education system. While only eight out of 51 universities provide public administration education, there is no specialization in the education units. The same units provide undergraduate education and postgraduate education. Considering the faculties/institutes that are educated, training is given in the Faculty of Public and Municipal Administration, the Faculty of Environment and Management, the Faculty of Economics and Management, the Faculty of Business and Management, the Faculty of Public and Municipal Administration and Law and the Institute of Public Policy and Management. It is seen that each of the faculties of education has different names. This shows that they are unable to position on how they should deliver public administration training. The "Institute of Public Policy and Management" formed within the Central Asian University, which was established jointly by Tajikistan, Kyrgyzstan, and Kazakhstan in 2000, separates among them. It stands out as the only training unit operating as an institute. It is also one of the two academic units structured under the current world education trend and the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic, which stands out as another feature. When we look at the program names, it is seen that there is usually a structure in the form of "Public and Municipal Administration". There is no undergraduate level program in the form of Public Administration or Political Science and Public Administration. Only the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic has a graduate program called Public Administration.

In many developing countries, it is observed that public administration education cannot keep up with the age requirements. One of the most important requirements of this age is an adaptation to technological developments (Tek Turan, 2015: 190). It tends to be slow in monitoring development and changes in public administration education in Kyrgyzstan.

As stated above, most universities that provide public administration education are state universities, but they provide paid and scholarship education to students. In general, the annual tuition fee varies around 2000-2500 TL (compiled from the university web pages). Detailed information about the major universities that provide public administration education in Kyrgyzstan is given below. Firstly, Cusup Balasagın Kyrgyz National University was discussed.

III.I. Cup Balasagin Kyrgyz National University

On May 29, 1996, the "Public Service and Political Science Strategic Studies" training center was opened to train qualified personnel in the field of public administration and local governments. Education programs with paid and scholarships are stipulated for the students in the center. In the first years of its independence, to meet the need for qualified public personnel, the graduate program was launched within the center, and student acceptance started. The center has also opened an education center within Narin State University in Narin region to work more efficiently and was closed after graduating more than 300 graduates until 2003 (Kyrgyz National University, 15.04.2016).

The establishment of the Institute of Public Administration and Social Research within the education center with the Kyrgyz National University Science Council's decision on April 8, 1999, brought the process of preparing public administration staff to a new level. These periods, coinciding with the first years of Kyrgyzstan's independence, require qualified experts to manage the country's ongoing social and political reform process. The institute in question aimed to prepare such experts. The Institute was the first to train qualified civil servants and scientific experts in the fields of public and local administration and political and social sciences. The Institute's graduates have worked in village administrations, district and regional state administrations, ministries, and prime ministry (Kyrgyz National University, 15.12.2018).

In 2003, the center's autonomous institution status was abolished under the Ministry of National Education's decision to remove and regulate the preparation of experts in higher education institutions. Its functions were transferred to the Faculty of Philosophy and Public Administration. The center's important works during its activity periods are multidimensional and in-depth education in the field of human rights and international relations, the creation of training plans and study programs on the relevant subject, and the preparation of 2 reading books and 2 methodological reading books. The "Human Rights and Democracy" course, prepared as a result of these studies, has been added to all universities' education program as a compulsory course. (Kyrgyz National University, 15.12.2018).

Within the framework of the "Eurasian Fund's Public Administration and Public Service Development in Kyrgyzstan" Project, books were translated from English to Russian, and weekly training seminars were given to village mayors and accountants of local government bodies as of March 2000. Together with the congress of local communities and the Department of Public Service of the Prime Ministry of the Kyrgyz Republic, courses on "Civil Servants-Lawyers," "Civil Servants-Administrators," "Public Administration and Local Administrations," "Regulation of the Economy by the State" have been organized. Between 1999-2001, "Public Administration and Transition Period," "Foundations of Higher Education Pedagogy," "Political History of Kyrgyzstan," "Political Kyrgyzstan" etc. (Kyrgyz National University, 15.12.2018).

At the Faculty of Philosophy and Public Administration, which has been operating since 2001, as compulsory courses since 2003; there are such subjects as: "Public Administration System", "Professional Career", "Organization of State and Local Government Service", "Organization of the Local Self-Government System in Kyrgyzstan", "Economic and Financial Foundations of Local Self-Government", etc. (Kyrgyz National University, 15.12.2018).

With the decision of the Kyrgyz National University Science Council, the Institute of Public Administration and Political Sciences was established in November 2010, including the departments of "Public Administration and Local Governments" and "Political Science." With the 2011 decision of the Science Council, the Institute of Public Administration and Political Sciences was transformed into the Faculty of Public and Local Administrations. In the faculty; There are departments of Public and Municipal Service, State Regulation of the Economy. 20 faculty members work in the faculty. The university accepts students to undergraduate and graduate programs in the field of public administration and local governments (Kyrgyz National University, 15.12.2018). According to the 2019 Spring term data, a total of 330 students, including 304 undergraduate and 26 graduate students, are studying at the department. Kyrgyz National University (5.02.2020). Another higher education institution related to public administration education is K. Karasaev Bishkek Faculty of Humanities.

III.II. K. Karasaev Bishkek Human Sciences University

The Public and Municipal Administration Department of the Faculty of Environment and Management was established in 2014 in accordance with the decision of the university's science council. The department trains experts in undergraduate and graduate programs in the fields of "public and municipal administration" and "management." A total of 8 academicians, including four faculty members and four teaching staff, work in the department. The courses listed in Table 3 below are given to the students studying in the department (Bishkek Human Sciences University, 16.12.2018).

Table 3. Courses of Public and Municipal Administration Department

1.	History of Kyrgyzstan Public Administration
2.	Public Administration History of Overseas Countries
3.	Kyrgyzstan Public Administration System
4.	Management Sciences
5.	Fundamentals of Municipal Administration
6.	Theory and Organization of Municipal Service
7.	State Strategic Planning and Forecasting
8.	Project of Public and Administrative Decisions
9.	Theory and Practice of Public Policy
10.	Economics of Local Governments
11.	Public and Municipal Finance
12.	Fundamentals of Personnel Service
13.	Marketing of Public Services
14.	Economic Policy of the State
15.	Social Policy of the State
16.	State's Economic Regulation
17.	Kyrgyzstan's Public Administration System
18.	Public Anti-Crisis Management
19.	City Management
20.	Regional Development Management
21.	Public and Municipal Property Management
22.	Land Management
23.	Real Estate Valuation
24.	Municipal Law

Source: (Bishkek Humanities University, 16.12.2018)

Looking at Table 3, it is seen that there are a significant part of the lessons given in public administration departments around the world. The curricula in public administration departments are prepared within the scope of the departments of management sciences, politics and social sciences, urbanization and environmental problems and law under the departments. It is striking that in Kyrgyzstan, law courses are not given much in the courses given in the Public and Municipal Administration Department of the Faculty of Environment and Management of K. Karasaev Human Sciences University in Bishkek.

In addition to the departments that provide public administration undergraduate education, there is the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic. One of the main goals of the academy is to contribute to the training of qualified experts that the public administration system urgently needs. Information about the academy is given below.

III.III. Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic

Kyrgyzstan, which has recently gained its independence, urgently needed qualified personnel to manage the country in order to be integrated into the international arena as an equal actor. Thus, as mentioned above, Bishkek International School of Management and Business was opened on 17 April 1992 with the decree of the President of the Kyrgyz Republic in order to prepare and retrain managers in accordance with the new format. Kyrgyzstan was the first country to teach in the MBA program among the former Soviet countries (APAP, 2018).

To accelerate public administration reform and within the framework of the UN Development Program (UNDP) "Management Development in Kyrgyzstan" Project, the process of preparing and retraining public personnel in the public administration master's program was initiated on July 31,

1996 within the Bishkek International Management and Business School. Continuous training of public personnel has continued since this date. On September 19, 1997, the school was renamed the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic. On January 19, 1998, a combined training complex was opened within the academy to prepare qualified personnel. (APAP, 2018).

These reforms played a major role in preparing public managers and civil servants, which public administration bodies desperately need. The digitalization process in the field of education (e-library, e-books, distance education, establishing connections with international partners, etc.) has been initiated in order to maintain the order established since 2004 and to benefit from the innovations developing in the world in education. In addition, the Bulletin of the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic, which started to be published since 2001, was recognized as the best higher education periodical in the Eurasian Economic Union countries in 2015. Today, 40 faculty members work in the undergraduate program (APAP, 2018).

Since 2012, the academy has been working for its students, such as ENA, Harvard School of Public Administration, Wilson School of Public Administration and International Relations, School of Public Administration established within the Moscow Humanities University, etc. Completely new educational programs, created on the basis of the world's leading schools such as Şamşiev, continue to be developed (Şamşiev, 2014: 4). In the academy, there is a Public and Municipal Administration and an Information Technology undergraduate program in Public and Municipal Administration. In addition, public administration, Public Policy and Management, Public Administration and Political Technologies, Public Administration in Social Field, e-Management and ICT in Public and Municipal Administration, and Local Public Administration and Self-Management graduate programs are provided (APAP, 2020). Due to the fact that the websites of higher education institutions are not functional in Kyrgyzstan and there are various difficulties in obtaining information from the institutions, detailed data could not be reached.

Table 4. Courses of Public Administration Department

1.	Management Sciences
2.	Strategic Management
3.	Innovative Management
4.	Public Policy
5.	Crisis management
6.	Quantitative and Qualitative Research Methods
7.	Political Management
8.	Social and Cultural Projects
9.	Management Psychology
10.	Public Relations

Source: (Akmataliev, 2011: 7).

Considering the courses given in the academy, it is seen that there are courses in the public administration departments of different countries within the framework of modern public administration discipline. This is an indication of the steps taken since 2012. Finally, it should be noted that the reason why the academy was taken under a separate title from other universities within the scope of the study is that it has a different structure. In the part of the study so far, an evaluation has been made regarding the higher education system and higher education institutions providing public administration education in Kyrgyzstan. The problems experienced in Kyrgyz public

administration education will be discussed below. In the conclusion and evaluation part, various suggestions will be put forward within this framework.

IV. PROBLEMS OF KIRGIZ PUBLIC ADMINISTRATION EDUCATION

In general, it can be argued that in most post-Soviet countries, it has not achieved a certain quality in education and science. However, the Russian Federation has advanced in this regard compared to other former Soviet countries, due to factors such as a stronger scientific foundation, scientific school, a wider scientific field, and especially the high investment in this field (Bolotbaev, 2016: 77). In the Republic of Kyrgyzstan, which declared its independence after leaving the USSR in 1991, it faced important problems in the field of education and science like other former USSR countries. These problems were clearly seen in both academics providing education in higher education and public servants providing public services.

The most important promise of the new government was the establishment of a professional civil service system. However, the well-designed new system is still not institutionalized. Numerous civil service reforms since 1991 have not created a professional, merit-based, politically neutral civil service. If Kyrgyzstan is to achieve effective governance, it must recruit and promote public officials based on their knowledge, skills and competencies. Particular attention should be paid to anti-corruption measures. With the high probability of detecting and penalizing corruption, it is also important to ensure reasonable wages for public servants (Bozatay&Şahnagil, 2020: 346). Today bribery and corruption are the most important administrative problems of the state. Bribery practices, which are also a part of the communist system, are used by the upper levels of the state in the direction of interests. The main reason for the continuation of bribery and corruption is the inadequacy of the legislation, among other reasons. Especially with the increase in the prices of certain products, the use of the process by some segments for their own interests has gained momentum. The increase in privatizations paved the way for people with reduced income to turn to illegal activities. Such practices, especially in public tenders, also pose an obstacle to obtaining the desired results in the privatization process. The inadequacy of sanctioning power of other legal regulations, especially tax legislation, has also made such practices widespread (Bozatay & Şahnagil, 2020: 345). Most importantly, bribery incidents, which are also very common in the field of education (university entrance exams, midterm and final exams, writing and defending thesis, etc.) reduce the quality of education given in higher education institutions. Also the leading problems in Kyrgyzstan is the lack of institutionalization at the level of central government and local governments, the lack of sufficient education level of the personnel, and the low level of professionalism, which reduces the quality and effectiveness of the services provided. In addition, the lack of prestige of the public service creates an obstacle to attracting good staff. Factors such as the lack of a clear policy regarding the public service in the country, the status of public officials not being determined exactly, corruption, protectionism, nepotism, low salaries and low education level in higher education institutions lead to the lack of necessary prestige (Şamşiev, 2012: 3). As a result, the public administration is faced with problems such as the inability to recruit qualified personnel, brain drain, etc.

Another problem is that the level of preparation of local government bodies staff has declined in recent years. One of the reasons for this is the retirement of personnel with excellent organizational skills left over from the Soviet system era. In addition, low wages paid to public personnel, low authority of the municipal service, lack of motivation and rewarding practices, and the scarcity of financial resources, especially in village administrations, are factors that negatively affect public administration. Due to the problems listed, most graduates of public administration departments continue to prefer to work in more suitable workplaces rather than finding a job according to their profession. The vacant places are filled with vocational education graduates and personnel who do not have the necessary knowledge and management skills. As a result, the very low efficiency of the

decisions taken in public institutions causes it to have a low authority in the society (Taşmarova, 2015: 31–32).

The general direction of study is necessary for solving the following tasks (Akbulaev et al., 2022: 170):

- Increasing the efficiency of civil servants due to the improvement of human resources as a result of training;
- Increase in the efficiency of the execution of job descriptions due to the improvement of human resources as a result of training;
- Ensuring professional development, as well as career growth of individuals.

The Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic is a higher education institution with a special status. Being the president of the founder of the academy gives him a special status as well as imposes great responsibilities and expectations. In this context, the duties of the academy are; To provide training for current and future personnel in the central and local government bodies of the Kyrgyz Republic and to increase their potential. In this context, the academy provides in-service training to more than 12 thousand civil servants working in central and local government bodies each year and approximately 1000 students in undergraduate and graduate programs (Nasirov, 2018: 9). The academy, arguing that it attaches importance to quality over quantity, has reduced the number of students by approximately 50% (Şamşiev, 2014: 4). This situation reveals the situation that the academy does not train employees at the expected level for the public.

When Kyrgyzstan is compared with developing countries, it has to make a serious breakthrough in education. In particular, public and municipal administrations, which are the department that meets the human resources needed by the state, need to get the support of technology and update their curriculum in order to train students with the equipment required by the age. Of course, before these steps, a planned policy should be followed in order to develop the names of the departments and the academic staff providing services in this direction.

Public administration education in Kyrgyzstan should undergo change in parallel with the developments in the world. Now, the method of accessing information and interpreting it has been adopted from the method of transferring the molded information to the students in a one-way way (Akman et al. 2019: 136). Lecturers and lecturers working in public administration departments are required to provide faster and more effective information by taking advantage of the technological opportunities presented by the internet.

CONCLUSION AND EVALUATION

There is always a need for expert managers and personnel who can take rational, up-to-date and strategic decisions in central and local government bodies, which are one of the most important factors for the sustainable and stable development of every country. Therefore, public administration education is an indispensable part of a country's development, but the shortcomings in this regard are political, social, economic, cultural, etc. It can cause problems covering all areas of the country.

In this context, higher education education in Kyrgyzstan in general and public administration education as a sub-field of it were discussed in the study. Political and economic instability in the country negatively affected the development of the education system, along with other fields. It is known that corruption, one of the most important problems of our day, is widespread in the education system and in public job application processes. Students who are faced with such practices, especially when entering public administration departments that train personnel for the public, and later in employment in public bodies, cannot be expected to offer qualified jobs. Although the problem in question is the most prominent one, it is clear that more comprehensive and long-term studies are required on this subject.

In Kyrgyzstan, public administration departments do not have the name required by the age, and there are no departments under the departments. Departments must be divided into departments and specialized. By establishing departments such as political and social sciences, administrative sciences, local governments, urbanization and environmental policies, and public policies, academics should be directed to specialize in these areas.

In order to increase the quality of public administration education in Kyrgyzstan, national public administration education quality standards should be determined and an accreditation unit should be established within the body of the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic. New public administration departments to be opened should be allowed to open after receiving this document. Whether they maintain the standards in their current departments should be reported at the end of each year. Thus, a certain standard is achieved in public administration education.

In addition, the slow and uneven progress of the digitalization process in the country also shows its side effects in the education system. From this point of view, it is necessary to immediately start preparations for the infrastructure and training studies required to teach the courses given in public administration departments in Kyrgyzstan using interactive methods and new technologies. In particular, the Presidency of the Kyrgyz Republic Public Administration Academy should organize seminar programs on the use of digital technologies in public administration education by academics.

The role of faculty members is great for students in higher education institutions to be successful, knowledgeable and skillful experts in their field. Faculty members should not have financial difficulties in order to be only interested in academic studies and to be extremely productive for students. As it is known, many faculty members in the country have to do additional work due to low salaries, and some even migrate abroad for better conditions and opportunities. In order to prevent this and to employ more qualified academicians in departments that train staff for the public, standards should be raised. In addition, qualifications and number of faculty members in solving the lack of problem Lecturer implemented in Turkey Training Program, which OYP or implemented by the Ministry of Education Abroad Graduate programs such as YLSY he was sent scholars to study must be given weight.

Public administration academicians and students should be encouraged to benefit from the ERASMUS Program, which is also valid in Kyrgyzstan. On this occasion, academicians and students who will have the opportunity to see different academic environments and get to know different cultures will be able to improve themselves. The universities in Kyrgyzstan, as well as through Mevlana exchange program have made agreements with universities in Turkey. In this context, student and faculty mobility is in question. However, it is not at the desired level. Especially, it is important for the academicians of the public administration department to interact with their colleagues and to transfer different education/training techniques and students to experience public administration education in a different country (Babaoğlu & Kulaç, 2021: 108).

It is very important that academic research on public administration education be carried out at a sufficient level. In order to increase the academic quality in public administration, it is necessary to carry out studies that deal with public administration education in different dimensions. Especially the Presidential Academy of Public Administration of the Kyrgyz Republic should support the printing and distribution of the works. There are also significant shortcomings in the availability and quality of basic textbooks. These shortcomings may cause difficulties in procuring quality books for some core courses and following current issues and problems. Increasing the number, quality and variety of open course materials will contribute to the solution of this problem.

RESOURCES

- Akbulaev, N., Akman, E. & Tuzcuoğlu, F. (Ed.). (2022). *Public administration education: The case of Kyrgyzstan*. Advances in Public Policy and Administration (APPA) Book Series. USA: IGI Global.
- Akman, E., & Kocaoğlu, M. (2019). Kamu yönetimi lisans eğitiminde teknoloji kullanımı: Ahi Evran, Çankırı Karatekin ve Karamanoğlu Mehmet Bey üniversiteleri örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(1), 118-142.
- Akmataliev, A. (2011). Современные подходы к подготовке и передодготовке кадров государственных и муниципальных служащих в современных условиях [Modern approaches to training and retraining of state and municipal employees in modern conditions] // *Вестник Академии государственного управления при Президенте Кыргызской Республики / [Bulletin of the Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic]*, 12, 3-8.
- Anbarlı-Bozatay, Ş., & Şahnagil, S. (2020). Kırgızistan ve Kazakistan’da bağımsızlık sonrası değişen siyasi sistemin doğası ve kamu yönetimi reform süreçleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 8(24), 338 – 367.
- Babaoğlu, Cenay ve Kulaç, Onur (2021). “The Covid-19 pandemic’s effect on digitalization and internationalization policies of Turkish higher education” in. *Higher Education Policies for Developing Digital Skills to Respond to the Covid-19 Crisis: European and Global Perspectives* (Edt. Nina Tomažević, Dejan Ravšelj, Aleksander Aristovnik), (s. 97-109). Brüksel: ELF.
- Baimyrzaeva, M. (2011a). Kyrgyzstan’s public sector reforms: 1991–2010. *International Journal of Public Administration*, 34, 555–566.
- Baimyrzaeva, M. (2011b). Analysis of Kyrgyzstan’s administrative reforms in light of its recent governance challenges. *International Public Management Review*. XII (1), 22-47.
- Barabashev, A., & Kastrel, T. (2013). Education in public administration in Russia: New standards and trends. *HKJU – CCPA*, 13, 105–121.
- Bishkek Humanities University named by Kuseyin Karasaev. (16 Aralık 2018). <https://www.bhu.kg/academics/fem/departament-of-state-municipal-service-and-management>
- Bolotbaev, A. (2016). Развитие системы образования и науки как базовых условий развития человеческого капитала. [Development of the education and science system as basic conditions for the development of human capital]. // *Вестник Академии государственного управления при Президенте Кыргызской Республики [Bulletin of the Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic]*, 21, 73-79.
- Egeli, H., Özen, A. (2008). Kırgızistan’da mali sistemin yeniden yapılandırılması çerçevesinde bütçede reform arayışları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 13-31.
- Ergun, T. (1995). Kamu yönetimi disiplininin gelişmesine kısa bir bakış: Yeni arayışlar ve gerçekler. *Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyum Bildirileri I* (ss. 7-13), Ankara: *TODAİE Publications*.
- Gül, H., Okçu, M., Akman, C., Akman, E., Negiz, N. & Kiriş, H. M. (2017). Nasıl bir kamu yönetimi eğitimi? Kamu yönetimi eğitimi çalıştay çıktılarının bir değerlendirmesi. *Yuzuncu Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(4), Kamu Yönetimi Özel Sayısı, 1-17.
- Kyrgyz National University named by Cusup Balasagin https://www.knu.kg/ru/index.php?option=com_content&view=article&id=4610:2012-02-18-13-15-31&catid=948:fgmu&Itemid=559 (15.12.2018).
- Kyrgyz Republic Statistical Committee, (2018). Education and science in the Kyrgyz Republic, Statistical Review. Bishkek.
- Kyrgyz Republic Statistical Committee. (5 Ocak 2019). <http://www.stat.kg/media/files/22b6a06a-d7d3-4eb7-9da1-93067d4dfc57.pdf>
- Ministry of Science and Education of the Kyrgyz Republic. (20 Aralık 2018). <http://edu.gov.kg/kg/high-education/istoriya-obrazovaniya/>
- Nasirov, A. (2018). Политика развития человеческих ресурсов в контексте реформирования государственной службы. [Human resource development policy in the context of civil service reform]. // *The academy of public administration under the president of the Kyrgyz Republic*, 24, 8-11.

- Ömürgönülşen, U. (2004a). *Dünyada kamu yönetimindeki dönüşümün türkiye'deki lisans düzeyi kamu yönetimi öğretimine yansımaları*. M. K. Öktem & U. Ömürgönülşen (Ed.). II. Kamu Yönetimi Forumu (KAYFOR II) kitabı içinde (s. 120-165), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Ömürgönülşen, U. (2004b). *Türkiye'de lisans düzeyinde kamu yönetimi öğretiminin kurumsal gelişimi ve sorunları*. M. K. Öktem & U. Ömürgönülşen (Ed.). *Kamu Yönetimi: Gelişimi ve Güncel Sorunları* kitabı içinde (s. 27-83). Ankara: İmaj Yayınları.
- Staronova, K., & Gajduscek, G. (2016). Public Administration Education in CEE Countries: Institutionalization of a Discipline. *Policy and Society*, 35, 351-370.
- Shafrits, D. (2003). *Классики теории государственного управления: Американская школа. [The Classics of Public Administration Theory: The American School]*. Moscow State University Publishing House.
- Shamshiev, Ch. (2014). Учим мыслить по новому. [We teach to think in a new way]. // *Bulletin of the Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic*, 19, 3-6.
- Shamshiev, Ch. (2012). Введение. [Introduction]. *Bulletin of the Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic*, 16, 3-5.
- Tashtemirova, N. (2015). Опыт обучения муниципальных служащих в Кыргызской Республике: тенденции, проблемы, перспективы. [Experience of training municipal employees in the Kyrgyz Republic: trends, problems, prospects]. *Bulletin of the Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic*, 20, 30-32.
- Tek Turan, H. (2015). Fransa'da kamu sektörüne yönetici yetiştiren başlıca kurumlar. M. Okcu, B. Parlak & E. Akman (Ed.). *Kamu yönetimi Eğitimi: Geçmişten Geleceğe Küresel Ve Ulusal Perspektifler* kitabı içinde, Bursa: Ekin Yayınevi.
- The Academy of Public Administration Under The President of The Kyrgyz Republic (16 Aralık 2018). <http://www.apap.kg/history>
- Topchubaeva, A. (2011). Проблемы государственного управления системой образования в Кыргызстане на современном этапе. [Problems of public administration of the education system in Kyrgyzstan at the present stage]. *Bulletin of the Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic*, 12, 107-109.
- Тортотомов, Н. (2007). Подготовка и повышение квалификации государственных и муниципальных служащих. [Training and professional development of state and municipal employees]. *Bulletin of the Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic*, 6, 33-36.
- Vergeychik, J. (2014). (20 Aralık 2018). <http://elib.bsu.by/handle/123456789/92881>
- Verheijen, T., & Connaughton, B. (2003). Public administration education and europization: Prospects for the emancipation of a discipline? *Public Administration*, 81(4), 833-851.
- Waldt, G. V. D. (2014). Public administration teaching and interdisciplinarity: Considering the consequences. *Teaching Public Administration*. (12 Şubat 2020). UK: SAGE. <https://repository.nwu.ac.za/bitstream/handle/10394/13432/2014PubliAdmin.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Yıldız, Mete ve Babaoğlu, Cenay (2018). Public Policy Education in Turkey: A Public Administration Perspective, in. *Public Policy in Turkey* (Edt: C. Bakır ve G. Ertan), (s. 271-288). Bristol: Policy Press University of Bristol.
- Yıldız, Mete; Demircioğlu, Mehmet Akif ve Babaoğlu, Cenay. (2011). Teaching Public Policy to Undergraduate Students: Issues, Experiences, and Lessons in Turkey, *Journal of Public Affairs Education*, 17(3), 343-365.
- <https://www.akchabar.kg/news/minimum-cost-kg-2018/> (05 Ocak 2019).
- https://isuo.avn.kg/Report/ReportTemplate?report=ISUO_ReportLists&descr=%D0%9E%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%82%D1%8B%20%D0%98%D0%A1%D0%A3%D0%9E&w=100&h=100¶meters=%7B%27id_language%27%3A2%7D (19 Aralık 2018).

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜ İİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : Aizat CHIFTCHI, Elvettin AKMAN ve Ferruh TUZCUOĞLU çalışmanın tüm bölümlerinde ve aşamalarında katkı sağlamışlardır. Yazarlar esere eşit oranda katkı sunmuştur.

Çıkar Beyanı : Yazarlar ya da herhangi bir kurum/ kuruluş arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that the ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, the Journal of Ömer Halisdemir University Faculty of Economics and Administrative Sciences has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

Author Contributions : Aizat CHIFTCHI, Elvettin AKMAN ve Ferruh TUZCUOĞLU have contributed to all parts and stages of the study. The authors contributed equally to the study.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest among the authors and/or any institution.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 866–878

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 866–878
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931
DOI: 10.25287/ohuiibf.1074978
Geliş Tarihi / Received: 17.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted: 10.09.2022
Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

ÇALIŞMA SERMAYESİ YÖNETİMİNİN FİRMA FİNANSAL PERFORMANSINA ETKİSİ: HAVACILIK SEKTÖRÜNE YÖNELİK BİR ÇALIŞMA

H. Yusuf GÜNGÖR¹

Öz

Havayolu firmaları hizmet sunduklarından sürekli olarak büyük miktarda çalışma sermayesine ihtiyaç duyarlar. Çalışma sermayesi firmaların faaliyetlerinin sağlıklı şekilde yürütülmesi ve firmaların kısa vadeli yükümlülüklerini yerine getirebilmesi açısından çok önemlidir. Firmanın faaliyetlerini sürdüreceği kaynaklara sahip olamaması veya yükümlülüklerini yerine getirememesi firmanın ciddi sorunlar yaşamasına sebep olacaktır. Finansal kararlar genel olarak orta ve uzun vadeli kararlara odaklanmış durumdadır. Çalışma sermayesi yönetiminin genelde basit olduğu düşünülse de firma açısından hayati öneme sahiptir. Özellikle hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmaların çalışma sermayesi yönetimine yüksek düzeyde önem vermeleri gerekmektedir. Çalışmada çalışma sermayesi oranlarının firmaların finansal performans göstergeleri üzerindeki etkisi ölçülmüştür. Çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır. Öncelikle modelin birim ve zaman etkilerinden hangisinin geçerli olduğu analiz edilmiş, bu analiz sonucuna göre sabit etki ve rassal etki modelleri oluşturulmuştur. Kullanılacak modelin belirlenmesi için Hausman testi sonucunda karar verilmiş ve model üzerinde temel varsayım testleri uygulanmıştır. Yapılan testler ile çalışmaya uygun modelin Driscoll-Kraay tahmincisi olduğu ortaya çıktığından bu tahminci kullanılmıştır. Analizler sonucunda net çalışma sermayesi oranı ile firma performansı arasında güçlü olumlu bir ilişki tespit edilmiş ayrıca firmaların 2008 küresel krizinden ve Covid-19 salgınından büyük oranda etkilendikleri sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler : Finansal Performans, Çalışma Sermayesi Yönetimi, Driscoll-Kraay Tahmincisi.

JEL Sınıflandırması : C58, G32, G33.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Havacılık Yönetimi Bölümü, yusufhay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6783-1552.

Atıf/Citation (APA 6):

Güngör, H. Y. (2022). Çalışma sermayesi yönetiminin firma finansal performansına etkisi: Havacılık sektörüne yönelik bir çalışma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 866–878. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1074978>.

THE IMPACT OF WORKING CAPITAL MANAGEMENT ON FINANCIAL PERFORMANCE: A STUDY ON THE AVIATION SECTOR

Abstract

Airline companies constantly need significant amount of working capital as they provide services. Working capital is very important for businesses to carry out their activities in a good way and for companies to fulfill their short-term obligations. The firm's inability to have the resources for keeping its activities or the business failure to fulfill its obligations will cause the firm to experience serious problems. Financial decisions are generally focused on medium and long-term decisions. Although working capital management is often considered as simple, it is vital to the firm. Especially companies operating in the service sector should pay attention to working capital management. In this study, the effect of the working capital ratios on the financial performance indicators was measured. Panel data analysis was used in the study. Primarily, the validity of the unit and time effects of the model has been analyzed, and fixed effect and random effect models have been created according to the results of that analysis. In order to determine the model to be used, it has been decided as a result of the Hausman test and basic assumption tests have been applied on the model. The Driscoll-Kraay estimator was tested and found more suitable and used in this study. As a result of the analysis, it was concluded that there is a strong positive relationship between the net working capital ratio and firm performance in addition the firms were severely affected by the 2008 global crisis and the Covid-19 epidemic.

Keywords : Financial Performance, Working Capital Management, Driscoll-Kraay Estimator.

JEL Classifications : C58, G32, G33.

GİRİŞ

Havacılık sektörü firmaları yatırım aşamasında büyük kaynaklara ihtiyaç duydukları gibi faaliyetlerini devam ettirmek için de çok ciddi şekilde kaynak ihtiyacı duyarlar. Uçakların bakımı, yakıt ve personel giderleri havaalanı vergileri gibi giderler havacılık sektöründe çalışma sermayesi ihtiyacını artırmaktadır. Çalışma sermayesinin iyi yönetilememesi firmaların kısa vadeli yükümlülüklerini yerine getirememelerine ve finansal sıkıntı yaşamalarına sebep olabilmektedir.

Finans literatürü geleneksel olarak orta ve uzun vadeli finansal kararlara odaklanmıştır. Fakat son dönemde kısa vadeli finansal kararların da firma performansında önemli olabileceğini değerlendirmiştir (Sensini & Vazquez, 2021: 2). Kısa vadeli finansal kararlar dönen varlıklara ve kısa vadeli yabancı kaynaklara ilişkin kararları ifade etmektedir ve buna çalışma sermayesi yönetimi de denmektedir (Zbigniew, 2020: 1). Net çalışma sermayesi ise dönen varlıklardan kısa vadeli yabancı kaynakların çıkarılması ile oluşan farktır (Sagner, 2014).

Bu bağlamda çalışma sermayesi yönetimi, firma performansı ve başarısı açısından çok önemli bir konudur. Havacılık sektörü faaliyetlerini sürdürmek için yoğun çalışma sermayesine ihtiyaç duyarlar ayrıca çalışmaya konu firmaların faaliyet gösterdiği Amerika Birleşik Devletleri gelişmiş bir finansal sisteme sahiptir. Çok çeşitli finansman kaynakları ve finansal teknikler kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu firmalar üzerinde yapılacak bir çalışma, çalışma sermayesi yönetiminin firmalar açısından ne ölçüde önemli olduğu ve çalışma sermayesinin firma performansına ne düzeyde etki ettiği ölçülmüş olacaktır. Çalışma da çalışma sermayesi oranlarının firma performansını temsil eden oranlar üzerindeki etkisi panel veri analizi kullanılarak incelenecektir.

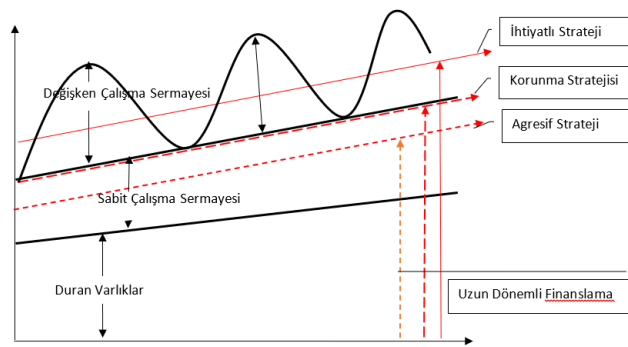
I. ÇALIŞMA SERMAYESİ YÖNETİMİ

Çalışma sermayesi karmaşık bir kavramdır. Gerçek hayatta bu kavramın uygulanması konusunda firma yönetici ve sahiplerinin zorlandıkları görülmüştür. Bu zorluğun sebebi kavramın görünürde çok basit olmasıdır. Dönen varlıklardan kısa vadeli yükümlülüklerin çıkarılmasıyla bulunan çalışma sermayesi tanımı çok basit görüldüğü için teoride kavramın çok derinlikli düşünülmemesi sonucunu doğurabilir. Gerçekte ise çalışma sermayesi yönetimi firma başarısı ve performansı için çok önemlidir. Finansal kararların doğru şekilde uygulanabilmesi için çalışma sermayesi üzerinde sektör ve firma özellikleri göz önüne alınarak etkin bir çalışma sermayesi yönetimi çalışması yapılmalıdır (Preve & Sarria-Alende, 2010: 14).

Çalışma sermayesi yönetiminin temel amacı satıcılar ve alacaklılara müşterilerden ve alıcılardan sürekli bir nakit akışının sağlanmasıdır (Pass & Pike, 1984: 1). Bu çalışma sermayesi yönetiminin ana amacının zaman içerisinde alacakları ve yükümlülüklerin eşleştirilmesi olduğu söylenebilir (Pass & Pike, 1987: 20). Çalışma sermayesinin etkin yönetimi firmanın mal ve hizmet üretiminde ihtiyaç duyduğu varlıkları temin ettiği kaynakları mal veya hizmet satışlarından elde ettiği fonlarla finanse etmesi ve bu konuda herhangi bir sorunun ortaya çıkmaması durumudur (Yücel & Kurt, 2002: 2). Burada kilit nokta nakit çıkışlarının maliyetsiz olarak vadesinin maksimize edilmesi ve nakit girişlerinin ise herhangi bir maliyete katlanmaksızın süresinin minimize edilmesidir.

Çalışma sermayesi yönetiminin firma içerisindeki diğer birimlerdeki kararlar üzerinde etkisi olduğu vurgulanmıştır. Çalışma sermayesi kararları mantıklı şekilde alınmalıdır. Firmanın çok fazla nakit bulundurması uzun vadeli varlık yatırımlarını sekteye uğratabilir (Ward, 2010).

Firmanın ihtiyaç duyduğu nakdi çeşitli elde etme yöntemleri vardır. Bunlar firmanın halka açılması sermaye artırımına gitmesi veya yabancı kaynak kullanılması şeklinde olabilir. Fakat firma açısından nakit akışlarının en düşük maliyetli yolu nakdin firma faaliyetlerinden elde edilmesidir. Bu firmanın vergi ve temettü ödemeleri için firmada yeterli nakit bulunmasını sağlayabilir. Diğer nakit kaynakları firmanın daha çok uzun vadeli yatırımları için kullanılabilir. Sürecin sağlıklı yürümesi için firmanın ekonomik olarak başarılı olmasını gerektirir. Doğal olarak en düşük maliyetle –kaliteden taviz vermeden- en yüksek kârın elde edilmesi bu giderlerin sürdürülebilir olarak ana faaliyetlerinden elde ettiği gelirlerle finanse edilmesi teorisinin anahtarıdır (Van Horne, 2001: 228).

Şekil 1. Finansal Kararlar

Kaynak: (Firth, 1976: 9)

Finansal kararlar ile ilgili grafik incelendiğinde çalışma sermayesi ihtiyacının dalgalanma gösterdiği görülmektedir. Çalışma sermayesi ile ilgili finansal kararlarda kârlılık ve risk arasındaki tercihlere bağlı olarak ihtiyatlı, dengeli ve agresif olmak üzere üç stratejiden bahsedilebilir (Silva, 2011: 5). Agresif stratejide dönen varlıkların –başta hazır değerler olmak üzere- düşük düzeyde tutulması

durumudur. Agresif stratejiyi uygulayacak firmaların bazı kısa vadeli yabancı kaynak ödemelerini erteleyebilme gücüne sahip olabilmeleri gereklidir. Bu güce sahip olmayan firmaların finansal başarısızlığa uğrama ihtimalleri vardır. İhtiyatlı strateji uygulayan firmaların finansal başarısızlığa uğrama ihtimalleri düşük olmakla birlikte gereksiz hazır değer bulundurma sonucunda bazı varlıkların etkin kullanılamaması durumu ile karşılaşabilirler. Dolayısıyla firmaların finansal başarısızlığa karşı bir korunma stratejisi belirlemeleri ve tüm varlıkları etkin kullanabilecekleri bir strateji belirlemeleri gerekmektedir.

Çalışma sermayesi yönetimi ve kontrolü basit bir durum olarak görünse de firma açısından hayati öneme sahiptir. Finans yöneticisi çalışma sermayesi yönetimine özel dikkat ve özen göstermelidir. Çalışma sermayesi yönetimi firmanın faaliyetlerini kesintisiz sürdürebilmesini sağlayacağı gibi yükümlülüklerini karşılayamama riskini düşürür. Aynı zamanda kaynakların etkin kullanılmasını, firmanın kredibilitesini yükseltip üretim hacmini geliştirmesini sağlar (Akgüç, 2013: 201).

Firma yönetimlerinin finansal amaçları ve hedefleri vardır. Bu hedeflere ulaşılmış olmanın ölçüsü etkinlik olarak ifade edilir. Bu bağlamda etkinlik performans ölçme aracıdır. Etkinlik girdilerin çıktıya dönüşme sürecidir. Etkinlik amaçların gerçekleşme düzeyini sonuçlar üzerinden değerlendirerek belirlemektedir. Firmalar varlıklarını verimli kullanmalarına rağmen amaç ve hedeflere ulaşamayabilmektedir. Sonuç olarak etkinlik performans denetiminin önemli öğelerinden birisidir (Kubalı, 1999: 39).

Çalışma sermayesi yönetimi firma kârlılığı üzerinde yoğun etkisi olan bir olgudur. Hazır değerlere yapılan yatırımların uygun şekilde olması firmanın finansal sıkıntıya düşmesini engelleyeceği gibi firma kârlılığını da etkileyecektir. Burada çalışma sermayesinin önem kazanması genel olarak dönen varlıkların kısa vadeli yabancı kaynaklar ile finanse edilmesi durumudur. Günlük faaliyetler yürütülürken likidite ve kârlılık arasında optimal bir denge kurmak zorundadır. Firma değerinin maksimize edilmesi süreci kârlılık ve yüksek likidite arasında bir ikilem yaşanmasına sebep olur. Finansal başarısızlıklara uğrayan firmaların çoğunun dönen varlık ve kısa vadeli yabancı kaynakların planlama ve kontrolündeki olumsuzluklardan kaynaklanmaktadır (Öz & Güngör, 2007: 321–322).

Çalışma sermayesi yönetimi ile ilgili en önemli konular alacak yönetimi, nakit yönetimi ve stok yönetimi şeklinde olmaktadır. Üretim ve ticaret firmalarında bu üç konu da önemli iken hizmet firmalarında alacak ve nakit yönetimi göreceli olarak daha önemli konulardır. Hizmet sunan firmalar olan havayolu firmalarının nakit ve alacak yönetimine önem vermeleri gerekmektedir. Bunun için çeşitli yöntemler vardır. Alacakların öncelikle mümkün olan en kısa vadelerle olmasının sağlanması bu sağlanamıyorsa alacakların düşük maliyetlerle nakde dönüştürülmesi çalışma sermayesi açısından önemlidir. Bununla birlikte firmada bulundurulacak nakit ve benzerlerinin de ülkenin, firmanın faaliyette olduğu sektörün ve firmanın çalışma koşullarına uygun düzeyde tutulması gerekmektedir. Nakdin firmada tutulma maliyeti ile nakit tedarik maliyeti arasında optimal bir miktar belirlenmelidir (Miller & Orr, 1966: 416).

II. LİTERATÜR TARAMASI

Çalışma sermayesi yönetimi firmaların başta hazır değerler olmak üzere varlıkların verimli kullanılması ve firma yükümlülüklerinin yerine getirilmesi açısından çok önemlidir. Çalışmanın bu kısmında çalışma sermayesi ile firma kârlılığı ilişkisinin incelendiği çalışmalar değerlendirilecektir.

Can ve Zor (2004) çimento ve tekstil sektörlerinin çalışma sermayelerinin yapısını karşılaştırmalı olarak inceledikleri çalışmalarında tekstil firmaları daha yüksek kısa vadeli ticari alacaklar ve stoklar ile faaliyet gösterdikleri ve ticari borçlardan daha fazla finansal borç kullandıkları ve çimento firmalarının daha yüksek likiditeye sahip oldukları sonucuna, Öz ve Bener (2007) işletme sermayesi ile ilgili kararların firma kârlılığı üzerindeki etkisini imalat sektörü firmaları üzerinden inceledikleri çalışmalarında alacak, stok ve ticari borç devir hızları ile brüt satış kârlılığı arasında negatif korelasyon olduğu sonucuna, Büyükşalvarcı ve Abdioğlu (2010) imalat sektöründe kriz dönemlerinde çalışma

sermayesi ihtiyacının belirleyicilerini inceledikleri çalışmalarında kriz dönemi ve sonrasında kaldıraç oranının ve duran varlık yatırımlarının artışının çalışma sermayesi gereksinimini azaltmakta, stok devir hızı ile Tobin Q oranı ve çalışma sermayesi ihtiyacı arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna, Coşkun ve Kök (2011) işletme sermayesi yönetimi politikalarının kârlılık üzerinde etkisini BİST’te faaliyet gösteren firmalar üzerinden inceledikleri çalışmalarında agresif çalışma sermayesi politikası izleyen firmaların kârlılıklarını artırdıkları sonucuna, Dursun ve Ayrıçay (2012) Borsa İstanbul’da faaliyet gösteren 120 ticaret ve üretim firmasının verilerini kullanarak çalışma sermayesi-kârlılık ilişkisini inceledikleri çalışmada işletme sermayesi değişkenleri ile brüt kârlılık arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna, Toraman ve Sönmez (2015) çalışma sermayesinin kârlılıkla ilişkisini inceledikleri çalışmada çalışma sermayesi ile kârlılık arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna, Kendirli ve Kaya (2016) havayolu firmalarda çalışma sermayesi yönetimi ile ilgili yaptıkları çalışmada çalışma sermayesinin optimum yönetiminin firma performansı üzerinde etkili olduğu sonucuna, Helhel ve Karasakal (2017) konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi yönetiminin kârlılık üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında konaklama işletmelerinin yüksek kaldıraç oranı ile çalışmalarının firma kârlılığı üzerinde negatif etkisi olduğu ve firmaların işletme sermayesi politikaları ile firma kârlılığı arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna, Altaf ve Shah (2017) çalışma sermayesi yönetimi, firma performansı ve finansal kısıtları Hindistan’da faaliyet gösteren finans sektörü dışı 437 firma üzerinden uyguladıkları çalışmalarında işletme sermayesi yönetimi ile firma performansı arasında ‘U’ biçimli bir ilişki olduğu – çalışma sermayesi yönetimi ile firma performansının ilk başta negatif bir seyir izlediği ve belli bir süre sonra bunun pozitifte döndüğü- sonucuna, Kalpana ve Muthusamy (2018) Hindistan’da faaliyet gösteren bazı havayolu firmalarının çalışma sermayesi yönetimini inceledikleri çalışmada firmaların çalışma sermayesini yönetme konusunda başarılı oldukları sonucuna, Zarb (2018) Amerika Birleşik Devletleri havacılık firmalarına yönelik likidite, yükümlülükleri karşılayabilme ve finansal sağlığı sürdürülebilmenin firma kârlılığının oynaklığına etkisini ölçtüğü çalışmada sayılan değişkenlerin firma kârlılığının oynaklığını etkilediği sonucuna, Karagözoğlu, Aktaş ve Kayalidere (2019) işletme sermayesi ile etkinlik arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada cari oran aktif kârlılığı ve firma büyümesinin firmanın etkinliğini artırdığı sonucuna, Akyüz ve Atmaca (2019) çalışma sermayesi ile işletme kârlılığı arasındaki ilişkiyi imalat sektörü verilerinden faydalanarak üç ayrı model kurarak inceledikleri çalışmalarında stokta kalma süresinin iki modelde, alacakların tahsil süresinin ise bir modelde kârlılık üzerinde negatif etkisi olduğu sonucuna, Korkmaz ve Yaman (2019) turizm firmalarında çalışma sermayesinin firma kârlılığını dört model kullanarak inceledikleri çalışmalarında tüm modellerde çalışma sermayesi öğelerinin firma kârlılığı üzerinde etkili olduğu sonucuna, Van vd (2019) çalışma sermayesi yönetimi ile firma performansını Vietnam firmalarının verileri ile inceledikleri çalışmalarında çalışma sermayesi ile kurumsal performans arasında ilişki bulunduğu fakat bu ilişkinin doğrusal olmadığı ve başka değişkenlere de bağlı olduğu sonucuna, Banoz-Caballero, Garcia-Teruel ve Martinez-Solano (2019) net çalışma sermayesi ve firma değeri ilişkisini otuz ülkede faaliyetlerini sürdüren verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada çalışma sermayesi yönetiminin ülkelerin gelişmişlik durumuna göre değişkenlik gösterdiği sonucuna, Jasmani (2019) likidite ve çalışma sermayesi devir hızının kârlılık ilişkisini incelediği çalışmasında cari oranın aktif kârlılığı üzerinde önemli bir etkisi olduğu sonucuna, Liu vd. (2019) Çin’de faaliyet gösteren firmalara yönelik olarak çalışma sermayesi ve firma performansı ilişkisini inceledikleri çalışmada nakit dönüşüm döngüsü ile kârlılık arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşımlardır.

Kaya ve Konuk (2020) agresif çalışma sermayesi politikasının firma performansına etkisini ölçtükleri çalışmada agresif çalışma sermayesi politikasının firmanın finansal performansı üzerinde negatif etkisi olduğu sonucuna, Yıldız ve Deniz (2020) kârlılığa etki eden çalışma sermayesi faktörlerini inceledikleri çalışmada varlık devir hızı, stok devir hızı ve cari varlıkların tüm varlıklara oranı hem aktif hem de özkaynak kârlılığı üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna, Eskin ve Güvemli (2020) çalışma sermayesi yönetimini kârlılığa etkisini inceledikleri çalışmada nakit dönüş süresinin kârlılık üzerinde bir etkisinin olmadığı sonucuna, Chalmers, Sensini ve Shan (2020) çalışma sermayesi yönetimi ile performans ilişkisini KOBİ üzerinden inceledikleri çalışmada net çalışma sermayesi ve alacaklar arasında güçlü negatif ilişki olduğu sonucuna, Nguyen, Pham ve Nguyen (2020) Vietnam’daki bazı firmalar üzerine yaptıkları çalışmada işletme sermayesi ile kârlılık arasında negatif bir korelasyon

olduğu sonucuna, Beyazgül ve Karadeniz (2020) Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’deki bazı konaklama firmaları üzerine yaptıkları çalışmada Amerika Birleşik Devletleri’ndeki firmaların genel olarak agresif bir çalışma sermayesi yönetimi uyguladıkları, Türkiye’deki firmaların ise daha dengeli bir politika izledikleri ve çalışma sermayesi düzeyi ile kârlılık arasında her iki ülkede de pozitif bir ilişki olduğu sonucuna, Sensini (2020) İtalya’da faaliyet gösteren KOBİ’lerin çalışma sermayesi yönetimi ile performanslarını incelediği çalışmasında çalışma sermayesi döngüsü ile kârlılık arasında istatistiksel olarak anlamlı negatif bir ilişki olduğu sonucuna, Chen, Diaz, Sensini ve Vazquez (2020) Arjantin’de faaliyet gösteren KOBİ’lerin çalışma sermayesi yönetimi ile kalite yönetimi ilişkisini inceledikleri çalışmalarında kalite yönetimi sistemlerini kullanan firmaların çalışma sermayesinin etkin yönetiminde daha başarılı oldukları sonucuna, Boisjoly, Conine Jr., Mcdonald IV (2020) çalışma sermayesi yönetiminin firmanın finansal durumuna ve değerine etkisini ölçtükleri çalışmada çalışma sermayesini iyileştirmeye yönelik önlemlerin firmaların hem performanslarını hem de değerlerini artırdığı sonucuna, Isılcık ve Çil Koçyiğit (2021) çalışma sermayesi ile firma kârlılığı arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada aktif kârlılığı ile net çalışma sermayesi ve stok devir hızı ile arasında doğrusal pozitif, nakit dönüşüm döngüsü ile negatif ilişki bulunduğu sonucuna, Anton ve Nucu (2021) çalışma sermayesi düzeyi ile kârlılık arasında ters ‘U’ şeklinde bir korelasyon olduğu sonucuna, Zimon ve Tarighi (2021) Covid-19’un çalışma sermayesi yönetimine etkisini inceledikleri çalışmada nakit döngüsü uzun olan firmaların performanslarının daha düşük olduğu sonucuna varmışlardır.

Literatür genel olarak değerlendirildiğinde cari giderlerin cari gelirlerle karşılanması firmalar açısından en optimal çözüm görünmektedir. Firmaların alacakların yüksek vadeli borçların düşük vadeli olması ya da bazı malların kıt olduğu durumlarda firmanın peşin mal satın alınmasına rağmen vadeli satış yapması firmanın bazı cari giderleri finansal borçlarla finanse etmesi firmanın faiz yükünden dolayı finansal performansını etkileyebilecektir. Agresif çalışma sermayesi politikası ülke, firma ve sektörün durumuna göre değerlendirilmelidir. Ülkede faiz oranları düşük ise firmalar çalışma sermayesinin acil ihtiyacını para piyasalarından karşılayabilirler. Faizlerin yüksek olduğu ülkelerde bu tip borçlanmalar firma açısından olumsuzluk doğurabilir.

III. YÖNTEM

III.I. Çalışmanın Amacı ve Sorusu

Çalışma, çalışma sermayesi yönetiminin çok önem arz ettiği havayolu firmalarının çalışma sermayesini temsil eden oranların firma performansı üzerindeki etkisinin incelenmesi amacını taşımaktadır. Literatür incelendiğinde çalışma sermayesinin firmalar tarafından çok önemsenmediği, finansman kararlarının genel olarak orta ve uzun vadeli odaklandığı görülmektedir. Bu çalışmada, çalışma sermayesinin firma performansı üzerinde ne düzeyde etkili olduğunu ortaya çıkarmaya çalışacaktır. Araştırma, çalışma sermayesi firmaların finansal performansı üzerinde etkisi var mıdır? Eğer var ise hangi düzeydedir sorunlarına cevap aramaktadır.

III.II. Veri Seti

Çalışma kapsamında Amerika merkezli olarak faaliyetlerini sürdüren çalışmanın kapsadığı dönem için verileri uygun olan ve Tablo 1’de verilen 10 firmaya ait veriler kullanılmıştır.

Tablo 1. Çalışmaya Konu Olan Firmalar

American Airlines	JetBlue
Alaska Airlines	Skywest Airlines
Allegiant Air	Spirit Air
Delta Air Lines	Southwest Air
Hawaiian Air	United Airlines

Çalışmada bağımlı değişkenler olarak çalışma sermayesi yönetiminin etkinliğini gösteren literatürde yoğun kullanılan değişkenler kullanılmıştır. Bağımlı değişkenler varlıkların etkin kullanılması durumunu izlemek amacıyla aktif kârlılığı, firmaların faaliyetlerinin etkinliğinin ölçülmesi amacıyla faaliyet kâr marjı ve firmanın piyasa değerinin ölçülmesi amacıyla da hisse başına kâr oranı kullanılmıştır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Bağımlı Değişkenler		
HBK	Hisse Başına Kâr	Net Kâr/Hisse senedi sayısı
ROA	Aktif Kârlılığı	Net kâr/Toplam aktifler
FKM	Faaliyet Kâr Marjı	Faaliyet kârı/Net satışlar*100
Bağımsız Değişkenler		
NÇS (log)	Net Çalışma sermayesi	Dönen varlıklar-KVYK (Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar) (logaritması alınmıştır.)
NDD	Nakit Dönüşüm Döngüsü	Etkinlik süresi (alacakların ortalama tahsil Süresi + stok tutma süresi)-Ticari borç ödeme süresi (360/ticari borç devir hızı)
A/T	Asit Test Oranı	(Dönen varlıklar-stoklar) /KVYK
NKT(log)	Nakit Oranı	Hazır değerler/KVYK (logaritması alınmıştır.)
FKO	Faiz Karşılama Oranı	Faaliyet kârı (Faiz ve vergiden önceki kâr)/faiz giderleri
Kukla	Kukla Değişken	2008 Krizinin etkisi (2008)
Kukla 2	Kukla Değişken 2	Covid-19 Salgının etkisi (2020)

Çalışma kapsamında 3 ayrı model kurulacaktır. İlk modelde hisse başına kâr, ikinci modelde aktif kârlılığı, üçüncü modelde ise faaliyet kâr marjı bağımlı değişken olmak üzere modeller kurulacaktır.

Öncelikle değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu olup olmadığının tespiti amacıyla VIF testi yapılmıştır. Bu test sonucu 1,14 olarak gerçekleşmiştir. Bu değer 5'ten küçük olduğundan birimler arasında çoklu bağlantı sorunu olmadığını göstermektedir (Çalmaşur & Aysin, 2019: 87).

Panel veri modellerinin uygun kurulabilmesi amacıyla olabilirlik oranı (LR-Likelihood Ratio) testi ve F testinin uygulanması gerekmektedir. Bu testle birim sabit etkiler modeline karşı klasik model test edilmektedir (Park, 2011: 12). Bu test yoluyla ($H_0: \mu_i=0$) birim etkilerin tamamının sıfıra eşit olduğu yönündeki hipotez sınanmalıdır. F-Testi istatistik sonucu 1,35'tir. Çıkan sonuç F dağılım tablosu ile (F (9,113) serbestlik derecesi ile) karşılaştırıldığı zaman H_0 birim etkilerin tamamının sıfıra eşit olduğu yönündeki varsayımı $\alpha=0.05$ 'te reddedilmiştir. (Prob > F = 0,0000). Bu durum verinin birim sabit etki içerdiği ve klasik modelin kullanılamayacağı belirlenmiştir. (Sak & Dalgar, 2020: 181).

Veriler birim sabit etki içerdiği için klasik modelin birim tesadüfi etkiler modeline karşı test edilmesi gerekir (Yerdelen-Tatoğlu, 2016: 176). Yapılan analizde birim etkilerin toplamının sıfır olduğu hipotez sınanmış ve modelde birim tesadüfi etkilerin bulunduğu ve klasik modelin kullanılamayacağı sonucuna varılmıştır.

Modelde birim tesadüfi etki ve birim sabit etki birlikte bulunduğu Hausman testinin uygulanması gerekmektedir. H_0 hipotezinin reddedilmediği durumlarda birim tesadüfi model, reddedildiği durumlarda ise birim sabit etkiler modeli uygun olacaktır. Hausman testi sonucunda analizin birim sabit etkiler modeli ile uygulanması kararlaştırılmıştır.

Buna göre modeller (1), (2), (3) numaralı denklemlerdeki şekilde kurulacaktır.

$$EPS_{it}=\alpha_i + \beta_1NAKİT_{it} + \beta_2A/T_{it} + \beta_1NAKİT_{it} + \beta_3NDD_{it} + \beta_4NÇS_{it} + \beta_5NÇS_{it} + \beta_6FKO_{it} + \beta_7DUMMY1_{it} + \beta_8DUMMY2_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$ROA_{it}=\alpha_i + \beta_1NAKİT_{it} + \beta_2A/T_{it} + \beta_1NAKİT_{it} + \beta_3NDD_{it} + \beta_4NÇS_{it} + \beta_5NÇS_{it} + \beta_6FKO_{it} + \beta_7DUMMY1_{it} + \beta_8DUMMY2_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$FKM_{it} = \alpha_i + \beta_1 NAKİT_{it} + \beta_2 A/T_{it} + \beta_3 NAKİT_{it} + \beta_4 NDD_{it} + \beta_5 NÇS_{it} + \beta_6 FKO_{it} + \beta_7 DUMMY1_{it} + \beta_8 DUMMY2_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Modelde yer alan i ifadesi analize tabi tutulan havayolu firmalarını t ifadesi ise analizin yapıldığı dönemi ifade etmektedir. α ifadesi sabit terimi ifade ederken β ise bağımsız değişkenlerin katsayısını ifade etmektedir. ε ifadesi ise firmalar ve dönemler açısından hata terimini ifade etmektedir.

Birim sabit etkiler modelinin kullanılacağına tespitinden sonra Grup İçi Tahmincinin uygulanması amacıyla homoskedasite, otokorelasyonsuzluk ve birimler arası korelasyonsuzluk varsayımlarının sağlanıp sağlanmadığının kontrolü amacıyla gerekli testler yapılmalıdır. Bu testler sonucunda bu varsayımlardan herhangi birinin sağlanamaması durumunda dirençli tahmincilerden uygun olanlardan birinin kullanılması gerekecektir.

Homoskedasite varsayımının sağlanıp sağlanmadığının tespiti amacıyla Wald Testi uygulanmalıdır. Yapılan test sonucunda homoskedasite varsayımının sağlanmadığı yani heteroskedasite olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Heteroskedasite hataların bağımsız ve özdeş dağılması olarak ifade edilebilir.

Otokorelasyonsuzluk varsayımının test edilmesi amacıyla Baltagi-Wu Yerel En İyi Değişmez testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda modelin otokorelasyon içerdiği sonucu ortaya çıkmıştır. Otokorelasyon farklı gözlemlerin hata terimleri arasında bir korelasyon olması durumudur.

Yatay kesit bağımsızlığının test edilmesi amacıyla t 'nin yani zaman boyutunun n 'den yani yatay kesit boyutundan büyük olduğu durumlarda kullanılan Breusch ve Pagan (1980: 249) tarafından geliştirilen Lagrange Multiplier testi kullanılmıştır. Test sonucunda verilerde yatay kesit bağımsızlığı varsayımının sağlanmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Yatay kesit bağımsızlığı paneli oluşturan birimlere her birine gelen şoklardan her firmanın aynı düzeyde etkilenmesi ve ayrıca herhangi bir firma için meydana gelen içsel bir şokun diğer firmaları etkilemediğine dayanan bir varsayımdır (Koçbulut & Altıntaş, 2016: 152).

IV. BULGULAR VE YORUM

Tablo 3. Değişkenlere Ait Betimleyici İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	En Düşük Değer	En Yüksek Değer
HBK	130	44,2534	7,7453	0,4100	62,5200
ROA	130	29,2364	8,2544	0,3000	54,4800
FKM	130	74,8204	14,5701	1,1200	107,1600
NAKİT	130	12,9991	1,6211	5,9216	18,2352
A/T Oranı	130	0,9887	0,5166	0,1000	2,8900
NDD	130	5,5149	0,0536	5,3605	5,6643
NÇS	130	12,4431	0,3182	10,5464	12,8655
FKO	130	10,7886	17,8236	0,0100	166,2500

Tablo 4. Hisse Başına Kârın Bağımlı Değişken Olduğu Model Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	R ²	β	Anlamlılık Düzeyi
A/T	HBK	0,5021	-0,8385248	0,2620
NAKİT			-0,38886123	0,2000
NDD			4,566566	0,7170
NÇS			9,766623	0,0020
FKO			0,0237023	0,3240
Kukla			-9,245276	0,0000
Kukla 2			-13,1444	0,0000

Bağımlı değişkenin Hisse başına kâr olduğu modelde net çalışma sermayesi ile hisse başına kâr arasında pozitif güçlü anlamlı bir ilişki vardır. Ayrıca 2008 krizini temsil eden 1. Kukla değişken ile

Covid -19 krizini temsil eden 2. Kukla değişkenin de hisse başı kâr üzerinde anlamlı güçlü negatif bir ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır. Krizler açısından bakıldığında Covid-19 salgınının Amerika Birleşik Devletleri'ndeki havayolu firmalarını 2008 yılında ABD'de ortaya çıkan küresel finansal krizden daha ciddi şekilde etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır. Değişkenler hisse başına kârın yüzde 50,21'lik kısmını açıklamaktadır.

Tablo 5. Aktif Kârlılığının Bağımlı Değişken Olduğu Model Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	R ²	β	Anlamlılık Düzeyi
A/T	ROA	0,5537	0,4358638	0,5840
NAKİT			-0,6639114	0,3750
NDD			4,481295	0,5940
NÇS			9,024058	0,0000
FKO			0,0864056	0,0390
Kukla			-7,485468	0,0000
Kukla 2			-15,54176	0,0000

Bağımlı değişkenin aktif kârlılığı olduğu modelde net çalışma sermayesi ve kukla değişkenlerin aktif kârlılığı üzerinde anlamlı net çalışma sermayesinin pozitif, kukla değişkenlerin ise negatif etkisinin olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Seçilen değişkenlerin aktif kârlılığını açıklama düzeyi yüzde 55,37 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 6. Faaliyet Kâr Marjının Bağımlı Değişken Olduğu Model Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	R ²	β	Anlamlılık Düzeyi
A/T	FKM	0,5255	1,286363	0,5500
NAKİT			0,2647045	0,7590
NDD			-16,59262	0,3320
NÇS			6,334912	0,0500
FKO			0,1494865	0,0170
Kukla			2,655508	0,0720
Kukla 2			-35,03276	0,0000

Faaliyet kâr marjının bağımlı değişken olduğu modelde net çalışma sermayesi, faiz karşılama oranı ve 2008 krizini temsil eden kukla değişkenin anlamlı pozitif ve zayıf Covid-19 salgınına temsil eden kukla değişkenin ise anlamlı negatif güçlü bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. 2008 krizinin firmaların faaliyet kâr marjları üzerindeki etkisinin pozitif görünmesinin sebebi firmaların krizin etkisinden kriz sonrası dönemde daha fazla etkilenmiş olmaları ve 2012 yılından sonra IŞİD tehdidinin artması ABD'nin çeşitli bölgelerinde bombalı terör saldırılarının olması dolayısıyla 11 Eylül 2001² de meydana gelen saldırıların insanlar üzerinde oluşturduğu olumsuz etkinin nüksetmesi ve 2014 yılında Malezya Havayolları'nın yaşadığı iki³ talihsiz olay dolayısıyla bireylerin havayolu sektörünü kullanmalarının azalmasına neden olması sonucunda firmaların doluluk oranının ve dolayısıyla faaliyet kâr marjlarının düşmesine sebep olmuş olabilir.

² 11 Eylül 2001'de meydana gelen ve El Kaide terör örgütünün üstlendiği bazı uçakların kaçırılarak Dünya Ticaret Merkezi isimli kulelere ve Pentagon binasına kamikaze yapmaları olayı.

³ 8 Mart 2014'te Malezya Havayolları'na ait MH370 sefer sayılı uçuşun Tayland Körfezi'nde kaybolması ve 17 Temmuz 2014'te MH17 sefer sayılı uçuşun Ukrayna'nın Donetsk Oblastı üzerinde Rus ayrılıkçıların kontrol ettiği bölgeden ateşlenen füze ile vurulup düşmesi olayları.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmanın amacı çalışma sermayesi elemanlarının firmanın aktif kârlılığı, piyasa değeri ve faaliyet kârlılığı üzerindeki etkilediğine dair ampirik bulgular ortaya çıkarmaktır. Bulgular Amerika Birleşik Devletleri'nde faaliyet gösteren havayolu firmalarının verilerinden faydalanılarak panel veri analizi yoluyla elde edilmiştir.

Çalışma sermayesi yönetimi havayolu firmaları açısından çok önemlidir. Havayolu firmaları genel olarak hizmet sunan firmalardır. Büyük miktarda ilk yatırım kaynağına ihtiyaç duydukları gibi faaliyetlerini sürdürmek amacıyla da büyük miktarda dönen varlığa ihtiyaç duymaktadır. Bu kaynakların yetersiz olduğu durumlarda firmalar yükümlülüklerini yerine getiremeyecek ve finansal başarısızlığa uğrama riskiyle karşı karşıya kalacaklardır. Bu durum çalışma sermayesi yönetimini önemini ortaya koymaktadır.

Çalışma bulguları çalışma sermayesinin firma açısından çok önem taşıdığını göstermektedir. Nakit oranı, asit/test oranı nakit dönüşüm döngüsü faiz karşılama oranının genel olarak kârlılık oranları ile ilişkisinin olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Net çalışma sermayesi tüm modeller için bağımlı değişkenler üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte faiz karşılama oranı faaliyet kâr marjı üzerinde anlamlı pozitif bir etkiye sahiptir. Havayolu firmalarının 2008 krizinden ve Covid-19 salgınından ciddi şekilde olumsuz etkilendikleri sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca firmaların dünyada havacılık sektörüne yönelik olumsuz olaylardan ABD içerisinde meydana gelen terör olaylarından da yoğun şekilde etkilendikleri düşünülmektedir. Bu sonuçlar literatürdeki bazı çalışmalar ile paralellik göstermekte bazı çalışmalar ile ayrılmaktadır. Bu özellikle hizmet firmalarının konjonktürden çok etkilenmeleri dolayısıyla her ülkede farklı çalışma koşullarına sahip olmaları dolayısıyla.

Çalışma sonuçları itibarıyla Dursun ve Ayrıçay (2012), Coşkun ve Kök (2011), Liu vd. Nguyen vd. Zimon ve Tariği (2021)'nin yaptıkları çalışmalar ile ayrılmakta, Kendirli ve Kaya (2016), Korkmaz ve Yaman (2019), Jasmani (2019), Yıldız ve Deniz (2020), Beyazgül ve Karadeniz (2020), Isılcık ve Çil Koçyiğit (2021)'in çalışmaları ile örtüşmektedir.

Dönen varlık yatırımları aslında işletme finansının çok önemli bir kısmı olmasına rağmen genel olarak ihmal edilmektedir. Özellikle hizmet firmalarının çalışma sermayesi yönetimine önem vermeleri gerekmektedir.

Küresel terörizmin yükseldiği, küresel salgınların yaşandığı ve daha da artacağı düşünülüyor bu koşullarda hizmet firmalarının güçlü bir çalışma sermayesi yönetimi gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Etkin bir çalışma sermayesi yönetiminin olmaması firmaların finansal yükümlülüklerini gerçekleştirememelerine ve finansal olarak başarısız olmalarına sebep olabilecektir.

Çalışma sermayesi yönetimi basit görünse de çok karmaşıktır. Çalışma sermayesi yönetiminin en önemli kurallarından birisi nakit çıkışlarını herhangi bir maliyete katlanmadan olabildiğince geciktirmek ve nakit girişlerini de yine herhangi bir maliyete katlanmadan en hızlı şekilde sağlamaktır. Kriz dönemlerinde ve yüksek enflasyon dönemlerinde insanlar ellerindeki varlıkları vadeli şekilde elden çıkarmaya çok istekli olmadıklarından nakit çıkışlarının süresi kısalmaktadır. Dolayısıyla firmanın bu dönemlerde faaliyetlerini aksatmadan sürdürmesi için yeterli nakit bulundurması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgüç, Ö. (2013). *Finansal yönetim*. İstanbul: Avcıol Basım.
- Akyüz, H. S., & Atmaca, M. (2019). Çalışma sermayesine ilişkin finansal oranların işletme karlılığına etkisi: BİST İmalat Sektöründe Bir Uygulama. *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 217–233.
- Altaf, N., & Shah, F. (2017). Working capital management, firm performance and financial constraints. *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, 9(3), 206–219.
- Anton, S. G., & Nucu, A. E. (2021). The impact of working capital management on firm profitability: Empirical evidence from the Polish listed firms. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(9), 1–14.
- Banos-Caballero, S., Garcia-Teruel, P., & Martinez-Solano, P. (2019). Net operating working capital and firm value: A cross-country analysis. *BRQ Business Research Quarterly* (125), 1–17.
- Beyazgül, M., & Karadeniz, E. (2020). Konaklama işletmelerinde çalışma sermayesinin kârlılığa etkisinin analizi: Türkiye -Amerika Birleşik Devletleri karşılaştırması. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(3), 2029–2049.
- Boisjoly, R., Conine Jr., T., & McDonald IV, M. B. (2020). Working capital management: Financial and valuation impacts. *Journal of Business Research* (108), 1–8.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253.
- Büyükşalvarcı, A., & Abdioğlu, H. (2010). Kriz öncesi ve kriz dönemlerinde işletmelerde çalışma sermayesi gereksiniminin belirleyicileri: İMKB imalat sanayi şirketleri üzerine ampirik bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 47–71.
- Can, İ., & Zor, İ. (2004). İMKB'de işlem gören çimento ve tekstil firmalarının çalışma sermayesi yapılarının karşılaştırmalı analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 35–50.
- Chalmers, D. K., Sensini, L., & Shan, A. (2020). Working capital management (wcm) and performance of smes: Evidence from India. *International Journal of Business and Social Science*, 11(7), 57–63.
- Chen, Y., Diaz, E., Sensini, L., & Vazquez, M. (2020). Working capital management and quality management systems: Evidence from an emerging economy. *International Journal of Business Management and Economic Research*, 11(4), 1861–1868.
- Coşkun, E., & Kök, D. (2011). Çalışma sermayesi politikalarının karlılık üzerine etkisi: Dinamik panel uygulaması. *Ege Akademik Bakış*, 11(Özel Sayı), 75–85.
- Çalmaşur, G., & Emre Aysin, M. (2019). Konut fiyatlarına etki eden faktörlerin hedonik modelle belirlenmesi: TRA1 alt bölgesi üzerine bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* (22), 77–92.
- Dursun, A., & Ayriçay, Y. (2012). Çalışma sermayesi-kârlılık ilişkisinin İMKB örneğinde 1996-2005 dönemi analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(3-4), 199–214.
- Eskin, İ., & Güvenli, B. (2020). Çalışma sermayesi yönetiminin karlılığına etkisi: Borsa İstanbul 50 endeksi örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi* (85), 65–76.
- Firth, M. (1976). *Management of working capital*. Londra: The Macmillan Press Inc.
- Helhel, Y., & Karasakal, S. (2017). Konaklama işletmelerinde çalışma sermayesi yönetiminin karlılık performansına etkisi: Borsa İstanbul'da (BİST) bir uygulama. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(3), 27–39.
- Islık, S., & Çil Koçyiğit, S. (2021). Çalışma sermayesi ve karlılık ilişkisi: Kamu hastane işletmelerine yönelik bir uygulama. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(1), 156–166.
- Jasmani. (2019). The effect of liquidity and working capital turnover on profitability at pt. Sumber Cipta Multiniaga, South Jakarta. *Pinisi Discretion Review*, 3(1), 29–38.
- Kalpana, G., & Muthusamy, A. (2018). An emprical analysis of working capital management of selected airline companies in India. *International Journal of Management Studies*, 2(5), 65–70.
- Karagözoğlu, G., Aktaş, R., & Kayalıdere, K. (2019). Çalışma sermayesi ile faaliyet performansı göstergesi olan etkinlik arasındaki ilişkinin tespiti. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 83, 231–248.
- Kaya, E., & Konuk, F. (2020). Agresif çalışma sermayesi politikası firma performansını nasıl etkiler? BIST gıda firmaları örneğinde heterojen panel veri analizi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(1), 404–416.

- Kendirli, S., & Kaya, A. (2016). The evaluation of working capital in airline companies which proceed in BİST. *Journal of Economic Development, Environment and People*, 5(1), 40–51.
- Koçbulut, Ö., & Altıntaş, H. (2016). İkiz açıklar ve Feldstein-Horioka hipotezi: OECD ülkeleri üzerine yatay kesit bağımlılığı altında yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (48), 145–174.
- Korkmaz, T., & Yaman, S. (2019). Impact of working capital management on firm's profitability: An application on BIST tourism companies. *Journal of Tourism Theory and Research*, 5(2), 1–16.
- Kubalı, D. (1999). Performans denetimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 31–62.
- Liu, T. R., Yang, H., Xiao, Y., & Hu, Y. (2019). Working capital management and firm performance in China. *Asian Review of Accounting*, 27(4), 546–562.
- Miller, M. H., & Orr, D. (1966). A model of the demand for money by firms. *The Quarterly Journal of Economics*, 80(3), 413–435.
- Nguyen, A. H., Pham, H. T., & Nguyen, H. T. (2020). Impact of working capital management on firm's profitability: Impact of working capital management on firm's profitability: empirical evidence from Vietnam. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(3), 115–125.
- Öz, Y., & Güngör, B. (2007). Çalışma sermayesi yönetiminin firma karlılığı üzerine etkisi: İmalat sektörüne yönelik panel veri analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 319–332.
- Park, H. M. (2011). Practical guidelines to panel data modeling: A step by step analysis using Stata. *Uluslararası Japonya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Çalışma Kağıdı*. Uluslararası Japonya Üniversitesi.
- Pass, C. L., & Pike, R. H. (1984). An overview of working capital management and corporate financing. *Managerial Finance*, 10(3), 1–11.
- Pass, C., & Pike, R. (1987). Management of working capital: A neglected subject. *Management Decision*, 18–24.
- Preve, L. A., & Sarria-Alende, V. (2010). *Working capital management*. New York: Oxford University Press.
- Sagner, J. (2014). *Working capital management*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Sak, A. F., & Dalgar, H. (2020). Kurumsal sürdürülebilirliğin firmaların finansal performansına etkisi: BIST kurumsal sürdürülebilirlik endeksindeki firmalar üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 173–186.
- Sensini, L. (2020). Working capital management and performance: Evidence from Italian SME's. *International Journal of Business Management and Economic Research*, 11(2), 1749–1755.
- Sensini, L., & Vazquez, M. (2021). Effects of working capital management on sme profitability: Evidence from an emerging economy. *International Journal of Business and Management*, 16(4), 85–95.
- Silva, S. M. (2011). *Effects of working capital management on the profitability of Portuguese manufacturing firms*. (Doktora Tezi) Braga: Minho Üniversitesi.
- Toraman, C., & Sönmez, A. R. (2015). Çalışma sermayesi ve karlılık arasındaki ilişki: Perakende ticaret sektörü üzerine bir uygulama. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 15–24.
- Van Horne, J. C. (2001). *Financial management and policy*. Kendallville: Prentice Hall.
- Van, H. T., Hung, D. N., Van, V. T., & Xuan, N. T. (2019). Managing optimal working capital and corporate performance: Evidence from Vietnam. *Asian Economic and Financial Review*, 9(9), 977–993.
- Ward, A. M. (2010). *Finance: Theory and practice*. Dublin: Institute of Chartered Accountants in Ireland.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2016). Panel veri ekonometrisi STATA uygulamalı. İstanbul: Beta.
- Yıldız, B., & Deniz, T. İ. (2020). BIST yıldız endeksinde işlem gören firmaların karlılıklarına etki eden çalışma sermayesi faktörleri. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 91–110.
- Yücel, T., & Kurt, G. (2002). Nakit dönüş süresi, nakit yönetimi ve kârlılık: İMKB şirketleri üzerinde ampirik bir çalışma. *İMKB Dergisi*, 1–16.
- Zarb, B. J. (2018). Liquidity, solvency and financial health: Do they have and impact on U.S. airline companies' profit volatility?. *International Journal of Business, Accounting and Finance*, 12(1), 42–52.
- Zbigniew, G. (2020). Impact of working capital management on business profitability: Evidence from the Polish dairy industry. *Agricultural Economics*, 278–285.
- Zimon, G., & Tarighi, H. (2021). Effects of the COVID-19 Global crisis on the working capital management policy: Evidence from Poland. *Journal Risk Financial Management*, 14, 1–17.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Bu çalışmada kullanılan veriler, herkesin kullanımına açık şekilde paylaşıldığından ve etik kurul izni gerektiren araştırmalar içerisinde bulunmadığından etik kurul izni alınmamıştır.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Since the data used in this study is shared publicly and does not include research requiring ethics committee approval, ethics committee approval has not been obtained.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 879–897

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 879–897
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1087807

Geliş Tarihi / Received: 14.03.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 20.09.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

BİST İMALAT İŞLETMELERİNDEKİ VARLIKLARIN GERÇEĞE UYGUN DEĞER İLE RAPORLANMASI DÜZEYİNE İLİŞKİN BİR ARAŞTIRMA¹

Zeynep TÜRK²

Zahide YENER³

Öz

Günümüzde finansal raporlamada kullanılan maliyet yöntemi, yerini hızla piyasa bazlı bir ölçüm olan gerçeğe uygun değer yöntemine bırakmaya başlamıştır. Bu nedenle son yıllarda finansal bilgi kullanıcıları, işletme yöneticileri, yatırımcılar vb. birçok kişi ve kurumlar için finansal raporlamada varlık ya da borçların gerçeğe uygun değerle gösterilmesi büyük önem taşımaktadır. Ülkemizde gerçeğe uygun değer ile ilgili yapılan araştırmalar genellikle gerçeğe uygun değer yönteminin finansal tablolar üzerindeki etkisi üzerine olduğu görülmüştür. Son yıllarda ise belli bir varlık üzerinden gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi ve gerçeğe uygun değer kullanımında etkili olan faktörler üzerine çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise içerik analizi yöntemi kullanılarak Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sektöründeki 164 işletmenin 2013-2017 yılları arasında finansal durum tablolarında yer alan Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar, Finansal Yatırımlar, Türev Araçlar, Maddi Duran Varlıklar, Finansal Kiralama İşlemleri, İştirak ve İş Ortaklıkları, Maddi Olmayan Duran Varlıklar, Yatırım Amaçlı Gayrimenkuller ve Canlı Varlıklar için gerçeğe uygun değer yönteminin kullanılma düzeyleri tespit edilmiştir. Yapılan içerik analizi sonucunda, gerçeğe uygun değer en fazla kullanıldığı ilk dört varlık sırasıyla; türev araçlar, yatırım amaçlı gayrimenkuller, canlı varlıklar ve finansal yatırımlar olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : BİST, Gerçeğe Uygun Değer, TFRS 13, Kullanım Düzeyi.

JEL Sınıflandırması : M40, M41, M49.

¹ Bu çalışma, “İşletme Özellikli Unsurların Gerçeğe Uygun Değer Kullanım Düzeyine Etkilerinin Tespiti: BİST İşletmelerinde Bir Uygulama” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, zeynepturk@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6744-1255

³ Bilim Uzmanı, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, z.yener50@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7275-6857

Atıf/Citation (APA 6):

Türk, Z., & Yener, Z. (2022). BİST imalat işletmelerindeki varlıkların gerçeğe uygun değer ile raporlanması düzeyine ilişkin bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 879–897. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1087807>.

ASSETS IN BIST MANUFACTURING ENTERPRISES LEVEL OF REPORTING WITH FAIR VALUE A RELATED RESEARCH

Abstract

Today, the cost method used in financial reporting has started to replace to the fair value method(FVA), which is a market-based measurement. Therefore, financial information users, business managers, investors, etc. for many individuals and institutions, it is of great importance to present assets or liabilities at fair value in financial reporting. Researches on fair value in our country have generally been found to be on the effect of FVA on financial statements. In recent years, it has been observed that studies on the level of use of fair value over a certain asset and the factors that affect the use of fair value. In this study, using the content analysis method, the levels of using the FVA in some of the assets (Fixed Assets Held for Sale, Financial Investments, Derivative Instruments, Tangible Fixed Assets, Financial Leasing Transactions, Affiliates and Business Partnerships, Intangible Assets, Investment Properties and Biological Assets) in the financial statements of 164 companies in the manufacturing sector traded in Borsa Istanbul between the years 2013-2017 were revealed. As a result, the first four assets in which the fair value is used the most were determined as derivative instruments, investment properties, biological assets and financial investments respectively.

Keywords : BİST, Fair Value, TFRS 13, Level of Use.

JEL Classification : M40, M41, M49.

GİRİŞ

Finansal raporlamaya ihtiyaç duyan ve işletmede çeşitli yatırım kararları almak isteyen işletme yöneticileri, işletme alacak ve borçluları, değerlendirme ve denetim kuruluşları, kredi kurumları gibi işletme iç ve dış kullanıcılarına gerçeğe uygun ve güvenilir bilgiler sunmak için işletme varlık ve kaynaklarının ve diğer iktisadi kıymetlerin parasal bakımdan gerçeğe uygun bir şekilde yansıtılması gerekmektedir. Bu finansal bilgi kullanıcılarının gerçeğe uygun ve güvenilir bilgi ihtiyacını karşılamak ise doğrudan değerlendirme süreci ile ilgilidir (Tokay & Deran, 2008: 15-18).

Değerlemeden beklenen temel amaç, finansal tablolardaki varlık ve kaynakların dönem sonuna gelindiğinde gerçek değeriyle değerlendirilmesi ve ortaya çıkan sonuçların bilanço ve gelir tablosunda doğru şekilde yansıtılmasıdır. Bu şekilde varlık ya da kaynakların gerçek değerleri ile finansal tablolara yansıtılması sonucunda işletmelere ait gerçek değerler ortaya çıkar ve vergiye tabi matrahın gerçek değeri yansıtılmış olur (Sarı, 2011: 3).

Finansal raporlamaya ilişkin kavramsal çerçeve incelendiğinde finansal tabloların hazırlanması ve sunum aşamasında işletmeler tarafından en çok tercih edilen değerlendirme ölçüsünün tarihi maliyet esası olduğu görülmektedir. TMS/TFRS’lerde değerlendirme ölçüsü olarak tarihi maliyet esasının benimsenmesi ve bu yöntemin avantaj ve dezavantajlarını incelenerek tarihi maliyetten ödün vermeden karma bir değerlendirme ölçüm sistemi oluşturulmuştur. UMSK (Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu) tarafından yayınlanmış olan standartlarda ilk kayda almada genel itibarıyla tarihi maliyet esasını benimsenirken, ilk muhasebeleştirilmeden sonraki ölçümlerde çoğunlukla cari değer esasının dikkate alındığı görülmektedir. Cari değer esasından kasıt, ilgili varlığın ya da borcun gerçeğe uygun değer ölçüsü olarak öne çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, TMS/TFRS’lerde gerçeğe uygun değer ölçüsü, tarihi maliyet esasını için bir alternatif değil, tamamlayıcı bir değerlendirme ölçüsü olarak benimsenmiştir (Arsoy, 2012: 21).

I. GERÇEĞE UYGUN DEĞER

Gerçeğe uygun değer ölçümünün tanımı birçok standartta yer almakla birlikte TFRS 13 Gerçeğe Uygun Değer Standardı gerçeğe uygun değeri “ölçüm tarihinde, piyasa katılımcıları arasında, olağan bir işlemde, bir varlığın satışından elde edilecek ya da bir borcun devrinde ödenecek fiyat” şeklinde tanımlar (TFRS 13, paragraf: 9). Gerçeğe uygun değer, hissedarların cari piyasa fiyatlarına dayanan varlıklarının (hisse senetleri) değerini bilmesine ve işletmenin cari dönem finansal raporuna bakılarak işletmenin gelecekteki tahminlerini ölçebilmesine olanak sağlamaktadır. Gerçeğe uygun değer muhasebesi aynı zamanda işletme ortaklarına ait varlıkların düzenli bir şekilde elden çıkarılmasına bağlı olarak, satıştan elde edilen getiri hakkında değerlendirme yapabilmeye olanak sağlamaktadır (Tkachuk, 2019: 179–180).

Bir varlığın ya da borcun gerçeğe uygun değeri tespit edilirken bazı varlık ve borçlara ilişkin gözlemlenebilir piyasa işlem ya da bilgileri mevcutken, bazı varlık ve borçlar için piyasa verileri veya işlemleri bulunmayabilmektedir. Fakat her iki durum için de gerçeğe uygun değer ölçümünün amacı aynı olup, mevcut piyasa koşulları altında, piyasa katılımcıları arasında, söz konusu varlığın satışına ya da borcun devrine ilişkin olarak ölçüm tarihinde olağan bir işlemde oluşacak fiyatın tahmin edilmesidir. Başka bir ifadeyle, varlığı elinde bulunduran ya da borcu devreden konumda bulunan katılımcının bakış açısıyla ölçüm tarihinde oluşan *çıkış fiyatıdır* (TFRS 13, paragraf: 2).

I.1. Literatür

Akbaba (2015) çalışmasında; 2015 yılında Borsa İstanbul’da işlem gören ve tarım, orman ve balıkçılık faaliyetinde bulunan 4 işletmenin finansal raporlarını inceleyerek canlı varlıklara ilişkin değerlemelerde kullandıkları esasları, gerekli muhasebe işlemlerini, varlıklar içindeki payının işletmeye olan katkısının neler olabileceğini araştırmıştır. Araştırma sonucunda değerlendirme esası olarak gerçeğe uygun değer yöntemini kullandıkları, devlet teşviklerinden faydalandıkları, bu alanda faaliyet gösteren işletmelerde uzun vadeli canlı varlıkların toplam varlıklar içerisinde daha fazla yer aldığı, yıllar itibari ile canlı varlıkların değerinin arttığı sonucuna ulaşmıştır.

Akpınar (2021) çalışmasında; Borsa İstanbul 100 endeksindeki işletmelerin 2007-2019 yıllarına ilişkin bağımsız denetim raporlarındaki açıklamalarını araştırarak yatırım amaçlı gayrimenkullerde ve maddi duran varlıklarda yeniden değerlendirme yapan işletmeleri araştırmış, araştırma sonucunda ise bu iki varlık türlerinde yeniden değerlendirme yöntemini kullanan işletme sayısında artış olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Busso (2014) çalışmasında, yatırım amaçlı gayrimenkullere odaklanarak Menkul Kıymetler Borsasında yer alan İtalyan, Fransız ve Alman gruplarını ampirik bir araştırma yoluyla UFRS 13’ün ilk uygulamasının gayrimenkul sektöründeki etkilerini doğrulamayı amaçlamıştır. 109 işletmeden örnekleme 90 işletme seçilmiştir. 2013 yılındaki verilerden yararlanarak her bir işletmenin yatırım amaçlı gayrimenkulleri olup olmadığını incelemiştir. İncelenen toplam gayrimenkul işletmesinin %88’inde yatırım amaçlı gayrimenkullere rastlanmıştır. Bunların %75’i gerçeğe uygun değer, %2’ si maliyet yöntemini kullanmışlardır. Ülke olarak ise İtalya’nın %50’si, Almanya’nın %87’si, Fransa’nın ise %69’u gerçeğe uygun değer kullanmıştır. Sonuç olarak yatırım amaçlı gayrimenkuller için gerçeğe uygun değer, örnekleminin %75’i tarafından kullanıldığı için gayrimenkul sektörü içinde yaygın olduğu söylenebilmektedir. Gerçeğe uygun değer kullanan işletmelerin %18’i ve maliyet modelini kullanan işletmelerin %35’i, TFRS 13’e göre zorunlu olan gerçeğe uygun değer hiyerarşisi sınıflandırmasına ilişkin bir açıklamada bulunmamışlardır.

Cebeci (2019) çalışmasında, Borsa İstanbul BİST 100 endeksindeki işletmelerin finansal tablolarına bakılarak içerik analizi yöntemi ile gerçeğe uygun değer hiyerarşisinin kullanım düzeyleri araştırılmış, araştırma sonucunda işletmelerin finansal tablolarında; finansal varlık ve yükümlülüklerini, yatırım amaçlı gayrimenkullerini ve maddi duran varlıklarını gerçeğe uygun değer

yöntemiyle değerledikleri ve finansal tablo dipnotlarında bu kalemlere ilişkin gerçeğe uygun değer hiyerarşisini açıkladıkları tespit edilmiştir.

Çetinkaya (2017) çalışmasında, Türkiye’de faaliyet gösteren ve Borsa İstanbul’da işlem gören 31 gayrimenkul yatırım ortaklığının 2009-2016 yılları arasındaki finansal tablolarında bulunan yatırım amaçlı gayrimenkuller için kullandığı değerlendirme yöntemini tespit etmiş ve bu tespit sonucunda değerlendirme yöntemi olarak gerçeğe uygun değer yöntemini kullanmanın gayrimenkul yatırım ortaklıklarının gelir tablosunda nasıl bir etkisi olduğunu araştırmıştır. Araştırma sonucunda gayrimenkul yatırım ortaklıklarının tüm dönemlerde gerçeğe uygun değer kullanımı %55, maliyet yönteminden gerçeğe uygun değer yöntemine geçiş ise %29 oranında tespit edilmiştir. Yatırım amaçlı gayrimenkullerde gerçeğe uygun değer yöntemini kullanan işletmelerin gelir tablosundaki karlılıklarının arttığı tespit edilmiştir.

Koçyiğit (2013) çalışmasında; Borsa İstanbul’da işlem gören ve SPK’ya tabi 259 şirketin 2012 tarihli finansal tablolarını incelemiş, yatırım amaçlı gayrimenkullere ilişkin muhasebe politikaları ve TMS 40 standardına göre finansal tablolardaki dipnotlarda açıklanması gereken hususların dipnotlarda gösterilip gösterilmediğini ortaya koymuştur. Bu çalışma sonucunda açıklanması zorunlu olan hususların açıklanmasında gerekli özeni gösteremedikleri, bunun yanı sıra araştırma yaparken yatırım amaçlı gayrimenkullerde gerçeğe uygun değer kullanımını da incelemiş ve bu varlık türünün izleyen dönemlerde değerlendirme yöntemi olarak işletmelerin %49’unun gerçeğe uygun değer yöntemini uyguladığını ortaya koymuştur.

Merdane (2019) çalışmasında, 2010-2017 yılları arasında BİST’de işlem gören sanayi işletmelerinin maddi duran varlıkları için kullandıkları değerlendirme yöntemini ve bu işletmelerin aktif büyüklük, karlılık ve kaldıraç oranı gibi firmaya ilişkin finansal göstergelerin yeniden değerlendirme yöntemini kullanmasındaki etkisini lojistik regresyon analizi yöntemiyle araştırmıştır. Bu çalışmanın sonucunda maddi duran varlık büyüklüğü ile yeniden değerlendirme yönteminin kullanımı arasında pozitif bir ilişki bulunurken; işletme büyüklüğü, varlıkların getirisi ve kaldıraç oranı ile yeniden değerlendirme yönteminin kullanımı arasında herhangi bir ilişkiye ulaşılamamıştır.

Ozbay (2021) çalışmasında; Borsa İstanbul’da işlem gören 34 gayrimenkul yatırım ortaklığının 2015-2020 yılları arasında bulunan 202 adet bağımsız denetim raporunu içerik analizi yöntemiyle inceleyerek yatırım amaçlı gayrimenkullerin hangi yöntemle değerlendirildiğini ve değerlemede kullanılan seviye girdilerini araştırmıştır. Araştırma sonucunda; bu 34 gayrimenkul yatırım ortaklığının tamamının değerlemede gerçeğe uygun değer yönteminin kullanıldığı, incelenen dönemde seviye 2 girdisinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sundgren ve diğerleri (2013) çalışmasında, Avrupa Birliği’nde kamuya açık gayrimenkul yatırım ortaklıklarında bulunan yatırım amaçlı gayrimenkullerini açıklama kalitesinin ülkeden ülkeye değişip değişmediğini araştırmışlardır. Avrupa Birliği’ndeki 223 işletmeden örnekleme alınan 112 halka açık gayrimenkul yatırım ortaklığının 2009 yılı verileri incelenmiştir. Bu örneklemede İskandinav (Danimarka-Finlandiya-İsveç), Alman (Almanya-Avusturya), İngiliz (İngiltere-İrlanda) ve Fransız(Belçika-Fransa Hollanda-Yunanistan-İtalya-İspanya) kökenli olmak üzere 13 ülkeye ait gayrimenkul yatırım ortaklığı bulunmaktadır. Analiz sonucunda 90 işletme gerçeğe uygun değer yöntemini, 22 işletme ise maliyet yöntemini kullanmıştır. Sonuç olarak; İskandinav ve Alman kökenli işletmelerin, Fransız ve İngiliz kökenli işletmelerden daha fazla gerçeğe uygun değer açıklama kalitesine sahip olduğu tespit edilmiştir.

Taplin ve diğerleri (2014) çalışmalarında, rastgele seçilmiş 96 Çin işletmesinin 2008 yılı finansal tablolarından yola çıkarak işletmelerin yatırım amaçlı gayrimenkullerinde gerçeğe uygun değer kullanımını ve bu yöntemin kullanılma nedenlerini araştırmışlardır. İşletmeler, Şangay ve Shenzhen Borsası’nda işlem gören işletmelerden seçilmiştir. Gerçeğe uygun değer yönteminin kullanılmasını etkileyen faktörler olarak işletmelerin kaldıraç oranı, yöneticiler, kazanç yönetimi, uluslararası bir borsada listelenme durumu gibi çeşitli faktörler analize alınmıştır. Lojistik regresyon analizi sonucunda, Çinli işletmelerin uluslararası bir borsada listelenmeleri, buna bağlı olarak

uluslararası gelire sahip olmaları, işletme kazançlarının ortalama üzerinde dalgalanmaya sahip olması gerçeğe uygun değer kullanımını etkilediği sonucuna varmışlardır.

Türel (2009) çalışmasında ilk olarak içerik analizi yöntemiyle 2008 yılında Borsa İstanbul'da işlem gören halka açık işletmelerin finansal raporlamada gerçeğe uygun değer yönteminin uygulanma düzeyini ve daha sonra ise anket yöntemiyle finansal tablo hazırlayıcıların ve bağımsız denetçilerin finansal raporlamada gerçeğe uygun değer yöntemini uygulamayı ne derece tercih ettikleri ve bu yöntemi tercih etmeleri sonucunda ortaya çıkan muhasebe bilgilerini ne derece yararlı bulduklarını araştırmıştır. Araştırma sonucunda incelenen şirketlerde bulunan canlı varlıklar ve maddi olmayan duran varlıklarda gerçeğe uygun değer yöntemine rastlanmadığı bununla birlikte yatırım amaçlı gayrimenkullerde ve maddi duran varlıklarda bu yöntemin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yapılan anket sonucuna göre ise gerçeğe uygun değer yönteminin uygulanmasına olumlu bakılırken, bu yöntemin belirlenmesindeki zorluklar nedeniyle çok tercih edilmediği tespit edilmiştir.

I.II. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, hisse senetleri Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sektöründeki işletmelerin 2013-2017 yılları arasında varlıklarını raporlamada kullandığı yöntemlerden biri olan gerçeğe uygun değer yönteminin kullanım düzeyini yıl bazında tespit etmektir. Bu araştırmada içerik analizi kullanılmış olup, Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sektöründeki işletmelerin yıllık finansal raporlarından ve dipnotlarından yararlanılmıştır.

I.III. Araştırmanın Kapsamı

Araştırmada Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sektöründeki 179 işletmeden 164 işletmenin 2013-2017 yılı verileri kullanılarak analiz yapılmıştır. Araştırmada; Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar, Finansal Araçlar (Finansal Yatırımlar ve Türev Araçlar), Maddi Duran Varlıklar, Finansal Kiralama İşlemleri, İştirak ve İş Ortaklıkları, Maddi Olmayan Duran Varlıklar, Yatırım Amaçlı Gayrimenkuller ve Canlı Varlıklar Standartları çerçevesinde gerçeğe uygun değer yönteminin işletmelere ait bu varlıklarda kullanım düzeyi ortaya konulmuştur.

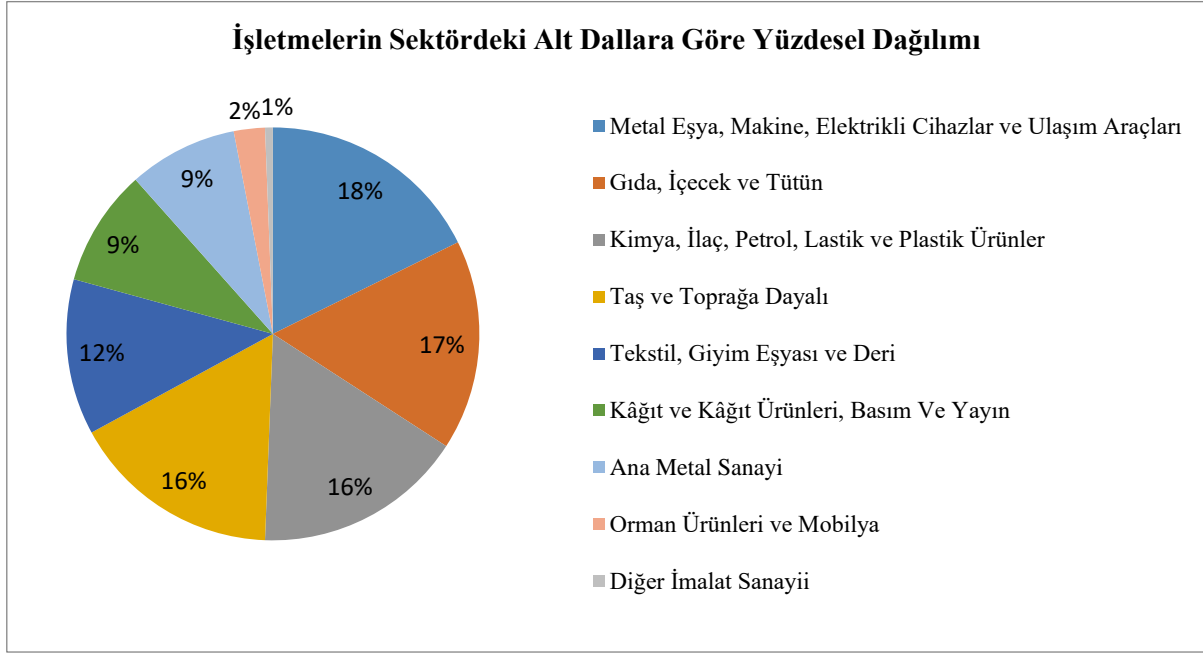
I.IV. Araştırma Kısıtı

Araştırma için 2018 yılındaki Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sektörüne bakıldığında sektörün 179 işletmeden oluştuğu gözlenmiştir. Ancak bu işletmelerin 2013-2017 yılları arasındaki mali tablo ve dipnotlarının incelenmesi sonucunda 15 işletme, incelenen yıllara ait veri yetersizliğinden dolayı analiz dışı bırakılmıştır. Finansal tablo ve dipnotlarına ulaşılabilen 164 işletme analiz için uygun görülmüş ve verileri incelenmiştir.

I.V. Veri Analizi

Bu kısımda, Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sektöründeki işletmelerin mali tablo ve dipnotları incelenerek elde edilen araştırma verilerine yer verilmektedir. Bu veriler, Kamu Aydınlatma Platformu'nun web sitesinde bulunan işletmelere ait mali tablolar ve dipnotlardan elde edilmiş ve analize uygun hale getirilmiştir. Veriler elde edilirken öncelikle işletmenin ilgili varlığının olup olmadığı tespit edilmiş ve daha sonra bu varlık türü için kullandığı değerlendirme yöntemi tespit edilmiştir.

Borsa İstanbul'da sadece imalat işletmeleri analize dâhil edildiği için işletmeler sektör bazında değil, imalat sektöründeki işletmelerin sektördeki alt dallarına göre yüzdesel dağılımı oluşturulmuş ve Grafik 1' de gösterilmiştir. Grafik 1'e göre analiz kapsamında imalat sektöründeki 164 işletmenin %18'i ile en çok metal eşya, makine, elektrikli cihazlar ve ulaşım araçları dalı yer alırken, %1 ile en az işletmenin yer aldığı sektör alt dalı ise 8 sektör alt dalının dışında kalan diğer imalat sanayiidir.

Grafik 1. İşletmelerin Sektördeki Alt Dallara Göre Dağılımı (%)

I.VI. Analiz Kapsamındaki Varlıkların Gerçeğe Uygun Değer Kullanım Düzeyi

Analiz kapsamında 164 işletmenin mali tablo ve dipnotları incelenmiş olup, işletmelerin yıllara göre varlıklarına gerçeğe uygun değer yöntemini kullanım düzeyi başlıklar halinde açıklanmıştır.

a. Satış amaçlı elde tutulan duran varlıklar

TFRS 5 Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar Standardı'na göre, işletmeye ait finansal tablolara yansıtılan duran varlıkların (raporlama dönemi itibariyle 12 aydan fazla bir sürede geri kazanılması beklenen tutarları içeren varlıklar) tamamı ile elden çıkarılacak olan varlık gruplarını kapsamaktadır (TFRS 5, paragraf: 2).

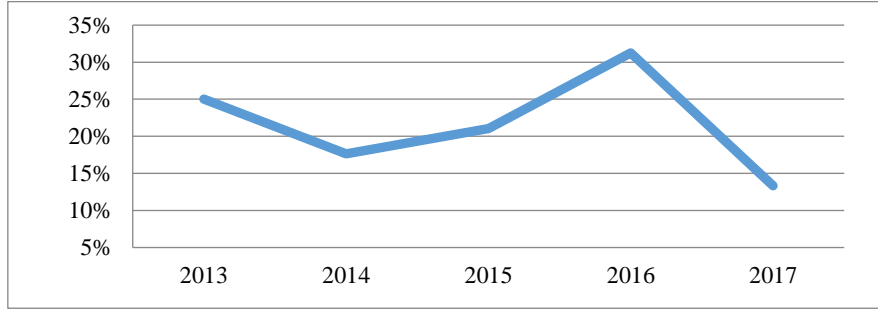
İşletme, satış amaçlı elde tutulan varlık şeklinde sınıflandırılan duran varlığı ya da elden çıkarılacak olan duran varlık grubunu; defter değeri ile satış maliyeti düşülmüş gerçeğe uygun değerinden düşük olanı ile ölçmektedir (TFRS 5, paragraf: 15). Birtakım sebeplerden satış işleminin bir yılı aşan bir sürede gerçekleşmesi durumunda ise işletme, satış maliyetini bugünkü değere indirgeyerek ölçer (TFRS 5, paragraf: 179).

Bu açıklamalara göre incelenen finansal tablo ve dipnotlardan satış amaçlı elde tutulan duran varlığı bulunan işletmelere ilişkin gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi yıllar bazında aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1. Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklarda Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl/Yıllar
Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklarda GUD Kullanımı	5	3	4	5	2	820	2016
Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	20	17	19	16	15	87	
Yıllık GUD Kullanımı (%)	%25	%17,65	%21,05	%31,25	%13,33	%10,61	

Tablo 1 ve Grafik 2’deki veriler, 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra satış amaçlı elde tutulan duran varlık türü bulunan 87 işletme üzerinden elde edilmiştir. Tabloya göre satış amaçlı elde tutulan duran varlık türü en fazla 2013 yılında 20 işletmede bulunurken, işletmelerin bu varlık türünde gerçeğe uygun değer yöntemini en fazla kullanımı %31,25 ile 2016 yılında gerçekleşmiştir. İncelenen 820 işletme verisine göre bu varlık türünün işletmelerde bulunma oranı $(87/820*100)$ %10,61 olarak bulunurken, satış amaçlı elde tutulan duran varlığın bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı ise $(19/87*100)$ %21,84 olarak bulunmuştur. Bu kullanım sayısı dışında kalanların varlıklarını defter değeri ile değerledikleri görülmektedir.

Grafik 2. Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklarda Gerçeğe Uygun Değerin Yıllar İtibariyle Kullanımı (%)

b. Finansal araçlar

İşletmenin finansal tablolarına ilk defa yansıtılan finansal varlık ya da yükümlülükler gerçeğe uygun değer ile ölçülür. Gerçeğe uygun değer değişimleri kar-zarara yansıtılan finansal varlık ve yükümlülükler dışında kalanlar ilk ölçümde, bu varlık ya da yükümlülüklerin edinimiyle ya da ihracıyla doğrudan ilişkili olan işlem maliyetleri gerçeğe uygun değerden düşülür ya da gerçeğe uygun değere eklenir (TFRS 9, paragraf: 5.1.1).

İşletme muhasebeleştirilen bir finansal varlığı daha sonraki ölçümlerde aşağıdaki yöntemlerden birini kullanarak ölçer (TFRS 9, paragraf: 5.2.1).

- İtfa edilmiş maliyet yöntemiyle,
- Gerçeğe uygun değerdeki değişimi kapsamlı gelire yansıtarak ya da
- Gerçeğe uygun değerdeki değişimi kar ya da zarara yansıtarak.

Görüldüğü üzere finansal araçlar ilk muhasebeleştirmede gerçeğe uygun değeri kullanmak zorunda kalırken, sonraki muhasebeleştirmede bu tür varlıkları için farklı yöntemler kullanılabilir.

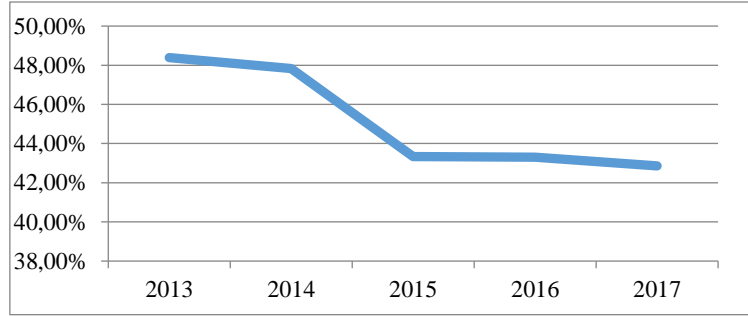
Bu kapsamda finansal araçlar olarak finansal yatırım ve türev araçlar dikkate alınarak sadece bu varlık türleri analiz kapsamına alınmıştır. Finansal yatırım olarak ise işletmeye ait kısa ve uzun vadeli finansal araçlara ilişkin varlıklar göz önüne alınmıştır. Diğer finansal araçların analiz dışı bırakılmasının nedeni, finansal araçların çok geniş bir alanı olması ve bazı finansal araçların verisine ulaşmada zorluk yaşanmasından kaynaklanmaktadır.

Bu açıklamalara göre incelenen finansal tablo ve dipnotlardan finansal yatırım ve türev araçları bulunan işletmelere ilişkin gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi yıllar bazında aşağıdaki tablolarda ayrı ayrı yer almaktadır.

Tablo 2. Finansal Yatırımlarda Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl/Yıllar
Finansal Yatırımlarda GUD Kullanımı	45	44	39	42	42	820	2013
Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	93	92	90	97	98	470	
Yıllık Gerçeğe Uygun Değer Kullanımı (%)	%48,39	%47,83	%43,33	%43,30	%42,86	%57,32	

Tablo 2’deki veriler 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra finansal yatırımı bulunan 470 işletme üzerinden elde edilmiştir. Tablodaki veriler incelendiğinde finansal varlığın en fazla bulunduğu yıl 2017 yılı olmasına rağmen, finansal yatırımlarda en fazla gerçeğe uygun değer kullanımı (45/93*100) %48,39 ile 2013 yılında gerçekleşmiştir. İncelenen 820 işletme verisine göre bu varlık türünün işletmelerde bulunma oranı (470/820*100) %57,32 iken, finansal yatırımların bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı (212/470*100) %45,11 olarak bulunmaktadır. Ayrıca yapılan analiz sonucunda elde edilen verilere göre 31 işletmenin beş yıl boyunca finansal yatırımlarda gerçeğe uygun değer yöntemini kullandığı tespit edilmiştir.

Grafik 3. Finansal Yatırımlarda Gerçeğe Uygun Değerin Yıllar İtibariyle Kullanımı (%)

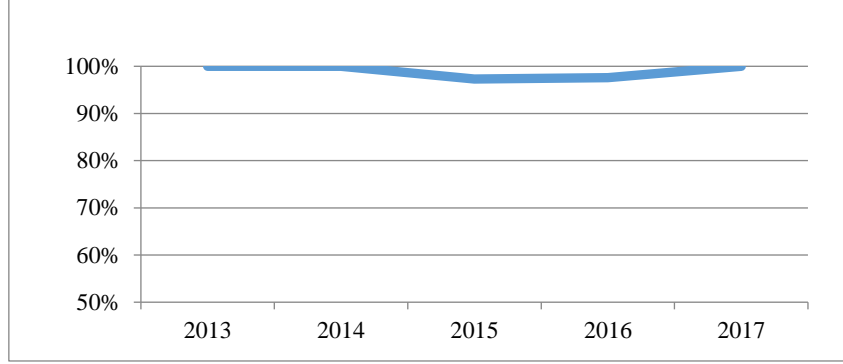
Yukardaki grafikte ise finansal yatırımlarda yıllar itibariyle gerçeğe uygun kullanım düzeyi oranları görsel olarak verilmiştir. Grafiğe göre 2013 ve 2014 yılında kullanım oranı birbirine yakın iken 2015 yılına geçtiğinde kullanım düzeyi oranında düşüş görülmektedir. 2016 yılından sonra ise gerçeğe uygun değer kullanım düzeyinde azalma olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Türev Araçlarda Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl
Türev Araçlarda GUD Kullanımı	35	39	36	40	49	820	2013, 2014 ve 2017
İlgili Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	35	39	37	41	49	201	
Yıllık Gerçeğe Uygun Değer Kullanımı (%)	%100	%100	%97,30	%97,56	%100	%24,51	

Tablo 3’teki veriler 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra türev varlık türü bulunan 201 işletme üzerinden elde edilmiştir. Tablo 3’de görüldüğü gibi türev araçlarda en fazla gerçeğe uygun değer kullanımı %100 ile 2013, 2014 ve 2017 yılında görülmekte ve bunun nedeni ise türev araçları

bulunan işletmelerin tamamının bu varlık türü için gerçeğe uygun değer yöntemini kullanmasından dolayı olduğu söylenebilir. İncelenen 820 işletme verisine göre bu varlık türünün işletmelerde bulunma oranı $(201/820*100)$ %24,51 olarak bulunurken, türev araçların bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı $(199/201*100)$ %99,00 olarak bulunmaktadır. Ayrıca yapılan analiz sonucunda elde edilen verilere göre 22 işletmenin beş yıl boyunca türev araçlarda gerçeğe uygun değer yöntemini kullandığı tespit edilmiştir.

Grafik 4. Türev Araçlarda Gerçeğe Uygun Değerin Yıllık İtibariyle Kullanımı (%)

Yukardaki grafikte ise türev araçlarda gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi oranları yıllar itibariyle görsel olarak verilmiştir. Grafığe göre 2013 ve 2014 yılında kullanım oranı aynı iken 2015 yılına geçtiğinde türev araçlarda ve gerçeğe uygun değer kullanım oranında azalma olduğu için genel kullanım düzeyi oranında düşüş görülmektedir. 2016 yılında gerçeğe uygun değer kullanımında küçük bir artışın olduğu, 2017 yılında ise tekrar %100 düzeyine ulaştığı, yani türev araçları bulunan işletmelerin tamamının bu tür varlığını gerçeğe uygun değer ile değerlediği söylenebilir.

c. Maddi duran varlıklar

Maddi duran varlıklar, mal veya hizmet üretimi veya arzında kullanılmak, varlığın kiraya verilmesinde veya idari amaçlarda kullanılması için işletmenin elinde tuttuğu ve bir dönemden fazla kullanılması öngörülen fiziki kalemlerden oluşmaktadır (TMS 16, paragraf: 6).

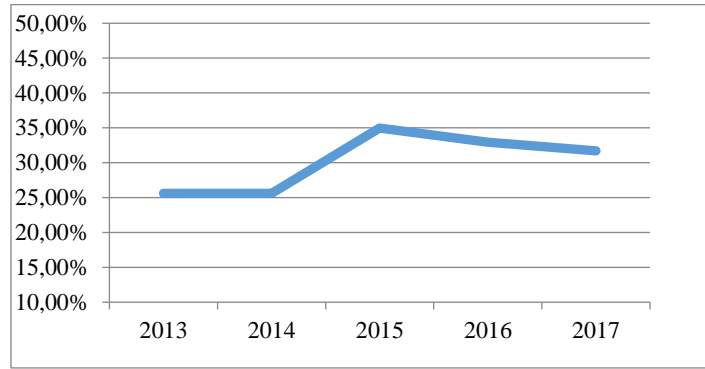
Bir maddi duran varlık kaleminin varlık olarak muhasebeleştirilmesi koşullarını sağlaması durumunda ilgili varlık maliyet bedelinden ölçülür (TMS 16, paragraf: 15). İşletme, ilk muhasebeleştirmeden sonraki ölçümler için maliyet modeli ya da yeniden değerlendirme modelini seçer ve bu seçtiği yöntemi ilgili maddi duran varlık sınıfındaki tüm varlıklar için uygular (TMS 16, paragraf: 29).

Bu açıklamalar çerçevesinde finansal tablo ve dipnotlardan elde edilen verilere göre maddi duran varlıkları bulunan işletmelere ilişkin gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi yıllar bazında aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4. Maddi Duran Varlıklarda Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl/Yıllar
Maddi Duran Varlıklarda GUD Kullanımı	42	42	57	54	52	820	2015
Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	164	164	163	164	164	819	
Yıllık Gerçeğe Uygun Değer Kullanımı (%)	%25,61	%25,61	%34,97	%32,93	%31,71	%99,88	

Tablo 4’deki veriler 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra maddi duran varlık türü bulunan 819 işletme üzerinden elde edilmiştir. Tabloya göre maddi duran varlıklar için gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi %34,97 ile en fazla 2015 yılında gerçekleşirken, en düşük kullanım ise %25,61 ile 2013 ve 2014 yıllarında gerçekleşmiştir. İncelenen işletme verilerine göre maddi duran varlıkların işletmede bulunma oranı $(819/820*100)$ %99,88 iken, maddi duran varlıkların bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı ise $(247/819*100)$ %30,16 olarak bulunmaktadır. 2008 yılında yapılan çalışmada ise Borsa İstanbul’da işlem gören 30 işletme incelenmiş, bunlardan 3 işletmenin(%10) maddi duran varlıkları için gerçeğe uygun değer yöntemini tercih ettikleri tespit edilmiştir (Türel, 2009: 88). Buna göre bu varlık türü için 2008 yılından bu yana gerçeğe uygun değer yönteminin uygulanma düzeyinin arttığı söylenebilir. Bu kullanım sayısı dışında kalanların varlıklarını maliyet değeri ile değerledikleri görülmektedir. Ayrıca incelenen imalat sektöründeki 22 işletmenin beş yıl boyunca maddi duran varlıklarında gerçeğe uygun değer yöntemini kullandığı tespit edilmiştir.

Grafik 5. Maddi Duran Varlıklarda Gerçeğe Uygun Değerin Yıllar İtibariyle Kullanımı (%)

Grafik 5’te ise maddi duran varlıklarda gerçeğe uygun değerın yıllar itibariyle kullanım oranlarına görsel olarak yer verilmiştir. Bu grafiğe göre; 2013 ve 2014 yıllarında aynı düzeyde devam eden gerçeğe uygun değer kullanım oranı, 2015 yılına geçtiğinde kullanım oranında artış görülmekte ve 2017 yılına kadar bu artışın azalarak devam ettiği görülmektedir.

d. Finansal kiralama işlemleri

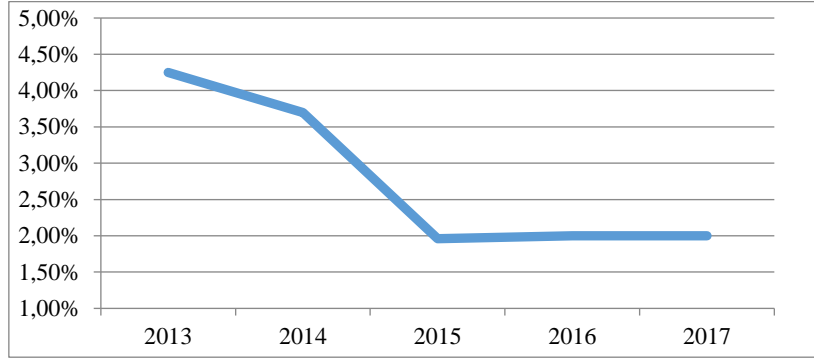
Bir varlığın sahibi olunmasından kaynaklı her türlü risklerin ve yararların karşı tarafa devredildiği sözleşmeye finansal kiralama denilmektedir. Kiracı, finansal kiralama işlemlerini kiralama süresinin başlangıcında, kiralama sözleşmesinin başında tespit edilen gerçeğe uygun değer veya asgari kira ödemelerinin bugünkü değerinden düşük olanıyla bilançoda (finansal durum tablosu) varlık ve borç olarak muhasebeleştirir (TMS 17, paragraf: 20).

Bu açıklamalar çerçevesinde finansal tablo ve dipnotlardan elde edilen verilere göre finansal kiralama işlemleri yapan işletmelerin bu işlem için uyguladıkları gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi yıllar bazında aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5. Finansal Kiralama İşlemlerinde Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl/Yıllar
Finansal Kiralama İşlemlerinde GUD Kullanımı	2	2	1	1	1	820	2013
Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	47	54	51	50	50	252	
Yıllık Gerçeğe Uygun Değer Kullanımı (%)	%4,25	%3,70	%1,96	%2	%2	%30,73	

Tablo 5’ deki veriler 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra finansal kiralama işlemleri bulunan 252 işletme üzerinden elde edilmiştir. Tablodaki veriler incelendiğinde imalat sektöründeki işletmelerin çoğunun analiz kapsamındaki diğer varlık türlerine göre finansal kiralama ile ilgili işlemlerde gerçeğe uygun değer yöntemini kullanmadığı görülmektedir. Yine de tablodaki verilerden yola çıkılarak en fazla gerçeğe uygun değer kullanımı %4,25 ile 2013 yılında gerçekleşmiştir. Ayrıca imalat sektöründe bu varlık türünün bulunma oranı $(252/850*100)$ %30,73 iken, finansal kiralama işlemlerinin bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı $(7/252*100)$ %2,78 olarak bulunmaktadır.

Grafik 6. Finansal Kiralama İşlemlerinde Gerçeğe Uygun Değerin Yıllar İtibariyle Kullanımı (%)

Grafik 6’da ise finansal kiralama işlemlerinde gerçeğe uygun değerın yıllar itibariyle kullanım oranlarına görsel olarak yer verilmiştir. Bu grafiğe göre gerçeğe uygun değer kullanım oranı 2013 yılında diğer yıllara göre en yüksek orana sahipken, 2014 yılından 2015 yılına kadar düşüş olduğu, 2015 yılından sonra ise gerçeğe uygun değer kullanım oranının aynı oranda devam ettiği görülmektedir.

e. İştirak ve iş ortaklıkları

Yatırım yapılan işletmede önemli etkisi bulunan ya da yatırım yapılan işletme üzerinde müşterek kontrol bulunan işletme, iştirak ya da iş ortaklığında bulunan yatırımlarını öz kaynak yöntemini uygulayarak muhasebeleştirir (TMS 28, paragraf: 16).

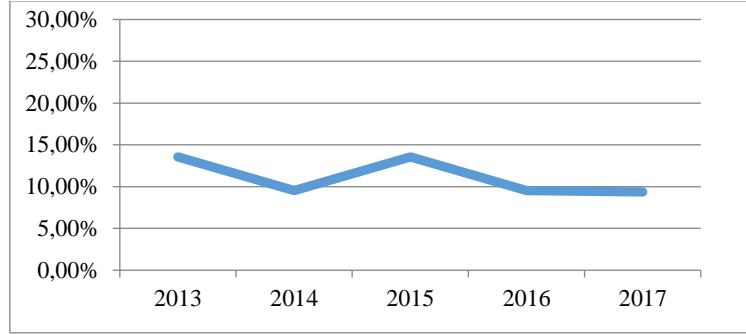
Bazı istisna durumlarda ise iştirak ve iş ortaklıklarındaki yatırımlar, öz kaynak yöntemi dışında gerçeğe uygun değer farkı kar ya da zarara yansıtılan olarak muhasebeleştirilebilmektedir (TMS 28, paragraf: 18).

Bu açıklamalar çerçevesinde finansal tablo ve dipnotlardan elde edilen verilere göre iştirak ve iş ortaklıkları bulunan işletmelere ilişkin gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi yıllar bazında aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 6. İştirak ve İş Ortaklıklarında Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl/Yıllar
İştirak ve İş Ortaklıklarında GUD Kullanımı	8	6	8	6	6	820	2013 ve 2015
Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	59	63	59	63	64	308	
Yıllık Gerçeğe Uygun Değer Kullanımı (%)	%13,56	%9,52	%13,56	%9,52	%9,37	%37,56	

Tablo 6’ daki veriler 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra iştirak ve iş ortaklıkları bulunan 308 işletme üzerinden elde edilmiştir. Tablo 12’deki veriler incelendiğinde iştirak ve iş ortaklıklarında gerçeğe uygun değer kullanımı en fazla %13,56 ile 2013 ve 2015 yıllarında gerçekleşmiştir. Ayrıca incelenen imalat sektöründeki işletmelerde bu varlık türünün bulunma oranı (308/820*100) %37,56 iken, iştirak ve iş ortaklıklarının bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı (34/308*100) %11,04 olarak bulunmaktadır. Bu kullanım düzeyi dışında kalan işletmelerin bu varlık için öz kaynak yöntemini kullandıkları görülmüştür.

Grafik 7. İştirak ve İş Ortaklıklarında Gerçeğe Uygun Değerin Yıllar İtibariyle Kullanımı(%)

Grafik 7’de ise iştirak ve iş ortaklıklarında gerçeğe uygun değerın yıllar itibariyle kullanım oranlarına görsel olarak yer verilmiştir. Buna göre 2013 yılında %13,56 düzeyinde bir gerçeğe uygun değer kullanımını bulunurken, 2014 yılında bu varlık türünün artmasına rağmen kullanım oranında düşüş olması nedeniyle 2014 yılında kullanım düzeyinde bir azalma görülmektedir. 2015 yılında tekrar 2013 yılı kullanım oranına ulaşırken bu yıldan sonra 2017 yılına kadar azalarak devam ettiği görülmektedir.

f. Maddi olmayan duran varlıklar

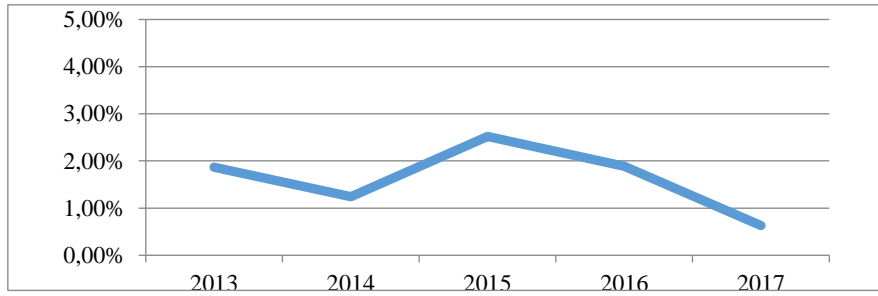
TMS 38 standardında geçen maddi olmayan duran varlık tanımı, fiziksel özelliği bulunmayan tanımlanabilir parasal olmayan varlık şeklindedir (TMS 38, paragraf: 9). Maddi olmayan duran varlıklar, işletmeye ilk olarak alındığında maliyet bedeliyle muhasebeleştirilir (TMS 38, paragraf: 24). Bir işletme, ilk muhasebeleştirilmesinden sonrasındaki ölçümlerinde ya maliyet yöntemiyle devam eder ya da GUD yöntemini kullanır. Varlık, gerçeğe uygun değer yöntemi kullanılarak muhasebeleştirilirse, aktif piyasaları bulunmadığı durum dışında, aynı gruptaki diğer tüm varlıklar da yine bu yöntemle muhasebeleştirilir (TMS 38, paragraf: 72).

Bu açıklamalar çerçevesinde finansal tablo ve dipnotlardan elde edilen verilere göre maddi olmayan duran varlıkları bulunan işletmelere ilişkin gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi yıllar bazında aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 7. Maddi Olmayan Duran Varlıklarda Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl/Yıllar
Maddi Olmayan Duran Varlıklarda GUD Kullanımı	3	2	4	3	1	820	2015
Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	160	161	159	159	158	797	
Yıllık Gerçeğe Uygun Değer Kullanımı (%)	%1,87	%1,24	%2,52	%1,89	%0,63	%97,19	

Tablo 7’ deki veriler, 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra maddi olmayan duran varlıkları bulunan 797 işletme üzerinden elde edilmiştir. Bu tabloya göre maddi olmayan duran varlıklarında diğer yıllara göre en fazla gerçeğe uygun değer yöntemi kullanımının %2,52 ile 2015 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca incelenen imalat sektöründeki işletmelerde bu varlık türünün bulunma oranı $(797/820*100)$ %97,19 iken, maddi olmayan duran varlıkların bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı $(13/797*100)$ %1,63 olarak bulunmaktadır. Bu kullanım sayısı dışında kalan işletmelerin maddi olmayan duran varlıklarını maliyet yöntemi ile değerledikleri görülmektedir. 2008 yılında yapılan çalışmada ise Borsa İstanbul’da işlem gören 30 işletme incelenmiş ve hiçbirinin maddi olmayan duran varlıklar için gerçeğe uygun değer yöntemini uygulamadıkları tespit edilmiştir (Türel, 2009: 89). Buna göre bu varlık türü için 2008 yılından bu yana gerçeğe uygun değer yönteminin çok düşük bir seviye de olsa uygulandığı söylenebilir.

Grafik 8. Maddi Olmayan Duran Varlıklarda Gerçeğe Uygun Değerin Yıllar İtibariyle Kullanımı (%)

Grafik 8’de ise maddi olmayan duran varlıklarda gerçeğe uygun değerın yıllar itibariyle kullanım oranlarına görsel olarak yer verilmiştir. Buna göre 2013 yılından 2014 yılına geçerken gerçeğe uygun değer kullanım oranında düşüş yaşandığı, 2014 yılından sonra tekrar artışa geçmesine rağmen 2015 yılından sonra kullanım oranındaki düşüşün 2017 yılına kadar devam ettiği görülmektedir.

g. Yatırım amaçlı gayrimenkuller

TMS 40 standardının tanımına göre yatırım amaçlı gayrimenkuller, kira geliri veyahut değer artış kazancı veya her ikisini de birlikte elde etmek için sahibi ya da finansal kiralama sözleşmesine göre kiracı tarafından elde tutulan gayrimenkuller (arsa ya da bina veya binanın bir kısmı ya da her ikisi)dir (TMS 40, paragraf: 5).

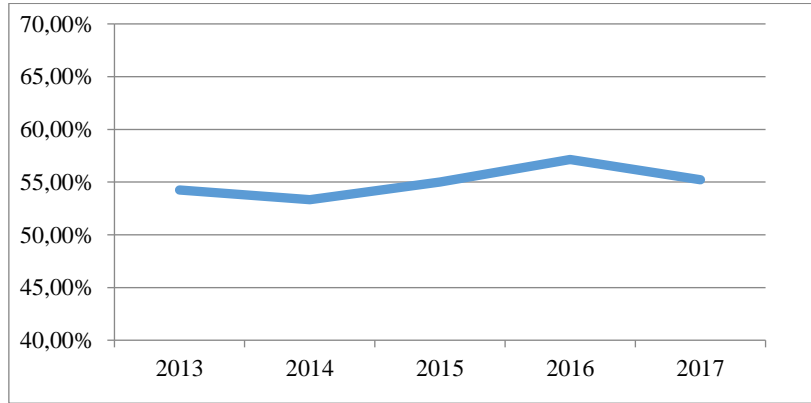
İşletme, yatırım amaçlı gayrimenkul maliyetlerini, ilgili maliyetler oluştuğu anda değerlendirir. Yatırım amaçlı gayrimenkullerin ilk muhasebeleştirilmesi, işlem maliyetlerinin de dâhil edildiği maliyet bedeli ile ölçülmektedir. Başlangıçta maliyet ile ölçülen yatırım amaçlı gayrimenkuller için muhasebeleştirilme sonrasında iki seçenek sunulmaktadır (TMS 40, paragraf: 20). İşletme bu gayrimenkullerini ya maliyet yöntemiyle değerlemeye devam eder ya da gerçeğe uygun değer yöntemiyle değerlemeyi kullanır. Kullandığı yöntemle bağlı kalmadan diğer yatırım amaçlı gayrimenkullerin tamamında gerçeğe uygun değer ya da maliyet yöntemini uygulayabilir (TMS 40, paragraf: 32A).

Bu açıklamalar çerçevesinde finansal tablo ve dipnotlardan elde edilen verilere göre yatırım amaçlı gayrimenkulleri bulunan işletmelerin gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi yıllar bazında aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 8. Yatırım Amaçlı Gayrimenkullerde Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl/Yıllar
Yatırım Amaçlı Gayrimenkullerde GUD Kullanımı	32	32	33	36	37	820	2016
Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	59	60	60	63	67	309	
Yıllık Gerçeğe Uygun Değer Kullanımı (%)	%54,24	%53,33	%55	%57,14	%55,22	%37,68	

Tablo 8’deki veriler, 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra yatırım amaçlı gayrimenkulleri bulunan 309 işletme üzerinden elde edilmiştir. Bu tabloya göre işletmelerin yatırım amaçlı gayrimenkuller için uyguladıkları gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi en fazla %57,14 ile 2016 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Buna karşın bu varlık türünde gerçeğe uygun değer kullanım düzeyindeki en düşük kullanım ise %53,33 ile 2014 yılında gerçekleşmiştir. Ayrıca incelenen imalat sektöründeki işletmelerde bu varlık türünün bulunma oranı $(309/820*100)$ %37,68 iken, yatırım amaçlı gayrimenkullerin bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı $(170/309*100)$ %55,02 olarak bulunmaktadır. Bu kullanım sayısı dışında kalan işletmelerin yatırım amaçlı gayrimenkullerini maliyet yöntemi ile değerledikleri görülmektedir. Ayrıca incelenen imalat sektöründeki 24 işletmenin beş yıl boyunca yatırım amaçlı gayrimenkullerinde gerçeğe uygun değer yöntemini kullandığı tespit edilmiştir. 2008 yılında yapılan çalışmada ise Borsa İstanbul’da işlem gören 30 işletme incelenmiş, bunlardan 11 işletmenin(%37) yatırım amaçlı gayrimenkuller için gerçeğe uygun değer yöntemini tercih ettikleri tespit edilmiştir (Türel, 2009: 89). Buna göre bu varlık türü için 2008 yılından bu yana gerçeğe uygun değer yönteminin uygulanma düzeyinin arttığı söylenebilir.

Grafik 9. Yatırım Amaçlı Gayrimenkullerde Gerçeğe Uygun Değerin Yıllar İtibariyle Kullanımı (%)

Grafik 9’da ise yatırım amaçlı gayrimenkullerde gerçeğe uygun değerın yıllar itibariyle kullanım oranlarına görsel olarak yer verilmiştir. Buna göre 2013 yılından 2014 yılına geçerken gerçeğe uygun değer kullanım oranında küçük bir düşüş yaşandığı, 2014 yılından 2016 yılına kadar ise sürekli bir artış olmasına rağmen 2017 yılında tekrar bir düşüş olduğu görülmektedir.

h. Canlı varlıklar

Yaşayan bitki ya da hayvanlar canlı varlık olarak nitelendirilmektedir. Taşıyıcı bitkilerde yetişen ürünler canlı varlık kapsamındadır (TMS 41, paragraf: 5). İlk muhasebeleştirilmede ve her raporlama dönemi sonrasında canlı varlıklar, gerçeğe uygun değerın güvenilir bir biçimde ölçülemediği durumlar dışında, satış maliyetleri düşülmüş gerçeğe uygun değer ile ölçülür (TMS 41, paragraf: 12). İşletmedeki canlı varlıklardan meydana gelen tarımsal ürünler ise yine, hasat anında, satış maliyetleri düşülmüş gerçeğe uygun değer ile ölçülmektedir (TMS 41, paragraf: 13).

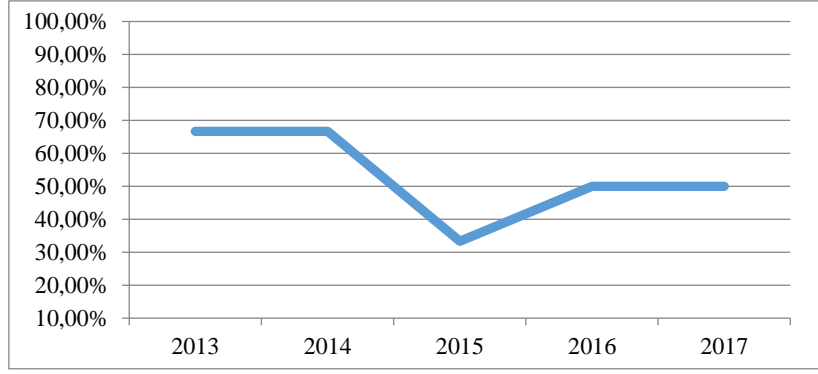
Canlı varlıklara ilişkin kote edilmiş piyasa fiyatı bulunmayan ve gerçeğe uygun değer ile ilgili alternatif ölçümlerin güvenilir olmayacağı açık bir şekilde anlaşılması durumunda canlı varlıklar, birikmiş amortisman ile birikmiş değer düşüklüğü karşılıkları düşüldükten sonraki maliyet değeriyle ölçülür (TMS 41, paragraf: 30).

Bu açıklamalar çerçevesinde finansal tablo ve dipnotlardan elde edilen verilere canlı varlıkları bulunan işletmelerin gerçeğe uygun değer kullanım düzeyi yıllar bazında aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 9. Canlı Varlıklarda Gerçeğe Uygun Değerin Kullanım Düzeyi

	2013	2014	2015	2016	2017	5 Yıllık İşletme Sayısı	En Çok Kullanılan Yıl/Yıllar
Canlı Varlıklarda GUD Kullanımı	2	2	1	2	2	820	2013 ve 2014
Varlığın Bulunduğu İşletme Sayısı	3	3	3	4	4	17	
Yıllık Gerçeğe Uygun Değer Kullanımı (%)	%66,67	%66,67	%33,33	%50	%50	%2,07	

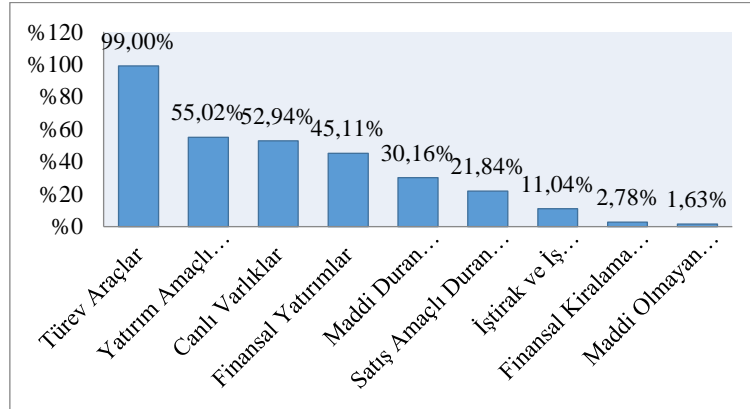
Tablo 9'daki veriler, 820(164*5) işletme verisi incelendikten sonra canlı varlıkları bulunan 17 işletme üzerinden elde edilmiştir. Bu tabloya göre incelenen imalat işletmelerinde bu tür varlık türünün bulunma oranı $(17/820*100)$ %2,07 iken, canlı varlıkların bulunduğu işletmelerdeki gerçeğe uygun değer kullanım oranı $(9/17*100)$ %52,94 olarak bulunmaktadır. 2008 yılında yapılan çalışmada ise Borsa İstanbul'da işlem gören ve canlı varlığı bulunan 4 işletme incelenmiş, bunlardan hiçbirinin canlı varlıklar için gerçeğe uygun değer yöntemini uygulamadıkları tespit edilmiştir (Türel, 2009: 90). Ancak 2013 yılında TFRS 13 standardının yayınlanmasıyla bazı durumlar dışında canlı varlıklar için gerçeğe uygun değer yönteminin kullanılması gerekliliğinden dolayı bu yıldan itibaren bu varlık türü için gerçeğe uygun değer yönteminin uygulanma düzeyinin arttığı söylenebilir. Analizdeki en düşük varlık sayısının canlı varlıklarda görülmesinin nedeni ise analiz kapsamında incelenen imalat sektöründeki işletmelerin çok az bir kısmının canlı varlıklar alanında faaliyet göstermesi ve faaliyet gösteren bu işletmelerin de bir kısmının canlı varlığını maliyet değeriyle ölçmesindedir.

Grafik 10. Canlı Varlıklarda Gerçeğe Uygun Değerin Yıllar İtibariyle Kullanımı (%)

Grafik 10’da ise canlı varlıklarda gerçeğe uygun değerın yıllar itibariyle kullanım oranlarına görsel olarak yer verilmiştir. Bu grafiğe göre 2013 ve 2014 yıllarında gerçeğe uygun değer kullanım oranı aynı düzeyde devam ederken, 2015 yılında gerçeğe uygun değer kullanan bir işletmenin değerlendirme yöntemini değiştirmesinden dolayı bir düşüş olduğu görülmekte ve 2016 yılında tekrar bir artış göstererek 2017 yılını da aynı düzeyde tamamladığı görülmektedir.

I.VII. Analiz Sonucunda Elde Edilen Diğer Veriler

Grafik 11. Varlık Bazında Gerçeğe Uygun Değer Kullanım Oranları

Grafik 11’deki değerler, her varlık için ilgili varlığın bulunduğu işletme sayısı kadar işletme verisiyle oluşturulmuştur. Buna göre türev araçları bulunan 201 adet işletme verisiyle oluşturulan işletmelerin %99’u varlıklarını gerçeğe uygun değer ile değerlemişlerdir. Ardından yatırım amaçlı gayrimenkulleri bulunan 309 adet işletme verisiyle oluşturulan işletmelerin %55,02’si gerçeğe uygun değer yöntemini tercih etmişlerdir. Grafikteki diğer varlıklar olan Finansal Yatırımlar 470, Canlı Varlıklar 17, Maddi Duran Varlıklar 819, Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar 87, İştirak ve İş Ortaklıkları 308, Finansal Kiralama İşlemleri 252 ve Maddi Olmayan Duran Varlıklar 797 işletme verisi üzerinden elde edilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, ülkemizdeki işletmelerin finansal raporlamada bir varlığın ya da borcun muhasebeleştirilmesinde gerçeğe uygun değeri, maliyet yöntemine veya diğer değerlendirme yöntemlerine göre ne düzeyde kullandıklarının belirlenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmada Borsa İstanbul'da imalat sektöründe faaliyet gösteren 164 işletmenin 2013-2017 mali verileri Kamu Aydınlatma Platformu'nun internet adresinden yararlanılarak elde edilmiştir. Çalışmada analiz yapılmadan önce her bir imalat işletmesine ait 9 varlık türü bulunmakla birlikte her bir varlığın beş yıllık verileri incelenerek bu varlık türlerinde gerçeğe uygun değer yönteminin kullanılıp kullanılmadığı tespit edilmiştir. Bu varlık türleri; Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar, Finansal Yatırımlar, Türev Araçlar, Finansal Kiralama İşlemleri, Maddi Duran Varlıklar, Maddi Olmayan Duran Varlıklar, İştirak ve İş Ortaklıkları, Yatırım Amaçlı Gayrimenkuller ve Canlı Varlıklar'dır.

Yapılan araştırma sonucunda, analizdeki işletme- yıl verilerine göre beş yıl boyunca ilgili varlığın değerlemesinde gerçeğe uygun değer yönteminin en fazla tercih edildiği varlık türleri sırasıyla türev araçlar, yatırım amaçlı gayrimenkuller, canlı varlıklar ve son olarak da finansal yatırımlar şeklinde tespit edilmiştir.

Ayrıca bu çalışma ile daha önce üzerinde çok fazla araştırma yapılmayan varlıklar(satış amaçlı elde tutulan varlıklar, finansal varlıklar, finansal kiralama işlemleri ve iştirak ve iş ortaklıkları) için gerçeğe uygun değer yönteminin tercih edilme düzeyleri incelenmiş olup bu alandaki çalışma genişletilerek literatüre katkı sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akbaba, A. N. B. (2015). Canlı varlıkların değerlendirilmesi, muhasebeleştirilmesi ve raporlanması: Borsa İstanbul'da (BIST) kayıtlı tarım, orman ve balıkçılık alanında faaliyet gösteren işletmelerde analiz, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 82–106.
- Akpınar, A. (2021). Maddi duran varlıklarda ve yatırım amaçlı gayrimenkullerde muhasebeleştirme ve değerlendirme-BIST 100 endeksindeki firmaların yeniden değerlemeye ilişkin uygulamaları. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(24), 354–374.
- Arsoy, P. A. (2012). Muhasebe standartlarında ölçüm süreci ve ölçüm esasları. *Bursa Bilanço Dergisi*, 140, 5–21. <http://www.bilancodergisi.com/dergi/?sayi=140>
- Busso, D. (2014). Does IFRS 13 improve the disclosure of the fair value measurement? an empirical analysis of the real estate sector in europe, *GSTF Journal on Business Review (GBR)*, 3(4).
- Cebeci, Y. (2019). *Finansal raporlamada TFRS 13 gerçeğe uygun değer ölçümü standardının uygulanması ve Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerde gerçeğe uygun değer hiyerarşisinin kullanımı üzerine bir araştırma* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çetinkaya, N. (2017). Yatırım amaçlı gayrimenkullerin değerlendirilmesinde gerçeğe uygun değer tespiti ve Türkiye'deki uygulamaların değerlendirilmesi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 2(4), 69–83.
- Koçyiğit, Ç. S. (2013). İMKB'de işlem gören şirketlerde finansal tablo dipnotlarında açıklanan muhasebe politikalarının TMS 40 (Yatırım Amaçlı Gayrimenkuller Standardı) açısından değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 254–272.
- Merdane, F. E. (2019). *TMS/IFRS'ye göre maddi duran varlıkların muhasebeleştirilmesi ve değerlendirme işlemleri: BİST'te işlem gören imalat sanayi firmaları üzerine bir araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay.
- Ozbay, D. (2021). Fair value hierarchy in valuation of investment properties: Content analysis in Borsa İstanbul. *PressAcademia Procedia (PAP)*, 14, 92–96.
- Sarı, H. (2011). *Türkiye muhasebe standartları ve Türkiye finansal raporlama standartlarında varlıkların dönem sonu işlemleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

- Sundgren, S., Mäki J., & Lopez, A. S. (2013). Cross-country differences in disclosure quality: A study of fair value disclosures by european real estate companies. *Documents de Treball, Universitat Autònoma de Barcelona*.
- Taplin, R., Yuan W., & Brown, A. (2014). The use of fair value and historical cost accounting for investment properties in China. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 8(1), 101–113.
- Tkachuk, V. N. (2019). Historical cost and fair value: Advantages, disadvantages, application. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(1), 178–179.
- Tokay, S., & Deran, A. H. (2008). Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları'nda değerlendirme ölçüleri. *Mali Çözüm Dergisi*, 90, 12–18.
- Türel, A. (2009). *Gerçeğe uygun değer ile raporlama: Ülkemizde algılanması ve uygulanması*. (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TFRS 5 Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıklar ve Durdurulan Faaliyetler Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022
- TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022
- TFRS 13 Gerçeğe Uygun Değer Ölçümü Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022
- TMS 16 Maddi Duran Varlıklar Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022
- TMS 17 Kiralama İşlemleri Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022
- TMS 28 İştiraklerdeki ve İş Ortaklıklarındaki Yatırımlar Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022
- TMS 38 Maddi Olmayan Duran Varlıklar Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022
- TMS 40 Yatırım Amaçlı Gayrimenkuller Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022
- TMS 41 Tarımsal Faaliyetler Standardı. Erişim adresi: www.kgk.gov.tr Erişim tarihi: 15.01.2022

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : :Yazarlar, çalışmanın yazımına eşit katkı koymuştur.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that they strictly followed ethical rules in all processes of the study. In case of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : All of the authors equally contributed to the writing of the study.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

REEL DÖVİZ KURU DEĞİŞİMLERİNİN FIRMA VE SEKTÖR İHRACAT PERFORMANSINA ETKİSİ¹

Rüstem YANAR²
Esra MARANGOZ³

Öz

Döviz kurları bir ülkenin dış ticaretinde ihracat ve ithalat fiyatlarını doğrudan etkilediği için önemli bir rol oynar. Teorik olarak kurlardaki artış (ulusal paranın değer kaybetmesi) ihraç edilen malların fiyatını düşürerek ihracat miktarını artırır. Bu çalışmanın amacı reel döviz kuru değişimlerinin Türkiye'deki üretici ihracatçı firmaların ihracat performansı üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Bu amaçla Türkiye ekonomisinde en çok ihracat yapan 100 üretici firmanın 2004-2020 dönemi için, bu firmalara ait yıllık ihracat verileri kullanılarak, reel efektif döviz kuru ve ihracat ilişkisi analiz edilmiştir. Ayrıca dış talep göstergesi olarak kabul edilen en çok ihracat yapılan ülkelerin büyüme rakamları modele dahil edilerek panel GMM tahmincisi kullanılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulgular reel efektif döviz kurunda meydana gelen azalışın (Türk lirasının değer kaybetmesi) ihracatı artırdığını ortaya koymuştur. Aynı şekilde ekonomik büyüme değişkenlerinde meydana gelen artışın ihracatı artırdığı saptanmıştır. Çalışmada daha sonra 100 firma faaliyet gösterdiği sektöre göre en çok ihracat yapılan 5 farklı sektör şeklinde sınıflandırılarak reel efektif döviz kurunun sektörel bazlı ihracat etkisi test edilmiştir. Sektör bazlı analizden elde edilen bulgular ise şu şekildedir; reel efektif döviz kurunun düşmesi, otomotiv, demir çelik, tekstil ve elektrik-makine sektörlerinde ihracatı artırırken, gıda sektöründe istatistiksel olarak anlamsız bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Reel Efektif Döviz Kuru, İhracat, Firma İhracatı, Sektörel İhracat, Panel GMM.

JEL Sınıflandırması : F14, F31.

¹ Bu çalışma Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Rüstem YANAR danışmanlığında Esra Marangoz tarafından "Reel Döviz Kurundaki Değişimlerin Sektörel İhracat Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği" başlığı ile tamamlanarak 02.08.2021 tarihinde savunulan yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, yanar@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4874-5891.

³ Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, e.marangoz27@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7382-9969.

Atıf/Citation (APA 6):

Yanar, R., & Marangoz, E. (2022). Reel döviz kuru değişimlerinin firma ve sektör ihracat performansına etkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 898–912. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1089288>.

THE EFFECT OF REAL EXCHANGE RATES CHANGE ON FIRM AND SECTOR EXPORT PERFORMANCE

Abstract

The exchange rates play an essential role in a countries external trade because they directly affect export and import prices. Theoretically, an increase in the exchange rates(deprectication of national currency) reduces the the export price and increases export quantity. lThe aim of this study is to investigate the effect of real exchange rate on export. For this purpose, , The annual export data of the top manufacturing exporter companies for the period 2004-2020 were analzed with the panel GMM estimatorç. The findings obtained from the econometric analysis show that the decrease in the real exchange rate(depreciatoin of Turkish Lira) increases firms' exports. In addition 100 companies were classified as 5 different sectors with the most exports according to the sector in which they operate and the sectoral export effect of the real exchange rate was tested. As a result of the findings, while the decrease in the real effective exchange rate causes a increase in the exports of the automotive, iron and steel, Textile, electricity and machinery sectors in line with the theoretical expectation, for food sector there is a statistically insignificat relationship

Keywords : Real Effective Exchange Rate, Export, Firm Export, Sectoral Export, Panel GMM.

JEL Classification : F14, F31.

GİRİŞ

Türkiye ekonomisinde 2021 yılının son aylarında yaşanan döviz kurlarındaki yükseliş, uluslararası iktisat literatüründe en çok çalışılan konulardan birisi olan ihracat ve döviz kuru ilişkisini tekrar gündeme getirmiştir. Türk lirasındaki değer kaybı ile cari açığın kapatılması hedeflenmektedir. Ulusal paranın değer kaybetmesi ile ihraç mallarının yurtdışında görel olarak ucuzlamasının ve ithal edilen malların daha pahalı hale gelmesinin dış ticaret açığını kapatacağı beklenmektedir. Bu süreçte önemli olan unsur ithal ve ihraç mallarının fiyat esnekliğidir. Literatürde Marshall-Lerner koşulu olarak bilinen kur değişimlerinin dış ticaret açıkları üzerine pozitif etki edebilmesi için ihraç ve ithal malların fiyat esnekliklerinin toplamının birden büyük olması gerekliliğidir. Malların fiyat esnekliklerinin yüksek olması, ulusal paranın değer kaybetmesinin dış ticarete beklenen etkisini hızlandırırken esnekliklerin düşük olması bu etkinin düşük olması ile sonuçlanacaktır. Bu durum neticesinde döviz kuru artışı ile dış ticaret haddinde azalma (ihraç edilen malların fiyatlarında görel bir azalma) ve ihracat hacminde ise artış yaşanması beklenir (Bredin, Fountas, Murphy, 2003; Ng, Har, Tan, 2008; Karakaş, 2015). Ayrıca esnekliklerin kısa dönemde düşük olması nedeni ile bu etkinin uzun dönemde gerçekleşmesi, uluslararası iktisat literatüründe J Etkisi olarak bilinir.

Döviz kurlarının düzeyi kadar, döviz kurlarındaki istikrarsızlıklar da piyasalar üzerinde oldukça etkilidir. Sürekli dalgalanan döviz kuru ülkede döviz piyasasını etkilemekle kalmaz aynı zamanda ülkenin dış ticaret hacmi üzerinde önemli etkiler yaratır. Döviz kuru dalgalanmalarını ve bununla beraber dış ülkeler ile yapılan mal ve hizmet alışveriş miktarını da dengede tutmak oldukça önemlidir. İhracatçı firmalar büyüyebilmek ve istenilen düzeyde üretim gerçekleştirebilmek için istikrarlı kur dalgalanmaları ister. Çünkü döviz kurunda meydana gelen ani dalgalanmalar firmalar açısından belirsizliğe yol açmaktadır. Aniden yükselen döviz kuru girdi olarak dışa bağımlı üretim gerçekleştiren firmaların maliyetini ve dolaylı olarak fiyatlarını artırır. Buna karşın değer kaybeden ulusal para neticesinde yabancılar gözünde ucuzlayan ürünlere talep artar. İhracat yapan firmaların artan talep karşısında bunu avantaja dönüştürmeleri ve daha çok üretim yaparak talebi karşılamaları beklenir. Firmaların, ölçek ekonomileri kapsamında artan üretim düzeyinde daha düşük maliyetle üretim yapmaları hem verimliliği artırır hem de firma performansını artırır.

Döviz kuru ve dış ticaret ilişkisi uluslararası iktisat literatüründe en sık çalışılan konulardan biri olmuştur. Bu konuda yapılan çalışmalar, genellikle ülkenin toplam ihracat ve/veya ithalatının döviz kuru düzeyindeki değişmelere etkisini analiz etmiştir. Döviz kuru değişimlerinin firma ihracat performansı üzerindeki etkisi konusunda çalışmalar bulunmaktadır. Döviz kurlarındaki değişimlerin, firmaların ihracat performansı üzerindeki etkisi üç kanalla gerçekleşmektedir (Toraganlı & Yalçın, 2016: 3). Birinci etki; ulusal paranın değer kaybetmesi sonucunda, ihraç malları daha ucuz hale gelerek dış talebi, dolayısıyla firmanın ihracatını arttırmasıdır. İkinci etki; kur artışlarının, ihraç edilen mallarda kullanılan ithal girdilerin fiyatlarındaki değişmedir. Ulusal paranın değer kaybı, ithal edilen malları daha pahalı hale getirerek üretim maliyetlerinde artışa yol açabilir. Üçüncü mekanizma ise firmaların döviz cinsinden borçlarının kur artışları ile birlikte artmasıdır. Bu doğrultuda, döviz kuru değişimlerinde ilk mekanizma ihracatı pozitif yönde etkilerken ikinci ve üçüncü mekanizma bu etkiyi sınırlandırmaktadır.

Literatürde döviz kuru değişimlerinin ihracat, ithalat etkisi, dış ticaret etkisi, enflasyon etkisi, ödemeler bilançosu gibi birçok temel ekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini konu alan çok sayıda çalışma mevcuttur (Viaene & De Vries, 1992; Yamak & Korkmaz, 2005; Rodrik, 2008, Madesha, Chidoko, Zivanomoyo, 2013). Bu çalışmada döviz kurundaki değişimlerin ihracat üzerine etkileri ele alınacaktır. Döviz kurundaki değişikliklerin dış ticaret üzerinde bilinen en belirgin etkisi fiyat etkisidir. Çünkü fiyattaki dalgalanmalar farklı kanallarla ihracat ve ithalat üzerinde etki yapar. Ülkede döviz kuru arttıkça, yani ulusal para değer kaybettikçe beklenen etki ithalatın azalıp ihracatın artacağıdır. Fakat döviz kurundaki dalgalanmalar farklı kanallar aracılığıyla ihracat ve ithalat üzerinde beklenmedik etkiler de yaratabilir. Döviz kuru artışı ile beraber üretimde kullanılan ara mal ve ham madde ithalatında meydana gelen maliyet artışı fiyatları etkiler.

Döviz kuru dışında firma ihracatını belirleyen çok sayıda faktör bulunmaktadır. Firma özellikleri (Christensen, Da Rocha, Gertner, 1987), firma büyüklüğü (Wagner, 1995; Mittelstaedt, Harben, Ward, 2003; Aydiner, 2016; İltar, 1999), pazarlama stratejisi (Yücel, 2019), firma ve çevre özellikleri (Perçin, 2005), sektör farklılığı (Torlak, Veysel ve Özdemir, 2007), verimlilik oranları, ürün farklılıkları, firma bilançosu (Dholakia & Kapur, 2004), verimlilik, işletme özellikleri, işletme sektörü, ürün kalitesi, sipariş teslim süresi, teknoloji ve Ar-Ge, satış sonrası hizmet, çevresel faktörler, ihracat yöneticisinin özellikleri, ürün özellikleri, zevk ve tercihler (Doğan, Marangoz, Topoyan, 2003, Atabay, 2004; Perçin, 2005) literatürde en çok ele alınan faktörlerdir. Bunun yanı sıra enflasyon (Huang, Zhang, Zhao, Varum, 2008), ülkelerin büyüme oranları (Düzgün & Taşçı, 2014; Mehrara & Firouzjaee, 2011; Zestos & Tao, 2002; Tyler, 1981), ekonomik dalgalanmalar gibi dışsal faktörler de ihracatı etkileyebilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, döviz kurlarındaki değişimlerin firmaların ihracat performansını nasıl etkilediğinin açıklanmasıdır. Bu doğrultuda, Türkiye’de en çok ihracat yapan 100 üretici ihracatçı firmanın 2004-2020 yılları arasındaki yıllık ihracat verilerini kullanılarak kur değişimlerinin, firmaların ihracat performansı üzerindeki etkileri analiz edilecektir. Bu amaçla çalışmada ilk olarak 2004-2020 arası dönemi kapsayan Türkiye’de farklı sektörde faaliyet gösteren 100 üretici firmaya ait 17 yıllık ihracat rakamları, reel efektif döviz kuru ve Türkiye’nin en çok ihracat yaptığı 33 ülkeye ait büyüme rakamları ortalaması kullanılarak döviz kuru ihracat etkisi incelenecektir. Daha sonra kur değişimlerinin en çok hangi sektörü etkilediğinin analiz edilmesi açısından çalışmaya konu olan 100 firma sektörlere ayrılarak, döviz kuru ve ihracat ilişkisi sektör bazlı incelenecektir. Bu sektörler Otomotiv, Demir Çelik, Gıda, Tekstil, Elektrik ve Makine olmak üzere 5 sektör olarak sınıflandırılmıştır.

Devam eden bölümde, döviz kuru ve dış ticaret ilişkisini inceleyen ampirik analizlere ilişkin bir literatür taraması yapılacak daha sonraki bölümde ise firma düzeyinde ihracat miktarının döviz kuruna vermiş olduğu tepkiyi ölçmek amacı ile GMM analizi yapılacaktır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular ve politika önerileri ele alınacaktır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

Döviz kurunun ihracat üzerindeki etkisini analiz eden çok sayıda çalışma mevcut olmakla birlikte, bulgular konusunda fikir birliğinden bahsetmek güçtür. Örneğin Abrams (1980) çalışmasında kur dalgalanmalarının ticareti olumsuz etkilediği sonucuna ulaşırken, Menon (1992) kur dalgalanmalarının etkisinin sektörler itibarıyla değişiklik gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Döviz kuru ve dış ticaret ilişkisini ele alan çalışmalar genel olarak iki gruba ayrılabilir. Birinci gruptaki çalışmalar daha çok döviz kuru oynaklığının dış ticaret üzerindeki etkisi üzerinde odaklanırken, diğer gruptaki çalışmalar ise nominal/reel döviz kuru düzeyinin ticaret hacmi üzerindeki etkisi üzerine odaklanılmışlardır.

Döviz kuru oynaklığını ele alan çalışmalar, kısa dönemde döviz kuru hareketlerinin dış ticaret üzerindeki etkisine odaklanırken bu çalışmaların büyük bir kısmında kur oynaklığının artmasının dış ticareti azaltıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Abrams, 1980; Kenen & Rodrik, 1986; Bailey, Tavlas, Ulan, 1987; Arize, 1995; Doğanlar, 2002; Bredin, Fountas, Murphy, 2003; Baak, Mahmood, Vixathap, 2007; Cheung & Sengupta, 2013). Çok az sayıdaki çalışmada ise kurdaki oynaklığın ihracat üzerinde etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Boug & Fagereng, 2010; Lee & Masih, 2018; Buguk, Isik, Dellal, Allen, 2003). Ancak Kasman ve Kasman (2005) ve Kılıç ve Yıldırım (2015) çalışmalarında kur oynaklığının ihracat hacmini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Döviz kuru düzeyinin özellikle reel döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisini ele alan ikinci grup çalışmalarda ise ülke ve döneme göre farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Kemal ve Kadir (2005) tarafından yapılan çalışmada Pakistan için döviz kurundaki değişimlerin ihracat ve ithalatı ne yönde etkilediği araştırılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre uzun dönemde döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasında bir ilişkinin var olduğu ve bu ilişkinin döviz kuru ile ihracat arasında negatif yönlü, döviz kuru ile ithalat arasında pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Dekle ve Ryoo (2007) Japonya’da toplam imalat ihracatın %90’ını kapsayan 14 endüstri için firma düzeyinde döviz kuru ve ihracat ilişkisini test etmiş sonuç olarak ihracat hacminin döviz kurlarındaki değişikliklerden güçlü bir şekilde etkilendiğini ortaya koymuşlardır.

Türkiye’de döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin varlığını test etmek amacıyla Aktaş (2012) bir çalışma yapmıştır. Bu değişkenler arasındaki ilişkinin varlığının araştırılması için ilk olarak birim kök testi, eş bütünleşme testi ve daha sonra VAR tekniği analizi kullanılmıştır. Çalışma 1989:1-2008:4 dönemine ait üç aylık veriler kullanılarak test edilmiştir. Ayrıca etki-tepki fonksiyonlarına göre, reel döviz kurundaki şoklara karşı ithalat ve ihracat değişkenlerinin etkilenmedikleri tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışma sonucunda özetle reel döviz kurundaki değişmelerin ihracat ve ithalat üzerinde etkili olmadığı tespit edilmiştir.

Döviz kuru oynaklığının Türkiye’nin ihracatı üzerindeki etkisini ele alan diğer çalışma Nazlıoğlu (2013)’na aittir. Çalışmada 1980-2009 dönemine ait Türkiye’nin en büyük 20 ihracat sektöründen 20 büyük ticaret ortağına kadar olan veriler kullanılarak panel eş bütünleşme analizi yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre döviz kuru oynaklığının Türkiye ihracatı üzerindeki etkisi sektörlere göre farklılık göstermekte, ayrıca Türkiye Türk lirasında meydana gelen değer kaybından faydalandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Doğru ve Uysal (2013) Türkiye için yapmış oldukları çalışmada reel döviz kurundaki değişimin ihracat üzerindeki etkisinin düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Efektif kur %1 arttığında, reel ihracat %0,04 azalmakta olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yıldız ve Özdamar (2014) ise döviz kurlarının sektörel dış ticaret üzerinde etkili bir faktör olduğunu vurgulamıştır. Karataş (2015) ise Tarımsal ürün ihracatı ve reel döviz kuru ilişkisini ele aldıkları çalışmada, reel efektif döviz kurundaki artışın, tarımsal ürün ihracatını ve ithalatını arttırdığı sonucunda ulaşılmışlardır. Bu çalışmada artışın ithalat üzerindeki etkisi ihracat üzerindeki etkisinden daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Adam, Rosnawintang, Nusantara ve Muthalib (2017) Endonezya için 2001-2015 dönemi için aylık verilere kullanarak yaptıkları çalışmada, uzun dönemde döviz kurundaki %1'lik artış ihracatta %0.24'lük düşüğe neden olur sonucuna ulaşmışlardır.

Ahmad, Qasim ve Chani (2017) Pakistan'ın 1970 2015 dönemine ait yıllık verilerini kullanarak Otomatik Regresif Dağılım gecikmesi (ARDL) yöntemi ile yapmış oldukları çalışmada Pakistan ihracatı üzerinde olumsuz ama önemsiz bir etkiye sahip olduğunu, Dünya gelirinin ihracatı da olumlu ve önemli şekilde etkilediğini göstermektedir.

Bhattacharyya ve Rit (2018) Döviz kurunun Hindistan üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmada 1996-2014 yıllarına ait çeyreklik verileri kullanmıştır. Elde edilen bulgular nominal döviz kuru ile ihracatı arasında doğrudan bir ilişkinin bulunmadığını göstermektedir. Ancak Nispi fiyat oranı ve ihracat arasında bir ilişki vardır. Uzun dönemde fiyatlar nominal kurdan etkilenmektedir. Döviz kuru değişkeninin ihracat üzerinde dolaylı etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yaman (2018) 2005 2015 yıllarına ait verileri kullanarak Türkiye'de Döviz kuru ve dış ticaret ilişkisini analiz etmiştir ve döviz kurundaki %1'lik artış ihracatı %0.23 oranında arttırırken, ithalatı %0.38 azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bozdan, Özenci ve Keskin Benli (2018) ise Türkiye için Ocak 2010-Ekim 2017 döneminde aylık verileri kullanarak yaptıkları çalışmada döviz kurunda meydana gelen değişimler kısa dönemde ithalat ve ihracat üzerinde herhangi bir etkiye neden olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Uslu (2018) ise 2005:6-2017:12 dönemi için Türkiye'de reel döviz kuru-ihracat değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu saptamıştır. Yaman (2018)'ın 2005- 2015 yıllık verileri kullanarak yaptığı çalışmada ise döviz kurundaki %1 birimlik artışın ihracatı %0.23 oranında arttırdığı, ithalatı ise %0.38 azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Thuy ve Thuy (2019) yaptıkları çalışmada döviz kuru değişimlerinin Vietnam ihracatı üzerindeki etkisi incelemiştir. Bu değişkenler arasındaki ilişki 2000-2014 yıllarına ait çeyreklik veriler kullanarak ekonometrik yöntemlerle test edilmiştir. Sonuç olarak döviz kurundaki değişimlerin hem uzun dönemde hem de kısa ihracatı olumsuz etkilediği, ayrıca döviz kurundaki %1 birimlik artış, ihracat hacmini yaklaşık %0.11 birim oranında düşürdüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Bilgin (2020) çalışmasında döviz kurunda meydana gelen değişimlerin Türkiye imalat sanayinin sektörel ihracatı üzerindeki etkisini kısa ve uzun dönem katsayılarını içeren NARDL yöntemi ile test etmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular ışığında gıda ürünleri imalatı, giyim eşyası imalatı ve ana metal imalatı sektörlerinde ulusal paranın değer kazanması, artan ihracat fiyatları nedeniyle bu sektörlerin ihracatında düşüğe yol açarken kauçuk plastik ürünler, kimyasallar, mobilya imalat sektörlerinde ulusal paranın değer kazanması bu sektörlerin ihracatının artmasına neden olmaktadır sonucuna ulaşılmıştır.

Son yıllarda yapılan önemli çalışma Dinçer (2021) tarafından kaleme alınmıştır. 23 sektör için firma ölçekleri dikkate alınarak 2006-2018 dönemini kapsayan verilerle analiz eden çalışmada ihracatın temel belirleyicilerinin ortaya konması için makro ve mikro faktörler kullanılmıştır. En küçük kareler ve Sistem GMM yöntemi kullanılan analiz sonucunda dış talepte meydana gelen artışın ihracatı olumlu etkilerken, reel döviz kurudaki artış (ulusal paranın değer kazanması) ihracat performansının negatif yönde etkilediği ortaya koymuştur.

Akdoğan, Bağır ve Torun (2021) döviz kuru ihracat ilişkisini test etmek için ele aldıkları çalışmada 2006-2018 dönemine ait verileri kullanmıştır. Verileri Türkiye Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yürütülen Girişimci Bilgi Sistemi'nden almış olup firma düzeyinde analiz yapmışlardır. Döviz kurundaki değişim sonucu değer kaybeden para birimi emek yoğun firma ihracatını diğer firmaların ihracatından daha fazla arttırmaktadır.

II. MODEL, VERİ VE YÖNTEM

Çalışmada reel efektif döviz kurunun ihracat üzerindeki etkisi firma bazlı olarak incelenecektir. Bu amaçla 2004-2020 dönemini kapsayan Türkiye’de en çok ihracat yapan 100 üretici firmaya ait ihracat verileri, reel efektif döviz kuru ve yurt dışı talep göstergesi olarak kabul edilebilecek olan en çok ihracat yapılan 33 ülkeye ait büyüme rakamlarının ortalaması verileri kullanılarak bu değişkenlerin ihracat ile ilişkisi incelenecektir. Daha sonra firmalara ait veriler 5 ana sektör olarak ayrıştırılıp döviz kuru ve ekonomik büyümenin ihracat üzerindeki etkisi sektör bazlı incelenecektir. Firmaların özellikle üretici firma olarak seçilmesinde amaç döviz kurunun yansımalarının ihracat üzerindeki etkisinin daha net anlaşılmasıdır.

Döviz kuru ve ihracat arasındaki ilişkinin nasıl ve hangi yönde olduğunu araştırmak için yapılan çalışmanın bu bölümünde ihracat ve döviz kuru değişkenlerinin yanı sıra ekonomik büyüme değişkenleri modele dahil edilerek araştırılmaktadır.

Çalışmanın konusunu oluşturan ihracat döviz kuru ilişkisini incelemek için bağımlı değişken ihracat, bağımsız değişkenler reel efektif döviz kuru ve ekonomik büyüme şeklinde 3 değişken kullanılarak model oluşturulurken Arize, Malindretos ve Igwe (2017) ile Bahmani ve Hegerty (2010) çalışmalarında kurulan modeller incelenmiş ve model indirgenerek çalışmanın modeli şu şekilde oluşturulmuştur.

$$\ln ihr_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln redk_{it} + \beta_2 gsyih_{it} + U_{it}$$

Denklemden; $\ln ihr$ bağımlı değişken ihracatın doğal logaritmasını, $\ln redk$ bağımsız değişken reel efektif döviz kurunun doğal logaritmasını, $gsyih$ ülkelerin ortalama büyüme rakamlarını, β_0 sabit terimi ve U_i hata terimini ifade etmektedir. Bağımlı değişken olarak 100 firmaya ait 17 yılı kapsayan ihracat rakamları, bağımsız değişkenler olarak reel efektif döviz kuru ve dış talep göstergesi olarak kabul edilen en çok ihracat yapılan 33 ülkeye ait ekonomik büyüme rakamları kullanılmıştır.

Tablo 1. Modelde Kullanılan Değişkenler

DEĞİŞKEN	KISALTMA	TANIM	KAYNAK
Ihracat	lnihr	Türkiye’de en çok ihracat yapan üretici 100 firmaya ait ihracat rakamlarından oluşmaktadır. (Değişkenin doğal logaritması alınmıştır.)	Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM)
Reel Efektif Döviz Kuru	lnredk	Türkiye’nin ÜFE bazlı reel efektif döviz kuru verisidir. (Değişkenin doğal logaritması alınmıştır.)	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
Büyüme Oranları	gsyih	Türkiye’nin en çok ihracat yaptığı 33 ülkeye ait büyüme rakamlarının ortalamasından oluşan seridir.	Dünya Bankası (WB)

Tablo 2. Modelde Kullanılan Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	lnihr	lnredk	gsyih
Ortalama	18.4229	4.5723	3.7941
Maksimum Değer	22.4900	4.7500	12.3470
Minimum Değer	15.9200	4.2900	-3.0690
Standart Hata	1.1806	0.1214	3.0360

Model tahmininde Panel GMM (Genelleştirilmiş Momentler Metodu) tahmincisi kullanılmıştır. Bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin bağımsız değişken olarak eklendiği modeller dinamik modeller olarak adlandırılır. Genelleştirilmiş Momentler Metodu (Generalized Methods of Moments - GMM) dinamik panel tahmin yöntemidir. Genelleştirilmiş Momentler Metodu yöntemi, değişkenler arası uzun-vadeli ilişkilerin daha detaylı incelenmesine olanak sağlar. Dinamik modellerde hata

terimi ile bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin ilişkili olması, En Küçük Kareler (EKK) tahmincilerinin tutarsız sonuçlar vermesine sebep olmaktadır. Bu sorunları yok etmek için GMM yöntemi kullanılır. Bu yöntem basit varsayımlara dayandığı için dinamik model tahminlerinde yaygın olarak kullanılır (Çakıroğlu, 2018: 44). GMM yeterli koşullar meydana geldiğinde, basit tahmin edicilere göre bazı üstünlüklere sahiptir. Bu üstünlük güçlü dağılım varsayımlarına ihtiyaç olmadan tahmin edicileri ve modelleri formüle etme imkânı sağlamasıdır. GMM yöntemi, model parametrelerinin tahmini aşamasında araç değişken sayısının olması gerekenden daha fazla olmasına imkân tanımaktadır. Ayrıca öteki modellerde içsel bağıntı varsa GMM tahmincisi tutarlı bir tahmincidir (Tombak, 2018: 180).

Arellano ve Bond (1991), Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından üç tür içsellik problemini çözen ve değişkenlerin kapsadığı dönem örneklem sayısından çok küçük ise bu örneklemelere uygulanabilen genelleştirilmiş momentler metodu (GMM) geliştirilmiştir. Temelde araç değişken metodu olan GMM regresyon modelinde araç değişken kullanılması ve içsellik problemi taşıdığı varsayılan değişkenler yerine benzer özellikleri taşıyan araç değişkenlerin üretilmesi üzerine kurulmuştur (Yıldırım, 2011: 309).

Çalışmalarda Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen Fark (Difference) GMM olarak bilinen yaklaşım yaygın şekilde kullanılır. Bu yaklaşım, modeli değişkenlerin birinci farkları çerçevesinde ele alır ve bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerini araç değişken olarak kullanır. GMM yöntemine dayalı diğer tahminci ise Arellano ve Bover (1995) tarafından geliştirilen Sistem (System) GMM yaklaşımıdır. Sistem GMM, düzey denklemleri ile fark denkleminin birleştirilmesine dayanır. Blundell ve ark. (2000) ve Blundell ve Bond (1998) fark GMM'in sonlu örnekleme zayıf tahmin güce sahip olduğunu ve katsayı tahminlerinin sapmalı olduğunu belirtmiş ayrıca sistem GMM'in tahmin gücünün daha yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır (Çakıroğlu, 2018: 44). Arellano ve Bond (1991) GMM'de kullanılan araç değişkenlerin geçerliliğini test etmek için Sargan testini tavsiye etmişlerdir. Araç değişken dışsallığına bakılır, eğer değişken dışsalsa model kalıntıları bağımsız değişkenlerle korelasyonlu değildir (Demez & Akyol, 2021: 237). Ayrıca GMM yöntemini uygulayabilmek için ilk olarak Sargan Testi yapılır. Analizde araç değişkenlerin geçerli olup olmadığı Sargan Testi ile belirlenmektedir (Brañas-Garza, Bucheli, García-Muñoz, 2011: 6). Uygulanan Sargan testi sonucunda araç değişkenler geçerli ise GMM yöntemi uygulanabilir. Bu çalışmada, daha iyi bir tahmin edici olduğu ifade edilen sistem GMM analizi kullanılmıştır.

Değişkenlere uygulanan birim kök test sonuçları sonrasında durağanlık duyarlılığı olmayan Panel GMM analizi yapılmıştır. Örneklem sayısının dönem sayısından büyük olduğu ($N > T$) durumda tercih edilen ve dinamik panel veri yöntemi olan GMM Analizi uzun vadeli ilişkilerin daha detaylı olarak incelenmesine olanak tanır.

GMM Analizi sonucu elde edilen katsayıların yorumlanabilmesi için öncelikle araç değişkenlerin geçerli olup olmadığına bakılır. Olasılık değerinin anlamlılığı Sargan Testi ile incelenir. J testi sonucu, Sargan Testi sonuçlarını verir. J Testi sonucunda elde edilen olasılık değerleri anlamsız (olasılık değeri > 0.10) ise araç değişkenler geçerli demektir.

Sargan Testi sonuçlarına göre olasılık değeri anlamsızdır. Burada olasılık değerinin anlamsız olması araç değişkenlerin geçerli olduğuna işaret eder. Sargan Testi sonucunda anlamsız olarak elde edilen olasılık değeri neticesinde panel GMM analizi yapılmıştır.

Tablo 3. Panel GMM analizi sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	Olasılık
Inhr (-1)	0.6955	0.0003	1758.444	0.000***
Inredk	-0.6101	0.0020	-300.0689	0.000***
gsyih	0.0403	8.78E-05	459.9039	0.000***
Sargan Testi (J istatistiği)	99.8416			0.4013

***, ** ve * H_0 hipotezinin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde reddedildiğini göstermektedir.

GMM Analizinde elde edilen olasılık değerleri test sonucunda elde edilen olasılık değerleri anlamlıdır. Elde edilen ekonometrik analiz sonucunda bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan $\ln ihr(-1)$ 'in katsayısı pozitif, bağımsız değişken reel efektif döviz kuru değişkenine ait katsayı negatif ve ekonomik büyüme değişkenine ait katsayı ise pozitif olarak saptanmıştır. İhracatı belirleyen temel faktörlerin fiyatlar ve gelir düzeyi olduğu göz önüne alınarak kurulan modelde; reel döviz kuru değişimleri sonucunda değişen fiyatlara, dış ülkelerin ekonomik büyümeleri sonucunda değişen gelir düzeyine ihracatın ne yönde tepki vereceği araştırılmıştır. Teorik olarak beklenti ulusal paranın değer kaybetmesi (reel efektif döviz kurundaki düşüşü) ile düşen fiyatların ihracatı arttıracacağı, artan gelir düzeyiyle birlikte artan talebin ihracatı arttıracacağı yönündedir. GMM analizi sonucu elde edilen bulgular neticesinde ihracat değişkeninin bir önceki dönem ihracat değerinden yüksek düzeyde pozitif etkilendiği, dış gelir olarak modele dahil edilen ekonomik büyüme değişkeninden düşük düzeyde de olsa pozitif olarak etkilendiği gözlenmiştir. Analizde pozitif yönde elde edilen bu sonuç ihracatın, dış gelir düzeyine duyarlı olduğunu göstermektedir. Reel efektif döviz kuru değişkeni ise ihracat değişkenini negatif etkilemektedir. Ekonometrik analizden elde edilen bulgular ışığında reel efektif döviz kurundaki artış (ulusal paranın değer kazanması) ihracatı azaltmaktadır. Analizde, teorik olarak döviz kurundaki değer kazanımının ihracatı azaltacağı beklentisi ile benzer elde edilmiş olup bu sonuçlar teorik beklenti ile uyumludur.

II.I Sektörel Panel Veri Analizi

Çalışmamızda Türkiye’de en çok ihracat yapan 100 firmanın ihracatının döviz kuruna duyarlılığını analiz ettikten sonra, sektörel bazlı farklılıklar gösterip göstermediği ele alınacaktır. Bu doğrultuda, firmalar Otomotiv, Demir Çelik, Gıda, Tekstil, Elektrik ve Makine olmak üzere 5 farklı sektör olarak gruplandırılmış ve her bir sektör için yukarıdaki analiz yeniden yapılmıştır.

Analizde kullanılan 5 farklı sektör için kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri ise şöyledir;

Tablo 4. Ekonometrik analizde kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri

	$\ln ihr$	$\ln redk$	$gsyih$
OTOMOTİV			
Ortalama	18.9418	4.5731	3.8480
Maksimum Değer	22.4900	4.7500	12.3470
Minimum Değer	16.0200	4.2900	-3.0690
Standart Hata	1.5225	0.1211	3.1120
DEMİR VE ÇELİK			
Ortalama	18.2754	4.5719	3.7795
Maksimum Değer	21.2200	4.7500	12.3470
Minimum Değer	15.9200	4.2900	-3.0690
Standart Hata	0.9489	0.1220	3.0462
GIDA			
Ortalama	18.1210	4.5729	3.7559
Maksimum Değer	19.6800	4.7500	12.3470
Minimum Değer	16.5900	4.2900	-3.0690
Standart Hata	0.5493	0.1223	3.0088
TEKSTİL			
Ortalama	18.0508	4.5716	3.7288
Maksimum Değer	19.5100	4.7500	12.3470
Minimum Değer	16.1100	4.2900	-3.0690
Standart Hata	0.7938	0.1226	2.9417
ELEKTRİK VE MAKİNE			
Ortalama	18.2431	4.5729	3.7679
Maksimum Değer	20.7100	4.7500	12.3470
Minimum Değer	16.1000	4.2900	-3.0690
Standart Hata	0.8713	0.1213	2.9568

Panel GMM Analizi değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin daha detaylı olarak incelenmesine olanak tanır. GMM Analizi sonucu elde edilen katsayıların yorumlanabilmesi için öncelikle araç değişkenlerin geçerli olup olmadığı Sargan Testi ile incelenir. J testi sonucu Sargan Testi sonuçlarını verir. Burada olasılık değerleri anlamsız (olasılık değeri > 0.10) ise araç değişkenler geçerli demektir.

Tablo 5. Sektör Bazlı Sargan Testi Sonuçları

SEKTÖR	SARGAN TESTİ	
		TEST SONUÇLARI
OTOMOTİV	J İstatistiği	20.2192
	Olasılık	0.6842
DEMİR VE ÇELİK	J İstatistiği	20.3461
	Olasılık	0.3740
GIDA	J İstatistiği	10.2238
	Olasılık	0.3326
TEKSTİL	J İstatistiği	10.9430
	Olasılık	0.2049
ELEKTRİK VE MAKİNE	J İstatistiği	11.9058
	Olasılık	0.3707

Tablo'da gösterilen sektör bazlı Sargan Testi sonuçlarına göre çalışmada kullanılan otomotiv, demir çelik, gıda, tekstil, elektrik ve makine sektörleri için olasılık değeri anlamsızdır. Sargan Testi sonucuna göre olasılık değerinin anlamsız olması araç değişkenlerin geçerli olduğu anlamına gelir. Sargan testi sonuçlarında araç değişkenlerin geçerli olması neticesinde Panel GMM sonuçları yorumlanabilir. Firmalara ait sektörel panel GMM analizi sonuçları şu şekildedir:

Tablo 6. Sektör bazlı panel GMM analizi sonuçları

SEKTÖR	Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	Olasılık
OTOMOTİV	lnihr (-1)	0.7757	0.0011	693.9119	0.0000***
	lnredk	-0.6857	0.0076	-89.4943	0.0000***
	gsyih	0.0680	0.0005	132.7812	0.0000***
DEMİR VE ÇELİK	lnihr (-1)	0.6699	0.0143	46.6092	0.0000***
	lnredk	-0.8292	0.0439	-18.8470	0.0000***
	gsyih	0.0528	0.0017	29.7669	0.0000***
GIDA	lnihr (-1)	0.7497	0.0449	16.6739	0.0000***
	lnredk	-0.0081	0.1901	-0.0431	0.9657
	gsyih	-0.0119	0.0045	-2.6016	0.0101**
TEKSTİL	lnihr (-1)	0.7711	0.0222	34.6573	0.0000***
	lnredk	-0.3658	0.0672	-5.4408	0.0000***
	gsyih	0.0261	0.0072	3.5949	0.0004***
ELEKTRİK VE MAKİNE	lnihr (-1)	0.5858	0.0490	11.9434	0.0000***
	lnredk	-0.6601	0.0948	-6.9604	0.0000***
	gsyih	0.0236	0.0038	6.1889	0.0000***

***, ** ve * Ho hipotezinin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde reddildiğini göstermektedir.

Tablodan elde edilen bulgular doğrultusunda çalışmada kurulan model çerçevesinde otomotiv sektörü için denklem şu şekilde ifade edilir:

$$\ln ihr_{it} = \beta_0 - 0.6857 \ln redk_{it} + 0.0680 gsyih_{it} + U_{it}$$

Bu denkleme göre yapılabilecek yorum ise ekonomik büyümedeki artış otomotiv ihracatını artırırken reel efektif döviz kurunda meydana gelen artış (ulusal paranın değer kazanması) ise otomotiv sektörü ihracatını azaltır. Döviz kuru artışı ile birlikte azalan ihracat sonucunun elde edilmesi teorik olarak beklenen sonucu göstermektedir.

Tabloda gösterilen Panel GMM analizi sonuçlarına göre;

- Ekonometrik analizdeki bulgular doğrultusunda reel efektif döviz kurunda meydana gelen azalma (ulusal paranın değer kaybetmesi), teorik beklentiyle uyumlu olarak otomotiv, demir çelik, tekstil ve elektrik ve makine sektörleri ihracatında artışa neden olurken, gıda sektöründe katsayı istatistiksel olarak anlamsızdır. Teorik döviz kurunun düşmesi meydana gelen değer artışı ile birlikte ulusal mallar yabancılar gözünde pahalı hale gelir ve ihracatın azalması beklenir. Analizde saptanan bulgular, teorideki beklentiler ile uyumlu olup döviz

kurunun değer kazanması ile birlikte otomotiv, demir çelik, tekstil ve elektrik ve makine sektörleri ihracatında azalma meydana geldiği gözlemlenmiştir.

• Çalışmada kullanılan yurt dışı talebin göstergesi olarak modele dahil edilen ülkelere ait ekonomik büyüme miktarındaki artış, artan gelir düzeyiyle birlikte otomotiv, demir çelik, tekstil ve elektrik ve makine sektör ihracatlarında artışa neden olurken gıda sektöründe ihracatı azaltmaktadır.

Sonuç olarak Türkiye’de Reel döviz kurunda meydana gelen düşüş (ulusal paranın değer kaybetmesi) otomotiv, demir çelik, tekstil ve elektrik ve makine sektörleri ihracatlarında artışa yol açmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamızın temel amacı reel döviz kurundaki değişimlerin firma ihracatına etkilerinin ortaya konulmasıdır. Döviz kurundaki artışların ihracat performansını olumlu yönde etkilediği yönündeki teorik beklentinin, firma ve sektör bazında ne kadar geçerli olduğu analiz edilmiştir. Teorik olarak döviz kurlarındaki yükselme, yurt içi fiyatların görece olarak ucuzlamasına yol açar. Dış piyasalara göre ucuzlayan fiyatlar, ihracatın artmasına ve ithalatın azalmasına yol açar. Ancak bu beklentinin gerçekleşmesi, ithalat ve ihracat talebinin fiyat esnekliklerinin yüksek olmasına bağlıdır. Literatürde Marshall-Lerner koşulu olarak bilinen, kur artışlarının dış açık üzerinde olumlu etki yapmasının talep esnekliklerinin bire eşit ve birden büyük olmasına bağlıdır. Esneklikler yeterince yüksek değilse, kur artışlarının ihracat üzerindeki beklenen etkisi düşük olacaktır. Ayrıca kur artışlarının iç fiyatlara yansımalarının (geçiş etkisi) düşük olması diğer bir başarı koşulu olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda, çalışmamızda Türkiye’de döviz kuru artışlarının firmaların ihracat miktarına etkileri analiz edilmiştir. TCMB’nin yayınladığı Reel Efektif Döviz Kurunun en çok ihracat yapan 100 üretici firmanın ihracatı üzerindeki etkisi ampirik olarak test edilmiştir. Modele ayrıca dış talep düzeyi göstergesi olarak kabul edilen en çok ihracat yaptığımız ülkelerin ekonomik büyüme ortalaması eklenmiştir. Çalışmaya konu olan 100 üretici firmaya ait 2004–2020 yıllarını kapsayan 17 yıllık ihracat rakamları, reel efektif döviz kuru ve en çok ihracat yapılan ülkelere ait büyüme rakamları kullanılmıştır. Bağımlı değişken olarak firma ihracatı, bağımsız değişken olarak ise reel efektif döviz kuru, ekonomik büyüme rakamlarının kullanarak Panel GMM analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda bağımlı değişken ihracatın bir dönem gecikmeli değeri ve ekonomik büyüme değişkenleri ihracatı yüksek seviyede pozitif yönde etkilerken, reel efektif döviz kuru değişkeni ise ihracat değişkenini negatif yönde etkilemektedir. REDK’deki azalış (TL’nin değer kaybetmesi), ihracatı 0,61 oranında arttırmaktadır. Bu durum Türk lirası reel olarak değer kaybetmesi, ihracatı pozitif yönde etkilediğini göstermektedir. Bu sonuç teorik beklentilerle uyumludur. Ayrıca literatürde yer alan Dekle ve Ryo (2007), Cheung ve Sengupta (2013), Thuy ve Thuy (2019)’un çalışmalarından elde edilen sonuçlar ile paralellik göstermektedir.

Çalışmamızda ayrıca sektörlerin kur değişimlerine vermiş olduğu tepkinin farklılıklarını ortaya koyabilmek için 100 ihracatçı firma 5 sektöre ayrılarak gruplandırılmış ve her sektörde model yeniden tahmin edilmiştir. Bu sektörler otomotiv, demir çelik, gıda, tekstil, elektrik ve makine olarak sınıflandırılmıştır. Panel GMM analizinden elde edilen bulgular reel efektif döviz kurundaki azalma (ulusal paranın değer kaybetmesi) en çok demir çelik sektöründe (0,87) ihracat artışına neden olmaktadır. Ayrıca TL’nin değer kaybetmesi sırasıyla otomotiv (0,68), elektrik ve makine (0,66), tekstil (0,36) sektörlerinde ihracatı olumlu yönde etkilemektedir. Gıda sektöründe ise katsayı istatistiksel olarak anlamsızdır.

Elde edilen sonuçlar TL’nin değer kaybetmesinin en büyük 100 ihracatçı firmanın ihracatını olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Bu açıdan rekabet gücünün artırılması açısından, değersiz Türk lirası firmaların ihracat performansını önemli ölçüde etkilemektedir. Sektörler açısından ise, demir çelik sektörü kur artışlarından en avantajlı sektördür. Türkiye’nin ihracatındaki payının yüksek

olduğu diğer sektörlerde pozitif olarak etkilenmektedir. Çalışmanın, üretici firma düzeyinde, Türkiye ekonomisinde en çok ihracat yapılan sektörler sınıflandırması yaparak; teorik olarak ihracat üzerinde etkisi olduğu beklenen döviz kuru ve ihracat yapılan ülkelere ait ekonomik büyüme değişkenlerinin ihracat değişkeni ile ilişkisinin ampirik analiz sonuçları ile literatüre katkı sağlayarak döviz kuru dış ticaret ilişkisini ele alacak çalışmalara ışık tutacağını umuyoruz. Bu çalışmada sadece büyük firmalar ele alınmıştır, orta ölçekli ve küçük firmaların ihracatının döviz kuru düzeyine tepkisinin nasıl olacağı farklı çalışmalarda ele alınabilir.

KAYNAKLAR

- Abrams, R. K. (1980). International trade flows under flexible exchange rates. *Economic Review*, 65(3), 3–10. <https://www.kansascityfed.org/documents/1566/1980-International%20Trade%20Flows%20UnderFlexible%20Exchange%20Rates.pdf>
- Adam, P., Rosnawintang, R., Nusantara, A. W., & Muthalib, A. A. (2017). A model of the dynamic of the relationship between exchange rate and Indonesia's export. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(1). <https://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/view/3465/pdf>
- Ahmad, K., Qasim, M., & Chani, M. (2017). Impact of exchange rate on exports in case of Pakistan. *Bulletin of Business and Economics*, 6(2), 98–102. <https://www.bbejournal.com/index.php/BBE/article/view/187>
- Akdoğan, K., Bağır, YK, & Torun, H. (2021). Döviz kurlarının firmaların ihracatı üzerindeki heterojen etkisi: Emek yoğunluğunun rolü. *TCMB working Paper No: 21/15*.
- Aktaş, C. (2012). Türkiye’de reel döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin VAR tekniğiyle analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(11), 123–140.
- Arize, A. C. (1995). The effects of exchange-rate volatility on US exports: an empirical investigation. *Southern Economic Journal*, 34–43. https://www.jstor.org/stable/1061373#metadata_info_tab_contents
- Arize, A. C., Malindretos, J., & Igwe, E. U. (2017). Do exchange rate changes improve the trade balance: An asymmetric nonlinear cointegration approach. *International Review of Economics & Finance*, 49, 313–326. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1059056016301939>
- Atabay, İ. (2004). İhracat performansını etkileyen faktörler zeytinyağı sektöründe bir araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(12), 17–25.
- Aydiner, M. (2016). İşçi sayısı ve ciro olarak firma büyüklüğünün ihracatçı olmaya etkisi: Aydın İli Örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14 (1), 49–58.
- Baak, S. J., Al-Mahmood, M. A., & Vixathep, S. (2007). Exchange rate volatility and exports from East Asian countries to Japan and the USA. *Applied Economics*, 39(8), 947–959. <https://ideas.repec.org/a/taf/applec/v39y2007i8p947-959.html>
- Bahmani-Oskooee, M., & Hegerty, S. W. (2010). The J-and S-curves: A survey of the recent literature. *Journal of Economic Studies*. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/01443581011086639/full/pdf?title=the-j-and-scurves-a-survey-of-the-recent-literature>
- Bailey, M. J., Tavlas, G. S., & Ulan, M. (1987). The impact of exchange-rate volatility on export growth: some theoretical considerations and empirical results. *Journal of Policy Modeling*, 9(1), 225–243. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/016189388790010X>
- Bhattacharyya, R., & Rit, B. (2018). On the relationship between the nominal exchange rate and export demand in India. *South Asian Journal of Macroeconomics and Public Finance*, 7(2), 260–282. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2277978718795777>
- Bilgin, C. (2020). Asymmetric Effects of Exchange Rate Changes on Exports: A sectoral nonlinear cointegration analysis for Turkey. MPRA Paper 101316 https://mpra.ub.uni-muenchen.de/101316/1/MPRA_paper_101316.pdf
- Boug, P., & Fagereng, A. (2010). Exchange rate volatility and export performance: a cointegrated VAR approach. *Applied Economics*, 42(7), 851–864. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00036840802600491>
- Bozdan, D., Özenci, İ., & Benli, Y. K. (2018). Döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin analizi: Ampirik bir çalışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(25), 638–649.

- Brañas-Garza, P., Bucheli, M., & García-Muñoz, T. (2011). Dynamic Panel Data: A useful technique in experiments. *Universidad de Granada. Departamento de Teoría e Historia Económica (The Papers; 10/22)*. <https://digibug.ugr.es/handle/10481/31576>
- Bredin, D., Fountas, S., & Murphy, E. (2003). An empirical analysis of short-run and long-run Irish export functions: Does exchange rate volatility matter?. *International Review of Applied Economics*, 17(2), 193–208. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0269217032000064053>
- Buguk, C., Isik, M., Dellal, İ., & Allen, A. (2003). The Impact of exchange rate variability on agricultural exports of developing countries: The case of Turkey. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 13(1), 83–105. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J047v13n01_06
- Cheung, Y. W., & Sengupta, R. (2013). Impact of exchange rate movements on exports: An analysis of Indian non-financial sector firms. *Journal of International Money and Finance*, 39, 231–245. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261560613000995>
- Christensen, C. H., Da Rocha, A., & Gertner, R. K. (1987). An empirical investigation of the factors influencing exporting success of Brazilian firms. *Journal of International Business Studies*, 18(3), 61–77. https://www.researchgate.net/publication/5222439_An_Empirical_Investigation_of_Factors_Influencing_Exporting_Success_of_Brazilian_Firms
- Çakıroğlu, Ü. (2018). *Yoksulluk ve yolsuzluk üzerine bir uygulama*. (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Dekle, R., & Ryoo, H. H. (2007). Exchange rate fluctuations, financing constraints, hedging, and exports: Evidence from firm level data. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 17(5), 437–451. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1042443106000291>
- Demez, S., & Akyol, M. (2021). Ticari ve finansal açıklık ile ekonomik büyüme ilişkisi: GMM panel veri analizi. *Iğdir University Journal of Social Sciences*, (26).
- Dholakia, R. H., & Kapur, D. (2004). Determinants of export performance of Indian firms: A strategic perspective. *Research Paper in Economics* <https://core.ac.uk/download/pdf/6443366.pdf>
- Diñçer, A. (2021). *Determinants of sectoral and firm size export performance: Empirical evidence from the Turkish manufacturing industry*. (Doctoral dissertation) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Doğan, Ö., Marangoz, M., & Topoyan, M. (2003). İşletmelerin iç ve dış pazarda rekabet gücünü etkileyen faktörler ve bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 119–121.
- Doğanlar, M. (2002). Estimating the impact of exchange rate volatility on exports: Evidence from Asian countries. *Applied Economics Letters*, 9(13), 859–863. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13504850210150906>
- Düzgün, R., & Taşçı, H. M. (2014). Türk işletmelerinin ihracat performansını belirleyen faktörler: İSO-500 üzerine bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(3), 7–24.
- Huang, C., Zhang, M., Zhao, Y., & Varum, C. A. (2008). Determinants of exports in China: A microeconomic analysis. *The European Journal of Development Research*, 20(2), 299–317. <https://link.springer.com/article/10.1080/09578810802060793>
- İlter, B. (1999). Firma ihracat davranışı ve etkileyen faktörler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2).
- İSO (İstanbul Sanayi Odası), 2020, Birinci ve İkinci 500 Dergileri, <https://www.iso500.org.tr/iso-500-dergileri/birinci-500-dergileri/> <https://www.iso500.org.tr/iso-500-dergileri/ikinci-500-dergileri/>
- Karakaş, G. (2015). *Döviz kuru oynaklığının Türkiye'nin tarımsal dış ticaretine etkisi*. (Doktora Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tokat.
- Kasman, A., & Kasman, S. (2005). Exchange rate uncertainty in Turkey and its impact on export volume. *METU Studies in Development*, 32(1), 41. <https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/58491/48-48-1-PB.pdf>
- Kemal, M. A., & Qadir, U. (2005). Real exchange rate, exports, and imports movements: A trivariate analysis. *The Pakistan Development Review*, 177–195. <https://www.jstor.org/stable/41260713>
- Kenen, P. B., & Rodrik, D. (1986). Measuring and analyzing the effects of short-term volatility in real exchange rates. *The Review of Economics and Statistics*, 311–315. <https://www.jstor.org/stable/1925511>
- Kılıç, E., & Yıldırım, K. (2015). Sektörel reel döviz kuru volatilitésinin türk imalat sanayi ihracatı üzerine etkileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 13–25.

- Lee, K. W., & Masih, M. (2018). Investigating the causal relationship between exchange rate variability and palm oil export: evidence from Malaysia based on ARDL and nonlinear ARDL approaches. *MPRA Paper 91801* <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/91801/>
- Madesha, W., Chidoko, C. & Zivanomoyo, J. (2013). Zimbabwe'de döviz kuru ve enflasyon arasındaki ilişkinin ampirik testi. *Ekonomi ve Sürdürülebilir Kalkınma Dergisi*, 4(1), 52–58.
- Mehrara, M., & Firouzjaee, B. A. (2011). Granger causality relationship between export growth and GDP growth in developing countries: panel cointegration approach. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1(16), 223–231. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1056.9891&rep=rep1&type=pdf>
- Menon, J. (1992). Exchange rates and prices of Australian manufactured exports. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 128(4), 695–710. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02707300>
- Mittelstaedt, JD, Harben, GN & Ward, WA (2003). Ne kadar küçük çok küçük? Amerika Birleşik Devletleri'nden ihracat için bir engel olarak firma büyüklüğü. *Küçük İşletme Yönetimi Dergisi*, 41 (1), 68–84.
- Nazhoğlu, Ş. (2013). Exchange rate volatility and Turkish industry-level export: Panel cointegration analysis. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 22(7), 1088–1107. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09638199.2012.660978>
- Ng, Y. L., Har, W. M., & Tan, G. M. (2008). Real exchange rate and trade balance relationship: An empirical study on Malaysia. *International Journal of Business and Management*, 3(8), 130–137. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1398329
- Önder, H. (2011). *Fiyatlara döviz kuru geçiş etkisi: Türkiye örneği*. (Doktora Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Özbay, P. (1999). The effect of exchange rate uncertainty on exports: a case study for Turkey. *Central Bank of the Republic of Turkey*. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.528.8635&rep=rep1&type=pdf>
- Perçin, S. (2005). İhracat performansını etkileyen faktörlerin belirlenmesi ve firmaların ihracat performans ölçülerine göre sınıflandırılmasındaki rolü: İSO 1000 sanayi firmaları uygulaması. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (9).
- TCMB EVDS (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi), 2020, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?>
- Thuy, V. N. T., & Thuy, D. T. T. (2019). The impact of exchange rate volatility on exports in Vietnam: A bounds testing approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 12(1), 6. <https://www.mdpi.com/1911-8074/12/1/6>
- TİM (Türkiye İhracatçılar Meclisi), 2020, İlk 1000 ihracatçı araştırması raporu, <https://tim.org.tr/tr/raporlar-ilk-1000-ihracatci-arastirmasi>.
- Tombak, F. (2018). *Çevre kalitesi ve çevresel düzenlemelerin rekabet gücü ve dış ticaret üzerine etkileri*. (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Toraganlı, N., & Yalcın, C. (2016). Exports, real exchange rates and external exposures: Empirical evidence from Turkish manufacturing firms. *TCMB Working Paper* (No. 16/24). <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/EN/TCMB+EN/Main+Menu/Publications/Research/Working+Papers/2016/16-24>
- Torlak, Ö., Veysel, K. U. L. A., & Özdemir, Ş. (2007). Türk işletmelerinin ihracat performansı belirleyicileri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 103–114.
- Tyler, W. G. (1981). Growth and export expansion in developing countries: Some empirical evidence. *Journal of Development Economics*, 9(1), 121–130. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0304387881900079>
- Uslu, H. (2018). Döviz kuru, enflasyon ve faiz oranlarının türkiye'nin dış ticareti üzerindeki etkisinin ekonometrik analizi. *Sobider: Sosyal Bilimler Dergisi*
- Uysal, M. & Doğru, B. (2013) Efektif euro kurundaki belirsizliğin euro bölgesi ihracatına etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), 245–262.
- Viaene, JM & De Vries, CG (1992). Uluslararası ticaret ve döviz kuru oynaklığı. *Avrupa Ekonomik İncelemesi*, 36 (6), 1311–1321.

- Wagner, J. (1995). İhracat, firma büyüklüğü ve firma dinamikleri. *Küçük İşletme Ekonomisi*, 7 (1), 29–39.
- Wang, K. L., & Barrett, C. B. (2007). Estimating the effects of exchange rate volatility on export volumes. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 225–255. <https://www.jstor.org/stable/40987362>
- WB (World Bank), 2020, <https://databank.worldbank.org/home.aspx>.
- Yamak, R., & Korkmaz, A. (2005). Reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi ilişkisi. *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, (2), 16–38.
- Yaman, H. (2018). Türkiye’de döviz kurunun dış ticaret üzerine etkileri (2005-2015). *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1), 45–69.
- Yanıkaya, H., Kaya, H., & Koçturk, O. M. (2013). The effect of real exchange rates and their volatilities on the selected agricultural commodity exports: A case study on Turkey, 1971-2010. *Agricultural Economics*, 59(5), 235–246. https://www.agriculturejournals.cz/publicFiles/122_2012-AGRICECON.pdf
- Yıldırım, E. (2011). *Konjonktür Dalgalarının Uluslararası Bağlantısı: Türkiye ve ticaret ortakları arasında konjonktür dalgalarının uyumu*. (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Yıldız, H., & Özdamar, G. (2014). Reel döviz kuru-dış ticaret ilişkisi: türkiye imalat sanayisi sektörleri üzerine bir inceleme (2005-2012). *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2).
- Yücel, A. (2019). İhracat pazarlaması stratejileri ile firma performansı ilişkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 205–225.
- Zestos, G. K., & Tao, X. (2002). Trade and GDP growth: Causal relations in the United States and Canada. *Southern Economic Journal*, 68(4), 859–874. https://www.jstor.org/stable/1061496#metadata_info_tab_contents

EKLER

Ek Tablo. 1 Analizde Verileri Kullanılan Ülkeler Listesi

Almanya	GKRY	Lüksemburg	Çin
Avusturya	Hırvatistan	Macaristan	İran
Belçika	Hollanda	Malta	Irak
Bulgaristan	İrlanda	Polonya	İsrail
Çekya	İspanya	Portekiz	Rusya
Danimarka	İsveç	Romanya	Amerika
Estonya	İtalya	Slovakya	
Finlandiya	Letonya	Slovenya	
Fransa	Litvanya	Yunanistan	

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Bu çalışmada kullanılan veriler, herkesin kullanımına açık şekilde paylaşıldığından ve etik kurul izni gerektiren araştırmalar içerisinde bulunmadığından etik kurul izni alınmamıştır.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Since the data used in this study is shared publicly and does not include research requiring ethics committee approval, ethics committee approval has not been obtained.

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 913–929

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 913–929
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1100797

Geliş Tarihi / Received: 09.04.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 01.08.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

TÜRKİYE’DE ÇEVRESEL KUZNETS EĞRİSİ HIPOTEZİNİN ARAŞTIRILMASINDA ÇEVRESEL PATENTLERİN ROLÜ: GENİŞLETİLMİŞ ARDL İLE KANITLAR

Abdullah Emre ÇAĞLAR¹

Öz

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de enerji sektörü emisyonları ile ekonomik büyüme, nüfus, enerji tüketimi ve çevre ile ilgili teknolojilerden elde edilen patentler arasındaki ilişkiyi Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) ve STIRPAT modeli çerçevesinde araştırmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için McNown ve ark. (2018) ve Sam ve ark. (2019) tarafından geliştirilen Genişletilmiş ARDL yaklaşımı kullanılmaktadır. Türkiye’de 2001 kriz yılını dikkate almak için eşbütünleşme denkleminde kukla değişken eklenmiştir. Ampirik analiz sonucunda, enerji sektörü emisyonları dikkate alındığında, Türkiye’de EKC hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca ekonomik büyüme, nüfus ve çevresel patentler emisyonları artırmaktadır. Kriz dönemini temsilen oluşturulan kukla değişkeni çevresel bozulmaları azaltmaktadır. Sonuç olarak, politika yapıcılar yeşil teknolojilere daha fazla bütçe ayırmalı ve teşvikler geliştirmelidir. Bunlara ek olarak bu politikalar yasalarla güvence altına alınmalıdır. Ayrıca bireylerin çevresel farkındalığını arttıracak eğitimler verilmeli ve eğitim sistemini sürdürülebilir çevre konularına entegre edecek düzenlemeler yapılmalıdır.

Anahtar Kelimeler : Çevresel Kuznets Eğrisi, STIRPAT, Enerji Sektörü Emisyonları, Genişletilmiş ARDL

JEL Sınıflandırması : C32, O13, Q56.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Fen Fakültesi, aecaglar@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4723-4499.

Atıf/Citation (APA 6):

Çağlar, A. E. (2022). Türkiye’de çevresel Kuznet Eğrisi hipotezinin araştırılmasında çevresel patentlerin rolü: Genişletilmiş ARDL ile kanıtlar. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(3), 913–929. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1100797>.

THE ROLE OF ENVIRONMENTAL PATENTS IN ENVIRONMENTAL KUZNETS CURVE HYPOTHESIS IN TURKEY: EVIDENCE FROM THE AUGMENTED ARDL

Abstract

This study investigates the relationship between energy sector emissions and economic growth, population, energy consumption, and patents obtained from environmental technologies in Turkey within the Environmental Kuznets Curve (EKC) and STIRPAT model framework. To do so, we use the Augmented ARDL approach proposed by McNown et al. (2018) and Sam et al. (2019). Considering the 2001 crisis in Turkey, we add a dummy variable to the cointegration equation. As a main result of the empirical analysis, we explored the EKC hypothesis is valid in Turkey, considering the energy sector emissions. Furthermore, our findings reveal that economic growth, population, and environmental patents increase emissions. With the help of dummy variable, we validate the impact of the crisis year (2001) which reduces environmental degradation. As a result, policymakers should devote more budgets and develop incentives to green technologies. In addition to these, training should be given to increase the environmental awareness of individuals, and arrangements should be made to integrate the education system with sustainable environmental issues.

Keywords : Environmental Kuznets Curve, STIRPAT, Energy Sector Emissions, Augmented ARDL

JEL Classification : C32, O13, Q56.

GİRİŞ

Sürdürülebilir büyüme için tükenebilen enerji kaynaklarından yeşil enerjiye doğru dönüşüm gereklidir. Yoğun bir şekilde doğal kaynak bazlı büyüme eninde sonunda yavaşlar ve büyüme trendi tersine dönebilir. Büyümenin temel girdilerinden biri enerji olduğundan dolayı hangi enerji kaynağının kullanıldığı oldukça önemlidir (Çağlar, 2020). Çünkü enerji kaynakları hem ekonominin sürdürülebilirliğini hem de çevresel kaliteyi doğrudan etkilemektedir. Çevresel açıdan incelendiğinde, sanayi devrimi döneminde yani 1700’lerin ortasında küresel CO₂ emisyonları 280 ppm iken, 2018 yılında ortalama küresel emisyon miktarı 400 ppm üstüne çıkmıştır (Hannah & Max, 2020). Fosil enerji kaynağının çevresel kirlenmeyi arttırdığı bilinmesine rağmen hala dünyada yoğun olarak kullanılmaktadır (World Bank, 2021). Bu durumun birinci nedeni, ülkeler yenilenebilir enerji yerine ucuz kömür enerjisi kullanmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları yoğun alt yapı geliştirmesi ve güçlü finansal sistem gerektirdiğinden dolayı, ülkeler doğrudan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçememektedir. Dolayısıyla çıktının etkilenmemesi için enerji ihtiyacının çoğu fosil yakıtlardan karşılanmaktadır. İkincisi ise, özellikle gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler çevresel kirlenme pahasına ekonomik büyümeyi hedefler. Çünkü öncelikle ekonomik olarak kalkınma isteyen ülkeler yoğun doğal kaynak kullanmak zorundadır (Balsalobre-Lorente ve ark., 2018). Ardından gelir belli bir seviyeye ulaştıktan sonra, çevresel bilinç artacaktır. Dolayısıyla çevresel kalkınma yolunda adımlara devam edilecektir.

Ekonomik büyüme ve çevresel kirlenme arasındaki dilemma ilk defa Grossman ve Krueger (1991) tarafından Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezinin temelleri atılarak tartışılmıştır. Bu hipotez gelirdeki artışın ilk aşamasında çevresel kirlenmenin de artacağını ve gelirin belli bir seviyeye ulaşmasından sonra çevresel kirlenmenin azalacağını ifade eder. İkinci dereceden denklemi dikkate alan EKC hipotezi araştırmacılara şu bilgileri sağlar: i) gelir-çevresel kalite ilişkisinin şeklini (EKC geçerliyse, ters-U; EKC geçerli değilse U şeklinde) b) gelirin dönüm noktasını, c) ülke veya ülke grubunda (OECD, G7, BRICS, vs.) ölçek, yapısal veya teknoloji etkisinin hangisinin geçerli olduğu hakkında bilgi verir. Ölçek etkisinin geçerli olduğu dönemde daha fazla çıktı için enerji kullanımında

artış meydana gelir. Yapısal etki döneminde ise ekonomik büyümedeki artışlardan dolayı elde edilen kazanımlar ekonomideki yapısal dönüşümü tetikler. Son aşamada teknoloji etkisinde ise, çevresel kaliteyi arttırmak için yeşil teknoloji kullanılır ve çevresel kirlilik getiren enerji teknolojileri terk edilir.

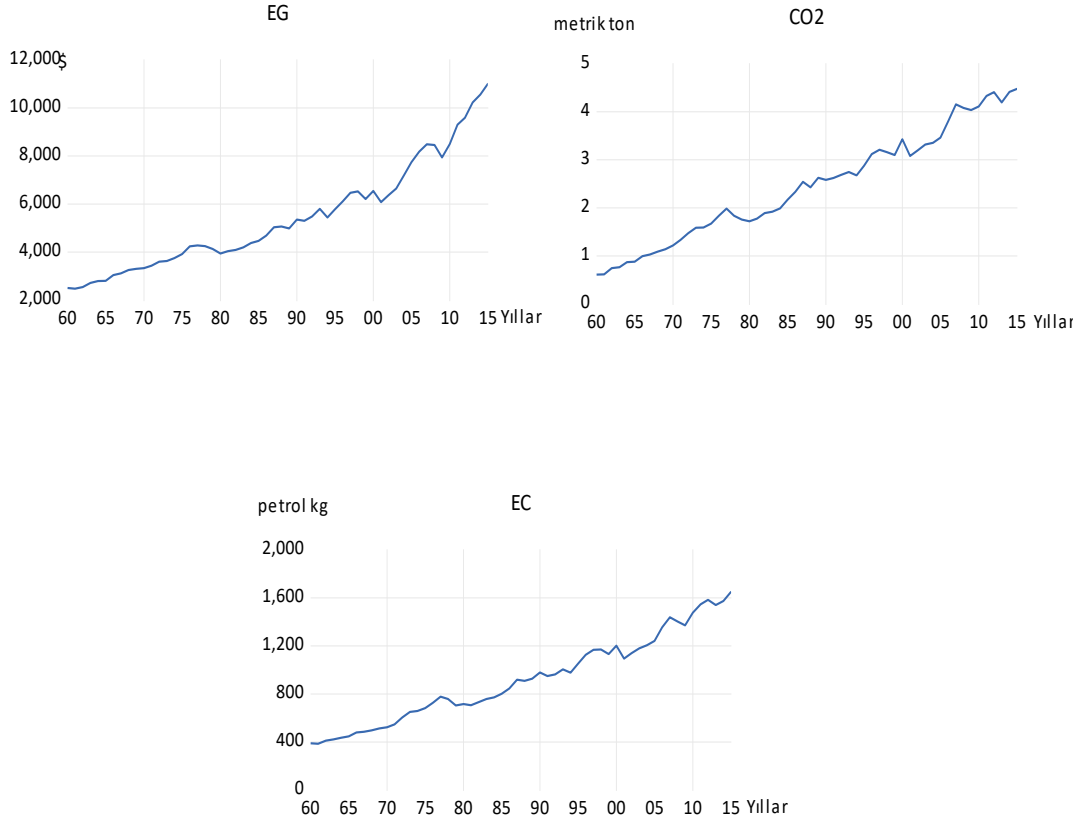
Çevre ekonomisi literatüründe EKC hipotezinin geçerli olup-olmadığı yoğun bir şekilde araştırılmaktadır. Bu araştırmalarda çevresel kalitenin göstergesi olarak ekolojik ayak izi, ince partikül madde (PM 2.5) vs. gibi değişkenler kullanılmasına rağmen, yaygın olarak birçok çalışmada CO₂ emisyonları kullanılmaktadır. Bu çalışmamızda ise Türkiye’de EKC hipotezinin geçerliliği araştırılırken sektör bazında enerji kullanımından gelen CO₂ emisyonları kullanılmaktadır. Toplam emisyonlar içerisindeki sektörlerin ağırlığı zaman içerisinde değişebildiğinden dolayı sektör bazında CO₂ emisyonlarının çevresel kalite göstergesi olarak kullanılması önemlidir (Alataş, 2021). Zaman içinde bazı sektörlerin ağırlığı artabilirken, bazı sektörlerin ağırlığı azalabilmektedir. Örneğin 1970 yılında Türkiye’de kişi başına sektörel CO₂ emisyonları incelendiğinde, enerji sektöründe 8.277 t., ulaşım sektöründe 10.276 t. ve konut sektöründe 10.851 t. emisyon tüketimi gerçekleşmiştir. 2019 yılı verileri incelendiğinde ise, enerji sektöründe 137.256 t., ulaşım sektöründe 91.025 t. ve konut sektöründe 67.719 t. emisyon tüketimi gerçekleşmiştir (Crippa ve ark. 2020). Görüldüğü üzere enerji sektörü 1970 yılında ulaşım ve konut sektörünün arkasındayken, 2019 yılında her ikisini de geride bırakarak CO₂ emisyonları içerisindeki en yüksek paya sahip olmuştur. Dolayısıyla gelirdeki değişimlerle birlikte enerji sektöründen gelen emisyonların incelenmesi politika yapıcılara önemli bilgiler verebilir.

STIRPAT (*Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence and Technology*) modeli insan eylemlerinin çevre üzerindeki etkileri üzerine odaklanmıştır ve Dietz ve Rosa (1997) tarafından literatüre sunulmuştur. STIRPAT modeli aslında IPAT modelinin geliştirilmiş versiyonudur. Ehrlich ve Holdren (1971) IPAT (*Environmental Impact by Population, Affluence and Technology*) modelini şu şekilde açıklamaktadır: I çevre etkisini (çevresel bozulmalar), P nüfusu, A iktisadi gelişmişliği ve son olarak T ise teknoloji etkisini veya enerji etkinliğini göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı kişi başına enerji sektörü CO₂ (ECO₂) emisyonları ile ekonomik² büyüme (EG), çevre teknolojileri ile ilgili alınan patentler (ERP), kişi başına enerji tüketimi (EC) ve nüfus (P) arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkilerini EKC ve STIRPAT modeli çerçevesinde 1974-2019 yılları için incelemektir. STIRPAT modeli yardımıyla insan eylemlerinin çevre üzerindeki etkileri üzerine odaklanmaktadır ve bu çalışma için açıklayıcı değişkenler bu model aracılığıyla belirlenmektedir. Böylece EKC çalışmalarında önemli sorunlardan biri olan dışlanmış değişken sapması sorunu aşılabilir. Ampirik analiz için ECO₂ bağımlı değişkeni temsil ederken, EG, ERP, EC ve P bağımsız değişkenleri göstermektedir. EKC hipotezini test etmek için analize ekonomik büyümenin karesi (EG²) değişkeni eklenmiştir. EKC hipotezinin geçerli olabilmesi için EG ve EG² değişkenleri parametrelerinin işaretleri sırasıyla pozitif ve negatif olmalıdır.

Çalışmanın ampirik analiz için Türkiye üzerine odaklanmasının birkaç nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Grafik 1’den de görüleceği üzere 1960’tan günümüze Türkiye’de emisyonlarla birlikte ekonomik büyüme ve enerji tüketimi ciddi bir şekilde artmıştır. Ekonomik büyümedeki artışların ne zaman emisyonları azaltacağı ise merak konusudur. Literatürde birçok çalışma bu konunun üzerine yoğunlaşmıştır. Bizim çalışmamız çevre ekonomisi literatüründe yaygın bir şekilde kullanılan EKC ve STIRPAT gibi iki önemli teoriyi kullanarak bu soruya cevap aramaktadır. İkincisi, IEA (2021) raporuna göre Türkiye enerji çeşitliliği açısından yoğun bir şekilde doğal gaz, kömür ve petrol gibi fosil yakıtlar kullanılmaktadır ve Türkiye küresel emisyonların %1.1’inden sorumludur. Bunlara ek olarak, Türkiye’de 1990’dan 2019 yılına kadar enerji sektöründen gelen emisyonlar %311 oranında artmıştır (Crippa ve ark., 2020). Dolayısıyla enerji sektörü emisyonların belirleyicileri politika yapıcılar için önemlidir ve Türkiye’de enerji sektöründen gelen emisyonların uzun ve kısa dönem denge dinamikleri belirlenirse, emisyonlardaki artış trendi tersine çevirecek politikalar üretilebilir.

² Bu çalışma Zafar ve ark. (2021) ve Frodyma ve ark. (2022) çalışmalarını takip ederek ekonomik büyümeyi temsil etmesi için kişi başına GSYH değişkenini kullanmaktadır.

Şekil 1: Türkiye’de Kişi Başına gelir, Kişi Başına CO₂ Emisyonları ve Kişi Başına Toplam Enerji Tüketimi (1960-2015).

Kaynak: (World Bank, 2021)

Çalışmada kullanılan açıklayıcı değişkenlerin çevre kalitesi üzerine etkisi tartışmalıdır. Nüfus değişkeni genellikle STIRPAT modellerinde kullanılmaktadır ve çevresel kalite üzerindeki etkisi genellikle negatiftir (Rahman & Alam, 2021; Khan ve ark., 2021a; Dong, 2018). Çevre teknolojileri ile ilgili alınan patentlerin ise çevresel bozulmaları azaltması beklenmektedir. Fakat, Bai ve ark. (2020) Çin’de farklı gelir eşitsizliği gruplarına göre çevre ile ilgili teknolojilerin çevresel kalite üzerine etkisini incelemiştir ve bu bulgulara göre, yüksek gelir eşitsizliğinin olduğu grupta çevre ile ilgili teknolojilerin çevresel bozulmaları arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Yani çevre ile ilgili teknolojilerin çevresel kalite üzerindeki etkisi konusunda literatürde fikir birliği yoktur. Enerji tüketimi değişkeni ise çevresel bozulmalara katkıda bulunmaktadır (Xue, 2022; Katircioglu, 2014; Halicioğlu, 2009).

Bu çalışma literatüre birkaç açıdan katkı sağlayabilir. Bunlardan birincisi, en iyi bilgimiz dahilinde, Türkiye için ECO₂ emisyonları henüz hiçbir çalışmada EKC ve STIRPAT modelleri bir arada kullanarak analiz edilmemiştir. Böylece doğrudan enerji sektörüne odaklanarak spesifik politikalar üretilebilir. İkincisi, bu çalışma çevre ile ilgili teknolojilerden elde edilen patent sayısını bağımsız değişken olarak kullanmaktadır. Bu değişkeninin modele eklenmesiyle Türkiye’de çevresel kaliteyi arttıracak teknolojiler üretiliyor mu sorunun cevabı aranmaktadır. Son olarak, bu çalışma McNown ve ark., (2018) tarafından geliştirilen genişletilmiş (Augmented) ARDL (AARDL) yöntemini kullanmaktadır. AARDL yöntemi geleneksel ARDL yönteminin geliştirdiği F- ve t-testine ek olarak gecikmeli bağımsız değişkenler için ek bir F-testi geliştirmiştir. Geleneksel ARDL modeli gecikmeli bağımsız değişkenler için bir sınamaya yapmamaktadır. Dolayısıyla ARDL modeli bağımlı değişkenin birim kök içermesi gerektiğini zorunlu tutar. Fakat AARDL modelinde bu varsayım genişletilerek gecikmeli bağımsız değişken üzerine ek bir F-testi uygulanmaktadır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

Çevresel kirlilik ve ekonomik büyüme arasındaki ters-U şeklindeki ilişki ilk defa Grossman ve Krueger (1991) çalışmasında gösterilmiştir. Bu çalışmayı takiben Panayotou (1993) çalışmasında ise gelir-çevresel kirlenme ilişkisi ilk defa EKC hipotezi olarak nitelendirilmiştir ve bu hipotez birçok araştırmacı tarafından kullanılmıştır. Panayotou (1993) çalışmasının ardından EKC hipotezinin birçok versiyonu ortaya çıkmış ve çevresel kirlenmenin belirleyicileri olarak ekonomik büyümeye ek olarak birçok açıklayıcı değişken eklenmiştir. Özellikle toplam-yenilenebilir-fosil enerji tüketimi, doğrudan yabancı yatırımlar, nüfus, inovasyon, küreselleşme, finansal gelişme, ticaret açıklığı, turizm gelirleri, vb. gibi birçok açıklayıcı değişken geçmişten günümüze EKC hipotezinin araştırılması için kullanılmıştır. Çevre ekonomisi literatüründe çevresel kirlenmenin göstergesi olarak yaygın bir şekilde CO₂ emisyonları kullanılmıştır. Bazı çalışmalar toplam CO₂ emisyonlarını dikkate alırken bazı çalışmalar ise sektörel bazda emisyonları dikkate almaktadır. Tablo 1’de EKC hipotezini sınanan çalışmalara yer verilmektedir.

Tablo 1. EKC Hipotezini Araştıran Çalışmalar

Çalışma	Veri Dönemi	Ülke	EKC geçerli mi?
<i>Bağımlı değişken: toplam CO₂ emisyonlar</i>			
Böltük ve Mert (2014)	1990-2008	Avrupa Birliği	-
Dogan ve Turkekul (2016)	1960-2010	Amerika Birleşik Devleti	-
Çağlar ve Mert (2017)	1960-2013	Türkiye	+
Uzar ve Eyuboglu (2019)	1984-2014	Türkiye	+
Genç ve ark. (2022)	1980-2015	Türkiye	+
Koc ve Bulus (2020)	1971-2017	Güney Kore	-
Bekun ve ark. (2021)	1990-2017	Avrupa Birliği	+
Chishti ve Sinha (2022)	1987-2016	BRICS	+
Udemba ve Tosun (2022)	1970-2018	Brezilya	-
<i>Bağımlı değişken: sektör bazında CO₂ emisyonlar</i>			
Abdallah ve ark. (2013)	1980-2010	Tunus	Ulaşım sektöründe: -
Congregado ve ark. (2016)	1973:1-2015:2	Amerika Birleşik Devleti	Ticaret, elektrik, konut ve ulaşım sektöründe: + Sanayi sektöründe: -
Talbi (2017)	1980-2014	Tunus	Ulaşım sektöründe: +
Alshehry ve Belloumi (2017)	1971-2011	Suudi Arabistan	Ulaşım sektöründe: -
Kharbach ve Chfadi (2017)	1971-2011	Fas	Ulaşım sektöründe: +
Aslan ve ark. (2018)	1973-2015	Amerika Birleşik Devleti	Sanayi, elektrik ve konut sektöründe: + Ticaret ve ulaşım sektöründe: -
Öngel ve ark. (2020)	1998-2018	Türkiye	Enerji ve atık sektörlerinde: -
Bozma (2020)	1990-2018	Türkiye	Havayolu sektöründe: +
Pablo-Romero ve Sanchez-Braza (2017)	1990-2013	Avrupa Birliği	Konut sektöründe: +
Amin ve ark. (2020)	1980-2014	Avrupa Birliği	Ulaşım sektöründe: +
Erdoğan ve ark. (2020)	1971-2017	G20	Bütün sektörlerde: -
Murshed ve ark. (2020)	1992-2015	OPEC	İnşaat hizmetleri sektöründe: + Restoran hizmetleri, turizm ve ulaşım hizmetleri sektöründe: -
Alataş (2021)	1971-2018	OECD	Enerji ve ulaşım sektöründe: + Konut, sanayi ve diğer sektörlerde: -
Manga (2021)	1995-2016	OECD	Ulaşım sektöründe: +

Not: + işareti sırasıyla EKC hipotezinin geçerli olduğunu gösterirken, - işareti EKC hipotezinin geçerli olmadığını ifade eder.

EKC hipotezinin araştırılmasında bazı çalışmalarda panel veri analizi kullanılırken, bazı çalışmalarda da zaman serileri analizi kullanılmıştır. Tablo 1’de toplam emisyonların bağımlı değişken olarak belirlendiği çalışmalarda ortak bir sonucun olmadığı görülmektedir. Örneğin Türkiye için yapılan analizlerde, Çağlar ve Mert (2017), Uzar ve Eyuboglu (2019) ve Genç ve ark. (2022) çalışmaları EKC hipotezini desteklemektedir. Dogan ve Turkekul (2016) Amerika Birleşik Devletleri’nde, Koc ve Bulus (2020) Güney Kore’de ve Udemba ve Tosun (2022) Brezilya’da EKC hipotezinin geçerli olmadığını

belirtmişlerdir. Panel veri analizinde ise, Avrupa Birliği için Bölük ve Mert (2014) EKC hipotezinin geçerli olmadığına dair kanıtlar sunarken, Bekun ve ark. (2021) Avrupa Birliği’nde EKC hipotezinin geçerli olduğunu savunmuşlardır.

Sektör bazında EKC hipotezinin geçerliliğini araştıran çalışmalarda da tutarlılık görülmemektedir. Örneğin, Abdallah ve ark. (2013) ulaşım sektörü dikkate alındığında EKC hipotezinin Tunus için geçerli olmadığını belirtmiştir. Fakat Talbi (2017) Tunus ulaşım sektöründe EKC hipotezinin geçerli olduğuna yönelik kanıtlar sunmuştur. Congregado ve ark. (2016) ticaret, elektrik, konut ve ulaşım sektöründe EKC hipotezinin Amerika Birleşik Devletleri için geçerli olduğunu ifade ederken, sanayi sektöründe EKC hipotezinin geçerli olmadığını belirtmiştir. Amerika Birleşik Devletleri için yapılan başka bir çalışmada ise Aslan ve ark. (2018) sanayi, elektrik ve konut sektöründe EKC hipotezini savunurken, ticaret ve ulaşım sektöründe EKC hipotezinin geçerli olmadığını ifade etmektedir. Öngel ve ark. (2020) ve Bozma (2020) Türkiye’de sektörel bazlı EKC araştırması yapmışlardır. Ampirik bulgulara göre, Öngel ve ark. (2020) enerji ve atık sektörlerinde EKC hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Diğer taraftan Bozma (2020) ulaşım sektöründe çevresel kirlenme ile ekonomik büyüme arasında ters-U şeklinde bir ilişkinin varlığını göstermiştir ve Türkiye havayolu sektöründe EKC hipotezinin varlığını kanıtlamıştır. Panel veri yöntemleri ile sektörel bazda EKC araştırması yapan çalışmalarda ise Avrupa Birliği için Pablo-Romero ve Sanchez-Braza (2017) ve Amin ve ark. (2020) çalışmaları EKC hipotezinin sırasıyla konut ve ulaşım sektörlerinde geçerli olduğu sonucuna varmışlardır. Alataş (2021) OECD ülkeleri için enerji ve ulaşım sektöründe EKC hipotezini doğrularken, konut, sanayi ve diğer sektörlerde EKC hipotezinin aksi yönünde sonuçlar bulmuştur. Son olarak, OECD ülkeleri için Manga (2021) ulaşım sektöründe EKC hipotezinin geçerli olduğuna dair kanıtlar sunmuştur.

Çevre ekonomisi literatürü incelendiğinde, Ulucak ve ark. (2020) 1994-2015 dönemi için BRICS ekonomilerinde çevresel teknolojilerin çevresel kalite üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Yazarlar BRICS ülkelerinde çevresel teknolojilerin çevresel kaliteyi arttırdığına dair kanıtlar sunmuşlardır. Hussain ve Dogan (2021) çevresel kalite göstergesi olarak ekolojik ayak izinin belirleyicilerini BRICS ekonomileri için araştırmışlardır. Yazarlar çevresel kaliteyi etkileyen faktörleri araştırırken çevresel teknolojilerin etkisine odaklanmışlardır. Ampirik analize göre, EKC hipotezi BRICS ekonomileri için geçerli değildir. Ayrıca yazarlar çevresel teknolojilerin çevresel kaliteyi arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Khan ve ark. (2022) Kanada’da çevresel teknolojilerin etkisini 1989-2020 dönemi için araştırmışlardır. Dinamik ARDL sonuçlarına göre, çevresel teknolojiler çevresel bozulmaları azaltmaktadır. Hussain ve ark. (2022) 7 gelişen ülke ekonomisi için çevresel teknolojilerin tüketim odaklı karbon emisyonları üzerine etkisini EKC hipotezi çerçevesinde araştırmışlardır. Ampirik analiz sonucunda, yazarlar 7 gelişen ülke ekonomisinde çevresel teknolojilerin emisyonları azalttığını göstermişlerdir.

Ampirik literatürde hem toplam hem de sektörel bazda EKC hipotezinin geçerliliği için farklı sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Bu farklılıklar, ülke seçiminden, veri setinden, ekonometrik yöntemlerden kaynaklanmaktadır. Türkiye özelinde sektör bazlı çalışmalar incelendiğinde, Öngel ve ark. (2020) tarım, sanayi, enerji ve atık sektörlerinden gelen CO₂ emisyonları bağımlı değişken olarak kullanmıştır. Ampirik analizde, ARDL yöntemi kullanarak sadece ekonomik büyüme ve onun karesi değişkenlerini bağımsız değişken olarak belirlendiği görülmektedir. Fakat, Ozatac ve ark. (2017) EKC araştırmalarında en önemli sorunlardan birinin dışlanmış değişken sarması sorunu olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Öngel ve ark. (2020)’nin çalışmasında sadece ekonomik büyüme ve onun karesinin açıklayıcı değişken olarak belirlenmesi ciddi bir varsayımdır. Bunlara ek olarak, McNown (2018) ARDL modeli kullanılarak elde edilen sonuçların dejenere durumlar dikkate alınmadığı için yanlı olabileceğini ifade etmektedir. Bu çalışma açıklayıcı değişkenleri EKC ve STIRPAT modelleri yardımıyla belirlediği için dışlanmış değişken sarması sorununu aşabilir. Özellikle çevresel patentler Türkiye için EKC hipotezi çerçevesinde araştırılmaktadır. Ayrıca bu çalışma genişletilmiş ARDL yöntemi kullanarak dejenere durumları dikkate almaktadır.

II. VERİ, MODEL VE YÖNTEM

II.I. Veri

Bu çalışma enerji sektöründen gelen CO₂ (ECO₂, kişi başına metrik ton cinsinden) emisyonlarını bağımlı değişken olarak kullanır. Diğer taraftan kişi başına GSYH (EG, 2010 reel \$ cinsinden), çevre teknolojileri ile ilgili alınan patentler (ERP), birincil enerji tüketimi (EC, kişi başına gigajoule cinsinden) ve nüfus (P, toplam nüfus) açıklayıcı değişken olarak belirlenmiştir. ECO₂ değişkeni Crippa ve ark. (2020) veri setinden elde edilmektedir. EG ve P değişkenleri Dünya Bankası (World Bank, 2021) veri tabanından derlenmiştir. Birincil enerji tüketimi BP istatistikleri (British Petroleum statistical review of world energy, 2021) veri tabanından ve son olarak ERP ise OECD (2021) veri tabanından elde edilmiştir. Ampirik analiz için veri dönemi yıllık olarak 1974-2019’dur³. Analiz öncesi bütün değişkenler için logaritmik dönüşüm gerçekleştirilmiştir.

II.II. Stirpat Modeli

STIRPAT modeli insan eylemlerinin çevre üzerindeki etkileri üzerine odaklanmıştır ve Dietz ve Rosa (1997) tarafından literatüre sunulmuştur. STIRPAT modeli aslında IPAT modelinin geliştirilmiş versiyonudur. Ehrlich ve Holdren (1971) modelini şu şekilde açıklamaktadır: I çevre etkisini (çevresel bozulmalar), P nüfusu, A iktisadi gelişmişliği ve son olarak T ise teknoloji etkisini veya enerji etkinliğini göstermektedir. Geleneksel STIRPAT modeli aşağıdaki gibidir:

$$I_t = aP_t^b A_t^c T_t^d e^{u_t} \quad (1)$$

Denklem 1 logaritmik dönüşüm ile aşağıdaki gibi yeniden yazılabilir:

$$L(I_t) = a + bL(P_t) + cL(A_t) + dL(T_t) + u_t \quad (2)$$

Burada, *a* sabit terimi; *b*, *c* ve *d* eğim katsayılarını; *u* hata terimini ve I, P, A ve T ise sırasıyla çevresel bozulmaları, nüfusu, iktisadi gelişmişliği ve teknolojiyi göstermektedir. Bizim çalışmamız denklem 2’deki STIRPAT modelini EKC ile birleştirerek Denklem 3’teki gibi genişletmiştir:

$$LECO_{2t} = \delta_0 + \delta_1 LEG_t + \delta_2 LEG2_t + \delta_3 LERP_t + \delta_4 LEC_t + \delta_5 LP_t + \varepsilon_t \quad (3)$$

Denklem 3’te LECO₂ kişi başına enerji sektöründen gelen emisyonları (I) göstermektedir. LP nüfusu (P) temsil ederken, LEG ve LEG² kişi başına ekonomik büyüme ve onun karesini (A) ifade etmektedir. EG2 değişkeni 3 numaralı denkleme EKC hipotezinin geçerliliğini sınamak için eklenmiştir. $\delta_1 > 0$ ve $\delta_2 < 0$ ise EKC hipotezi geçerli olacaktır. Ayrıca gelirin dönüm noktası veriler logaritmik formda olduğu için $EG^* = e^{-\delta_1/(2*\delta_2)}$ ile belirlenmektedir. ERP (T) ise çevre teknolojileri ile ilgili alınan patent sayılarını göstermektedir. Son olarak EC (STIRPAT modeli için ek değişken) kişi başına enerji tüketimini ifade etmektedir.

³ Analizin 1974 yılından başlaması çevresel patentler değişkeni ile ilgili verilerin 1974 yılı öncesinde mevcut olmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca ERP değişkeni çevresel teknolojileri temsilen tescil olan patentleri ve yerleşik, yerleşik olmayan ve uluslararası iş birlikleri ile elde edilen patentleri göstermektedir.

⁴ EKC denklemini elde edebilmek için LEG serisinin karesi LEG2 (LEG)² olarak denkleme eklenmiştir.

II.III. Metodoloji

Bu çalışmada ampirik analizinin ilk aşamasında değişkenlerin birim kök özellikleri araştırılmaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için öncelikle Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen birim kök testi kullanılmaktadır. Zaman serileri rassal şoklardan (ekonomik krizler, doğal afetler, salgın hastalıklar, vs.) sıklıkla etkilendiği bilinmektedir (Narayan ve Popp, 2010). Yapısal kırılmalar dikkate alınmazsa, seri durağan olsa dahi serinin birim kök süreci izlediği sonucuna ulaşılabilir (Zivot ve Andrews, 1992). Dolayısıyla bu olasılığı dikkate almak için seride tek kırılmanın içsel olarak gerçekleştiğini varsayan Perron (1997) testi sıradan birim kök testine ek olarak analize dahil edilmektedir. Değişkenlerin birim kök özellikleri belirlendikten sonra, 3 numaralı denklem dikkate alınarak uzun ve kısa dönem katsayılarını elde etmek için genişletilmiş ARDL yaklaşımı kullanılmaktadır.

Pesaran ve ark. (2001)’nin geliştirdiği ARDL yaklaşımı açıklayıcı değişkenlerin farklı dereceden (I(0) ve I(1)) durağan olmalarına izin verdiği için birçok araştırmacı tarafından kullanılmaktadır. Fakat ARDL yönteminin bağımlı değişkenin mutlaka birim kök içermesi, dejenere durumlarının olması, açıklayıcı değişkenlerin dışsallığı gibi birçok sıkı varsayımları vardır ve bunların ihlal edilmesi durumunda sonuçlar yanıltıcı olabilir (Sam ve ark., 2019). ARDL modelini daha açık göstermek için koşullu hata düzetme modeli (kısıtsız sabitli ve trend içermeyen (Durum III)) aşağıdaki denklem ile yazılabilir:

$$\Delta LECO_{2t} = \alpha_0 + \alpha_1 DU_t + \theta_1 LECO_{2t-1} + \theta_2 LEG_{t-1} + \theta_3 LEG_{t-1}^2 + \theta_4 LERP_{t-1} + \theta_5 LEC_{t-1} + \theta_6 LP_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta LECO_{2t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{2i} \Delta LEG_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} \Delta LEG_{t-i}^2 + \sum_{i=0}^p \beta_{4i} \Delta LERP_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{5i} \Delta LEC_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{6i} \Delta LP_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Denklem 4’te α_0 , Δ , ε_t ve DU_t sırasıyla sabit terimi, fark işlemcisini, hata terimini ve yapısal kırılmayı temsil eden kukla değişkenini göstermektedir. D01 modele sabit bir regresör olarak dahil edilmiştir. $\theta_1, \dots, \theta_6$ ve β_1, \dots, β_6 sırasıyla uzun ve kısa dönem katsayıları ifade etmektedir. Bunlara ek olarak p optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir. 4 numaralı denklemde eşbütünlüğün varlığı için Pesaran ve ark. (2001) F- ve t- testi önermektedir. F-testi sınır testi olarak bilinen gecikmeli bağımlı ve bağımsız değişkenlerin ($H_0: \theta_1 = \theta_2 = \theta_3 = \theta_4 = \theta_5 = \theta_6 = 0$) anlamlılığını araştırır. Ardından Pesaran ve ark. (2001) bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri ($\theta_1 = 0$) için de t-testi aracılığıyla anlamlılığının sınanmasını önermektedir. Bu testin yapılmasındaki amaç ise bağımlı değişkenin birinci farklarda durağan olma zorunluluğudur. Pesaran ve ark. (2001)’nin önerdiği ARDL modelinde bağımlı değişkenin durağan olmasına izin verilmemektedir. Dolayısıyla ARDL modeli birim kök testlerine bağımlı olmaktadır. McNown ve ark. (2018) ve Sam ve ark. (2019) gecikmeli bağımsız değişkenlerin anlamlılığını için yeni bir F-testi geliştirerek bağımlı değişkenin birinci farklarda durağan olma zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır. McNown ve ark. (2018) ve Sam ve ark. (2019) eşbütünlüğün varlığından emin olmak için aşağıdaki üç testin de bir arada kullanılmasını önermektedir.

1) Bağımlı ve bağımsız tüm değişkenler için F-testi ($F_{bütün}$, literatürde sınır testi olarak bilinmektedir) $H_0: \theta_1 = \theta_2 = \theta_3 = \theta_4 = \theta_5 = \theta_6 = 0$

(Kritik değerler Narayan (2005) çalışmasından elde edilmektedir.)

2) Gecikmeli bağımlı değişken için t-testi ($t_{bağımlı}$), $H_0: \theta_1 = 0$

(Kritik değerler Pesaran ve ark. (2001) çalışmasından elde edilmektedir.)

3) Sadece bağımsız değişkenler için F-testi ($F_{bağımsız}$), $H_0: \theta_2 = \theta_3 = \theta_4 = \theta_5 = \theta_6 = 0$

(Kritik değerler Sam ve ark. (2019) çalışmasından elde edilmektedir.)

Yukarıda gösterilen üç hipotezin de reddedilmesi durumunda eşbütünlüğün varlığından söz edilebilir. Bunlara ek olarak, ARDL modelinde iki farklı dejenere durumları ortaya çıkabilir:

1. Dejenere durum #1: Bu durum gecikmeli bağımlı değişkenin anlamlı ($\theta_1 \neq 0$) olması ve aynı zamanda gecikmeli açıklayıcı değişkenlerin anlamsız ($H_0: \theta_2 = \dots = \theta_6 = 0$) olması durumunda gerçekleşmektedir.

Dejenere durum #1’den kurtulmak için Pesaran ve ark. (2001) sınır testine ek olarak gecikmeli bağımlı değişken için t-testini önermiştir.

2. Dejenere durum #2: Bu bozulma durumu ise, gecikmeli açıklayıcı değişkenlerin anlamlı ($H_0: \theta_2 \neq \dots \neq \theta_6 \neq 0$) olması ve aynı zamanda gecikmeli bağımlı değişkenin anlamsız ($\theta_1 = 0$) olması durumunda gerçekleşmektedir.

Dejenere durum #2’yi ortadan kaldırmak için ise Pesaran ve ark. (2001) bağımlı değişkenin tümleşme derecesinin I(1) olması gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla bağımlı değişkenin durağan olduğu durumlarda ARDL modeli kullanılamamaktadır. Ayrıca ARDL modelinin çalıştırılması birim kök testlerin gücüne bağlıdır. Bu sorunun üstesinden gelmek için McNown ve ark. (2018) ve Sam ve ark. (2019) gecikmeli bağımsız değişkenler için yeni bir F-testi geliştirmiştir. Böylece bağımlı değişkenin durağan olduğu durumlarda da ARDL modeli kullanılabilir. Sonuç olarak, üç test istatistiğinin ($F_{\text{bütün}}$, $t_{\text{bağımlı}}$, $F_{\text{bağımsız}}$) üst sınır kritik değerlerden büyük olması durumunda değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisi vardır ve uzun ve kısa dönem katsayıları elde edilebilir.

III. EKONOMETRİK BULGULAR

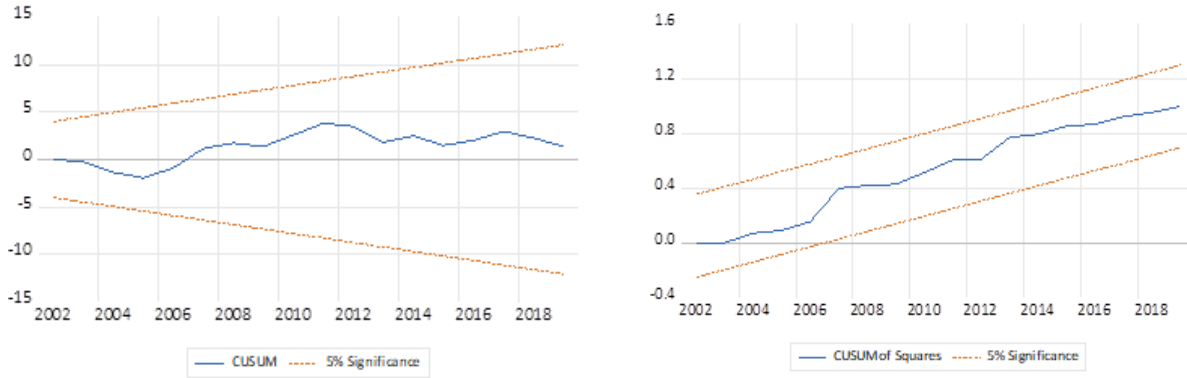
ARDL modelini kullanabilmek için ilk aşamada herhangi bir değişkenin ikinci dereceden durağan olmadığından emin olunmalıdır. Dolayısıyla bu çalışma değişkenlerin birim kök özelliklerinin araştırılması ile başlamaktadır. Tablo 2’de hem yapısal kırılmayı dikkate almayan Phillips- Perron (PP, 1988) hem de yapısal kırılmayı dikkate alan Perron (1997) testi sonuçları gösterilmektedir. PP test sonuçlarına göre, LECO₂, LEG, LEG2 ve LERP değişkenleri birinci farklarında durağandır. Diğer taraftan LP ve LERP değişkenleri düzeyde durağandır. Yapısal kırılmayı dikkate alan Perron (1997) testi sonuçlarına göre, LECO₂, LEG, LEG2, LERP ve LEC değişkenleri birinci farklarında durağan iken, LP değişkeni seviyede durağan olduğu görülmektedir. Bütün birim kök test sonuçları analizde kullanılacak değişkenlerin ikinci dereceden durağan olmadığını göstermektedir. Kırılma tarihleri incelendiğinde, emisyonlar için 2000 yılında bir kırılma tarihi bulunmuştur ki bu tarih 2001 kriz yılının öncesini göstermektedir. 1999 yılında toplam emisyonlar 192.870 metrik ton iken, 2000 yılında bu rakam 216.620 metrik tona ulaşarak Türkiye tarihinin emisyon salımı rekorunu kırmıştır (World Bank, 2021). Perron (1997) testinin veri oluşturma sürecinde kırılma zamanı belirlenirken farklı modeller içerisinde en düşük t-istatistiğini dikkate almaktadır ve burada kırılma zamanı olarak 2000 yılını göstermektedir. Fakat, 2001 yılında emisyonlar 197.780 metrik tona düşerek ciddi bir azalma meydana gelmiştir (World Bank, 2021). Bu çalışmanın amacı emisyon düşürücü politikalar olduğu için, eşbütünlüşme denkleminde 2001 yılı kukla değişken olarak modele eklenmiştir.

Tablo 2. Birim Kök Test Sonuçları

Sabit ve trend modeli				
Değişkenler	Phillips Perron testi		Tek kırılmalı Perron testi	
	Seviye	Birinci fark	Seviye	Birinci fark
LECO ₂	-2.735	-9.240*	-4.030 [2000]	-5.134** [1985]
LEG	-2.206	-6.498*	-3.290 [2003]	-6.633* [2011]
LEG2	-2.043	-6.494*	-3.319 [2003]	-6.631* [1981]
LP	-3.214***	-	-4.579*** [1993]	-
LERP	-3.666**	-	-1.899 [2008]	-12.024* [1981]
LEC	-2.957	-7.352*	-3.397 [1995]	-7.320* [1981]

Not: *, ** ve *** işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. [] ifadesi kırılma yıllarını ifade etmektedir.

Bir sonraki aşamada, ECO_2 ile açıklayıcı değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığı genişletilmiş ARDL yaklaşımına göre araştırılmaktadır. Dolayısıyla her üç test istatistiği ($F_{bütün}$, $t_{bağımlı}$, $F_{bağımsız}$) üst sınır kritik değerlerinden yüksek ise eşbütünleşmenin varlığı doğrulanmaktadır. Tablo 3’te kısıtsız sabitli ve trend içermeyen (Durum III) AARDL eşbütünleşme modeli sonuçları verilmektedir. Tablo 3’te ilk olarak bütün gecikmeli değerlerin anlamlılığını sınavan ve sınır testi olarak bilinen test istatistiği ($F_{bütün}$) sonuçları incelenmelidir. Sınır testi sonuçlarına göre, sıfır hipotezi ($H_0: \theta_1 = \theta_2 = \theta_3 = \theta_4 = \theta_5 = \theta_6 = 0$) %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Böylece $F_{bütün}$ test istatistiğinin anlamlı olduğu görülmektedir. İkinci aşamada gecikmeli bağımlı değişken için t-testi yapılmalıdır. Elde edilen sonuçlara göre, $t_{bağımlı}$ test istatistiği için sıfır hipotezi ($H_0: \theta_1 = 0$) %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Üçüncü aşamada ise, McNown ve ark. (2018) ve Sam ve ark. (2019) tarafından literatüre önerilen $F_{bağımsız}$ test istatistiği sonucu incelenmelidir. Bu sonuçlara göre, $F_{bağımsız}$ test istatistiği %10 düzeyinde anlamlıdır. ARDL eşbütünleşme modelinde üç test istatistiğinin de anlamlı olması ECO_2 ile bağımsız değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca sonuçların güvenilirliği için tanı testleri sonuçları da incelenmelidir. Tablo 3’e göre, değişen varyans, otokorelasyon, normallik, model spesifikasyonu, Cusum ve Cusumq sonuçları ARDL modeli sonuçlarının güvenilir olduğunu göstermektedir. Tablo 4⁵’te ARDL modeli tahmin sonuçları gösterilmektedir.

Şekil 2. Cusum ve Cusumq

Tablo 4’te uzun dönem katsayıları incelendiğinde, ekonomik büyümenin ve karesinin işaretlerinin sırasıyla pozitif, negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de EKC hipotezi geçerlidir. Gelirin dönüm noktası 15.406\$ olarak hesaplanmıştır ve incelenen dönemde gelir dönüm noktasını aşmadığı için gelirdeki artışlar çevresel kirlenme getirmektedir. Bu sonuçlar Türkiye’yi analiz eden Çağlar ve Mert (2017), Uzar ve Eyuboglu (2019), Bozma (2020), Genç ve ark. (2022) ve Öngel ve ark. (2020) çalışmalarıyla tutarlıdır.

⁵ Sonuçlar Eviews 10 versiyonu ile elde edilmiştir.

Tablo 3. Genişletilmiş ARDL test sonuçları

Model	DU	Tahmin edilen model	Testler	Kaynak ve Kritik Değerler
LECO ₂ =f(LEG,LEG2,LP,LERP,LE C)	2001	(2,1,0,0,0)	F _{bütün} =5.425**	Narayan (2005) %10 %5 %1 3.64 4.26 5.59
			t _{bağımlı} =-4.201**	Pesaran ve ark. (2001) %10 %5 %1 -3.86 -4.19 -4.79
			F _{bağımsız} =3.692***	Sam ve ark. (2019) %10 %5 %1 3.58 4.24 5.83
Tanı testleri	ist.	p-değeri		
Değişen varyans, White	0.684	0.717		
Otokorelasyon, LM	0.642	0.428		
Normallik, JB	4.171	0.124		
Model spesifikasyonu, Ramsey-Reset	0.792	0.433		
CUSUM	Stabil			
CUSUMSQ	Stabil			

Not: ** ve *** işaretleri sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu yıllık veriler olduğu için “2” olarak alınmıştır ve Akaike bilgi kriterine göre optimal gecikme uzunluğu belirlenmiştir.

Nüfusun ECO₂ üzerindeki etkisi incelendiğinde, uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Spesifik olarak, nüfusta meydana gelen %1’lik bir artış emisyonları yaklaşık %2 civarında arttırmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’de nüfus artışının çevre üzerinde olumsuz etkisinin olduğu söylenebilir. Bu sonuçlar Türkiye’yi analiz eden Bozkurt ve Okumuş (2015) ve Pata ve Yurtkuran (2018) çalışmalarıyla benzerdir. Çevre teknolojileri ile ilgili alınan patent sayılarının çevresel bozulmalar üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır. %1’lik bir patent sayısındaki artış çevresel kirlenmeyi yaklaşık %0,07 arttırır ve katsayının küçüklüğü emisyonlar üzerindeki etkisinin az olduğunu göstermektedir. Bu sonuç Türkiye’de çevre ile ilgili teknolojiler üzerine alınan patentlerin henüz çevresel kaliteyi arttıracak düzeye gelmediğini göstermektedir. Türkiye bu alana yönelik yatırımlara devam etmeli ve girişimcilere teşvikler vererek patent sayılarının artırılması sağlanmalıdır. Bu sonuçlar Bai ve ark. (2020) çalışmasıyla tutarlılık göstermektedir. Bai ve ark. (2020) Çin’de çevresel bozulmaları araştırırken farklı gelir eşitsizliği gruplarına göre değerlendirmeler yapmıştır. Yüksek gelir eşitsizliğinin olduğu grupta çevre ile ilgili teknolojilerin çevresel bozulmaları arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Diğer taraftan bizim bulgularımız Kanada için Khan ve ark. (2021b) ve BRICS için Hussain ve Dogan (2021) çalışmaları ile çelişmektedir. Enerji tüketiminin çevresel kirlenme üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamsız bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Tablo 4. ARDL modeli tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: LECO ₂	Katsayı	Std. Hata	p-değeri
Açıklayıcı değişkenler			
<i>Uzun Dönem</i>			
LEG	30.374*	7.656	0.000
LEG2	-1.575*	0.387	0.000
LP	1.822*	0.657	0.009
LERP	0.070***	0.041	0.097
LEC	-1.386	0.890	0.128
EG*	15.406\$		
<i>Kısa Dönem</i>			
ΔLECO ₂ (-1)	0.2325	0.158	0.151
ΔLEG	24.142*	6.484	0.000
ΔLEG2	-1.293*	0.340	0.000
ΔLP	1.496*	0.510	0.006
ΔLERP	0.058***	0.032	0.085
ΔLEC	-1.138***	0.571	0.054
D01	-0.150***	0.075	0.055
C	-142.346*	34.271	0.000
ECT(-1)	-0.821*	0.134	0.000

Not: * ** *** işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ve EG* gelirin dönüm noktasını gösterir.

Tablo 4’te kısa dönem katsayıları incelendiğinde, bütün bağımsız değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Uzun dönemde olduğu gibi gelir ve karesinin katsayılarının işaretleri sırasıyla pozitif ve negatiftir. Yani kısa dönemde de EKC hipotezi geçerlidir. Nüfus ve çevre ile ilgili patentler çevresel bozulmaları artırırken, enerji tüketimi çevresel bozulmaları azaltmaktadır. Kriz yılını temsil eden D01 değişkeninin çevresel bozulmalar üzerine olumlu yönde katkısının olduğu görülmektedir. Yani 2001 yılının Türkiye ekonomisinde önemli bir yeri olduğu düşünüldüğünde, 2001 yılı krizinin çevresel kalite üzerindeki etkisinin olumlu olması beklenen bir durumdur. Çünkü o dönemde ekonomide bir daralma gerçekleşmiş ve üretim sınırlandırılmıştı. Dolayısıyla üretimin azalmasıyla o dönemde çevresel kalite de artmıştır. Son olarak, hata düzeltme katsayısı negatif ve anlamlıdır. 1’e yakın değer alan bu katsayı denge düzeyinde kısa dönemde bir sapma meydana gelmesi durumunda, denge düzeyinin kısa sürede eski seviyesine döneceğini göstermektedir. Geçmiş dönemde meydana gelen sapmaların yaklaşık %82’si bir sonraki dönemde denge düzeyine gelerek düzeltilmektedir. Katsayıların anlamlılığı için Cusum ve Cusumq sonuçları Şekil 2’de gösterilmektedir. Bu sonuçlara göre, her iki eğrinin de %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar arasında bulunduğundan dolayı elde edilen katsayılar güvenilirdir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma enerji sektöründen gelen emisyonlar ile ekonomik büyüme, nüfus, enerji tüketimi ve çevre ile ilgili teknolojiler üzerine alınan patentler arasındaki ilişkiyi EKC ve STIRPAT modeli kapsamında araştırmaktadır. Çalışmada olası yapısal kırılma dikkate alınarak hem birim kök testlerinde hem de eşbütünleşme denkleminde yapısal kırılmaya izin verilmiştir. Analizin ilk aşamasında Phillips ve Perron (1988) birim kök testine ek olarak tek kırılmalı Perron (1997) testi ile değişkenlerin birim kök özellikleri belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar göstermektedir ki, bazı değişkenler birinci dereceden durağan iken, bazı değişkenlerin seviyesinde durağandır. Ardından genişletilmiş ARDL modeli dikkate alınarak üç farklı test istatistiğinin anlamlılığı sınanmıştır. Bu sonuçlara göre, üç test istatistiğinin de üst sınır kritik değerlerinden yüksek olduğu için eşbütünleşmenin varlığına karar verilmiştir.

Ampirik bulgulara göre, Türkiye’de hem uzun hem de kısa dönemde EKC hipotezi geçerlidir. Uzun dönem sonuçlarına göre, gelirin dönüm noktası 15.406\$’dır ve incelenen dönemde gelir bu seviyeyi aşmamaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de ekonomik büyüme enerji sektörü emisyonları için çevresel kirlenme getirmektedir. Diğer yandan ampirik bulgular nüfusun artmasının çevresel kaliteyi azalttığı yönündedir. Bu bağlamda, Türkiye’de nüfus politikası yeniden gözden geçirilmelidir ve halkın çevresel duyarlılığını arttıracak politikalar üretilmelidir. Örneğin marketlerde poşetlerin ücretli olması plastik poşet kullanımını önemli ölçüde azaltmıştır. Fakat gerek belediyeler gerekse halk eğitim merkezleri aracılığıyla bireylere çevresel kalitenin artırılmasına yönelik eğitimler verilmelidir. Genç kuşak bireyler için ise ilkokuldan başlanarak üniversite de dahil olmak üzere çevre bilinci dersleri verilebilir. Çevre bilincinin artmasıyla birlikte çevresel kalitenin iyileşeceği yönünde ampirik kanıtlar mevcuttur (Jahanger ve ark., 2022; Khan ve ark., 2021c; Yao ve ark., 2020). Dolayısıyla nüfus politikası düzenlenirken çevresel faktörlerin göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Böylece nüfusun olumsuz etkisi tersine çevrilebilir.

Bir diğer bulgumuz ise çevre ile ilgili teknolojiler üzerinden alınan patentlerin çevresel bozulmaları arttırdığı yönündedir. Bu sonuçlar Türkiye’de çevre ile ilgili alınan patentlerin çevresel kaliteyi iyileştirecek düzeye gelmediğini göstermektedir. Dolayısıyla politika yapıcılar çevre teknolojileri geliştirmek için genel bütçeden birçok girişimcinin faydalanacağı düzeyde ödenek ayırmalıdır. Bu ödeneklerin bazıları geri ödemeli olarak finanse edilebilir. Diğer taraftan çok uluslu şirketlerin Türkiye’de çevre ile ilgili teknoloji geliştirmelerini teşvik edecek politikalar ile alınan patent sayısının artırılması gereklidir. Patentler mevcut durumda Türkiye için çevresel kirlilik getirirse de ampirik literatür bu alanda politikaların ilerletilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar ile mevcut patent sayısı artırılabilir. Fakat yatırımcılar için yasalarla düzenlenmiş sıkı çevre politikalarına ihtiyaç vardır. Aksi durumda doğrudan yabancı yatırımlar çevresel kirlenme getirebilir.

Son olarak, Türkiye’de birincil enerji tüketiminin enerji sektöründen gelen emisyonlar üzerine etkisi anlamsızdır. Son yıllarda Türkiye’nin enerji çeşitliliğinde ciddi bir dönüşüm görülmektedir. Özellikle yenilenebilir enerji, hidro, güneş ve rüzgâr tarafından yönetilen yenilenebilir enerji üretimi etkileyici bir büyüme kaydetmiştir. Yerli enerji üretimi, 2014’ten 2019’a %59’luk bir büyüme ile son yıllarda hızla artmıştır. Bu durum, büyük ölçüde 2019’da toplam enerji üretiminin %54’ünü oluşturan yenilenebilir kaynaklardan kaynaklanmıştır (IEA, 2021). Türkiye mevcut durumda enerji üretiminde fosil kaynaklardan yenilenebilir kaynaklara geçiş sürecinde olduğundan dolayı, enerji tüketiminin enerji sektöründen gelen emisyonlar üzerinde anlamlı bir etkisi olmayabilir. Son olarak, 2001 krizinin etkisini gösteren kukla değişkenin işaretinin negatif ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Yani 2001 krizi çevresel kalite üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir ve bu durum beklentiler dahilindedir. Olası ekonomik krizler ekonomik büyümeyi ve enerji tüketimini etkilediği için ekonominin daralma döneminde yoğun fosil yakıt tüketen Türkiye’de çevresel bozulmaların azalması beklentilerle uyumludur.

Bu çalışmanın birkaç kısıtı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, toplam emisyonlar yerine spesifik olarak enerji tüketiminden gelen emisyonlar araştırılmıştır. 1990 yılına kıyasla 2019 yılında enerji tüketiminden gelen emisyonlardaki değişim %311 artış yönünde olduğundan (Crippa ve ark., 2020), bu değişkene odaklanılarak artış yönündeki değişimin çevre üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Gelecek çalışmalar Türkiye için farklı sektörlerden gelen emisyonların EKC üzerindeki etkisini inceleyebilir. Ayrıca yeterince veri uzunluğu ele edilince Türkiye için çevre ile ilgili patentler değişkeninin çevre kalitesi üzerine etkisi incelenebilir. Bu bağlamda kırılmalı eşbütünleşme yöntemleri ile elde edilen bulgular bu çalışmanın sonuçları ile karşılaştırılabilir. Bunlara ek olarak, enerji sektöründen gelen emisyonlar ile yenilenebilir ve fosil enerji tüketimi arasındaki ilişki patentlerin de modele dahil edilmesiyle Türkiye için güncel ekonometrik yöntemlerle analiz edilebilir.

KAYNAKÇA

- Abdallah, K. B., Belloumi, M., & De Wolf, D. (2013). Indicators for sustainable energy development: A multivariate cointegration and causality analysis from Tunisian road transport sector. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25, 34–43.
- Alataş, S. (2021). Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin sektörel analizi: OECD ülkeleri örneği. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(1), 124–136.
- Alshehry, A. S., & Belloumi, M. (2017). Study of the environmental kuznets curve for transport carbon dioxide emissions in Saudi Arabia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 75, 1339–1347.
- Amin, A., Altinoz, B., & Dogan, E. (2020). Analyzing the determinants of carbon emissions from transportation in European countries: The Role of renewable energy and urbanization. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 22(8), 1725–1734.
- Aslan, A., Destek, M. A., & Okumus, I. (2018). Sectoral carbon emissions and economic growth in the US: Further evidence from Rolling Window Estimation Method. *Journal of Cleaner Production*, 200, 402–411.
- Bai, C., Feng, C., Yan, H., Yi, X., Chen, Z., & Wei, W. (2020). Will income inequality influence the abatement effect of renewable energy technological innovation on carbon dioxide emissions?. *Journal of environmental management*, 264, 110482.
- Balsalobre-Lorente, D., Shahbaz, M., Roubaud, D., & Farhani, S. (2018). How economic growth, renewable electricity and natural resources contribute to co2 emissions?. *Energy Policy*, 113, 356–367.
- Bekun, F. V., Alola, A. A., Gyamfi, B. A., & Yaw, S. S. (2021). The relevance of ekc hypothesis in energy intensity real-output trade-off for sustainable environment in EU-27. *Environmental Science and Pollution Research*, 1–12.
- Bozkurt, C., & Okumuş, İ. (2015). Türkiye’de ekonomik büyüme, enerji tüketimi, ticari serbestleşme ve nüfus yoğunluğunun co2 emisyonu üzerindeki etkileri: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(32), 23–35.
- Bozma, G. (2020). Havacılık sektöründe çevre yönetimi, ekonomik büyüme ve kentleşme ilişkisi: Çevresel Kuznets Eğrisi üzerine bir inceleme. *Turan-Sam*, 12(48), 132–146.

- Bölük, G., & Mert, M. (2014). Fossil & renewable energy consumption, ghgs (greenhouse gases) and economic growth: Evidence from a Panel of EU (European Union) countries. *Energy*, 74, 439–446.
- BP. (2021). *British Petroleum statistical review of world energy*. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/xlsx/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-all-data.xlsx> [Erişim tarihi: 10.11.2021].
- Çağlar, A. E. (2020). The importance of renewable energy consumption and fdı inflows in reducing environmental degradation: Bootstrap ARDL Bound Test in selected 9 countries. *Journal of Cleaner Production*, 264, 121663.
- Chishti, M. Z., & Sinha, A. (2022). Do the shocks in technological and financial innovation influence the environmental quality? Evidence from BRICS economies. *Technology in Society*, 68, 101828.
- Congregado, E., Feria-Gallardo, J., Golpe, A. A., & Iglesias, J. (2016). The Environmental Kuznets Curve and co2 emissions in the USA. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(18), 18407–18420.
- Crippa, M., Oreggioni, G., Guizzardi, D., Muntean, M., Schaaf, E., Lo Vullo, E., ... Vignati, E. (2020). Fossil co2 and ghg emissions of all world countries. Luxemburg: Publication Office of the European Union. Luxembourg.
- Çağlar, A. E., & Mert M. (2017). Türkiye’de Çevresel Kuznets Hipotezi ve yenilenebilir enerji tüketiminin karbon salımı üzerine etkisi: Yapısal kırılmalı eşbütünleşme yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 21–38.
- Dietz, T., & Rosa, E. A. (1997). Effects of population and affluence on co2 emissions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 94(1), 175–179.
- Dogan, E., & Turkecul, B. (2016). CO2 Emissions, real output, energy consumption, trade, urbanization and financial development: Testing the EKC hypothesis for the USA. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(2), 1203–1213.
- Dong, K., Hochman, G., Zhang, Y., Sun, R., Li, H., & Liao, H. (2018). CO2 emissions, economic and population growth, and renewable energy: Empirical evidence across regions. *Energy Economics*, 75, 180–192.
- Ehrlich, P. R., & Holdren, J. P. (1971). Impact of population growth. *Science*, 171(3977), 1212–1217.
- Erdoğan, S., Yıldırım, S., Yıldırım, D. Ç., & Gedikli, A. (2020). The Effects of innovation on sectoral carbon emissions: Evidence from G20 countries. *Journal of Environmental Management*, 267, 110637.
- Frodyma, K., Papież, M., & Śmiech, S. (2022). Revisiting the environmental Kuznets Curve in the European Union countries. *Energy*, 241, 122899.
- Genç, M. C., Ekinci, A., & Sakarya, B. (2022). The impact of output volatility on co2 emissions in Turkey: Testing EKC Hypothesis with Fourier Stationarity Test. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(2), 3008–3021.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). *Environmental impacts of a North American Free Trade Agreement*. NBER Working Paper 3914.
- Halicioğlu, F. (2009). An econometric study of co2 emissions, energy consumption, income and foreign trade in turkey. *Energy policy*, 37(3), 1156–1164.
- Hannah R., & Max R. (2020). *CO2 and greenhouse gas emissions*. <https://ourworldindata.org/co2-and-other-greenhouse-gas-emissions> [Erişim tarihi 10.01.2022].
- Hussain, M., & Dogan, E. (2021). The role of institutional quality and environment-related technologies in environmental degradation for BRICS. *Journal of Cleaner Production*, 304, 127059.
- Hussain, M., Mir, G. M., Usman, M., Ye, C., & Mansoor, S. (2022). Analysing the role of environment-related technologies and carbon emissions in emerging economies: A step towards sustainable development. *Environmental Technology*, 43(3), 367–375.
- IEA (2021), Turkey 2021, IEA, Paris <https://www.iea.org/reports/turkey-2021> [Erişim tarihi: 12.11.2021]
- Jahanger, A., Usman, M., Murshed, M., Mahmood, H., & Balsalobre-Lorente, D. (2022). The linkages between natural resources, human capital, globalization, economic growth, financial development, and ecological footprint: The moderating role of technological innovations. *Resources Policy*, 76, 102569.
- Katircioğlu, S. T. (2014). International tourism, energy consumption, and environmental pollution: The case of Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 36, 180–187.

- Khan, I., Hou, F., & Le, H. P. (2021a). The impact of natural resources, energy consumption, and population growth on environmental quality: Fresh evidence from the United States of America. *Science of the Total Environment*, 754, 142222.
- Khan, M. K., Babar, S. F., Oryani, B., Dagar, V., Rehman, A., Zakari, A., & Khan, M. O. (2021b). Role of financial development, environmental-related technologies, research and development, energy intensity, natural resource depletion, and temperature in sustainable environment in Canada. *Environmental Science and Pollution Research*, 1–17.
- Khan, Z., Ali, S., Dong, K., & Li, R. Y. M. (2021c). How does fiscal decentralization affect co2 emissions? The roles of institutions and human capital. *Energy Economics*, 94, 105060.
- Kharbach, M., & Chfadi, T. (2017). CO2 emissions in Moroccan road transport sector: Divisia, cointegration, and EKC analyses. *Sustainable cities and society*, 35, 396–401.
- Koc, S., & Bulus, G. C. (2020). Testing Validity of The EKC Hypothesis in South Korea: Role of renewable energy and trade openness. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(23), 29043–29054.
- Manga, M. (2021). Taşımacılık sektöründe Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliği: Seçilmiş OECD ülkeleri örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(1), 203–218.
- McNown, R., Sam, C. Y., & Goh, S. K. (2018). Bootstrapping the autoregressive distributed lag test for cointegration. *Applied Economics*, 50(13), 1509–1521.
- Mongo, M., Belaïd, F., & Ramdani, B. (2021). The effects of environmental innovations on CO2 emissions: Empirical evidence from Europe. *Environmental Science & Policy*, 118, 1–9.
- Murshed, M., Nurmakanova, M., Elheddad, M., & Ahmed, R. (2020). Value addition in the services sector and its heterogeneous impacts on co2 emissions: Revisiting the EKC hypothesis for the OPEC using panel spatial estimation techniques. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(31), 38951–38973.
- Narayan, P. K. (2005). The Saving and investment nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied economics*, 37(17), 1979–1990.
- Narayan, P. K., & Popp, S. (2010). A new unit root test with two structural breaks in level and slope at unknown time. *Journal of Applied Statistics*, 37(9), 1425–1438.
- OECD. (2021). *Environment-related technologies (All patents)*. <https://stats.oecd.org/> [Erişim tarihi: 09.11.2021].
- Ozatac, N., Gokmenoglu, K. K., & Taspınar, N. (2017). Testing the EKC hypothesis by considering trade openness, urbanization, and financial development: The Case of Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 24(20), 16690–16701.
- Öngel, V., Bozkurt, G., & Tatlı, H. S. (2020). Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin sektörel açıdan incelenmesi: Türkiye örneği. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, (32), 49–68.
- Pablo-Romero, M. D. P., & Sánchez-Braza, A. (2017). Residential energy environmental Kuznets Curve in the EU-28. *Energy*, 125, 44–54.
- Panayotou, T. (1993). *(Empirical tests and policy analysis of environmental degradation at different stages of economic development No. 992927783402676)*. International Labour Organization.
- Pata, U. K., & Yurtkuran, S. (2018). Yenilenebilir enerji tüketimi, nüfus yoğunluğu ve finansal gelişmenin co2 salıma etkisi: Türkiye örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 303–318.
- Perron, P. (1997). Further evidence on breaking trend functions in macroeconomic variables. *Journal of econometrics*, 80(2), 355–385.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289–326.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335–346.
- Rahman, M. M., & Alam, K. (2021). Clean energy, population density, urbanization and environmental pollution nexus: Evidence from Bangladesh. *Renewable Energy*, 172, 1063–1072.
- Sam, C. Y., McNown, R., & Goh, S. K. (2019). An augmented autoregressive distributed lag bounds test for cointegration. *Economic Modelling*, 80, 130–141.
- Talbi, B. (2017). CO2 Emissions reduction in road transport sector in Tunisia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 69, 232–238.
- Udemba, E. N., & Tosun, M. (2022). Energy Transition And Diversification: A pathway to achieve sustainable development goals (SDGs) in Brazil. *Energy*, 239, 122199.

- Ulucak, R., & Kassouri, Y. (2020). An assessment of the environmental sustainability corridor: Investigating the non-linear effects of environmental taxation on CO2 emissions. *Sustainable Development*, 28(4), 1010-1018.
- Uzar, U., & Eyuboglu, K. (2019). The Nexus between income inequality and CO2 emissions in Turkey. *Journal of Cleaner Production*, 227, 149–157.
- World Bank (2021) World development indicators online database. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> [Erişim tarihi: 10.11.2021]
- Xue, C., Shahbaz, M., Ahmed, Z., Ahmad, M., & Sinha, A. (2022). Clean energy consumption, economic growth, and environmental sustainability: What is the role of economic policy uncertainty?. *Renewable Energy*, 184, 899–907.
- Yao, Y., Ivanovski, K., Inekwe, J., & Smyth, R. (2020). Human capital and co2 emissions in the long run. *Energy economics*, 91, 104907.
- Zafar, M. W., Sinha, A., Ahmed, Z., Qin, Q., & Zaidi, S. A. H. (2021). Effects of biomass energy consumption on environmental quality: The role of education and technology in Asia-Pacific Economic Cooperation countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 142, 110868.
- Zivot, E., Andrews, D.W.K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil price shock and the unit root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10, 251–270.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study. The study does not require a Statement of Ethics report.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 930–948

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 930–948
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI:10.25287/ohuiibf.1112909

Geliş Tarihi / Received: 05.05.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12.09.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

TÜRKİYE’DE COVID-19 SALGINI SÜRECİNDE YAŞLILARA YÖNELİK AYRIMCILIK: ANKARA İLİ ÖRNEĞİ¹

Türken ÇAĞLAR²
Gizem ÖZKAN³

Öz

Bu makalenin temel amacı, Covid-19 salgını döneminde Türkiye’de, yaşlılara yönelik olarak uygulanmış olan ayrımcılığın tartışılması ve değerlendirilmesidir. Bu çerçevede yaşlılara yönelik olarak uygulanmış olan tedbirlerin, yaşlıların yaşamsal gereksinimlerini karşılamada yeterli olup olmadığı ve varsa ne tür sorunlara yol açtığı konusu araştırılmıştır. Bu amaca varmak için öncelikle salgın ve etkileri hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Daha sonra, özellikle yaşlılara yönelik yaş ayrımcılığı konusu açıklanmış ve tartışılmıştır. Üçüncü olarak çalışmanın sahadan toplanmış olan verileri, değerlendirilmiş ve tartışılmıştır. Bu çalışma, nitel bir araştırma olarak tasarlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın verileri, Ankara ili Çankaya ve Mamak ilçelerinde yaşayan 65 yaş ve üzeri –kadın ve erkek- bireylerle yapılan yarı-yapılandırılmış mülakatlardan elde edilmiştir. Bu verilerin yanı sıra ayrıca ilgili yaşlıların sosyo-demografik bilgileri de derlenmiş ve sunulmuştur. Toplanmış olan veriler, sınıflandırılarak analiz edilmiş ve çalışmanın temel soruları yanıtlanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda, her ne kadar iyi niyetli şekilde sağlık tedbirleri çerçevesinde yaşlı bireylerin sokağa çıkmaları kısıtlanmış olsa da kendilerine yönelik hak ihlalleri ve psiko-sosyal sorunların belirgin şekilde yaşanmış olduğu ve bu süreçte ayrımcı tutum ve söylemlerin arttığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca tecrübe edilen ayrımcılığın yaşlılarda kaygılara yol açtığı da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Salgın, Ayrımcılık, Yaşlılar, Yaşlı Ayrımcılığı, Sosyal Çalışma.

JEL Sınıflandırması : I14, I18, I24, I31, I38, J14.

¹ Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu’nun 16.08.2021 tarihli ve E-90955707-900-00001688483 sayılı yazısı çerçevesinde etik kurallara uygun bulunmasıyla gerçekleştirilmiştir.

² Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi İİBF Sosyal Hizmet Bölümü, turkancaglar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7849-0025.

³ Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, gizemozkan576@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6759-7345.

Atıf/Citation (APA 6):

Çağlar, T., & Özkan, G. (2022). Türkiye’de Covid-19 salgını sürecinde yaşlılara yönelik ayrımcılık: Ankara ili örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 930–948. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1112909>.

ELDERLY DISCRIMINATION IN TURKEY IN THE PERIOD OF COVID-19 PANDEMIC: THE CASE OF ANKARA PROVINCE

Abstract

The main purpose of this paper is to discuss and evaluate the problem of elderly discrimination, which has been deepened due to the measures taken during the Covid-19 epidemic in Turkey. In this process, the consequences of measures taken for the elderly people are searched whether they are adequate or not in meeting the needs of elderly individuals and whether these measures led to any problems for elders or not. In order to achieve this aim, firstly, a general introduction related to the epidemic and its effects was made. Then, the issue of age discrimination, especially for the elders, was evaluated and discussed. Thirdly, the data collected from the field were analyzed and discussed. This study can be accepted as a qualitative one. In other words, the data of study were collected by semi-structured interviews done with individuals aged 65 and over living in the Çankaya and Mamak districts of Ankara. In addition, the socio-demographic variables of the elders were also gathered. The data obtained were classified and analyzed, and the main questions of the study were tried to be answered. At the end of the study, it was concluded that although the elderly individuals were restricted from going out within the framework of health measures in a good faith, violations of their rights and psycho-social problems were significantly experienced and discriminatory attitudes and discourses increased in the period of Covid-19.

Keywords : Pandemic, Discrimination, Elders, Elderly Discrimination, Social Work.

JEL Classifications : I14, I18, I24, I31, I38, J14.

GİRİŞ

Geçmişten günümüze salgın hastalıklar, insanları küresel ölçekte en çok etkileyen felaketlerden biri olmuştur. Küresel bir salgın olarak ortaya çıkmış olan Covid-19, 2019 yılı Aralık ayında Çin’in Wuhan kentinde tespit edilmiş ve daha sonra kısa sürede tüm dünyaya yayılarak, insan yaşamı açısından önemli bir tehdit olmuştur (Üstün & Özçiftçi, 2020). Yarattığı ölüm riskinin yanı sıra insanlar evlerine kapanarak izole bir şekilde yaşamaya başlamış ve bu süreçte özellikle de üretim ve ticari hayat da bir anlamda olumsuz etkilenmiştir. Diğer bir deyişle salgınlar, fiziki sorunlar yaşatması ve sağlığı etkilemesi açısından tıbbi bir fenomen olmakla birlikte sebep oldukları panik, korku, izolasyon, karantina, endişe ve stres ile, insanların tutum ve davranışlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bir araştırmaya göre salgın, yaşlı bireylerin psikolojik sorunlar yaşamasında etkili olmuş ve yaşlılar bu süreçte depresyon, stres ve anksiyete bozuklukları, travma sonrası stres bozuklukları deneyimlemiştir (Sargın & Kutluca, 2020). Yine başka bir araştırmaya göre ise Covid-19 salgınından en çok etkilenen gruplardan birisi olan yaşlılar korku, öfke, tükenmişlik, kaygı, depresyon gibi ciddi ruhsal sorunlar yaşamıştır (Santini ve ark., 2020). Kısacası, yaşlı bireylerin salgın döneminde korku düzeyleri artmış ve ruhsal durumları olumsuz etkilenmiştir (Gyasi, 2020).

Bilindiği üzere salgını kontrol altına alabilmek için birçok ülkede sosyal-fiziksel mesafe, çeşitli kısıtlamalar ve karantina uygulamaları başlatılmıştır. Türkiye, 21.03.2020 tarihinden itibaren 65 yaş üstü bireylere sokağa çıkma kısıtlaması uygulamıştır. Birinci ve Bulut (2020) sosyal mesafe uygulamasının yaşlı bireyler için ‘sosyal izolasyon’ ya da ‘yalnızlık salgınına’ dönüşme riski bulunduğunu belirtmiştir. Diğer bir deyişle sosyal izolasyon, yaşlı bireyler üzerinde uzun vadede fiziksel, sosyal ve psikolojik birçok soruna yol açmış ve onların işlevselliğini olumsuz şekilde etkilemiştir.

Diğer taraftan, sonraki süreçte yaşlı bireylerin risk altında bulunduğu gerekçesiyle ülkemizde 65 yaş üstü bireylere sokağa çıkma yasağı getirilmiştir. Fakat yaşlı bireylerin sosyal izolasyonunu sağlayarak onların enfekte olmalarını engellemek ve ülke bazında vaka sayılarını düşük tutmak için iyi niyetle alınan bu tedbir, yaşlılara yönelik ayrımcı muamele ve sosyal dışlanmanın artmasına yol açmıştır

(Soysal, 2020). Soysal (2020), özellikle Facebook, Twitter, Instagram, Youtube gibi sosyal medya araçlarının etkisiyle bu ayrımcı söylemlerin bu süreçte daha görünür hale geldiğini ve yaşlılara yönelik genç kuşak tarafından kısmen de olsa, bir nefret-ötekileştirme dilinin oluştuğunu ifade etmiştir. Gençlerin sokakta gördükleri yaşlının üzerine su atması (Yeniçağ Gazetesi, 2020), kolonya dökerek zorla maske takması (Gözlem Gazetesi, 2020), polisim diye kandırarak sokakta sorularla sıkıştırıp yaşlıyı zor durumda bırakması (Hürriyet Gazetesi, 2020), sokakta görülen yaşlıya kötü söylemlerde bulunarak yaşlının taciz edilmesi gibi videoları çekerek sosyal medyada paylaştıkları görülmüştür. Yine gazetelerde "Yaşlılar kasten ölüme terk edildi" (Sabah Gazetesi, 2020), "Avrupa’da binlerce yaşlı Coronavirüs nedeniyle ölüme terk edildi!" (A Haber, 2020), "İspanya’da terk edilmiş huzurevlerinde kalan yaşlılar yataklarında ölü bulundu" (Hürriyet Gazetesi, 2020), "Avrupa’da huzurevleri ölüm evi oldu" (Yeni Şafak Gazetesi, 2020), "Batı medeniyeti ceset kokuyor!" (Haber7 Gazetesi, 2020), "Çok sayıda yaşlı evlerinde tek başına öldü, cesetleri iki hafta sonra bulundu" (Milliyet Gazetesi, 2020) gibi düşünülmeden ilgi çekmek amacıyla atılan haber başlıkları da yaşlı bireylerin kaygı ve korku düzeylerini önemli ölçüde artırmıştır denebilir.

Dolayısıyla, küresel olarak dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını sürecinde, özellikle toplumda kırılmalı ve dezavantajlı grup olarak ele alınan yaşlıların ihtiyaçlarının karşılanması, sağlık, eğitim ve sosyal yaşamlarında salgının olumsuz etkilerinin azaltılması ve bu kriz durumundan sonra yaşamlarına yeniden normal olarak devam etmelerinin sağlanması son derece önemlidir. Keza Covid 19 salgını gelecekte küresel çapta yaşanabilecek muhtemel salgınlar açısından önemli bir örnek niteliğindedir. Bu dönemde alınan tedbir ve uygulamaların, yetersiz hizmet sunumu ve yetersiz sosyal destekle birlikte yaşlıların sosyal yaşamdan dışlanmalarına, olumsuz söylem, tutum ve davranışlara maruz kalmalarına ve ayrımcılığa uğramalarına yol açtığı düşünülmüştür. Buradan hareketle çalışmanın temel sorunsalı - varsayımları şu şekilde tasarlanmıştır:

1. Salgın ile birlikte özellikle yaşlılara yönelik ayrımcılık giderek artan bir oranda yaygınlaşmıştır.
2. Yaşlılara yönelik ayrımcılık ve bunun sonucunda yaşama geçirilen izolasyon, özellikle yaşlıların iletişim, sosyalleşme ve dolayısıyla yaşam kalitelerinin düşmesine yol açmıştır.
3. Yaşlılara yönelik ayrımcılık, yaşlılarda psiko-sosyal sorunlara yol açmıştır.
4. Yaşanan bu olumsuzlukların etkisinin en aza indirilmesi amacıyla kurumsal anlamda sosyal hizmet önlem ve uygulamaları yetersiz kalmıştır.

Bu temel varsayımları test etmek ve salgın döneminde yaşlı bireylerin yaşa dayalı ayrımcılığa maruz kalmaya yönelik algıları ve deneyimlerini ortaya koymak amacıyla araştırmanın verileri, ilgili literatürden, yarı-yapılandırılmış (semi-structured interview) görüşme tekniği aracılığıyla elde edilmiştir. Bu süreçte ayrıca, çalışma kapsamına alınmış olan yaşlıların sosyo-demografik bilgileri de elde edilmiştir. Araştırmanın evreni, Ankara’da yaşayan 65 yaş ve üzeri bireylerdir. Araştırmanın örneklemini ise, Ankara’nın Çankaya ve Mamak ilçelerinde yaşayan 65 yaş ve üzeri yaşlı bireylerden oluşturulmuştur. İki ilçe, sosyo-ekonomik kriter baz alınarak belirlenmiştir. Çankaya üst sosyo-ekonomik, Mamak ise orta ve alt sosyo-ekonomik düzeye sahip vatandaşların yaşadıkları ilçelerdir. Dolayısıyla bu iki farklı ilçe verilerinin çalışma konusu ile ilgili önemli bilgiler sunabileceği değerlendirilmiştir.

Araştırmanın sahası - nitel verileri 31 kişi ile yapılan görüşmelerden (16 kişi Çankaya, 15 kişi ise Mamak) elde edilmiştir. Örneklem içine girme niteliği taşıyan araştırma birimlerine kartopu tekniği ile ulaşılmıştır. Özellikle salgın korkusu nedeniyle yaşlıların araştırmacılarla yüz yüze görüşmeleri sorun yarattığı için, birbirlerini tanıyan yaşlı bireyler üzerinden kendilerine ulaşmak yolu benimsenmiştir. Görüşme formunda yer alan sorular açık ve kapalı uçlu sorular biçiminde tasarlanmıştır. Her görüşme ortalama 45 dakika sürmüştür. Tüm görüşmelerde, katılımcıların izni alınarak ses kaydı ve ilgili notlar alınmıştır. Daha sonra ses kaydı ve notlardan elde edilen veriler araştırmanın amacı doğrultusunda sınıflandırılarak analiz edilmiştir. Bu süreçte, ilçe düzeyinde bir ayrıma gidilmemiş, bulgular bir bütün olarak sunulmuştur. Katılımcıların cevapları alıntılanırken kadın görüşmeciler K, erkek olanlar ise E olarak kodlanmış; kadın ve erkeklere, görüşme sıralarına göre sayılar verilmiş ve yaşları parantez

içerisinde belirtilmiştir. Katılımcıların ifadelerinde, alıntılarının daha net verilebilmesi açısından katılımcıların ilgili olmayan ifadelerinin çıkarıldığı yerler (...) ile belirtilmiştir.

I. BULGULAR ve TARTIŞMA

Bu başlık altında ilk önce katılımcıların sosyo-demografik bulgularına yer verilmiştir. Daha sonra bulgular, ‘katılımcıların sosyal ilişkileri’, ‘sağlık durumları’, ‘ayrımcı tutumlar’, ‘farklı ülke deneyim ve görüşleri’ ile ‘mevcut ve olması gereken sosyal yardım ve politikalara ilişkin bulgular’ başlıkları altında sunulmuş ve değerlendirilmiştir. Bu ana başlık altında ayrıca, sosyal hizmet perspektifinden yaşlı ayrımcılığı konusu da tartışılmıştır.

I.I. Katılımcıların Sosyo-Demografik Bulguları

Araştırmaya katılan 65 yaş ve üzeri 31 yaşlı bireyin on ikisi kadın, on dokuzu ise erkektir. Yaşları 65 ile 81 arasında değişen katılımcıların yaş ortalaması 70,71’dir. Katılımcıların dördü okur-yazar değil, ikisi okur-yazar, on altısı ilköğretim mezunu, üçü ortaokul mezunu, dördü lise mezunu, ikisi ise lisans mezunudur. Görüldüğü üzere katılımcıların eğitim düzeyi düşüktür. Kişilerin farkındalık düzeyleri ile eğitim arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu bilinmektedir. Yaşlılar arasında eğitim düzeyinin düşük olmasının, Covid-19 hakkında yeterli bilgiye nasıl ulaşacağını bilememe ve bilgiyi kullanamama gibi sorunlar yarattığı ve bu durumun kendilerine yönelik hizmetler hakkında bilgi sahibi olmalarını engellediği açıktır.

Katılımcıların medeni durumlarına bakıldığında, yirmisinin evli, ikisinin bekar, ikisinin boşanmış, yedisinin ise eşinin vefat ettiği görülmüştür. Görüşülen yaşlıların dördü yalnız, on dokuzu eşi ile birlikte, yedisi çocuğuyla, biri ise eşi ve çocuklarıyla birlikte yaşamaktadır. Katılımcıların yirmi dokuzu çocuk sahibiyken ikisinin çocuğu bulunmamaktadır. Çocuk sahibi yaşlıların ikisinin bir çocuğu, altısının iki çocuğu, on birinin üç çocuğu, onunun ise dört ve daha fazla sayıda çocuğu bulunmaktadır.

Kadın ve erkek yaşlıların daha önceki süreçlerde istihdamda yer alıp almadıkları ve bir emeklilik güvencesine sahip olup olmadıkları konusuna bakıldığında, araştırmaya katılanların yirmialtısının bir emeklilik gelirinine sahip olduğu, beşinin ise emekli olmadığı görülmüştür. Erkeklerin tamamının emekli olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bir emeklilik gelirinine sahip olmayanların tamamı kadın katılımcılardır. Kendi emeklilik gelirinine sahip olmayan kadın katılımcıların nasıl geçindikleri sorusuna, beş kadın hayatta olan eşlerinin emeklilik maaşıyla geçindikleri yanıtını vermiştir. Araştırmaya katılan kadın katılımcılar arasında yalnızca bir kadının kendi emeklilik geliri bulunmaktadır. Geriye kalan beş kadının ise vefat eden eşlerinin emekli maaşıyla (dul aylığı) geçindikleri tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere, istihdamda yer alarak emekli olan kadın yaşlıların sayısı erkek yaşlılara kıyasla düşük düzeydedir. Bu konudaki verinin Türkiye’deki kadın ve erkek yaşlıların istihdam ve emeklilik verileriyle (İşgücü İstatistikleri, 2021) uyumlu olduğu görülmüştür.

Katılımcıların gelir düzeyine bakıldığında, aylık ortalama geliri 1500 TL ve altında olan yaşlı bulunmamakla birlikte dokuzunun, 1500-2500 TL arasında, on dördünün 2500-3500 TL arasında, yedisinin 3500-4500 arasında, birinin ise 4500-5000TL arasında gelirinin olduğu tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere 30 katılımcının tamamına yakını asgari ücret düzeyinde veya altında bir gelire sahiptir. Kırsal alanlara kıyasla büyük kentlerde hayat pahalılığının kendini daha fazla hissettirdiği bilinmektedir. Ankara gibi bir metropol kentte yaşamını sürdüren bu yaşlı bireylerin sosyo-ekonomik durumlarının düşük düzeyde olduğu rahatlıkla söylenebilir. Türkiye’deki ekonomik koşullar dikkate alındığında, düşük sosyo ekonomik düzeyde yer alan yaşlıların bakım, barınma, fiziksel ve psiko-sosyal sağlık, eğitim, beslenme, sosyal hayat gibi birçok alandaki ihtiyaçlarını karşılama konusunda sıkıntı yaşayacağı düşünülmektedir. Bu durum ise kişiyi, yaşlı ihmal ve istismarına, ayrımcılık ve baskıya daha açık hale getirmektedir denebilir.

Katılımcıların yirmialtınsının kalp, şeker, tansiyon, kolesterol, solunum yolu, kas iskelet sistemi hastalıkları gibi hastalıklara sahip oldukları tespit edilmiştir. Bilindiği üzere yaşlanmayla birlikte özellikle yaşlılık döneminde sağlık sorunları artabilmekte, kimi hastalıklar kronik hale gelebilmektedir. Bu durum bireyin sağlık giderlerini arttırmakta ve paralelinde bakım vb. gibi diğer yeni gereksinimlere yol açabilmektedir. Yaşlılık döneminde bir taraftan gelir azalırken, diğer taraftan giderlerde artış görülmesinin, yaşlının yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilediği değerlendirilmiştir.

I.II. Katılımcıların Sosyal İlişkilerine İlişkin Bulgular

Araştırma sürecinde katılımcıların çocuk, torun, akraba, eş veya komşudan gördükleri ilgi ve destek konusunda farklı deneyimlere sahip olduğu görülmekle birlikte olumsuz deneyimlerin daha yoğun olduğu tespit edilmiştir. Özellikle, getirilen sokağa çıkma yasağı ve kısıtlamalarda en çok çocuklarından destek almışlardır. Telefonla görüşerek moral verme, görüntülü konuşma, yiyecek, içecek ve temel ihtiyaçlarını giderme, maddi destek sağlama, en çok görülen destek türlerindedir. Yaşlı bireyler kısıtlamalar nedeniyle çocuklarının da maddi durumu kısıtlandığı için çocuklarından en çok manevi destek almışlardır. İnce’nin (2020) yaptığı çalışmada da yaşlılara en büyük sosyal desteğin ailesi ve yakın çevresinden geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Yaşlı bireylere yakın çevre ve çocuklarından gelen destek, salgının bireyler üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmiştir. Ancak bazı yaşlıların ise bu destekten yoksun kaldıkları görülmüştür. Aşağıda verilmiş olan mülakat notları bu durumu açıkça göstermektedir:

Bir tane çocuğumuz var. O hep arıyor. Aman anne şunu yapmayın bunu yapmayın. Şimdi biraz daha onlara gidiyoruz ama önceleri için çocuğun yanına da gidemedik kızım. (K7, 65).

Destek mi, telefonla hal hatır ettiler. Destek bu oldu. Kızımın yanındaydım. Kızım elinden gelen desteği yaptı. Torunum elinden gelen desteği yaptı. (K1, 71).

Yani biz kimseden destek almıyoruz. Ama bu şeyde bakkaldı çakkaldı ihtiyaçlarımızı gelip gördüler. Manevi destek oluyorlar. Yoksa kimseden maddi bir destek almadık. Herkes kendi derdinde. Hele hele bu muntıkada bunun imkanı yok yani. (E6, 68).

Eş dost bile yani kendi akrabamdan mesela sayıyım kendi akrabamdan bile gelmedi gitmedi. Demediler yani. Benim kendi oğlum bile gelip demedi ki anne siz napiyorsunuz nasılsınız bir şeye ihtiyacınız var mı benim oğlum bile gelmedi ele ne diyim kızım. (K2, 67).

Katılımcılar, kısıtlamalar ve yasaklar nedeniyle en çok zorlandıkları konulardan birinin, torunlarını ve çocuklarını görememeleri, öpüp sarılamamaları olduğunu belirtmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda bu durumun, yaşlıların yaşam doyumu ve psikolojik dayanıklılıkları üzerinde olumsuz etkisinin olduğu gözlenmiştir. İçli’nin (2010) yapmış olduğu araştırmada, ebeveynlere çocuklar tarafından verilen moral ve duygusal desteğin, stratejik açıdan büyük önem taşıdığı, manevi desteğin yanı sıra bu şekilde büyüklerin zihinsel sağlığının korunduğu belirtilmektedir. Çocukları, torunları, akrabaları, komşuları tarafından sıkça aranmanın; aile-akrabalık ilişkilerinin, arkadaşlık ve komşuluk ilişkilerinin güçlü olmasının yaşlılarda yaşam doyumunu artırıcı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Aşağıdaki mülakat notları bu durumu göstermektedir:

Arayıp hâl hatır soruyorlar kızım ve oğlum. Telefonla görüntülü konuşarak çocuklarımı torunlarımızı görüyoruz. Çocuklarımı sevmiyom torunlarımızı sevmiyom. Benim torunlarımızı çok sevdiğim kadar hiçbir şeyi sevmiyom. Ama onlara sarılamıyom. Onları kucağıma alıp sevmek istiyom ama sevmiyom korkumdan. Acaba onlarda var mı bana gelir mi virüs ya da ben de varsa onlara gider mi diye... Çocuğum 200-300 metre yakınımda oturuyor. Onlara bile gidip gelemiyoruz. Hep bir korku stres. Geliyorlar dede dede diye sarılamıyom öpemiyo. Evin içinde bile her an stres stres. (E9, 65).

Çocuklarıma hasret kaldım. Çoluğumu çocuğumu göremedim. Aha ben altı aydır ki torunlarımı görmüyom. Halen de görmedim yani. Başka ben daha ne diyem... (K1, 71).

Torunlarımı bile öpemiyom sarılamıyom bir senedir hemen hemen. (K11, 75).

Katılımcıların temel sosyalleşme aracının park, bahçe ve yeşil alanlar olduğu; buralarda yaşlıları, komşuları ve akrabalarıyla buluştukları öğrenilmiştir. Ancak yaşlı bireylerin güvenle sosyalleşebileceği mesafeli ve tedbirlere uyan ortamlar yaratmak yerine, yaşlıların oturmaması için bankların söküldüğü ifade edilmiştir. Dolayısıyla katılımcıların park ve bahçelere gidemedikleri için sosyalleşemedikleri, sosyal çevrelerinden izole edildikleri ve bunun sonucunda, birçoğunun komşularıyla ilişkilerinin zedelendiği sonucuna ulaşılmıştır. Aşağıdaki mülakat notları bu durumu açıklamaktadır:

Şuraya (parka) adam geliyor. İki yaşıtlarını görüyor. Bir hava alıyor... Evimize kapanmak zorunda kaldık. Evimize kapanınca da tabi perişan vaziyetteyiz. Yalnızlık çekiyoruz. Arkadaşlarını, geliyor buralara, görüyor iki kaynaşiyor. Bir değişiklik oluyor. (E11, 66).

Sıkıldım. Sürekli uyudum. Şimdi dışarı çıktım en azından bir hava alıyorum. Tamamen kısıtlama olduğunda sürekli uyu televizyonun karşısında. Sosyal yaşantım olmadı hiç. Kimse gelmedi. Biz hiç kimseye gidemedik. (K4, 75).

Yerine geldi mi bu kısıtlamalar kötü. Ben nereye gidebilirim aha geliyoruz buraya (parka) kendi moralimizi düzeltiyoruz. Hiçbir yere gidemedik ki, kimseyle olamadık ki. (E16, 66).

Getirilen sokağa çıkma kısıtlamaları sonrasında yaşlı bireylerin komşularıyla ilişkilerine yönelik deneyimleri de farklılaşmıştır. Çoğunlukla olumlu durumlar yaşanmakla birlikte, olumsuz deneyimlerin de yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Aşağıdaki mülakat notları bunu açıkça göstermektedir:

Komşularım sağ olsun geldiler. Yemek yapıp getirdiler. Kapının önünden halimi hatrımı sordular. Telefonlan aradılar. Komşularımdan çok destek aldım. Eve girmediler. Telefonlan aradılar. Yemek getirdiler bıraktı gittiler kızım. (K1, 71).

Konu komşu bana yardım etti suyum neyimi zile bastılar. Kapının arasından verdiler. Allah razı olsun. Diyordum getiriyorlardı. Konu komşu hep suyumuzu selimizi neye ihtiyacım varsa zile basıp getirdiler. İçeri girmeden kapının önünde. (K10, 79).

Komşularımıza gitmedik onlarda bize gelmedi... Komşularımız lazım bir şey olunca alalım diyiler Allah var. Ben birkaç kez para verdim, aldı geldiler aynı katta oturan komşularım. Komşularım çok iyi. Pandemi nedeniyle birbirimize gidip gelemeyiz ama sever sayarız aramız çok iyi. (K11, 75).

Komşularımızda arıyorlar işte başka ne yapsınlar herkesin maddi durumu belli. Konuşarak destek oluyorlar. Herkesin şeyi kendine yoksa. Komşularında durumu iyi değil. Bazıları işten atıldı. Evi kira çocukları okuyor falan. (E1, 67).

Metropol kentlerde arkadaşlık ve akrabalık ilişkilerinin kurulmaması veya zayıflığı yaşlı yalnızlığını artırmaktadır. Salgın döneminde komşuluk ilişkilerinin güçlü olması, yaşlıların stresle baş etmesinde önem taşımaktadır (Ercan ve Arıcı, 2020). Ancak salgın korkusuyla zaten sınırlı olan komşuluk ilişkilerinin de iyice azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Aşağıdaki mülakat notları, metropol kent yaşamlarında komşuluk ilişkilerinin nasıl zayıflamış olduğunu ve yaşlıların bundan nasıl etkilendiklerini göstermektedir:

Yani merhaba merhaba. Öyle bir bardak suyumuzu bir ekmeğimizi bir tuzumuzu veren yok. Komşuluk yok. Zaten bunlar olmazsa komşuluk da olmaz. Onun haricinde herhangi bir maddi manevi şeyimiz olmadı. Bizim de olmadı onların da bize olmadı yani. (E4, 67).

Valla komşudan bir destek almadım. Etraf çok kötü oldu. Ne ben seni tanıyorum ne sen beni tanıyorsun. Akrabalarla bile öyle uzaktan hep uzaktan yani. Hele bu sistemle de iyice berbat oldu. (E5, 76).

Heçç kimseden. Zaten aile bireyleri acından ölüyor ki... Yiğenim zaten binadakiler aynı. Onlar benden kötü ben onlardan kötüyüm. Durum böyle yani. (E7, 66).

Komşularımızla geriden geriye merhaba merhaba. Birbirimize gidip gelme durumumuz yok pandemiden dolayı. (E9, 65).

Komşuluk mu kaldı ki. Binaya adam giriyor çıkıyor korkundan soramıyorsun sen kimsin kimlerdensin diye. Komşuluk bitti. Siz bilmezsiniz komşuluk eskiden vardı. (E11, 66).

Kim kime yardım edebiliyor ki. Edemez ki. Herkes ancak kendini geçindiriyor... Aile bireylerinden bile destek alamayan komşularından nasıl alsın ki. Alamıyoruz. (E12, 65).

Katılımcıların salgın nedeniyle evden çıkamaması sonucunda evlerinde özellikle eşleriyle huzursuzluk, kavga, stres deneyimledikleri görülmüştür. Kısıtlamalar ve sokağa çıkma yasakları nedeniyle yaşlı bireylerin eşleriyle ilişkilerinde sorunlar deneyimledikleri ve aile içi sorunların arttığı sonucuna varılmıştır:

Evde olunca da işte burnundan soluyoruz. Her an evde kavga hazır. (E7, 66).

Çok evden çıkmadık kariyla evde sıkıntılı. Kavga ettik bolca. Otur otur evde. (E8, 72).

Ben çok büyük bir sorun yaşamadım ama evdeki hanımla devamlı stres kavga dövüş oluyor. O bun alıyor ben bun alıyorum bu yani. (E13, 68).

Karıyla da sık sık kavga ettik. Karıyla da dövüştük. O da böbrek hastası fazla dışarı çıkamıyor bun alıyor oluyor yani. Evde dur dur kavga ettik. (E19, 79).

Kısacası katılımcıların, izolasyondan oldukça etkilendikleri, sosyal ilişkilerinin kesintiye uğradığı ve hatta evde kapalı kalmanın eşler arası tartışma, kavga ve sorunları artırdığı rahatlıkla söylenebilir.

I.III. Katılımcıların Sağlık Durumlarına İlişkin Bulgular

Yaşlanma ile birlikte beden yıpranmakta, bazı fonksiyonlar etkinliğini yitirmekte ve bu da bazı hastalıkları tetikleyebilmektedir. Çalışma için elde edilen veriler değerlendirildiğinde; yaşlı bireylerin Covid-19 salgını sürecinde sokağa çıkma kısıtlamaları ve yasaklar nedeniyle sağlık durumlarının büyük ölçüde olumsuz etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcılar, dışarı çıkamadıkları, sınırlandırıldıkları, sosyal ilişkileri zayıfladığı ve virüs nedeniyle ölüm sayılarının her geçen gün artması sebebiyle bunalım, yalnızlık, bıkkınlık, sıkılma, stres, kaygı ve korku deneyimlemişler ve günlük yaşam rutinleri olumsuz etkilenmiştir. Bu bulgular, alanda yapılan araştırma sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. İnce (2020)’nin yapmış olduğu çalışmada sokağa çıkma yasağının, izole hayatlar, yalnızlık düzeylerinin yükselmesi ve olumsuz psikolojik etkilerin oluşmasına yol açtığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu konuda sahadan elde edilmiş mülakat notları şu şekildedir:

Yemek saatin belli değil. Yatak saatin belli değil. Daha kötü oluyoruz. Çok büyük şekilde günlük yaşam etkileniyö. (E1, 67).

Sıkıntı boynan moralim bozuldu. Kafamı üşüttüm nerdeyse yav. Köyden geldiydim ben. Geri köye de gidemiyom. (E2, 78).

Eşim evi pisletiyor sorun oluyor televizyonu açtırmıyon sorun oluyor. Baya sıkıntı oluyor yani. Sıkıcı geçiyor. Evde bun alıyoruz. (K3, 65).

Napiyim sıkıldım. Evdeyim bir saat dolaşıyom hemen eve gidiyom. Sürekli evde oturiyom. Aha bak iki dakika kalmış saat de bitiyor sonra geri eve. (E3, 77).

Stres yaşıyoruz. Sürekli hasta olur muyum hasta oldum mu, mikrobu kaptım mı diye. (E9, 65).

Şimdi yaşlı insan gezmek ister tozlamak ister hava almak ister. Evin içinde tüm gün otur otur ne yapar o insan. Bunalım geçirir evinde. Can sıkıntısı olur. Arada bir serbestlik olsa iyi olur. Yoksa kısıtlamalar kötü oluyor. (E10, 79).

Kötü kötü. Eee daralıyoz evde sıkılıyoz. Hepimiz sıkılıyoruz. Sadece biz değiliz ki cümle alem yaşıyor bunu... Çok sıkıldık. Çok daraldık. Evde çok perişan olduk. Odadan odaya. Balkondan balkona öyle sıkıldık ki iki ay hiç çıkmadık dışarı. (K10, 79).

Salgın döneminde yaşlı bireylerin deneyimlediği sağlık sorunları içerisinde ruhsal bozukluklar önemli bir yer tutmaktadır. Yaşlı bireyler salgınla birlikte sokağa çıkamadıkları için rol ve statüleri zayıflamakta, çevresi üzerindeki denetimi azalmakta, enfekte olan yakınlarının ölümlerine tanıklık etmektedir. Bu süreçte, yeni toplumsal ilişkilere adapte olamamakta, yeni durumlara uyum sağlayamamakta, hareketsizlik nedeniyle bedensel işlevlerinde kayıplar yaşayabilmektedir. Bazı katılımcıların kısıtlamalar nedeniyle içinde buldukları durumu ‘cezaevi, hapisane, hayvan gibi bağlı olmak’ şeklinde çarpıcı söylemlerle ifade ettikleri görülmüştür:

Psikolojik sorun yaşıyoruz. Kapalı ceza evindeyiz resmen bu hoş bir şey mi kötü bir şey. Parka aha buraya geliyoz burası da açık ceza evi özgür değiliz ki. (E12, 65).

Biz evde hapisane gibiyiz... Evde saatler dolmuyor. Zor duruyorduk yani evde. Yani affedersin bağlı bir hayvan gibi evdeydik. Sıkıldım. (E5, 76).

Toplumda yaşlı bireyler, beslenme konusunda özel önem, ilgi ve dikkat gösterilmesi gereken bir gruptur. Yaşlı bireylere yönelik olarak düzenlenmiş olan perhizlerin uygulanması ve özellikle tüketilmemesi gereken gıdalara özen gösterilmesi önemlidir. Kısıtlamalar nedeniyle yaşlı bireylerin dengeli, düzenli ve sağlıklı beslenme noktasında sorunlar yaşadıkları görülmüştür. Yaşlılar bu durumu şu şekilde ifade etmişlerdir:

Çok sıkıldık yani. İçeride çok sıkıldık. Ye ye evde otur. Devamlı moral bozukluğu. Bir evde insan akşama kadar otur otur ne yapsın. En çok moral bozukluğu getirdi. Yat kalk başka bir şey yok ki... Yaşlılar için sokağa çıkma yasağı bizim çok moralimizi bozuyor yani. Neredeyse kafayı üşütecektik. O duruma geldik dışarı çıkamadığımız, istediğimiz gibi gezemediğimiz için. (E17, 76).

Valla biraz sıkıldık ama hepimizin sağlığı için iyi olacaksa içerde de kaldık. Ama sıkıldık. Eşim de sıkıldı. Biraz sıkıldık ama yasaklara uyduk sağlığımız için... Çok yemek istedi canım çok çay istedi. Sıkıntı can sıkıntısı bol bol. (K7, 65).

Medyada, okunmak ve dikkat çekmek için başlıklar atılması, yaşlı bireyleri de olumsuz etkilemiştir. Örneğin, toplu ölümlere medya organlarında sık sık yer verilmesi, huzurevlerinde yaşlıların ölüme terk edildiğine dair haberlerin yapılması, hastanelerin morglarında yer kalmadığı için cesetlerin kamyonlarda saklandığı gibi medyada birçok olumsuz haber yer almıştır. Bunlar da yaşlılar üzerinde olumsuz ruh halleri yaratmıştır:

Sürekli haberlerden ölümlerden sıkıldım, üzüldüm kötü oldum evde oturmaktan da. Marketlere korka korka gittik... Çok canlar yanıyor. Çok ölen var yavrum. Onlara üzülüyoruz. Akşamları televizyonda o sayıyı görünce kahroluyoruz. (K5, 68).

Ben televizyon izleyince bazen ağlıyorum. Çok kötü durumda olanlar var. (E10, 79).

Ev ortamında kapalı kalma sonucu yaşlılarda, hareketlerde yavaşlama ve kas kaybına bağlı olarak kuvvette azalma görülmekte ve kemikler çok daha kolay kırılabilir. Ayrıca yaşlı bireylerde hareketsiz yaşam nedeniyle diz, bel, sırt, ayak, bacak ağrıları yaşanmakta, evde kalmak mevcut hastalıkları daha da artırmaktadır. Bir anlamda bu durum, yeni hastalıkların ortaya çıkmasına da yol açmaktadır. Bir araştırma sonucuna göre de sokağa çıkma yasağı, yaşlı

bireylerde hareketsizlik, ortopedik rahatsızlıklar ve kilo almaya yol açmaktadır (Ercan & Arıcı, 2020). Aşağıda verilmiş olan mülakat notları da bu durumu desteklemektedir:

Kısıtlama yani evde çoğu yürüyemiyor. Ayakları yürümeye yürümeye kangren oldu yav. Çok büyük şekilde kemikleri kötü etkiledi. (E1, 67).

En azından bacaklarımız etlerimiz sarktı yürüyemedik. Bir şey yapamadık... Hastanemize gidemedik yavrurum. Yani biz esasen bizi kapattılar daha iyi hasta ettiler. (E6, 68).

Ne iyisi kurban olduğum evlerde otura otura çökelek gibi olduk yürüyemiyoz. Belim ayağımız hiçbir yerimiz ağrımazken evde otur otur hastalandık fena olduk. Hep bunalım... İşte dışarı çıkamadığımız için bunaldık. Çok kötü olduk. Belimiz ağrıyor. Yürüyemiyom. (E14, 76).

Valla pandemide sağlık ocağına ilaçlarımızı almaya bile gidemedik. Gezemedik gezemeyince kilo aldık. Bacaklarım ağrıyor hala gezemeyince. Çok bunaldık. (E15, 67).

Şimdi ben Abidinpaşa’da oturuyorum buraya gelene kadar ayaklarım çalışmaz olmuş yani. Yürümezsen gezmezsen oturduğun yerde hareket olmazsa ne olacak. (E17, 76).

Araştırma sonuçlarına göre yaşlı nüfusun (65 yaş üstü) %80’inden fazlasında kronik, devam eden hastalıklar veya fiziksel rahatsızlıklar görülmüştür. Çalışmalar, her bir yaşlının ortalama üç buçuk hastalığı olduğunu ortaya koymaktadır (Esen, 2019). Yürütülen araştırmada da yaşlı bireylerin %83,9’unun kalp, şeker, tansiyon, kolesterol, solunum yolu, kas iskelet sistemi hastalıkları gibi sağlık sorunlarının olduğu tespit edilmiştir. Bu oranlara bakıldığında görülmektedir ki sağlık hizmetlerine erişim yaşlı bireyler için özel bir öneme sahiptir. Fakat salgın nedeniyle hastanelerin salgın hastanesine dönüştürülmesi, hastanelerdeki doluluk oranının artması, vakaların fazla olduğu gerekçesiyle virtüs kapmaktan endişelenme gibi nedenlerle bu süreçte yaşlı bireylerin sağlık hizmetlerinden yararlanamadıkları görülmüştür. Aşağıdaki mülakat notları bu durumu açıklamaktadır:

Benim mesela senelik kontrolüm vardı. Gidemedim hastaneye. Virüsten dolayı. Şikâyetim yok ama doktor kontrolüne gitmem lazımdı kemik erimesinden dolayı. Her sene gidiyom. İlacımı alıyom. İlacımı da bir yıl kullanıyom. Seneden seneye de gidiyom ama gidemedim. Mesela dişe gidecem göze gidecem gidemiyok. (K3, 65).

Evin içinde sıkılıyoz. Bunalıma giriyoz... Evimizin içinde oturduk ama bir bunalım geçirdik. Çocuklarımızla ara ara görüşebildik. Telefonla konuşabiliyoruz ancak. Hastaneye gidemiyoruz. Sağlık ocağına gitmeye bile korkuyoruz. (K12, 67).

İlaçlarımızı alamadık. İlaçları yazmıyorlar bir türlü. Ben gittim hastaneye şeye sağlık ocağına ilaçlarımı yazmadı. Ben kanser hastasıyım. O ilaçlarımın verilmesi lazım doktorlar yazmadı. (K2, 67).

Kısacası, yaşlı bireylerin sokağa çıkamamaları, toplu-taşım araçlarını kullanamamaları, hastaneye gidememeleri, muayene, teşhis, tedavi gibi hizmetlere erişememeleri, onlarda önemli psiko-sosyal çöküntüler başta olmak üzere mevcut hastalıklarının tedavisinde de aksamalara yol açmıştır denebilir.

I.IV. Ayrımcı Tutumlara İlişkin Bulgular

Araştırma bulgularına göre yaşlı bireyler, çevrelerindeki insanların ve devletin kendilerine ayrımcılık yaptıklarını düşünmektedirler. İnsanların kısıtlamalara uymadıkları, maskesiz gezdikleri, maskeyi doğru şekilde takmadıkları ve herkesin sürekli dışarda olduğu ifade edilmiştir. Siyasi liderlerin kongre, miting ve toplantılar düzenlediklerini ve virüsü yaydıklarını ifade etmişlerdir. Toplumda virüsü sadece yaşlıların yaydığına yönelik yaygın bir kanaatin olduğunu ifade etmişlerdir. Kısacası toplumda diğer insanlarla yaşlılar arasında ayırım yapıldığı, yaşlıların evlere tıkıldığı konusunda bir düşünceye sahip oldukları görülmüştür.

Tükel (2020) bulaşıcı hastalıkların olduğu dönemlerde hastalığı yaşayan kişilere, hastalığın görüldüğü ortamlara ve hastalıkla ilgili şeylere kötüleici, düşmanca, olumsuz söylem ve tutumlarda bulunulabileceğini ve bu damgalayıcı ve ayrımcı tutumlara maruz kalan kesimlerden birinin de yaşlılar olduğunu belirtmiştir. Bir diğer araştırma sonucuna göre de salgın döneminde yaşlı bireyler kendilerini diğer dönemlere kıyasla daha fazla dışlanmış hissetmektedir (Ercan ve Arıcı, 2020). Aynı şekilde başka bir araştırma sonucuna göre ise Covid-19 salgını ile beraber yaşlılar damgalanmaya maruz kalmakta ve yaşlılara yönelik algı olumsuz anlamda değişmektedir (Yaşar ve Avcı, 2020). Tufan ve ark. (2020)’ye göre ise katılımcı yaşlıların %62’si sokağa çıkma yasağının, yaşlıları “günah keçisi” haline getirdiğini düşünmektedir. Paralel görüşte olan katılımcılar bu konudaki düşüncelerini, şu ifadelerle dile getirmişlerdir:

Tedbir önemli ayrı bir şey herkes tedbirini alıyor ama bizleri eve kapatıyorlar sadece bizden mi bulaşıyor anlamıyorum. Valla iyi değil bunlar. Neden sadece bize ama sadece 65'lere yani? Bizden mi bulaşıyor bu hastalık? Yani herkese yani çocuklarda bile çıktı yani şimdi. Kreş çocuklarında bile çıkıyor yani arkadaşım. Yani bunlar insanları şey etmek yani sanki bu insanlar bitmiş yani yaşasa nolur yaşamasa nolur... Kısıtlama tamam güzel olması gereken hepimiz için iyi bişey de sadece bize bunu yapması şey yani. Yani sadece 65 yaş üstülerle bu olmuyor ki... Kongre yapıyorsun orada bir sürü adamla karşı karşıya duruyorsun ama bana gelince sokağa çıkmama izin vermiyorsun. Oysa ki duyarlı olmamız lazım devletin başta bunu yapması lazım... Ne desem boş sonuçta insanlar bizi dinlemiyor. (E1, 67).

Sadece biziz içerde. Kendileri kongreler düzenliyor. Herkesi topluyor getiriyor. Hastalığı geri dağıtıyor. Şey toplantısı vardı ya kurultay mıydı neydi. Kendi topluyor insanları dağıtıyor virüsü. Sonra neymiş efendim yaşlılardan bulaşmış. Siyasi liderler dağıtıyor hastalığı. Getiriyor topluyor insanları otobüslerle. (E2, 78).

15 gün kısıtlama olsa tam herkes bu virüs biter. Virüs falan kalmaz Millete bize böyle cezaevi gibi oluyor yaşlılara evde kalıyoz diğerleri geziyorlar. Bak toplantı yaptılar vakalar 50'lere çıktı bak. Vakalar çok arttı. Toplantı yaptı hasta arttı. (E3, 77).

Kendileri uymuyor bir kere. Kendilerinin uymadığı bir şeye başkası niye uyacak ki. Siyasi liderlerin kendi koydukları kuralları kendileri çiğnedikleri için kötü. Yoksa tabi ki kural koymak iyidir ama. Önce kendin uyacaksın. Yani sen beni eve kapatıyorsun. Aç mısın tok musun diye de sormuyorsun. Yani böyle şey mi olurmuş kapanma mı olurmuş... Sokağa çıkma kısıtlaması yaşlıları çok etkiledi. Köye gitmek istiyorum ona bile izin vermiyorlar. Sadece bize bunu uyguladılar. Kendileri dolu dolu kucaklaştılar. (E6, 68).

Kurullar toplanıyor onlara bir şey olmuyor. Bizi eve kapatıyorlar. Bu virüs onların gezdiği yerde olmuyor da bizim olduğumuz yerlerde mi oluyor. Yaşlılar gezince mi virüs bulaşıyor sadece? (K7, 65).

Pazar günü hepsi çıkıyor dolaşiyor da her taraf dolu, partiler dolu, manavlar dolu, bilmem her yer dolu. Olan benim gibi garibanlara oluyor bir de kahvecilere, lokantalara, olan bizim gibi altmış beşliklere oluyor. Herkes dışarı çıkıyor yaşlılar bir tek kısıtlanıyor. (E7, 66).

Kötü oldu yaşlılar için... Ya devlet diyor ki bir an önce yaşlılar ölsünler de emeklileri de bize kalsın diyor. (E8, 72).

Medyada, toplumda ve siyasi liderlerin söylemlerinde sürekli 65 yaş üstü vurgusu yapıldığı ve dolayısıyla yaşlı bireylerin 65 yaş üstü kimselere ayrımcılık yapıldığı, dışlandıkları ve ötekileştirildikleri yönündeki düşüncelerin arttığı görülmüştür. Ayrıca, salgın nedeniyle yaşlıların izole bir hayat yaşamasının onların yalnızlık düzeylerini artırdığı, ötekileşmiş ve dışlanmışlık hissini oluşturduğu belirtilmiştir (İnce, 2020). Bayrakçı'nın (2021) yaptığı araştırma sonucuna göre televizyonlarda parklarda ve sokaklarda gezen yaşlıların gösterilmesinin toplumda yaşlılara karşı bir önyargı oluşturarak her şeyin sorumlusu onlar olmuş algısının yaratılmasına yol açtığı vurgulanmıştır.

Sadece televizyonlarda değil, Twitter gibi sosyal medya sitelerinde de ayrımcı tutum ve söylemlere rastlanmaktadır. Nitekim Uysal ve Eren (2020)’in yapmış olduğu araştırma sonucuna göre yaşlıların Twitter’da yapılan paylaşımlarla alay etme, küçümsenme, aşağılanma, hakaret etme ve nefret söylemleri gibi yaşa dayalı ayrımcı tutum, söylem ve betimlemelerle karşılaştıkları görülmüştür. Yürütülen başka bir araştırmaya göre ise 65 yaş üstü bireyler, Ekşi Sözlük’te toplum zararlısı olarak görülmekte, yaşlıların toplumdan soyutlanması gerektiği belirtilmekte, küfür, hakaret, aşağılama, ötekileştirme ve dışlanmaya maruz bırakılmaktadır (Akgül, 2020). Dışarıda yaşlıyla karşılaşan bireyler azarlama, suçlama, dışlama, alay etme gibi dışlayıcı ve damgalayıcı tutumlarda bulunmaktadır (Yaşar ve Avcı, 2020) ve yaşlılar bu durumdan çok rahatsız olduklarını belirtmişlerdir.

I.V. Farklı Ülke Deneyim ve Görüşlerine İlişkin Bulgular

Katılımcıların kendi durumları ile başka ülkelerdeki yaşlıları karşılaştırmaları istendiğinde; diğer ülkelerin, vatandaşlarına, Türkiye’nin kendi vatandaşlarına verdiği desteklerden çok çok daha fazlasını veriyor olduklarını belirtmişlerdir. Örneğin, Almanya’da yaşamış olan iki katılımcı o ülkede yaşlılara daha fazla hizmet yapıldığını ve destek olunduğunu, Türkiye’nin bu noktada yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Bu konuda şu düşünceleri dile getirmişlerdir:

Yaşlılar için hiçbir hizmet getirmediler ki. Ben Almanya’ya da gittim. Orada da şoförlük yaptım. Oradaki sistemi ben hayatımda görmedim. Mesela maaşı olmayan yaşlılara destek olmaları lazım. Yaşlı parkları gibi şeyler yapacaklar onlar hiç olmazsa orada bir araya gelecek. Orada dertleşecek. Ama yok yani hiç öyle bir sistem yok. Yeterli değil mevcut hiçbir hizmet. Ben gençliğimde yıllarca çalıştım. Benden dünya kadar vergi alındı. Şimdi aldığım iki buçuk bin para bu benim neyime yeter ya. İki pazara gidiyorum bitiyor para. Benim çocuklarım olmasa aç kalacağım. (E5, 76).

Almanya’da ben çalıştım. Almanya’da adam geliyor senin evini yokluyor. Geliyorlar bakıyorlar dolapta neyin yok diye. Durumun yoksa gelip evin kirasını ödüyor. Para veriyor. Aylık veriyor. Türkiye’de yok ki. Türkiye’de bu kanun yok yani. Almanya’da ev kirasını da karşılıyor aylığını da veriyor ama Türkiye’de bu yok. Olması lazımdı... Yurt dışındakilerin adları gavura çıkmış ama gavur bizik. Keşke gavur kadar vicdanlı olsak. (K10, 81).

Bazı katılımcılar, haberler ve medyadan elde ettikleri bilgileri aktararak salgın döneminde o ülkelerde devletin yaşlılara kaynak ayırdığını, ihtiyaçlarını karşıladıklarını ve çok daha duyarlı davrandıklarını, şu ifadelerle dile getirmişlerdir:

Bize yardım etmesi lazım. Eve kapattığın zaman en azından ufak tefek ihtiyaçlarını görmem lazım. Benim ekmeğimi getirmem lazım. Bir şeylerimi alman lazım. Gıdamı alman lazım. Avrupa da kısıtlama yapıyor ama herkesin de ihtiyacını görüyor. Bunlar bizi kapattıyor bizden para istiyor. (E6, 68).

Valla ben ne anlatıyım yavrum. Fakire fukaraya yardım olsun. Yoksa devlet niye var. Bana versin demiyom ben, ihtiyacı olana versin. Almanya kaç milyar Euro dağıttı herkese. Benim çocuklarım da orada iki tanesi dükkân çalıştırıyorlar... (E10, 79).

Dün Kanada başbakanı ağlayarak halkından özür diledi. Sizi perişan etmicem. Sizi sevdiklerinizden ayırdık. Her aileye ayrı ayrı bütçe ayırdık. Paralarını vereceğiz diye dedi. (E11, 66).

Katılımcılar yalnızca ülkelerinde yaşayan diğer insanlarla değil, aynı zamanda farklı ülkelerdeki yaşlılarla da kendi durumlarını karşılaştırmakta ve eleştiride bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, başka devletlerin kendi yaşlı vatandaşlarını Türkiye’den daha fazla gözetiyor oldukları düşüncesine sahip oldukları görülmüştür.

I.VI. Mevcut ve Olması Beklenen Sosyal Yardım ve Politikalara İlişkin Bulgular

Katılımcıların herhangi bir kurumdan (devletten) yardım alıp almadıkları sorgulandığında, evde yalnız yaşadığı için yemek getirilen bir yaşlı dışında kimsenin salgın döneminde kamu kurumlarından herhangi bir hizmet almadığı tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların yardım sağlayabilecek kurumlar, örneğin "Vefa Destek Grubu" gibi kurum – birimler hakkında da herhangi bir bilgilerinin olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte, çevresinde belediyenin yardımda bulunduğu insanların olduğunu duyduğunu ve gördüğünü belirten yaşlılar da olmuştur. Demirel ve Sütçü (2021)’nin yapmış olduğu araştırma sonucuna göre de yaşlıların psiko-sosyal ve ekonomik açıdan desteklenmeye çalışılmasına karşın hizmetlerin istenilen düzeyde etki yaratmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Hizmetlerin planlı, çok boyutlu ve sürdürülebilir düzeyde olmadığı ifade edilmiştir. Katılımcılar ise bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmişlerdir:

Hiçç. Biz 48 yıldır Ankara ’dayız. Kendi geçimimizle ayakta duruyoruz. Kimseden yardım görmedik. (K3, 65).

Yani onlara yardım etmeleri lazımdı yaşlılara. Yiyeceklerini neyini getirmeleri lazımdı. Hiçbir şey yapmadılar. O yönden sıfır sıfır sıfır. (K6, 67).

Hayır hayır hayır hiçbir desteği olmadı. Hiçbir şeyi olmadı. Hani sadece Cumhurbaşkanı bir tane kolonyayla beş tane maske gönderdi. (E6, 68).

Şimdi oldu desem yalan söylerim. Hiçbir hizmet kimseden bir şey görmedim. Bir bir şey görmedim kimseden. Ne gibi hizmet sağladı da yeterli olsun. Ben ne hizmet gördüm de ne yeterli dicem. (E7, 66).

Yok olmadı. Oğlum aradı annemle birlikte yaşıyoruz. 1500 maaşı var yetmiyor dedi. Yakacak yakıt gaz cep telefon faturaları yetmiyor bize bir yardım ederseniz elinizi uzatarsanız seviniriz dedi. Ama onlarda yapmadılar. Falan yeri arayın dedi aradık, fişman yeri arayın dedi aradık her yeri aradık ama yapmadılar canım ne yapalım. (K11, 66).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere katılımcılar kamu kurumlarından bir yardım-destek almamış olduklarını belirtmiş olmalarına karşın; salgın döneminde devletin yaşlıya para verme, yemek getirme, yiyecek yardımı, ev temizliğine personel gönderme, arayarak destek olma, kira yardımı, elektrik, su, doğalgaz gibi faturaları ödeme konularında yardımlar yapmasını beklediklerini belirtmişlerdir:

Muhtarlar yaşlıların halini sorup devlete bildirseydi iyi olurdu. Yaşlının maaşını çekse getirse verse iyi olurdu. Arayıp halimizi hatırımızı sorsa devlet iyi olurdu. Bizi bu kadar baskılamasaydı. İhtiyacı olana para yiyecek yakacak kira desteği verseydi. (E15, 67).

Mesela her şeyde yardım etmesi lazımdı. Elektrik, suyu, doğalgazı ödemesi lazımdı. Başka beş on kuruş yardım edebilirdi, yani para yardımı yapabiliirdi. (E17, 76).

Belediye yemek verme, ev temizliğine gönderme, belediye yardımı, yiyecek ve para yardımı verebilirler. (E14, 76).

Katılımcılar, yaşlılara daha çok belediyenin yardım ettiğini dile getirmiş ve belediyelerin yaşlılara hizmet sunumunda aktif rol oynaması gerektiği konusu üzerinde durmuşlardır:

Valla devletin hiçbir şeyi olmadı. Ama belediyelerin oluyor. Belediyelerin herkese de hizmetleri oluyor şükür. Çokta güzel çalışıyorlar. Benim ihtiyacım olmadığından bana şeyleri olmadı. Ama çevredeki insanları görüyorum. Çokta güzel yardımları şeyleri oluyor yani. Mesela sabahları ekmek dağıtıyorlar. Kimsesiz fakir olan insanlara. Gıda dağıtımı yapıyor. Gıda paketleri dağıtıyor. Çok insanlara çek vermişler. (E1, 67).

Evlere servis yapıyorlar. Genelde belediye yardım yapıyor devlet değil. Yani öyle bunları görüyoruz bunlar artsa. İşte sokağa çıkma yasağında belediye yardım dağıtıyor, yemek

dağıtıyor, işte erzak getiriyor marketlerden. Bu hizmetleri var ama biz bunlardan hiç yararlanmadık. (K3, 65).

Katılımcılar, salgın döneminde yaşadıkları önemli sorunlarından birinin maddi problemler olduğunu belirtmiş ve ihtiyaç sahibi, hak eden yaşlılara maddi yardımda bulunulması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bir araştırmaya göre de salgın sürecinde sokağa çıkma yasağı ve kısıtlamalar, yaşlı yoksulluğunu artırma riskini beraberinde getirmektedir (Ercan ve Arıcı, 2020). Bu durum, şu mülakat notları ile açık bir şekilde dile getirilmiştir:

Tabi destek sağlasaydı ben ne evde eşimle kötü olurum ne de çocuklarımla kötü olurum. Maddi olaraktan yardım edebilirdi. Maddi olanağım olmazsa benim evde huzurum kalmıyor... Biz ne ediyik akşama kadar belediye ekmeğinin kuyruğunda duruyoruz. Belediye ekmeğinin sırasında ömrümüz şeyimiz geçiyor. 1 TL için yav. (E7, 66).

Adamın maaşı yok birde aman evden çıkma diyor. Ama para neden vermiyor...Hala kapanmamız gerekiyor ama hala kapanmıyorlar. Yaşlıların bütün ihtiyacını karşılayabilirdi. Adama çıkma diyor çıkmıyor ama maaşı alamıyor nasıl geçinecek. Maddi olarak yıpranıyoruz, işin içine psikoloji de girince temelli kötü oluyo. (E12, 65).

Ben o hizmetler hakkında hak edene versin de hak etmeyene de çok veriyor. Çok karşıyım ona. Adama, 12 milyar maaş alıyor. Dün mesela bizim yanımızda oturuyor. 500 liralık çek aldı. Ben 2200 ile geçiniyorum. İstedğini alıyor musun dersin alamıyorum. Hiçbir şey yediğimiz yok. Yavan ekme, suyumuz elektriğimiz doğalgazımız zaten hep gidiyor hepsi ona. Getirdi 500 milyonluk çek verdi. Hak edene neden vermiyor da hak etmeyene veriyor. Yani çeki verdi şeyden alışveriş yapacaktı. Biz kimseden bir şey görmedik kızım hiç tövbeler tövbesi. (K7, 65).

Yaşlılar salgının ekonomik etkilerinden doğrudan etkilenebildikleri gibi çocuklarının veya torunlarının bu süreçte işten çıkarılması, ücret kesintisine uğramaları veya ücretsiz izne çıkarılmaları nedeniyle dolaylı şekilde de olsa olumsuzluklar yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu durumu şu şekilde ifade etmişlerdir:

Mesela oğlum işsiz, aylık bize bir milyar yardım etse ne olur. Sadece bize değil ihtiyacı olan herkese. Bak dışarıda bir sürü ülke yardım ediyor olmayanlara gelsin yoklasın baksın evlerimize. Ben 4-5 bin maaş alsam istemezdim. Bazen ilaç alıyorum o maaşında kesiliyor. Benim gibi insanlara yardım etse benim oğlum yanımda kalıyor sigara içiyor, ister istemez yiyecek istiyor içecek istiyor... Benim oğlum benim yanımda duruyor. Karısı da kendi babasının evine gitti, inanır mısın işsizlik yüzünden. Dedim oğluma sen niye gitmedin dedim. Eşi ikimizi birden aileme götürmem, sen kendi ailene git ben aileme gidiyim demiş. Yardım etse bizim gibi olan insanlara biner lira versin nolacak çok bişey istemiyom ki. (K11, 75).

Katılımcılar, devletin Covid-19 salgını hakkında bilgilendirme çalışmalarının yetersiz olduğunu hem de vaka sayılarının şeffaf şekilde açıklanmadığı için güvensizlik duyduklarını belirtmişlerdir. Bu düşüncelerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

Günde 300 tane insan ölüyor. 120 tane diyorsun bir de saklıyorsun. Doğruyu söyle ki insanlar ona göre tedbiri alsın. Bilgilendirme yetersizdi. Söyle ki herkes ona göre tedbirini alsın ona göre dikkatli olsun. Sen saklarsan ben saklarsam böyle birbirimize bu güvenle olmaz ki. (E1, 67).

Devlet yaşlıları bilinçlendirmeli pandemi konusunda. İnsanlar umursamıyor. Devletten her şey beklenmez. Bu hastalığı başımızdan atmak için halkça bizde bir şeyler yapmalıyız. Korunmamız lazım. (E9, 65).

Salgın döneminde bakıma ihtiyaç duyan yaşlılar, eve gelen bakım elemanlarının veya bakım konusunda yardımcı olan aile üyelerinin kısıtlamalar sebebiyle gelememeleri nedeniyle sorunlar yaşayabilmektedir. Bu durum ise, katılımcılar tarafından şu şekilde dile getirilmiştir:

Benim kocam bu pandemide felçti. Kimse kısıtlamadan gelip yardım edemedi. Ben kanser hastasıyım bu halimle ben ayıptır demesi kızım ama ben altını temizledim. Ben yedirdim içirdim. Koca adamı kaldırmak kolay değil. Bize birini gönderselelerdi bir bakacak birini bir bakım elemanı gibi çok iyi olurdu. Ama bizi bu şey de de şey yaptılar. Yalnız kaldık yani. Çok şeyler yaşadım bu konuda. (K2, 67).

Gelip de şöyle evlere. Yani biz gidemiyoruz ya doktorlara hastanelere. Gelip de bir eve hemşire doktor tansiyonumuzu ölçmesi bir sağlık durumumuza bakması iyi olurdu. Böyle olsa daha iyi olurdu. (K9, 73).

Yukarıda sunulmuş olan farklı konulardaki bulgular, yaşlıların sokağa çıkmaktan, maddi destek ve yalnız - sahipsiz kalmalarına kadar pek çok konuda sorunlar yaşadıkları, mağdur oldukları ve bir anlamda ayrımcılığa maruz kaldıklarını göstermiştir. Bir sonraki kısımda, "yaşa dayalı ayrımcılık" konusuna, sosyal hizmet perspektifinden bir değerlendirme yapılmıştır.

I.VII. Yaşlılara Yönelik Ayrımcılık Sorunu ve Sosyal Hizmet

Sosyal hizmet mesleği, bireyin yüksek iyilik halini temel alarak onların sorunlarının çözümü, güçlenmeleri, özgürleşmeleri, sosyal değişimi, gelişimi ve sosyal uyumlarını destekleyen bir disiplindir (IFSW, 2014). Sosyal hizmet uzmanı, salgın süresinde mikro düzeyde bireyin, makro düzeyde ise toplumun iyilik halinin geliştirilmesini sağlama amacı taşırken, toplumları etkileyen faktörleri belirleyen ve bu faktörler üzerindeki kontrolü artırmayı sağlayan bir süreci yönetmektedir (Yelboğa & Aslan, 2020). Hassas gruplardan olan yaşlı bireyler, salgın döneminde yaşa dayalı ayrımcılığa maruz kalmaları sebebiyle de sosyal hizmet uzmanlarının müdahale alanlarından birini oluşturmuştur.

Bilindiği üzere yaşlıların deneyimlediği yaşa dayalı ayrımcılık sorunu yalnızca onları değil tüm toplumu etkilemektedir. Covid-19 sürecinde bireylere sunulan hizmetler, onların edilgen bırakıldığı bir yöntemle değil; sahip olduğu güçler değerlendirilerek ele alınmalıdır (Tekindal ve ark., 2020). Düzenlemeler ve kısıtlamalarla yaşamını sürdürmesi için desteğe ihtiyaç duyan, gelir elde etmesi için çalışması gereken, teknoloji konusunda bilgi eksikliği yaşayan, bir yakını ya da kimsesi olmayan yaşlı bireyler, ileri derecede bir ihmal edilme durumu ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu süreci doğru ve etkili bir şekilde yönetebilmek için farklı tıbbi uygulama, teknik ve müdahalelerin yanı sıra temel ihtiyaçları karşılayacak bütüncül modellere, yeniden sosyalleşmeye ve ruh sağlığı açısından sistemli, planlı ve farklı kurum, meslek ve örgütlerin iş birliği ile psiko-sosyal destek hizmetlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Engelli, çocuk, kadın ve yoksul kesimlerde olduğu gibi yaşlılara da "iyi olma" halinin sağlanmasında ve dolayısıyla yaşlıların kendilerini toplumdan soyutlanmış, izole edilmiş ve bir ayrımcılığa maruz bırakılmış duygusu yaşamamaları için sosyal hizmet mesleği ile sosyal hizmet uzmanlarına önemli görevler düşmektedir. Sosyal hizmet disiplini, bu konularda sosyal politikaların geliştirilmesini sağlarken, sosyal hizmet uzmanları da saha uygulayıcıları olarak bu ayrımcılık duygusu ile başa çıkabilirler. Örneğin, kapanma durumlarında, belediyeler ve muhtarlıklarla iş birliği çerçevesinde, bu durumdaki kişiler tespit edilerek "Tele-Sosyal Hizmet" uygulaması hayata geçirilebilir. Yaşlının ilaçlarının temininden, ilaç saatlerini hatırlatmaya ve bazen de hal ve hatırlarını sorarak yalnız bırakılmadıkları duygusunu hissetmelerini sağlayabilir. Ayrıca, hastalık durumunda aile hekimliği ile 112'nin haberdar edilmesi; gıda, temizlik ve bakım gibi gereksinimlerin temini için il sosyal hizmetler müdürlüğü organizasyonunda belediyeler ve kaymakamlıklarla iletişime geçilmesi; "Vefa Sosyal Destek Grupları"nın ihtiyaç içinde olan yaşlıların bakım vb. gereksinimlerini, bakım personeli göndererek, karşılaması çok önemlidir. Bu tür hizmetlerin sağlanması, yaşlıda hem kendine hem devlete ve hem de diğer kamu kuruluşlarına güven duygusunu artırdığı gibi, kendilerinin kenara atılmamış, vatandaş olarak önemli oldukları kanısını güçlendirecektir. Bütün bunların ise yaşlının yaşam kalitesini artıracığı açıktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma ile Covid-19 salgını döneminde yaşlı bireylerin deneyimledikleri yaşlı ayrımcılığını nasıl algıladıkları anlaşılmasına çalışılmıştır. Elde edilen bulgular sonucunda sosyal hizmet bakış açısıyla bu sorunun etkisini azaltmak veya ortadan kaldırmak için yaşlı bireylere yönelik ne gibi uygulamalar getirilebileceğine ilişkin bazı çözüm önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır. Yaşlı bireylerden elde edilen bulgular doğrultusunda sorunu daha iyi anlayabilmek ve anlamlandırabilmek adına sosyal ilişkiler, sağlık durumları, ayrımcı tutumlar, farklı ülke deneyimleri, sosyal yardım ve sosyal politikaları ile yaşa dayalı ayrımcılık ve sosyal hizmetler tematik başlıkları oluşturulmuştur. Araştırma bulguları bu çerçevede tartışılmış ve değerlendirilmiştir.

Yaşlılara yönelik Covid-19 tedbirleri ve kısıtlamalarla birlikte yetersiz hizmet sunumunun yaşlı bireylerde sosyal dışlanma, sosyal ilişkilerde azalma, yalnızlık ve soyutlanmışlık duygularının ortaya çıkmasına yol açtığı ve bu dönemde sosyal ilişkilerinin büyük ölçüde zedelenmesi sonucuna ulaşılmıştır. Bu süreçte yaşlıların temel sosyalleşme alanı olan parklara gidememeleri veya gitmelerinin sınırlandırılması da yaşlı bireyleri olumsuz yönde etkilemiştir. Yaşlı bireylerin çocuk, torun, eş, komşu ve akrabalarıyla ilişkilerinin sınırlandırılması ve değişim göstermesi yaşam doyumlarını azaltıcı bir etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yaşlı bireylerin Covid-19 salgını sürecinde sağlık durumlarının da olumsuz etkilendiği tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, yaşlı bireylerin bu süreçte hastaneye gidemeyerek sağlık hizmetlerine erişememiş olmaları ile ilaçlarını temin etmede güçlük yaşamaları, yaşlıların sağlıklarına ilişkin ciddi sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Özellikle, hareketsizlik nedeniyle bedensel işlevlerinde kayıplar, kas ve iskelet sistemi hastalıkları, diz, bel, sırt, ayak, bacak ağrıları yaşadıkları, evde kalmanın mevcut hastalıklarını daha da artırdığı ve yeni hastalıkların ortaya çıkmasına yol açtığı ifade edilmiştir. Bulgulara göre yaşlı bireyler bunalım, yalnızlık, bıkkınlık, sıkılma, stres, duygusal-ruhsal çöküntü, geleceğe karşı güvensizlikten kaynaklanan korku, kaygı ve üzüntü duygularını deneyimlemişlerdir. Bununla birlikte, Covid-19’a ilişkin olarak uygulamaya konmuş olan kurallarla, kısıtlamalar 2022 yaz döneminde çoğunlukla kaldırılmıştır. Ancak salgının hala devam ettiği ve başta yaşlılar olmak üzere tüm vatandaşların koruma önlemleri konusunda dikkatli olmaları gerektiği, Sağlık Bakanlığı ve tip otoritelerince sıklıkla vurgulanmaktadır.

Elde edilmiş olan veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yaşlı bireyler salgın döneminde süreklilik arz eden herhangi bir hizmet ve destek almamışlardır. Özellikle belediyeler tarafından sunulan kısıtlı hizmetler konusunda ise yeterli bilgiye sahip olmadıkları görülmüştür. Bu süreçte en çok ekonomik ve psikolojik desteğe gereksinim duymuşlardır. Katılımcılar yurt dışındaki ülkelerin kendi vatandaşlarına, Türkiye’den daha fazla destek olduklarını, daha fazla hizmet yaptıklarını, kaynak ayırdıklarını, yaşlıların ihtiyaçlarını karşıladıklarını, çok daha duyarlı davrandıklarını ifade etmiş ve Türkiye’nin bu noktada yetersiz kaldığını vurgulamışlardır.

Araştırma sonuçlarına göre yaşlı bireyler, çevrelerindeki insanların ve devletin kendilerine ayrımcılık yaptıklarını düşünmektedirler. Çevrelerindeki insanların kısıtlamalara uymadıkları, maskesiz gezdikleri ve herkesin sürekli dışarda olduğu ifade edilmiştir. Toplumun, virüs onlardan çıkmış ya da sadece onlar yayıyor gibi sürekli 65 yaş üstü bireylere dikkat çekmelerinden rahatsızlık duyduklarını belirtmişlerdir. Medyada, toplumda ve siyasi liderlerin söylemlerinde sürekli 65 yaş üstü vurgusu yapıldığı ileri sürülmüştür. Kısacası yaşlı bireylerin, 65 yaş üstü kimselere ayrımcılık yapıldığı, dışlandıkları ve ötekileştirildikleri yönündeki düşüncelere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Salgın sürecinde yaşlılara sunulan birtakım hizmetler kısmen olumlu bir etki yaratmış olsa da uzun süreli, sistemli ve planlı hizmetlerin hayata geçirilmesi noktasında eksiklikler olduğu tespit edilmiştir. Sunulan hizmetlerin nicel ve niteliğinin artırılması ve planlı, profesyonel, sistemli, sürdürülebilir olması önemlidir. Yaşlılar, içerisinde bulunduğu sistemle birlikte bütüncül şekilde değerlendirilmeli ve sorunlara getirilen öneriler de çok boyutlu olmalıdır. Yaşlı bireylerin sağlık ve psiko-sosyal ihtiyaçlarının giderilmesi için oluşturulacak sosyal hizmet ve sosyal politikalar, birbirini

tamamlayıcı ve destekleyici nitelikte oluşturulmalıdır. Hizmetler planlanmadan önce topluma inilmeli, yaşlı bireylerle görüşmeler yapılarak ihtiyaç analizi yapılmalı, uygulanacak hizmetler ve hayata geçirilecek programlar yaşlı bireylerin katılımıyla, belirlenen ihtiyaçlar doğrultusunda oluşturulmalıdır.

Salgının ekonomik, sosyal, sağlık, psikolojik boyutları göz önünde bulundurulmalıdır. Bireylerin salgın sürecinde ve sonrasında yüksek iyilik hali gözetilmelidir. Ekonomik sorunlar salgın sürecinde yaşlı bireylerin yaşadığı sorunların başında gelmektedir. İhtiyaç duyan yaşlı bireyler ekonomik olarak desteklenmeli ve sosyal devlet ilkesi temel alınarak yaşlı bireylerin yaşamları hak temelli bir yaklaşımla garanti altına alınmalıdır.

Bu süreçte yaşlı bireylerin yaşam kalitesinin artırılması için psikososyal hizmetlerin uygulamaya geçirilmesi gerekmektedir. Yaşamın önemli ve ayrılmaz bir parçası haline gelen teknolojik yenilikler, psikososyal destek hizmetlerinde aktif şekilde kullanılmalıdır. Öncelikle yaşlılara kullanacakları teknolojik aletler konusunda eğitimler verilebilir, sonrasında ise bu araçlarla ücretsiz şekilde mobil ve online psikolojik destek hizmeti sunulabilir. Bu hizmetin içeriğinde kaygıyla baş etme, stresi kontrol altına almada çeşitli aktivite ve öneriler, yas danışmanlığı, çatışma çözme, aile ve evlilik danışmanlığı gibi programların yer alması önemli katkı sunabilir. Salgın döneminde günlük rutinleri bozulan bireylerin yaşamlarını düzene sokmaları ve vakitlerini geçirebilecekleri hobilere yönelmeleri konusunda programlar gerçekleştirilebilir. Tüm bu programların multidisipliner bir anlayışla oluşturulması önemlidir. Örneğin sosyal hizmet uzmanı, psikolog, psikiyatrist ve gerekli diğer meslek elemanlarından oluşabilecek bir ekiple birlikte çalışması anlamlıdır. Ayrıca yaşlı insanlara bilgilendirme hakkı çerçevesinde salgınla ilgili her konuda doğru bilgilerin verilmesi, geleceğe yönelik gerçekçi ve onların umudunu korumalarını sağlayacak olumlu mesajların aktarılması önemli katkılar sunacaktır.

Özellikle yazılı, işitsel ve görsel basın ile sosyal medya araçlarında, yaşlı bireylere yönelik ötekileştirici, dışlayıcı, aşağılayıcı, onur kırıcı, değersizleştirici ve ayrımcı tutum ve davranışların önüne geçilmelidir. Yaşlı bireyleri korumak adına alınan önlemler toplumda yanlış bir algıya yol açmıştır. Öncelikle sosyal medya ve diğer araçlarla yaşlı bireylerin bu salgının sorumlusu olmadığını ve yaşlı bireyleri virüsün yıkıcı etkilerinden korumak adına bu önlemlerin alındığını anlatan içerikler oluşturulmalıdır. Yaşlı bireyleri korumak adına alınan bu önlemlerin asla duygusal uzaklaşmaya dönüşmemesi gerektiği vurgulanmalıdır. Bireyleri yaşlı ayrımcılığına yönelik koruyucu, yaşlı ayrımcılığını önleyici, toplumla bütünleştirici, birlik, beraberlik, dayanışma ve kaynaşmayı destekleyici çalışmalar yürütülmelidir.

Sonuç olarak salgın döneminde yaşlılara yönelik olarak getirilen kısıtlamalar, çeşitli ayrımcı söylemler, ötekileştirici tutum ve davranışlar, yetersiz sosyal destek ve hizmetler, yaşlı ayrımcılığı sorununu pekiştirmektedir. Salgın döneminde yaşlı bireylerin yüksek iyilik halinin korunması, bireylerin ve ihtiyaçlarının mikro, mezo ve makro düzeyde bütüncül bir şekilde ele alınıp değerlendirilmesi, konunun; güçlendirici, baskı ve ayrımcılık karşıtı, eşitlik, sosyal adalet ve hak temelli bir anlayış ile ele alınması son derece önemlidir. Böyle bir uygulama, yaşlılarımızın daha sağlıklı, huzurlu ve mutlu bir yaşlılık dönemi geçirmelerini sağlayacaktır. Çalışmanın, spesifik olarak, salgın döneminde yaşlı bireylere yönelik uygulamalar ile yaşanmışlıklara ilişkin bulgularıyla, kendi alanındaki literatüre katkı yaptığı ve sonraki benzer çalışmalara bir altyapı oluşturduğu düşünülmektedir. Özellikle, Türk toplumunda yaşlı sayısının giderek artmakta olduğu gerçeği göz önüne alındığında, ileride, yaşanması muhtemel potansiyel sorunların şimdiden araştırılarak, yaşlılarımızın hayat standartlarının düşürülmemesi için daha fazla akademik çalışmaların yapılması yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- A Haber. (2020, 14 Nisan). *Avrupa’da binlerce yaşlı Corona Virüs nedeniyle ölüme terk edildi!*. Erişim Adresi: <https://www.ahaber.com.tr/yasam/2020/04/14/avrupada-binlerce-yasli-corona-virus-nedeniyle-olume-terk-edildi>
- Akgül, M. (2020). Çevrimiçi ortamlarda nefret söylemi: Ekşi Sözlük’te 65 yaş üstü sokağa çıkma yasağı tartışmaları. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (51), 57–78. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ikad/issue/57520/775908>
- Bayrakçı, O. (2021). Covid-19 pandemi sürecinde oluşturulan capslerin analizi. *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(Pandemi Özel Sayı), 3506–3526. Doi: 10.26466/opus.85371
- Birinci, M., Bulut, T. (2020). Covid-19’un sosyo-ekonomik yönden dezavantajlı gruplar üzerindeki etkileri: Sosyal hizmet bakış açısından bir değerlendirme. *Sosyal Çalışma Dergisi*, 4(1), 62–68. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/scd/issue/54484/733978>
- Demirel, A., Sütçü, S. (2021). Covid-19 Salgınında Türkiye’de yaşlılara yönelik uygulamalar ve hizmetlerin değerlendirilmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Pandemi Özel Sayısı, 3644–3678. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/opus/issue/60563/858337>
- Ercan M., Arıcı A. (2020). Covid-19 pandemi sürecinin yaşlılar üzerindeki biyo-psiko-sosyal etkileri üzerine bir değerlendirme. *Journal of ADEM*, 1(3), 5–22. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1566907>
- Esen, İ. (2019). *Küresel bir sorun olarak yaşanma: Türkiye ve İngiltere politikalarının karşılaştırmalı bir analizi* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=T1mWGp9MngYYkCSgiJvtVs27Z4xzvEQLmMPc2WB4zCsXaxgqjmTW2i_92d5vu1D5
- Gözlem Gazetesi* (2020, 24 Mart). Yaşlı adama maske takıp kafasına kolonya döktüler, Erişim Adresi: <https://www.gozlemgazetesi.com/HaberDetay/252/1123355/yasli-adama-maske-takip-kafasina-kolonya-doktuler.html>
- Gyasi, R. M. (2020). Fighting Covid-19: Fear and internal conflict among older adults in Ghana. *Journal of gerontological social work*, 63(6-7), 688–690, Doi: 10.1080/01634372.2020.1766630
- Haber 7 Gazetesi* (2020, 1 Mayıs). Batı medeniyeti ceset kokuyor!, Erişim Adresi: <https://www.haber7.com/dunya/haber/2969785-bati-medeniyeti-ceset-kokuyor>
- Hürriyet Gazetesi* (2020, 24 Mart). *İspanya’da terk edilmiş huzurevlerinde kalan yaşlılar yataklarında ölü bulundu*, Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-ismanyada-terk-edilmis-huzurevlerinde-kalan-yasli-lar-yataklarında-olu-bulundu-41476864>
- Hürriyet Gazetesi* (2020, 24 Mart). *Sosyal medyada paylaşılan yaşlı adamın videosu büyük tepki çekti!*, Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberi-sosyal-medya-paylasilan-yasli-adamin-videosu-buyuk-tepki-cektil-bakan-soyly-aciklama-yapti-41476220>
- IFSW (2014, 7 Ağustos), *International Federation of Social Workers*, Erişim Adresi: <https://www.ifsw.org/sosyal-hizmet-nedir/>
- İçişleri Bakanlığı (2020, Mart). *65 Yaş ve Üstü ile Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağı Genelgesi*. Erişim Adresi: <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-ustu-ile-kronik-rahatsizligi-olanlara-sokaga-cikma-yasagi-genelgesi>
- İçli, G. (2010). Yaşlılar ve yaşlılığın değerlendirilmesi: Denizli ili üzerine niteliksel bir araştırma. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, (1), 1–13. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/203211>
- İnce, C. (2020). Afetlerde sosyal savunmasız bir grup olarak yaşlılar: Covid-19 örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(9), 184–198. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/56911/791042>
- Milliyet Gazetesi* (2020, 8 Haziran). *Çok sayıda yaşlı evlerinde tek başına öldü, cesetleri iki hafta sonra bulundu*, Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/dunya/cok-sayida-yasli-evlerinde-tek-basina-oldu-cesetleri-iki-hafta-sonra-bulundu-6229778>
- Sabah Gazetesi* (2020, 20 Mayıs). *İsveç’ten insanlık suçu: Yaşlılar kasten ölüme terk edildi*, Erişim Adresi: <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/05/20/isvecten-insanlik-sucu-yasli-lar-kasten-olume-terk-edildi>

- Santini, Z., Jose, P., Cornwell, E., Koyanagi, A., Nielsen, L., Hinrichsen, C., Meilstrup, C., Madsen, K. R., Koushede, V. (2020). Social disconnectedness, perceived isolation, and symptoms of depression and anxiety among older Americans (NSHAP): A longitudinal mediation analysis. *Lancet Public Health*, 5(1), e62–e70. Erişim Adresi: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2468266719302300>
- Sargın, N., Kutluca, V. (2020). Covid-19 salgını sürecinde yetişkinlerin tepkileri. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2): 64–70. Erişim Adresi: Doi: 10.47257/busad.838408
- Soysal, G. (2020). Koronavirüs salgını ve yaşlılık. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 290–301. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/54658/736807>
- Tekindal, M., Ege, A., Erım, F., Gedik, T.E. (2020). Sosyal hizmet bakış açısıyla Covid-19 sürecinde yaşlı bireyler: Sorunlar, ihtiyaçlar ve öneriler. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), 159–164. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ikcusbfd/issue/55773/741584>
- Tufan, İ., Koç, O., Dere, B., Gürdal, F., Ayan, F., Özgür, Ö., Başıbüyük, G., Başıbüyük, H. (2020). Yaşlıların “Sokağa çıkma yasağı” üzerine görüşleri: Telefon anketi. *Geriatric Bilimler Dergisi*, 3(2), 51–59. Doi: 10.47141/geriatrik.755856
- Tükel, R. (2020). Covid-19 pandemi sürecinde ruh sağlığı. *Türk Tabipler Birliği Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, 30, 2020. Erişim Adresi: https://www.ttb.org.tr/kutuphane/covid19-rapor_6/covid19-rapor_6_Part71.pdf
- TÜİK İşgücü İstatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2021-45645#:~:text=%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC%202021%20y%C4%B1%C4%B1nda%20bir%20%C3%B6nceki,ise%20%32%2C8%20oldu.>
- Uysal, M. T., Eren, G. T. (2020). Covid-19 salgın sürecinde sosyal medyada yaşlılara yönelik ayrımcılık: Twitter örneği. *Turkish Studies*, 15(4), 1147–1162. Erişim Adresi: <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44396>
- Üstün, Ç., Özçiftçi, S. (2020). Covid-19 Pandemisinin sosyal yaşam ve etik düzlem üzerine etkileri: Bir değerlendirme çalışması. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25(1), 142–153. Doi: 10.21673/anadoluklin.721864
- Yaşar, Ö., Avcı, N. (2020). Değişen yaşlılık algısı: Covid-19 ile damgalanan yaşlılar. *Turkish Studies*, 15(4), 1251–1273. Erişim Adresi: <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44275>
- Yelboğa, N., Aslan, Ş. B. (2020). Sosyal sorun olarak salgın hastalıklar ve sosyal çalışmanın halk sağlığını koruma/geliştirme görevi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 43–49. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/tushad/issue/54680/726256>
- Yeni Şafak Gazetesi* (2020, 11 Nisan). *Avrupa’da huzurevleri ölüm evi oldu: İngiltere ve İtalya’da yeni skandal patladı*, Erişim Adresi: <https://www.yenisafak.com/koronavirus/avrupada-huzurevleri-olum-evi-oldu-ingiltere-ve-italyada-yeni-skandal-patladi-3534136>
- Yeniçağ Gazetesi* (2020, 22 Mart). *Yasağa rağmen dışarı çıkan yaşlılara su fırlattılar*. Erişim Adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/yasaga-ragmen-disari-cikan-yaslilara-su-firlattilar-272589h.htm>

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu’nun 16.08.2021 tarihli ve E-90955707-900-00001688483 sayılı yazısı çerçevesinde etik kurallara uygun bulunmasıyla gerçekleştirilmiştir.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

This study was carried out after the approval of Hacettepe University Senate Ethics Committee with E-90955707-900-00001688483 numbered and dated 16.08.2021, which found to it comply with ethical rules.

Author Contributions : The authors contributed equally.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 949–962

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 949–962
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1115484

Geliş Tarihi / Received: 11.05.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 13.09.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

COVID-19 SAĞLIK KRİZİNDEN ALINABİLECEK İLETİŞİM DERSLERİ

Yıldırım YILDIRIM¹

Hatice YILDIRIM²

Öz

Bu makalenin amacı Covid-19 salgınında ortaya çıkan bilgi kirliliğine dikkat çekmek ve dezenformasyona neden olan üç önemli aktörü (medya, siyaset, halk sağlığı uzmanları) açıklayarak, bunların yaşanan halk sağlığı krizine olan etkilerini ortaya koymaktır. Ayrıca yaşanan küresel sağlık krizinin – bilinen adıyla Covid-19'un – iletişim yöntemlerimizi nasıl etkilediğini, hangi yollarla iletişim kurduğumuzu ortaya koymak ve iletişimin merkezîyetini vurgulamaktır. Bu amaçla kriz iletişimi, halk sağlığı iletişimi, siyasal iletişim ve medya iletişimi olmak üzere dört ana başlık ele alınmış, medya iletişimi ise geleneksel medya ve dijital medya olarak iki alt başlığa bölünmüştür. Bu makale sonucunda ortaya çıkan baskın görüş, iletişimin her zamankinden daha merkezi olması gerektiği, veriden çok duyguya, empatik tavra, şefkate ve anlayışa ihtiyaç duyulduğudur. Ayrıca siyasilerin tıp uzmanları ile ortak hareket etmesi, yeni çıkan, güncel bilimsel bilgileri ağız birliği ederek açıklaması, belirsizlik ve güvensizliğe neden olacak açıklamalardan kaçınmaları gerektiğidir. Medyanın da pandemiyi politize etmeden, siyasi çıkarların üstünde toplumsal çıkarı öncelikle iletişim kurmasının hayati önemi vurgulanmaktadır. Dijital medya araçlarından sosyal medyanın dikkatlice yönetilmesi, yanlış bilgilerin dolaşımının engellenmesi ve Endüstri 4.0 araçlarından da bu dönemde sosyal mesafenin sürdürülebilirliği için yararlanılması gerektiğinin altı çizilmektedir. Nihai olarak söylenebilecek sonuç, kriz olarak değerlendirilen bu olayın önlenmesi için önceden planlamanın yapılması, medya-siyaset ve halk sağlığı uzmanlarının ortak hareket ederek aşı görevi görecektir rahatlatıcı uygulamaların zaman kaybetmeden hayata geçirilmesidir.

Anahtar kelimeler : Kriz İletişimi, Siyasal İletişim, Halk Sağlığı, Medya, Dijitalleşme

JEL Sınıflandırması : D8, D81, F5, H12, L82

¹ Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, A.T.İ.O.Y.O., yildirimyildirim@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5851-7788.

² Bilim Uzmanı, Düzce Üniversitesi İşletme ABD Yüksek Lisans Mezununu, htcdyldrm1631@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5250-0125.

Atıf/Citation (APA 6):

Yıldırım, Y., & Yıldırım, H. (2022). Covid-19 sağlık krizinden alınabilecek iletişim dersleri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 949–962. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1115484>.

COMMUNICATION LESSONS TO BE TAKEN FROM THE COVID-19 HEALTH CRISIS

Abstract

The aim of this article is to draw attention to the information pollution in the Covid-19 epidemic and to explain the three important actors (media, politics, public health experts) that cause disinformation and to reveal their effects on the public health crisis. In addition it is to reveal how the global health crisis – known as Covid-19 – affects our communication methods, to reveal the ways we communicate and to emphasize the centrality of communication. For this purpose, four main headings are discussed, namely crisis communication, public health communication, political communication and media communication, and media communication is divided into two subheadings as traditional media and digital media. The dominant view that emerged as a result of this article is that communication should be more central than ever, that emotion, empathic attitude, compassion and understanding are needed more than data. In addition, politicians should act jointly with medical experts, unanimously disclose new and up-to-date scientific information, and avoid statements that will cause uncertainty and distrust. It is also emphasized that it is vital for the media to communicate without politicizing the pandemic, prioritizing social interests over political interests. It is underlined that the digital media tools should be managed carefully, the circulation of false information should be prevented, and Industry 4.0 tools should be used for the sustainability of social distance in this period. The final result is to plan ahead in order to prevent this event, which is considered as a crisis, and to implement relaxing practices that will act as a vaccine until a vaccine is found, without wasting time.

Keywords : Crisis communication, Political communication, Public health, Media, Digitalization

JEL Classifications : D8, D81, F5, H12, L82

GİRİŞ

Kriz iletişimde en önemli unsur belirsizliği yönetebilmektir. Bu yüzden de kriz iletişimi doğası gereği belirsizliğin bir bileşenini içerir. Çünkü koronavirüs henüz yeni tanımlanmıştır, geliştirilen aşının etkililiğine dair şüpheler barındırmaktadır, bulaşıcılığı ve potansiyel mutasyonu hakkında belirsizlikler vardır (Guttman & Lev, 2021). Yeni koronavirüs hastalığının yarattığı belirsizliğin oluşturduğu risk ve bu riske yönelik halkın tepkisi, tehlike ve öfke gibi bileşenler tarafından yönlendirilmektedir. Artan vaka sayıları bir tehlike olarak görülürken, halkın ve hastaların oluşan riski azaltmaya yönelik mesajlara verdikleri olumsuz tepki ise öfke olarak nitelendirilmektedir. Tehlike algısı ve öfke; yüz maskesi takmayı, genel halk arasında sosyal mesafeyi içeren kişisel önleme stratejilerine bağlılığı ve bunların genel kabulünü de şekillendirmektedir (Malecki, Keating, Safdar, 2020). Bu bakımdan risk algısının ve bilim insanları ile halk arasındaki etkileşimi şekillendiren faktörlerin psikometrik ölçümlerinin yapılması önem taşımaktadır. Çünkü bazen algılanan risk ve tehlikeye rağmen insanların kabul etme düzeyleri farklılaşabilmektedir. Örneğin maske takmanın virüs bulaş riskini azalttığı net bilimsel kanıtlarla ortaya konulduğu halde maske takmanın kabul edilebilirliği ve buna bağlılık popülasyonlar arasında farklılık göstermektedir (Malecki, Keating, Safdar, 2020). Tek maske mi yoksa çift maske mi takmak etkili, maskeyi dışarıda takmak mı yoksa sadece kapalı ortamlarda takmak mı, cerrahi maske kullanımını etkili yoksa bez maske kullanımını mı, maskeyi ağız ve burnu kapsayacak şekilde mi takmak gerekir yoksa maske farklı takma yolları ile de kullanılabilir mi? Bütün bu sorular halen bilim insanları arasında tartışılan, halkı da belirsizliğe ve iletişimde kaosa sürükleyen konular arasında görünmektedir (BBC News, 2021; Hürriyet Gazetesi, 2021).

İlk başlarda uygulanan sıkı önleme politikaları insanları evde kalmaya, maske takmaya ve kendi kendini izole etmeye zorlarken, sonraları oluşan sosyal ve ekonomik maliyetin ağırlığı mesajların karmaşıklaşmasına ve birbirine zıt hale gelmesine neden olmuştur. Dünya genelinde birçok ülkede birçok şehir, kapanma emirlerini gevşetmeye ve insanları yeniden dışarı çıkmaya (ekonomi çarklarını yeniden döndürmeye) davet etmiştir (Noar & Austin, 2020).

Dikkatlice planlanmış kriz iletişiminin, kaygı ve korkuyu azaltarak, önleme stratejilerine halkın bağlılığını destekleyerek, yükü azaltarak ve tıbbi müdahalelerin etkinliğini artırarak zaman içinde pandemilerin önlenmesi ve hafifletilmesinde kritik öneme sahip olabileceği söylenebilir (Malecki, Keating, Safdar, 2020). Kriz iletişimi, güvenilir ve konunun uzmanı bilim insanları tarafından yönetildiğinde, konunun uzmanı olmayan diğer kişiler tarafından yürütülmesine kıyasla genellikle daha başarılı olduğu bilinmektedir (Glik, 2007). Ancak tıp uzmanlarının genelinde kriz iletişimi, risk iletişimi veya halk sağlığı iletişimi üzerine herhangi bir eğitimlerinin olmadığı literatürdeki çalışmalarda belirtilmektedir. Buna mukabil radyasyon onkolojisinde çalışan bir doktor: “hiçbir eğitimin hiç kimseyi sevdiğininin vaktinden önce ve yakında öleceğini söylemenin zorluğuna hazırlamayacağı” vurgulamaktadır (Sindhu, 2020).

Devam eden koronavirüs pandemisi, toplumun farklı kesimler üzerindeki farklı etkilerini anlayabilmede halkla iletişimin merkeziliğini ön plana çıkarmaktadır. Mesela, Amerika'daki siyah-beyaz gruplar arasında yapılan bir çalışmada siyah-beyaz ırklar arasında ayrımcılık, rekabet algısı, gruplar arası kaygı ve güvensizliğin arttığı ortaya çıkmıştır (Gordils ve ark., 2021). Bu hastalığın doğurganlık ve hamile kalma istekliliği üzerinde dahi etkisini belgeleyen çalışmalar mevcuttur (Voicu & Bădoi, 2021). COVID-19 salgını sırasındaki muazzam bilimsel bilgi akışının farklı sosyoekonomik gruplar üzerinde farklı bir etkiye sahip olduğu, COVID-19'un yaygınlığı ve ölüm oranı ile sosyal ve ekonomik sonuçlarının küresel olarak yetersiz hizmet alan grupların refahını orantısız bir şekilde etkilediği açıkça söylenebilir (Viswanath, Lee, Pinnamaneni, 2020). Hem hangi davranışları değiştirmeye çalıştığımız hem de davranış değişikliği hakkında nasıl iletişim kurduğumuz hakkında alan yazında ve gündelik hayatımızda halen eksiklikler bulunmaktadır. Yalnızca maske takmayı emretmek, ‘sosyal mesafeni koru, başka hayatları kurtar!’ sloganları önleyici sağlık uygulamalarının benimsenmesinde yeterli olmamaktadır. Temel COVID-19 önleyici davranışları etkili bir şekilde desteklemek için (yani elleri yıkamak, fiziksel olarak uzaklaşmak, maske takmak) halkla yalnızca ne yapacağımızı değil, aynı zamanda nedenini de söylememiz ve net, tutarlı, güvenilir ve politik olmayan kaynaklarla tekrar tekrar iletişim kurmamız gerekmektedir. Koronavirüs hastalığının belirtilerinin grip ve soğuk algınlığı ile karıştırılması muhtemelen birçok kişinin hastalığın algılanan ciddiyetini küçümsemesine ve hastalığın daha öngörülebilir ve kontrol edilebilir görünmesine neden olmaktadır (Noar & Austin, 2020).

Koronavirüs sürecinde krizi yönetenler ve krizden etkilenenler olmak üzere iki taraf öne çıkmıştır. Salgın sürecinde tarafların benimsediği iletişimsel tutum ve davranışların daha çok etkileşimli, dinamik, ağ temelli ve esnek bir yapıda olması krizin büyümesini engelleyebilir (Kıyan, Törenli ve Sezer, 2021). Bu bağlamda risk iletişimi, halkın bilmek istediği bilgi ile uzmanların halkın ne bilmesi gerektiği konusundaki boşluğu doldurmayı ve bu yolla pandeminin etkilerini en aza indirmeyi hedefleyen bir strateji olarak kullanılabilir (WHO, 2016). Aslında, risk iletişim stratejileri ve süreçleri gerçek bir krizden çok önce uygulanmalıdır. Risk iletişimi bir yatırımdır, önleyici bir tedbirdir, söylentilere ve yanlış bilgilere karşı bir aşı görevi görür. Zaman içinde toplumla ilişki kurmaya bağlıdır, böylece ilişki bir krize karşı koyabilir ve hatta krizle birlikte güçlenir (Briand, 2020). Bu çalışma bir literatür taraması olup, pandeminin başladığı yıl olan 2020 ile 2021 yılları arasında iletişim, bilgi, medya konularında yapılan Türkçe ve İngilizce çalışmaların sonuçlarını, elde ettikleri bulguları derlemektedir.

I. KRİZ İLETİŞİMİ

I.I. Salgında Dezenformasyon ve Bilgi Kirliliği

Salgın durumlarında insanların en çok ihtiyaç duydukları şey, bilgidir. Bilginin yayılımı, paylaşımı, doğruluğu ve kaynağı kriz dönemlerinde insan davranışlarını yönlendirmek için büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan yanlış bilgi, sahte haber ve aldatmacaya yönelik bilgiler en çok sıcak gelişmelerin yaşandığı kriz dönemlerinde baş göstermektedir (Çelebi, 2021). Kavramlar arasında ayırım yapmak, kavramların doğru kullanımı için son derece önemlidir. Dezenformasyon (bilgi çarpıtma) ile mezenformasyon (yanlış bilgi) kavramları arasında bilginin yayılma amacı ve kasıt taşıma bakımından önemli bir farklılık bulunmaktadır (Tandoc, Lim, Ling, 2018; Scheiner, 2020). Dezenformasyonda, bilginin yanlış ve yanıltıcı olduğu bilinerek, zarar vermek amacıyla kasıtlı olarak üretilmesi temel kriterdir (Gelfert, 2018). Diğer yandan mezenformasyonda yanlış bilgi barındırmaktadır ancak sıradan kullanıcılar tarafından bu bilgiler iyi niyetle paylaşılmakta ve zarar verme amacı güdülmemektedir. Diğer bir deyişle, mezenformasyonda yanlış bilgiyi paylaşanlar, içeriğin yanlış olduğunu fark etmemektedirler. Bu bakımdan dezenformasyon daha nitelikli, profesyonel kişi ve gruplar tarafından üretilirken, mezenformasyon karşı tarafın bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla sıradan sosyal medya kullanıcıları tarafından dağıtılmaktadır (Fallis, 2015; Wardle, 2020). Medya manipülasyonunun bir alt türü sayılabilecek dezenformasyon, içinde duyguları yönetmeyi, haberlerdeki açıklardan yararlanmayı, yanlış bilgiyi kasıtlı biçimde üretmeyi ve yaymayı barındırmaktadır (Donovan, 2020). Dezenformasyonun varlığı insanları yanlış sağlık davranışları sonucunda ölüme veya sakatlığa götürebilir, şiddeti ve terörizmi teşvik edebilir ve daha pek çok soruna neden olabilir (Institute for Public Relations, 2020). İnsanların dezenformasyona en çok salgının ilk haftalarında ve ilerleyen zamanlarında maruz kaldıkları ortaya çıkmıştır (teyit.org, 2020). Dezenformasyonu bilgi kirliliği olarak tanımlayan araştırmalarda bulunmaktadır (Turan, 2015; Aydın, 2020; Yavuz, 2020).

İnsanları birleştirmesi beklenen sosyal medya ayrışma ve kutuplaşmaları derinleştirici bir etkide bulunmuş (Akyüz, Sarıtop, Aktuna, 2021), bilginin güvenilirliği sorununu ortaya çıkarmıştır (Arat, 2021; Akyüz, Gülnar, Kazaz, 2021). Sosyal medyayı ve interneti daha yoğun olarak kullananların yanlış bilgiye daha fazla maruz kaldığı görülmüştür (Kutlu & Doğan, 2020; Akyüz, 2021). Çünkü sosyal medyanın hızı, bilginin doğrulanmasına fırsat tanımayan çok sayıda enformasyonun yayılmasına imkân tanımaktadır (İlgin, 2021). 65 yaş ve üstü bireylerin koronavirüse yönelik risk algılarını ve bu algıları biçimlendiren iletişim süreçlerini araştıran bir çalışmada derinlemesine görüşmeler yapılmış ve bu yaş grubundakilerin sosyal medyada dolaşan haberleri kötü amaçla paylaşmadıkları (mezenformasyon), virüsü önleyebilecek her türlü bilgiyi iyi niyetle paylaştıkları sonucuna ulaşılmıştır (Erdoğan & Uyan Semerci, 2021).

I.II. Pandemi ve İnfodemi

İletişim teknolojileri ile enformasyon ve bilgi arasındaki sorunlu ilişki akademinin önemli tartışma konuları arasında yer almaktadır. Mart 2020'den beri gündemimizde olan koronavirüs hastalığında da insanlar bilgi bombardımanına tutulmuş, geleneksel ve yeni medyadan anlık olarak bilgi akışı kesintisiz olarak devam etmiştir (Narmanlıoğlu & Çelimli, 2021). İnfodemi hem çevrimiçi hem de çevrimdışı ortamda “yanlış bilginin artması ve yayılması” veya yanlış bilgi salgını olarak tanımlanmaktadır (DSÖ, 2020). Sağlıklı bilgi akışını kesintiye uğratan, salgından etkilenenlerin doğru bilgiyi yanlıştan ayırt edebilmelerini zorlaştıran infodemi, medya okuryazarlık becerilerinin artmasını her zamankinden daha fazla gerekli hale getirmektedir (Çit & Yavuzdemir, 2021). Nitekim, DSÖ Genel Sekreterinin “biz yalnızca pandemi ile savaşıyoruz ayın zamanda infodemi ile de savaşıyoruz ve bu durum son derece büyük bir tehlike arz etmektedir” açıklaması, konunun küresel ölçekteki önemini ortaya koymaktadır. Covid-19 pandemisi sürecinde tedavi ve aşya yönelik sahte

haberler virüsün algılanan tehdidini etkilemekte, alınan önleyici tedbirlerin etkinliğini azaltmaktadır. Sahte haberlerin sunuş biçimi, çekiciliği insanların bunları doğruymuş gibi algılamalarında önemli bir yer tutmaktadır (Şahin, 2021). Yalan haber hiçbir gerçekliği olmayan, tamamen uydurma asparagas haberlerdir. Sahte haber ise eksik veya yanlış bilgiden oluşabildiği gibi gerçek bir bilginin eksik ya da taraflı olarak sunulması şeklinde açıklanabilir. Sahte haberlerde aktarılan doğru bilgilere ek olarak doğru olmayan bilgiler de iletilmiş olur. Ayrıca, bu kurgusal metinlerin yalan haber olarak değerlendirilmesi için, kasıtlı olması şarttır. Çünkü kasti olup olmaması bir haberin “yalan” ve “yanlış” olarak nitelendirilmesinde etkilidir (Bozkurt, 2021).

16-22 Kasım 2020 tarihlerinde 200 web sitesinin incelendiği bir çalışmada web sitelerin %41,5’inde en az bir bilgi düzensizliği bulunduğu, genel olarak ise incelenen web sitelerin %29,8’inde dezenformasyona rastlandığı ortaya çıkmıştır (Gölbaşı, Metintas, Önsüz, 2022). Başka bir çalışmada ise sahte habere ve dezenformasyona en çok maruz kalan ülkeler arasında Türkiye’nin birinci sırada olduğu iddia edilmiştir. İnfodemi ile başa çıkma stratejisi olarak ise iyi bir medya okur-yazarı olmak önerilmiştir (Bozkurt, 2021).

II. HALK SAĞLIĞI İLETİŞİMİ

Sağlık iletişimi kapsamında kişilerarası iletişim, bireylerde sağlığa ilişkin davranış değişikliğinin gerçekleşmesi açısından önemlidir. Bu yüzden de iletişim, bir pandeminin tüm aşamalarında kritik bir rol oynamaktadır. Hastalarla yeterli ve dengeli iletişim, tıp fakültelerinde ders müfredatına konulmalı ve bu konuda pratik yaklaşımlar öğrencilik zamanında kazanılmalıdır (Kaya, 2021). Çünkü tıp hekimlerinin ve diğer tüm sağlık çalışanlarının hastalarla ciddi hastalıklar hakkında iletişim kurarken zorluklar yaşadığı bilinmektedir. Bu yüzden de halk sağlığı ile ilgili hastalar ve aile refakatçıları ile sürekli, anlamlı ve etkili iletişim kurmak, Covid-19 gibi yeni ortaya çıkan hastalıklar olmasa bile zor görünmektedir (Jacobsen & Vraga, 2020; Wittenberg ve ark., 2021). Enfekte olan hastalarla aile üyeleri arasındaki kısıtlı iletişim, kronik hastalığı olup yoğun bakım ünitesinde olan hastalarla ilgili yakınlarına bilgi vermek ve artık tıbbi bir müdahalenin yetmediği ölüm anlarında hasta-refakatçi iletişimini sağlamak, çoğu zaman daha önce böyle bir eğitim almamış tıpçılar için moral bozucu bir deneyim olmaktadır. Aniden ortaya çıkacak yeni durumlarda sıradan cümleler işe yaramayacaktır (Back, Tulksy, Arnold, 2020: 759). Düzenli ve net iletişim, hastaların aile üyelerinin duygusal ve hatta ruhsal yaşamlarında faydalı bir role sahip olacak ve uzun bir tedavi süresi boyunca stres ve kaygıyla başa çıkmalarına yardımcı olacaktır. Hatta böylesi bir iletişimin hasta ve yakınları üzerinde terapötik işlev göreceği vurgulanmaktadır (Biss, 2020). Ancak yeni koronavirüs hastalığı daha önce eşi benzeri görülmemiş, henüz tecrübe etmediğimiz bir senaryoyu ortaya koymaktadır. Yapılan birçok çalışmada yaşanan pandeminin benzersiz ve tartışmasız tekil doğası üzerine vurgu yapılmaktadır (Noar & Austin, 2020; Viswanath, Lee, Pinnamaneni, 2020). 1918 gribi gibi SARS, MERS, H1N1 gibi diğer salgınlarda on milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştu fakat COVID-19 ile ilgili bu kadar sıra dışı olan şey, bu kadar kısa sürede küresel etkisinin genişliğidir (Viswanath, Lee, Pinnamaneni, 2020). Çünkü ortaya çıkan bu küresel halk sağlığı krizine çok daha fazla endişe, belirsizlik, korku, üzüntü eşlik etmektedir (Back, Tulksy, Arnold, 2020: 759).

Resmi olarak ilan edildiği andan itibaren hükümetler ve halk sağlığı kuruluşları, halkı hastalık riski hakkında bilgilendirmeyi ve insanları, önleyici uygulamaları benimsemeye teşvik etmeyi amaçlamaktadır (Guttman & Lev, 2021). Araştırmalar halkın ve hastaların algılarının, endişelerinin ve tepkilerinin her zaman sadece bilime ve akla uymadığını göstermektedir. Çoğu zaman, bir tehlike hakkında gerçek bilgiler sağlandığında bile, halkın ve hastaların duygusal tepki verdiği veya öfkelenildiği bilinmektedir (Malecki, Keating, Safdar, 2020). Bu yüzden de duygusal ihtiyaçlara daha fazla dikkat çeken empatik tavra, COVID-19 hastalarını ve ailelerini desteklemek için sağlık hizmeti sağlayıcıları, hastalar ve ailelerle şefkatli iletişim kurma yollarını teşvik eden

iletişim kaynaklarına ihtiyaç bulunmaktadır (Wittenberg ve ark., 2021). Buradaki temel amaç hem hasta ile iletişimi iyileştirmek hem de hasta ve aile üyeleri arasındaki iletişim köprüsünü kurmaktır. Oysa ki 53 makalenin Covid-19 sürecindeki iletişimi incelemek üzere değerlendirildiği çalışmanın temel bulgusu COVID-19 iletişim engellerinin daha çok aile ile iletişimle ilgili olduğunu ortaya koymaktadır (Wittenberg ve ark., 2021).

Ciddi hastalıklarda iletişim becerilerini geliştirmek ve salgın gibi kriz durumlarında daha etkin bir iletişim kurmak için üç önemli hususa dikkat etmek gerekecektir. Bunlar, belirsizliği kabul etmek, somut kanıtlar paylaşmak ve zaman içinde bunları güncellemek, son olarak ise yeni medya kanallarında yanlış bilgi üretilmesini ve yayılmasını önlemektir (Jacobsen & Vraga, 2020). Aynı zamanda fazla bilgi vermekten çok duyguları anlamak, kötü haberi uzun, teknik ve tıbbi bir anlatımla vermekten kaçınmak ve hasta değerlerini tedavi sırasında dikkate almak iletişim için önemli hususlar arasında sayılabilir (Back, Tulksy, Arnold, 2020).

III. SİYASAL İLETİŞİM

COVID-19 siyasi olarak motive olmuş politikacılar ve medya kuruluşları tarafından başından itibaren güçlü bir şekilde siyasallaştırılmıştır (Zhang, 2021). ABD’de maske takmak virüs bulaş riskini önleyici bir müdahaleden çok politik bir mesele haline gelmiştir (Noar & Austin, 2020; Malecki, Keating, Safdar, 2020). Özellikle koronavirüs pandemisinin erken dönemlerinde yapılan araştırmalar ABD halkının %25’inden fazlasının enfekte olma riskini <%1 olarak gördükleri ve bununda hükümet yetkilileri tarafından desteklendiğini ortaya koymaktadır (Miller & Key, 2020). Sonuç olarak halk sağlığı uzmanlarının ilaç dışı müdahaleler olarak adlandırılan (NPI – non pharmaceutical interventions) sosyal mesafe uygulamaları ve maske takma konusundaki önerileri istilacı, telaşlandırıcı, çok fazla hükümet müdahalesi ve ekonomik büyüme üzerinde gereksiz bir yük olarak görülmekte ve algılanmaktadır (De Bruin & Bennet, 2020). Bu müdahalelerin farkındalığı ve etkin şekilde uygulanması halkla iletişime ve halkın ikna edilmesine bağlıdır.

Bazı araştırma raporları virüsün kökeniyle ilgili yanlış bilgilerin ve komplo teorilerinin kaynağı olarak henüz net olmasa da devlet aktörlerini ve örgütlerini işaret etmektedir. Siyasi otoritelerin, ortaya atılan komplolara güvenmeseler de bir megafon ödünç verdikleri ileri sürülmektedir (Viswanath, Lee, Pinnamaneni, 2020). Siyasilerin sosyal medya hesaplarını bu dönemde aktif olarak kullanmaları zaman zaman sağlık uzmanlarının yayınladığı mesajlara karşıt mesajların yayılmasına neden olmuş ve pandeminin ciddiyetinin yeterli düzeyde algılanmasını önlemiştir. Örneğin ABD Başkanı Trump’ın bazı basın toplantılarında virüsü küçümseyici konuşmalar yapması ve henüz bilimselliği kanıtlanmamış bazı ilaçların kullanımını teşvik etmesi ve 17 Nisan 2020’de attığı tweet (LIBERATE MICHIGAN!” “LIBERATE MINNESOTA!” “LIBERATE VIRGINIA. . .”) siyasi iletişimde hükümet yetkilileri tarafından dikkatle ele alınması gereken bir iletişim biçimi olduğunu göstermektedir (Noar & Austin, 2020).

Siyasi liderlerin iletişimi son derece rekabetçidir ve sözlü/sözlü olmayan, doğrudan/dolaylı olarak paylaşılan her bilgi çok önemli olmaktadır. Siyasi liderler yalnızca doğru şeyleri yapmakla yükümlü değildir aynı zamanda bu doğruları doğru bir üslup ve duyarlılıkla paylaşmaları gerekmektedir. Bu bakımdan ilgili bilgilerin liderler tarafından yayılması, kuruluşlar, toplum ve halk arasında etkili iletişim kurarak kriz yönetimi için hayati önem taşımaktadır. Twitter, hükümet yetkilileri ve siyasi liderler tarafından kriz iletişimi için yaygın olarak kullanılmaktadır (Gong & Ye, 2021). Dünya liderlerinin %83’ünün Twitter’da olduğu göz önüne alınırsa konunun önemi daha iyi anlaşılacaktır (Kaur, Verma, Otoor, 2021). Twitter platformu, yorumlar, hashtagler, gönderiler ve twitler yoluyla duyguları anlamak ve yaşanan pandemiye ilişkin sosyal medya kullanıcılarının anlık olarak duygu değişimlerini yakalamak içinde elverişli bir ortam sunmaktadır (Nemes & Kiss, 2021).

Devlet yetkilileri bazen korku, korkutma ve tehdit gibi iletişim taktiklerinin yanı sıra toplum yanlısı değerlere de başvurabilmektedir. Bazen de pandemiye bir savaş hali olarak nitelemektedirler. Bir pandemi sırasında iletişimde dürüstlük, doğruluk, kesinlik, samimiyet ve anlaşılabilirlik gibi etik ilkeler kamuoyunun koruyucu önlemleri kabulünde kritik rol oynamaktadır. Zaten güven, şeffaflık, güncellik, halkla empati gibi kavramlar Dünya Sağlık Örgütü'nün risk iletişimi ilkeleri arasında sayılmaktadır (Abraham, 2020). Bu bakımdan hükümetler pandeminin seyri ve yeni ortaya çıkan bilimsel gelişmeleri duyururken kaygıyı ve stresi tırmandırmaktan kaçınmalıdır (Guttman & Lev, 2021). Çünkü korkuyu, stresi ve kaygıyı artırarak uygulanan iletişim biçimi insanları güvenilir olmayan kaynaklara yönlendirmekte ve o kaynaklardan bilgi arayışına girmelerine neden olmaktadır (Eysenbach, 2020). Bir pandemi hakkında iletişim kurmak, halkın sağlığını geliştirmeyi amaçlarsa bile, etik kaygıları artıran istenmeyen olumsuz etkilere sahip olabilir.

IV. MEDYA İLETİŞİMİ

Haber üretimi ve dağıtımında medya, bilgi kaynakları tarafından görüldüğü şekilde kavramlar, imajlar ve kimlikler inşa ederek toplulukları, ülkeleri ve kıtaları temsil etmektedir. Medyanın, toplulukların ve ülkelerin belirli imajına ilişkin popüler sunumu, inşa edilmiş kimlikleri teşvik etme, onaylama ve pekiştirmede güçlü etkileri bulunmaktadır. Birçok durumda herhangi bir grup insanın belirli bir algısı, medyanın grup hakkında kavramlar inşa etme şekline bağlıdır (Wright, 2002). Genellikle yabancı ülkelerin küresel medya tarafından "diğerleri" olarak etiketlendiği ve yanlış temsil edildiği varsayılır (Gabore, 2020). Kitle iletişim araçları, olaylar, sorunlar, insanlar, politikalar, felaketler, çatışmalar vb. ile ilgili güncel ve ilginç hikayeler oluşturmakta ve yaymaktadır. Bu yüzden de kitle iletişim araçlarının, bireylerin sağlık davranışlarını güçlü biçimde şekillendirdiği varsayılır. Medya da hem istenmeyen sağlık davranışlarını önlemeye hem de sağlık uzmanları tarafından önerilen ve arzu edilen davranışları teşvik etmeye katkıda bulunmaktadır (Jiang ve ark., 2021).

Yaşanan küresel halk sağlığı krizinde de haber medyası pandeminin şiddeti, ciddiyeti, algılanışı ve önemi hakkında kendi penceresinden gerçekler inşa etmiş, sorunun üstesinden gelmek için atılacak adımları teşvik ettiği kadar, yeni tartışmaları, anlaşmazlıkları, yanlış bilgileri ve sosyal uyumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Aşağıdaki alt başlıklarda medyanın hem geleneksel (radyo, televizyon, gazete vs.) hem de dijital boyutlarında (sosyal medya platformları, endüstri 4.0 araçları vs.) koronavirüs hastalığının ele alınış biçimleri ve hastalığa yönelik iletişim biçimleri işlenmektedir. Televizyon, gazete ve internet gibi medya araçları, vatandaşlara sağlıkla ilgili davranışların teşvik ve geliştirmesine yönelik mesaj içeriklerinin aktarılmasında büyük bir rol oynamaktadır (Abroms & Maibach, 2008). Yapılan bir araştırmada medya kullanımının (geleneksel ve sosyal) ve kişilerarası iletişimin stres ve depresyon üzerinde dolaylı etkileri olduğu ortaya çıkmıştır (First, Shin, Ranjit, Houston, 2021).

IV.I. Geleneksel Medya İletişimi

Bilim, genellikle laboratuvarlarda veya sahada görece belirsizlik içinde yürütülürken, şimdilerde medya önünde, yoğun ve sürekli kamu incelemesi altında sürdürülmektedir. Bilimsel gelişmeler geleneksel medyada ele alınmakta ve sosyal medyada ise keşif ve yayma arasında neredeyse hiç gecikme olmaksızın tartışılmaktadır (Viswanath, Lee, Pinnamaneni, 2020). Televizyonlarda açıklamalar yapan halk sağlığı uzmanları ve virologlar tarafından sürekli olarak güncellenen bilgiler, bilimsel belirsizlik oluşturmaktadır. Bu denli geniş ölçekli, bulaş riski yüksek, küresel bir hastalığın daha önce tecrübe edilmemiş olması, üzerinde daha çok araştırma yapmayı gerektirmektedir. Bu yüzden maske takmanın ve sosyal mesafe kurallarına uymanın etkinliği

hakkındaki çelişkili bilgiler ve değişken mesajların yarattığı belirsizlik (Noar & Austin, 2020), halkı şaşkınlığa, strese ve öfkeye yönlendirmektedir (Rossmann, Meyer ve Schulz, 2018; Hills, 2019). Bilhassa tıp ve bilimsel bilgiden yoksun kişiler için yayılan bilgileri işlemek, yorumlamak ve anlamlandırmak bir sorun teşkil etmektedir (Viswanath, Lee & Pinnamaneni, 2020).

Kişilerin salgın hastalıklarda başvurdukları bilgi kaynakları zamana göre farklılık göstermektedir. Örneğin 2017 yılında Amerikalıların %50'si sağlık haberlerini televizyondan, %43'ü internetten ve %66'sı sosyal medyadan alırken, Covid-19 sürecinde bu durum değişiklik göstermektedir. Covid-19 hakkında en güvenilir bilgi kaynakları %42,8 ile devlet web siteleri, %27,2 ile televizyon ve %9,3 ile sağlık sistemi iletişimleri olarak sıralanmaktadır (Ali ve ark., 2020; Van Scoy ve ark., 2021). COVID-19 ile ilgili bilgi kaynaklarının ve bilgilerin değerlendirildiği başka bir çalışmada ise %91,2 oranıyla geleneksel medyanın en sık kullanılan bilgi kaynağı olduğu ortaya konuldu (Ali ve ark., 2020; Binark, Arun, Özsoy-Taylan, 2021). Bir başka çalışmada, resmi kanallardan ve devletin resmî web sitelerinden haber alanların Covid-19 ile ilgili soruları yüksek olasılıkla daha doğru yanıtlayabildiğini bulmuştur (Sakya ve ark., 2021).

Bir diğer geleneksel medya aracı olan gazetelerinde koronavirüs sürecinde bilimsel bilgileri marjinalleştirdiği, sorunu sağlık yönünden ele aldığı gibi sağlam bir siyasi perspektiften de sunduğu belirtilmektedir. Özellikle Amerika'nın en köklü gazetelerinden biri olan The NewYork Times gazetesinin COVID-19 salgınıyla ilgili haberlerde pandemi kararlarının politize edilip, siyasetle bilimin yerini değiştirdiğine dair güçlü ampirik bulgular sunulmaktadır (Zhang, 2021).

Telefon, pandemi sürecinde iletişimi kolaylaştıran bir araç olsa da yüz yüze iletişimin üstünlüklerini taşımadığından, özellikle kötü haberleri vermede uygun bir araç olarak görülmemektedir. Buna mukabil Amerika'da video özellikleriyle zenginleştirilmiş teletıp kullanımı artış göstermektedir (Sindhu, 2020). Koronavirüsle ilgili önleyici sağlık bilgileri çizgi romanlar ile de halka duyurulabilmektedir. Bilimsel gelişmeleri sunmak için kullanılan çizgi romanlar, görsellerin, metnin ve hikâye anlatımının gücünü birlikte kullanarak daha etkin bir bilgi alışverişi sağlayabilmektedir. Selamlaşma biçimi, virüsün nasıl yayıldığı, el yıkamanın önemi, sarılmak/tokalaşmak ve öpüşmekten uzak durma, sosyal izolasyonun faydası yine karikatürler ve resimler yoluyla iletilebilmektedir. Duyguya hitap eden hikayeler, tamamen veriye dayalı argümanlardan daha güçlüdür ve COVID-19 kaynaklı küresel salgın ve yanlış bilgilendirme çağında, doğru gerçekleri doğru insanlara ulaştırmada karikatürler ve çizgi romanlar eşsiz bir araç konumundadırlar (Kearns & Kearns, 2020).

IV.II. Dijital Medya İletişimi

Yaşanan pandemiyle birlikte hızlıca yazılan akademik çalışmalarda vurgulanan en önemli konu, işletmelerin iş yapma biçimlerini ve çalışma yöntemlerini değiştireceği, uzaktan veya evden çalışmanın yeni normal haline geleceğidir. Uzaktan çalışma konusuna olan artan ilgi, önceki yıllara oranla 15 kat artışla sonuçlanmıştır. Uzaktan çalışma sisteminin pandemi sonrasında da kalıcı olacağı iddia edilmektedir (Wrycza & Maślankowski, 2020; Wang & Roubidoux, 2020). Değişen bu iletişim yöntemi ve iş yapma biçimi dünya genelinde Zoom, Google Hangout, WeChat Work, Tencent Meeting, MS Teams, Slack, Microsoft gibi video konferans ve mobil uygulama indirmelerini %90 oranında artırmıştır (Trueman, 2020). Bazı uzaktan görüşme ve video konferans uygulamalarının cinsiyetler arası eşitsizliği artırdığı öne sürülse de (Wang & Roubidoux, 2020) sosyal mesafenin, izolasyonun vurgulandığı pandemi günlerinde etkili bir araç olarak görülmektedir.

Sosyal medya, afet ve sağlık krizi ile ilgili iletişimde önemli bir unsurdur (Yu ve ark., 2020) ancak koronavirüs sürecinde en çok suçlanan araçlardan biri de yine sosyal medyadır. Sosyal medyanın yanlış bilgiler ürettiği ve yaydığı (Briand, 2020; Jacobsen & Vraga, 2020; Viswanath, Lee, Pinnamaneni, 2020), halk arasında paniğe neden olduğu, devletin uyguladığı önleme stratejilerine uymada engel oluşturduğu (Al-Motlaq, 2021), doğru bilgilerin yanlış bilgilerden ayırt edilmesini ve

algılanmasını zorlaştırdığı (Briand, 2020), insanlar arası ayrımcılığı, öfkeyi ve nefreti körüklediği (Malecki, Keating, Safdar, 2020), stres, kaygı, korku, üzüntü, travma ve depresyonu artırdığı (Schmidt ve ark., 2021; Al-Motlaq, 2021; First, Shin, Ranjit, Houston, 2021) vurgulanmaktadır. Covid-19'u sosyal medya çağının ilk salgını olarak görenlerde vardır (Viswanath, Lee, Pinnamaneni, 2020).

Medyanın sansasyonel yapısı, kriz zamanlarında ön yargıyı, olumsuz düşüncüyü ve ayrımcılığı teşvik edebilmektedir. Özellikle farklı karantina algısı ve karantina ile bireysel sivil özgürlükler arasındaki denge sosyal medyada yazılanlar tarafından etkilenebilmektedir. Örneğin, TripAdvisor sitesindeki 10.132 çevrimiçi yorumun analiz edildiği çalışma sonucunda ırk ayrımcılığı ve Asya karşıtı mesajların varlığı tespit edilmiştir. Hatta bazı restoranların “No Chinese” yazılı tabelalar astığı ve Çinli turistlere hizmet vermeyi reddettiklerine dair deneyimlerini paylaştıkları belirtilmiştir (Yu ve ark., 2020). Sosyal medyada dolaşan virüse ilişkin yanlış bilgiler konusundaki en ilginç örnek Hindistan'dan verilebilir. Başbakan Modi, 19 Mart 2020'deki bir günlük kilitlenme esnasında insanları sağlık çalışanlarını alkışlamak için ellerine buldukları herhangi bir şeyi alarak ses çıkarmaya davet etmiştir. Ancak bir günlük sokağa çıkma yasağına denk gelen bu alkışlama durumu insanları sokağa dökmüş ve insanlar saat 17.00'de kalabalık gruplar halinde coşkulu bir şekilde sağlık çalışanlarını sokaklarda alkışlamaya başlamıştır. Sonradan bunun nedeni sosyal medyada dolaşan “virüsün çıkan çok yüksek ses frekansı ile yok edilebileceğine” dair yanıltıcı bilgiler olduğu anlaşılmıştır. Benzer durum, Türkiye’de İçişleri Bakanı Süleyman Soylu’nun istifasına neden olan ve cuma günü çok geç saatte açıklanan Nisan ayındaki kısıtlama kararlarında da yaşanmıştır. İletişimin şeffaf, güncel (vaktinde) olmaması halk sağlığı açısından büyük bir tehlike yaratabilmektedir (Abraham, 2020). Yalnızca sosyal medya platformlarının değil, aynı zamanda Endüstri 4.0 araçlarının da yaşanan pandeminin olumsuz sonuçlarını azaltmada destekleyici işlev görebileceğini söyleyen araştırmaların çokluğu dikkat çekmektedir. Mesela sanal gerçeklik teknolojisi, halk sağlığının teşviki için yararlı bir araç olarak konumlandırılmaktadır. Bir sanal gerçeklik el yıkama tanıtım videosuna maruz kalmanın, kullanıcıların el yıkama niyetini nasıl etkilediğini araştıran bir çalışmada sanal gerçeklik uygulamasının kişilerin el yıkamaya yönelik tutumlarını ve el yıkama niyetlerini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Choi & Noh, 2020). Kapanma esnasında dijital teknolojilerin hayatımızı kolaylaştırdığı ve aynı zamanda işletmelerin belirli bir faaliyet düzeyini sürdürmesine izin verdiği bilinmektedir. Son rakamlar, Aralık 2019'dan Mayıs 2020'ye kadar İnternet trafiğinde %60'lık bir artış olduğunu ve video konferans trafiğinin ise salgından önceki seviyelere kıyasla yaklaşık %120 arttığını göstermektedir. New York Times tarihte ilk kez dijital gazetenin gelirinin basılı gazetenin gelirini aştığını açıklamıştır (Soto-Acosta, 2020). Bu durum bizlere dijitalleşmenin ve dijital iş modellerinin işletmelere sağladığı kazançları açık bir şekilde göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada yaşanan küresel sağlık krizi medya iletişimi, siyasal iletişim ve halk sağlığı uzmanlarının kurduğu iletişim olarak üç temel başlıkta ele alınmış ve iletişimin merkezîyeti vurgulanmıştır. Kriz iletişimi, halk sağlığı iletişimi, siyasal iletişim ve medya iletişimi olmak üzere dört başlıkta incelenen pandemi süreci sonunda önemli bazı içgörüler elde edilmiş olup, Covid-19'dan etkilenen tüm paydaşlara faydalı öneriler sunulmuştur.

Kriz olarak adlandırılabilir bu salgın hastalığın iletişim temelinde sürdürülmesi, özellikle yazılı basının kamuoyunu sağlıklı ve güncel bilgilerle yönlendirmesi, pandeminin kontrol altına alınmasında ve toplumun bilinçlenmesinde büyük önem taşıdığı belirtilmektedir (Vatandaş, 2020; Arslan ve Şahin, 2022). Bu iletişimin şeffaf, açık ve güvenilir olması ayrıca önem taşımaktadır. Önleyici tedbirlere ilişkin radikal ve kademeli kararların zamanlaması, halkın bu tedbirleri

benimsemesindeki rolü büyüktür. Bu sebeple hükümetin, gelecek yıllarda oluşabilecek muhtemel salgın hastalıklarda, pandeminin seyrine göre değişen bir iletişim tarzını benimsemesi önerilebilir (İnce ve Evcil, 2020). Yeni medya araçlarının siyasiler tarafından bir iletişim aracı olarak kullanılması, kriz anlarında halkın bilgilendirilmesi açısından önemlidir ancak bu bilgilendirmelerin tıp uzmanları ile ortak görüş içinde olması halkın siyasete ve siyasi kurumlara olan güvenini olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Ayrıca siyasilerin pandemi sürecinde yaşananları politize etmemesi, siyasetin halk sağlığının önüne geçirilmemesi, gazete ve dergilerdeki manşetlerin korku ve endişeyi artırıcı nitelikte olmaması (Vatandaş, 2021), gelecekteki krizlerin önlenmesinde önerilecek iletişim stratejileri arasında sayılabilir. Dezenformasyonun önüne geçilebilmesinde resmi devlet kurumlarının özel kurumlarla iş birliği içine girmesi önerilebilir. Halkın medya okur-yazarlık becerilerinin artırılmasının, daha genç yaşlarda çocuklara ve ergenlere okullarda seçmeli medya okur-yazarlık derslerinin verilmesinin, gelecek pandemilerde koruyucu bir kalkan oluşturabileceği düşünülmektedir. Son olarak ise sağlık hizmeti sağlayıcıları ile hasta ve hasta yakınları arasında kurulacak iletişim köprüleri, sürecin daha yumuşak bir geçişle atlatılmasını sağlayacaktır. Empatik tavır, duyguları anlamak ve şefkatli yaklaşım için tıp uzmanlarına eğitimleri esnasında dersler verilmesi, bu iletişim köprülerinin kurulmasına yardımcı olabilir. Daha önce yaşanan SARS, MERS, H1N1 gibi salgın hastalıklar göz önüne alındığında, pandemilerin belirli zaman aralıklarında ortaya çıktığı, gelecek yıllarda da muhtemel bazı pandemilerle savacağımız rahatlıkla söylenebilir. Bu bakımdan iletişim temelli bir kriz planının, krizin ekonomik, sosyal ve toplumsal en az hasarla atlatılmasında başat rol oynayacağı ön görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abraham, T. (2020). COVID-19 communication in India. *Journal of Communication in Healthcare*, DOI: 10.1080/17538068.2020.1758428
- Abroms, L. C., & Maibach, E. W. (2008). The effectiveness of mass communication to change public behavior. *Annual Review of Public Health*, 29, 219–234, DOI: 10.1146/annurev.publhealth.29.020907.090824
- Akyüz, S. S. (2021). Koronavirüs kompo teorileri: Dezenformasyon ve politik kimliklerin kompolcu düşünüşe etkisi. *İletişim ve Medya Alanında Uluslararası Araştırmalar II*, 57-86.
- Akyüz, S.S., Sarıtop, B.Z., & Aktuna, O. (2021). İfade özgürlüğünden dezenformasyon ve dijital faşizm tartışmalarına sosyal medya ve platformlar. Akyüz, S.S. (Ed.), *Dezenformasyon çağı* içinde (ss.190-214), Eğitim Yayınevi, 1.Baskı, Ankara
- Akyüz, S. S., Gülnar, B., & Kazaz, M. (2021). Yeni medyada haber güvenilirliği sorunu: üniversite öğrencilerinin sahte/yalan haberlere yönelik doğrulama refleksi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(36), 2816–2840.
- Ali, S.H, Foreman, J., Tozan, Y., Capasso, A., Jones, A.M., & DiClemente, R.J. (2020). Trends and predictors of COVID-19 information sources and their relationship with knowledge and beliefs related to the pandemic: Nationwide cross-sectional study. *JMIR Public Health Surveillance*, 6(4), e21071.
- Al-Motlaq, M.A. (2021). There is no Corona; it's a conspiracy: Addressing the perceptions of people about covid-19 through the narrative of their comments on social media. *Journal of Consumer Health on the Internet*, 25(1), 65-76, DOI: 10.1080/15398285.2020.1867412
- Arat, S. Ü. (2021). Pandemi sürecinde katılımcı kültür ve dezenformasyon. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 8(2), 324–338.
- Arslan, T. & Şahin, D. (2022). Covid-19'un gazete haberlerine yansması: bir gazete örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, (1), 1–16.
- Aydın, A.F. (2020). Post-truth dönemde sosyal medyada dezenformasyon: Covid-19 (yeni koronavirüs) pandemi süreci. *Asya Studies*, 4(12), 76–90.
- Back, A., Tulskey, J.A., & Arnold, R.M. (2020). Communication skills in the age of COVID-19. *Annals of Internal Medicine*, *American College of Physicians*, 172(11), 759–761, DOI 10.7326/M20-1376.

- BBC News (2021). *Açık havada maske takmak covid-19'a karşı etkili mi? Bilim insanları ne diyor?* <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56946337> adresinden erişildi.
- BBC News (2021). *Covid'den korunmak için çift maske kullanmak ne kadar etkili.* <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56041105> adresinden erişildi.
- Binark, M., Arun, Ö., & Özsoy Taylan, D. (2021). *COVID-19 sürecinde yaşlıların enformasyon arayışı ve değerlendirilmesi.* https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/covid_19_ve_toplum_salginin_sosyal_beseri_ve_ekonomik_etkileri_sorunlar_ve_cozumler.pdf adresinden erişildi.
- Biss, M. (2020). Patient Voices: Covid-19 and the therapeutic value of communication. *Journal of Communication in Healthcare*, 13(4), 260–261. DOI: 10.1080/17538068.2020.1835328
- Bozkurt, F. (2021). Covid-19 pandemi sürecindeki sahte ve yalan haberlerin bir getirisi: İnfodeminin Türkiye bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 135–151.
- Briand, S. (2020). A voice from the frontline: the role of risk communication in managing the COVID-19 Infodemic and engaging communities in pandemic response. *Journal of Communication in Healthcare*, 13(1), 6–9, DOI: 10.1080/17538068.2020.175842
- Bruine de Bruin, W., & Bennett, D. (2020). USC study finds increasing actions, and risk perceptions, for coronavirus. *The Evidence Base*. <https://healthpolicy.usc.edu/evidencebase/usc-study-finds-increasing-actions-and-self-diagnosis-with-coronavirus/> adresinden erişildi.
- Choi, D.-H., & Noh, G.-Y. (2020). The effect of presence in virtual reality video on handwashing intention. *Asian Journal of Communication*, 30(3/4), 261–278, DOI: 10.1080/01292986.2020.1781218
- Çelebi, A. (2021). Covid-19 pandemi sürecinde sosyal medyada kriz iletişimi: Pegasus hava yolları resmi Facebook hesap incelemesi. *ASEAD 7. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*. 10-12 Nisan Kemer – Antalya, 2021
- Çit, D., & Yavuzdemir, M. (2021). COVID-19 salgınının medya ve bilgi okuryazarlığı izdüşümü: İnfodemi. *Library Archive and Museum Research Journal*, 2(1), 36–46.
- Donovan, J. (2020). Medya manipülasyonunun yaşam döngüsü. Silverman, C. (ed.), *Dezenformasyon ve medya manipülasyonu üzerine doğrulama el kitabı* içinde (ss. 16–21). European Journalism Center-Teyit.
- Eysenbach, G. (2020). How to fight an infodemic: The four pillars of infodemic management. *Journal of Medical Internet Research*, 22(6), e21820, DOI: 10.2196/21820
- Erdoğan E., & Uyan Semerci, P. (2021). “İnfodemi” ile etkin mücadele için bireylerin yanlış bilgi karşısındaki tutumlarının ve bu tutumların belirleyicilerinin araştırılması: COVID-19 örneği. https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/covid_19_ve_toplum_salginin_sosyal_beseri_ve_ekonomik_etkileri_sorunlar_ve_cozumler.pdf adresinden erişildi.
- Fallis, D. (2015). What is disinformation?. *Library Trends*, 63(3), 401–426
- First, J.M., Shin, H., Ranjit, Y.S., & Houston, J.B. (2021). COVID-19 stress and depression: Examining social media, traditional media, and interpersonal communication. *Journal of Loss and Trauma*, 26(2), 101–115, DOI: 10.1080/15325024.2020.1835386
- Gabore, S.M. (2020). Western and Chinese media representation of Africa in COVID-19 news coverage. *Asian Journal of Communication*, 30(5), 299–316, DOI: 10.1080/01292986.2020.1801781
- Gelfert, A. (2018). Fake news: a definition, *Informal Logic*, 38(1), 84–117
- Glik, D.C. (2007). Risk communication for public health emergencies. *Annual Review of Public Health*, 28, 33–54, DOI: 10.1093/cid/ciaa758
- Gong, X., & Ye, X. (2021). Governors fighting crisis: Responses to the COVID-19 pandemic across U.S. states on Twitter. *The Professional Geographer*, DOI: 10.1080/00330124.2021.1895850
- Gordils, J., Elliot, A.J., Toprakkiran, S., & Jamieson, J.P. (2021). The effects of COVID-19 on perceived intergroup competition and negative intergroup outcomes. *The Journal of Social Psychology*, DOI: 10.1080/00224545.2021.1918617
- Gölbaşı, S.D., Metintas, S., & Önsüz, M.F. (2022). Web sitelerinde yer alan COVID-19 ile ilişkili mitlerin infodemi açısından değerlendirilmesi: bir içerik analizi. *Turkish Journal of Public Health*, 20(1), 138–151.

- Guttman, N., & Lev, E. (2021). Ethical issues in COVID-19 communication to mitigate the pandemic: dilemmas and practical implications. *Health Communication*, 36(1), 116–123, DOI: 10.1080/10410236.2020.1847439
- Hills, T.T. (2019). The dark side of information proliferation. *Perspectives on Psychological Science*, 14(3), 323–330, DOI: 10.1177/1745691618803647
- Ilgın, H. (2021). Sosyal medyada dezenformasyon ve halkla ilişkiler ilişkisi. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 303–322.
- İnce, F., & Evcil, F.Y. (2020). Covid-19'un Türkiye'deki ilk üç haftası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 11(2), 236–241.
- Jacobsen, K.H., & Vraga, E.K. (2020). Improving communication about COVID-19 and emerging infectious diseases. *European Journal of Clinical Investigation*, 50(5), e13225, DOI: 10.1111/eci.13225
- Jiang, X., Hwang, J., Shah, D.V., Ghosh, S., & Brauer, M. (2021). News attention and social-distancing behavior amid covid-19: how media trust and social norms moderate a mediated relationship. *Health Communication*, 1–10, DOI: 10.1080/10410236.2020.1868064
- Kaur, M., Verma, R., & Otoo, F.N.K. (2021). Emotions in leader's crisis communication: Twitter sentiment analysis during COVID-19 outbreak. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 31(1-4), 362–372, DOI: 10.1080/10911359.2020.1829239
- Kaya, A. (2021). Hasta danışmanlığında iletişimin rolü. Taştan, K. (Ed.), *İletişimin temel prensipleri içinde* (ss.164–168), Konya: Eğitim Yayınevi
- Kearns, C., & Kearns, N. (2020). The role of comics in public health communication during the COVID-19 pandemic. *Journal of Visual Communication in Medicine*. DOI: 10.1080/17453054.2020.1761248.
- Kıyan, Z., Törenli N., & Sezer, T. (2021). *Kriz iletişimi: COVID-19 salgınından çıkarılan dersler ışığında önleyici iletişimsel yaklaşımlar*. https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/covid_19_ve_toplum_salginin_sosyal_beseri_ve_ekonomik_etkileri_sorunlar_ve_cozumler.pdf adresinden erişildi.
- Koçer-Çamurdan, S. (2021). *COVID-19 bağlamında Türkiye'de yanlış bilgi yayılımını medya kullanıcılarının gözünden anlamak ve önleyici faaliyet önerileri geliştirmek*. https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/covid_19_ve_toplum_salginin_sosyal_beseri_ve_ekonomik_etkileri_sorunlar_ve_cozumler.pdf adresinden erişildi.
- Kutlu, A. & Doğan, E. (2020). Kesin bilgi, yayılım: Hakikat sonrası çağda yalan haberlere ilişkin Y kuşağının tutum ve davranışları. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (34), 83–101.
- Malecki, K.M.C., Keating, J.A., & Safdar, N. (2021). Crisis communication and public perception of COVID-19 risk in the era of social media. *Clinical Infectious Diseases*, 72(4), 697–702, DOI: 10.1093/cid/ciaa758
- Narmanlıoğlu, H., & Çelimli, A.A. (2021). *İnfodeminin görsel üretimi üzerine eleştirel bir okuma*. Communication and Technology Congress – CTC 2021, 12-14 Nisan, İstanbul, Türkiye
- Nemes, L., & Kiss, A. (2021) Social media sentiment analysis based on COVID-19. *Journal of Information and Telecommunication*, 5(1), 1–15, DOI: 10.1080/24751839.2020.1790793
- Noar, S.M., & Austin, L. (2020). (Mis)communicating about COVID-19: Insights from health and crisis communication. *Health Communication*, DOI: 10.1080/10410236.2020.1838093
- Rossmann, C., Meyer, L., & Schulz, P.J. (2018). The mediated amplification of a crisis: Communicating the A/H1N1 pandemic in press releases and press coverage in Europe. *Risk analysis*, 38(2), 357–375, DOI: 10.1111/risa.12841
- Sakya, S.M., Scoy, L. J. V., Garman, J. C., Miller, E. L., Snyder, B., Wasserman, E., Chinchilli, V.M., & Lennon, R.P. (2021). The impact of COVID-19-related changes in media consumption on public knowledge: results of a cross-sectional survey of Pennsylvania adults. *Current Medical Research and Opinion*, DOI: 10.1080/03007995.2021.1901679
- Scheiner, B. (2020). COVID-19'u kim üretti? Aşısı ne zaman bulunacak?. Prof. Dr. Sait Yılmaz 25 Mart 2020 Giriş. *Policy*.
- Schmidt, A., Brose, A., Kramer, A.C., Schmiedek, F., Witthöft, M., & Neubauer, A.B. (2021). Dynamic relations among COVID-19-related media exposure and worries during the COVID-19 pandemic. *Psychology & Health*, DOI: 10.1080/08870446.2021.1912345.

- Sindhu, K. K. (2020). The phone: Communication in the age of COVID-19. *Patient Education and Counseling*, article in press, DOI: 10.1016/j.pec.2021.02.013
- Soto-Acosta, P. (2020). COVID-19 pandemic: Shifting digital transformation to a high-speed gear. *Information Systems Management*, 37(4), 260–266, DOI: 10.1080/10580530.2020.1814461
- Şahin, M. (2021). Asparagastan Sahte Habere, Hülür, H., & Yaşın, C. (Eds.), *Yeni medya, toplum ve iletişim biliminin dönüşümü* içinde (ss.571–585), Ankara: Siyasal Kitapevi
- Tandoc, E., Ling, R., & Westlund O. (2018). Audiences’ acts of authentication in the age of fake news: a conceptual framework. *New Media & Society*, 20(8): 2745–2763.
- Trueman, C. (2020). Pandemic leads to surge in video conferencing app downloads. <https://www.computerworld.com/article/3535800/pandemic-leads-to-surgein-video-conferencing-app-downloads.html> adresinden erişildi.
- Van Scoy, L.J, Miller, E.L, Snyder, B., Wasserman, E., Chinchilli, V.M., Zgierska, A.E., Rabago, D., Lennon, C.L., Lipnick, D., Toyobo, O., Ruffin, M.T., & Lennon, R.P. (2021). Knowledge, perceptions, and preferred information sources related to COVID-19 among central Pennsylvania adults early in the pandemic: results of a mixed methods cross sectional survey. *Annals of Family Medicine*, DOI: 10.1370/afm.2674
- Vatandaş, S. (2020). Covid-19 pandemisi ve “gündem belirleme” işlevi açısından gazete manşetleri. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2020(1), 61–78.
- Vatandaş, S. (2021). Gazete haberlerinde korku sunumunun göstergebilimsel çözümlemesi (COVID-19 örneğinde). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(78), 1060–1079.
- Viswanath, K., Lee, E.W., & Pinnamaneni, R. (2020). We need the lens of equity in COVID-19 communication. *Health Communication*, 35(14), 1743–1746, DOI: 10.1080/10410236.2020.1837445
- Voicu, M., & Bădoi, D. (2021). Fertility and the COVID-19 crisis: do gender roles really matter?. *European Societies*, 23(sup1), 199–214, DOI: 10.1080/14616696.2020.1822537
- Wang, S.S., & M.A. Roubidoux (2020). Coronavirus disease 2019 (COVID-19), video conferencing, and gender. *Journal of the American College of Radiology*, 17(7), 918–920, DOI: 10.1016/j.jacr.2020.05.019
- Wardle, C. (2020). Bilgi düzensizliği çağı. Silverman, C. (Ed.), *Dezenformasyon ve medya manipülasyonu üzerine doğrulama el kitabı* içinde (ss.9–15), European Journalism Center-Teyit
- Wittenberg, E., Goldsmith, J.V., Chen, C., Prince-Paul, M., & Johnson, R.R. (2021). Opportunities to improve COVID-19 provider communication resources: A systematic review. *Patient Education and Counseling*, 104: 438–451 DOI: 10.1016/j.pec.2020.12.031
- Wright, T. (2002). Moving images: The media representation of refugees. *Visual Studies*, 17(1), 53–66. DOI:10.1080/1472586022000005053
- Wrycza, S., & Maślankowski, J. (2020). Social media users’ opinions on remote work during the COVID-19 pandemic. Thematic and sentiment analysis. *Information Systems Management*, 37(4), 288–297, DOI: 10.1080/10580530.2020.1820631
- Yavuz, A. (2020). Bilgi kirliliği ve bireysel sorumluluk: salgın deneyimimiz. *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, 2(22), 203–217.
- Yu, M., Li, Z., Yu, Z., He, J., & Zhou, J. (2020). Communication related health crisis on social media: A case of COVID-19 outbreak. *Current Issues in Tourism*, DOI: 10.1080/13683500.2020.1752632
- Zhang, R. (2021). How media politicize COVID-19 lockdowns: A case study comparing frame use in the coverage of Wuhan and Italy lockdowns by The New York Times. *Media Asia*, 48(2), 89–107, DOI: 10.1080/01296612.2021.1884518
- Hürriyet Gazetesi (2021). Maske takmak konusunda kafalar karışık: 14 soru 14 cevap <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/maske-konusundaki-kafalar-karisik-undefined14-soru-14-cevap-41784433> adresinden erişildi.
- Institute for Public Relations (2020). *Disinformation in society report*. https://instituteforpr.org/wp-content/uploads/Disinformation_Study_IPR-6-18-1014.pdf adresinden erişildi.
- Teyit.org (2020). *Pandemi sürecinde yanlış bilgi sorunu: Yanlış bilgi, haber tüketimi ve teyit etme davranışları*. <https://teyit.org/turkiyede-bilgi-ekosistemi-pandemi-surecinden-nasil-etkilendi> adresinden erişildi.
- World Health Organization (2016). *Risk communication – A moving target in the fight against infectious hazards and epidemics*. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/254293> adresinden erişildi.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Bu araştırma derleme bir makale olduğundan içinde herhangi bir nicel analiz ve anket/ölçek kullanılmamıştır. Bu sebeple etik kurul izni gerektiren araştırmalar arasında bulunmadığından etik kurul izni alınmamıştır.

Yazar Katkıları : Yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Since this research is a compilation article, no quantitative analysis and questionnaires/scales were used. For this reason, ethical committee approval was not obtained since it is not among the studies that require ethical committee approval.

Author Contributions : The authors contributed equally

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 963–978

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 963–978
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiübf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiübf.1117940

Geliş Tarihi / Received: 17.05.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 22.08.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

EFFECTIVENESS OF THE INTERNATIONAL REMITTANCES ON POVERTY: EVIDENCE FROM CROSS-COUNTRY ANALYSIS¹

Zeynep Gizem CAN ²

Ufuk CAN ³

Harun BAL ⁴

Abstract

This paper aims to examine the impact of international remittances on poverty in a data-rich environment. International remittances are considered in the literature as one of the poverty alleviation programmes, since they improve the welfare of family members left behind and promote the economic conditions of the recipient countries. After a careful review of the relevant literature, various pooled ordinary least squares (Pooled OLS), dummy variable least squares (DVLS), and three-stage least squares (3SLS) models are constructed to reveal the determinants of poverty and the existence of bi-directional relationship between poverty and international remittances. The empirical results show that gross domestic product per capita, inequality in income distribution, and international remittances have a statistically significant impact on poverty. A 10% increase in international remittances reduced the poverty level of the portion of the population whose cost of living is less than \$1.90 per person per day by 0.7% to 1.7%. This paper broadens the existing literature on the relationship between international remittances and poverty in a more comprehensive framework by using a broader data set and different panel data regression models.

Keywords : International Remittances, Panel Data Analysis, Poverty.

JEL Classification : C33, F24, I32.

¹ The views and opinions expressed herein are those of the author and do not necessarily reflect the views of the Central Bank of the Republic of Turkey.

² PhD, Cukurova University, gizem5387@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2852-4995.

³ PhD, EMIF, Specialist, Central Bank of the Republic of Turkey, ufuk.can@tcmb.gov.tr, ORCID: 0000-0002-5398-5769.

⁴ Prof. Dr., Cukurova University, harunbal@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0878-8253.

Atıf/Citation (APA 6):

Can, Z. G., Can, U., & Bal, H. (2022). Effectiveness of the international remittances on poverty: Evidence from cross-country analysis. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 963–978. <http://doi.org/10.25287/ohuiübf.1117940>.

ULUSLARARASI HAVALELERİN YOKSULLUK ÜZERİNDEKİ ETKİNLİĞİ: ÜLKELERARASI ANALİZDEN KANITLAR

Öz

Bu makale, zengin bir veri ortamında uluslararası para transferlerinin yoksulluk üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Uluslararası havaleler, geride kalan aile üyelerinin refahını iyileştirdiği ve alıcı ülkelerin ekonomik koşullarını iyileştirdiği için literatürde yoksulluğu azaltma programlarından biri olarak kabul edilmektedir. İlgili literatür dikkatlice incelendikten sonra, yoksulluğun belirleyicilerini ve yoksulluk ile uluslararası havaleler arasındaki çift yönlü ilişkiyi göstermek için havuzlanmış sıradan en küçük kareler (Havuzlanmış EKK), kukla değişkenli en küçük kareler (KDEKK) ve üç aşamalı en küçük kareler (3AEK) modelleri oluşturulmaktadır. Ampirik bulgular, kişi başı gayri safi yurt içi hasıla, gelir dağılımı eşitsizliği ve uluslararası havalelerin yoksulluk üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Uluslararası havalelerdeki %10'luk artış yaşam giderleri kişi başı günlük 1,90 ABD dolarının altında olan nüfusun yoksulluk düzeyini %0,7 ile %1,7 arasında azaltmaktadır. Bu çalışma, daha geniş veri setini ve çeşitli panel veri regresyon modellerini kullanarak uluslararası para transferleri ve yoksulluk bağına ilişkin mevcut literatürü daha kapsamlı bir çerçevede genişletmektedir.

Anahtar Kelimeler : Uluslararası Havaleler, Panel Veri Analizi, Yoksulluk.

JEL Sınıflandırması : C33, F24, I32.

INTRODUCTION

International remittances are an ancient phenomenon; however, one that has gained renewed interest in recent years, not only because of the size of the sums involved, but also because of the potential impact on migrants' communities of origin. International remittances would be the main channel through which migration affects the development of these communities (Gubert, 2005; Adams, 2011), as they appear to be more important than domestic savings and a more stable source of international funds (Guha, 2013; Meyer & Shera, 2017).

Although the international remittances data are scarce, their volume has increased steadily in recent years, from \$31.1 billion in 1990 to \$76.8 billion in 2000 and to \$717 billion in 2019 (Chowdhury & Chakraborty, 2021). According to data in this paper, compiled from World Bank for 1990 to 2019, the degree, depth and severity of poverty in countries tend to decline over time. Moreover, the share of international remittances in gross domestic product tend to increase over time. This could be due to the evolution of the global financial system, as the development and diversification of the funds transfer systems, and the low transaction costs facilitate the international remittances (Freundand & Spatafora, 2008; Ahmed et al., 2021). It can be intuitively assumed that there is a negative relationship between international remittances and poverty. The average values of the variables for the selected periods are as follows⁵.

⁵ For more information about the variables and the data set, see the next section.

Table 1. Descriptive Statistics

Variables	1990-99	2000-09	2010-19
HR (\$1.90)	0.24	0.16	0.11
PG (\$1.90)	0.10	0.06	0.04
SGP (\$1.90)	0.06	0.03	0.02
HR (\$3.20)	0.41	0.31	0.22
PG (\$3.20)	0.19	0.13	0.09
HR (\$5.50)	0.61	0.53	0.42
PG (\$5.50)	0.33	0.25	0.19
GDP	6328.60	7757.92	9194.05
REM	142.28	345.10	470.95
REM/GDP	2.25%	4.45%	5.12%
GINI	0.47	0.43	0.41

This paper examines how and to what extent international remittances affect poverty. After a careful review of the relevant literature, a theoretical model is constructed that includes the relevant variables. To robust the interaction of the main variables, i.e. the poverty, international remittances, gross domestic product per capita and inequality in income distribution, several variables are included as control variables such as the government expenditure, trade openness, unemployment rate, health expenditure, school enrollment and inflation rate, which is assumed to affect international remittances and poverty. As for econometric methodology, various pooled ordinary least squares (Pooled OLS), dummy variable least squares (DVLS) and three-stage least squares (3SLS) models are constructed to reveal the interaction of the variables.

Following the simple growth model by Ravallion (1997), a baseline model is constructed that incorporates poverty, international remittance, gross domestic product, and inequality in income distribution. The aforementioned model is extended with additional control variables to perform consistent estimations. To test the endogeneity problem between poverty and international remittances, a three-stage least squares (3SLS) model is used, following by United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD, 2011). The empirical findings illustrate that international remittances have a negative and significant impact on poverty. In addition, the gross domestic product per capita and inequality in income distribution have an explanatory power on the poverty.

The remainder of this paper is organized as follows. Section 1 lays out the theoretical framework. Section 2 describes the data and econometric methodology in detail. Section 3 reveals the empirical results, followed by concluding remarks.

I. THEORETICAL FRAMEWORK

How and to what extent international remittances affect poverty is debated in the literature. The first viewpoint is that the international remittances lead to behavioral changes as households direct their spending toward consumption goods rather than education or investment. This behavior risks creating a dependence on the international remittances that leads recipient households to use these funds as a substitute for other sources of income, which has a short-term impact on poverty alleviation, but is not sustainable in the long-run (Taylor, 1999; Chami et al., 2005).

The second view assumes that international remittances have a long-lasting impact on poverty. Therefore, households tend to spend them mainly on the purchase of capital goods, i.e. investment in

human capital and physical capital, rather than on the purchase of consumption goods. This could contribute to economic development, which has a long-term and sustainable effect on poverty alleviation (Adams, 1998).

The third view emphasizes that the international remittances can lead to a downward movement of the exchange rate in the labor-exporting country, increase the current account deficit, and exacerbate the poverty, i.e., cause the resource curse referred to in the literature as Dutch Disease. More specifically, an increase in the international remittances leads to an increase in household wealth and consumption and a short-term decrease in labor supply. Rising international remittances appreciate the domestic exchange rate and therefore lead to a current account deficit and a competitive disadvantage for the tradable sector (Bourdet & Falck, 2006; Acosta et al., 2009; Roy & Dixon, 2016).

The main determinants of international remittances are interest rates, unemployment rates, trade openness, basic needs such as health and education, and, most importantly, immigration (e.g., Adams & Page, 2005; Pekovic, 2017; Masron & Subramaniam, 2018; Tsaurai, 2018). The high rate of inflation and unemployment, as well as the inability to meet basic needs, force people to migrate abroad from their own country. If an immigrant has a family in his own country that depends on him, he sends them international remittances regularly. Stark and Lucas (1988), Rozelle et al. (1999), De Haas (2005), Bertoli and Marchetta (2014) reveal that migration is the main driver of international remittances.

Much of the literature examines the effectiveness of international remittances in alleviating poverty (e.g., Adams, 1991; Taylor, 1992; Adams & Page, 2003, 2005; Qayyum et al., 2008; Gupta et al., 2009; De la Fuente, 2010; Imai et al., 2014; Inoue, 2018). Adams and Page (2005) analyze the impact of international remittances and migration on poverty by using national accounts and household surveys in 71 developing countries. They show that international remittances have greatly reduced the level, depth and severity of poverty in developing countries. Anyanwu and Erhijakpor (2010) use panel data for 33 African countries from 1990 to 2005 and show that a 10% rise in the share of international remittances in gross domestic product brings about a 2.9%, 2.9%, and 2.8% decreases in the poverty gap, headcount ratio and squared poverty gap, respectively. Adams and Cuecuecha (2013) analyze the data compiled from a national representative survey in 2005 and reveal that international remittances are an effective tool for alleviating poverty among Ghanaian households. Akobeng (2016) highlights that international remittances reduce poverty and equalize income levels across the 41 Sub-Saharan Africa countries. Wagle and Devkota (2018) point out that international remittances incur a poverty-reducing and economic prosperity-enhancing impacts in Nepal. Kumar (2019) indicates that the poverty level of households that received remittances is significantly lower than that of others in Bangladesh.

II. DATA AND METHODOLOGY

II.1. The Data

For the empirical analysis, annual data from 1990 to 2019 is compiled from the World Bank database^{6,7}. These unbalanced data, covering 107 countries, allow us to analyze the unit-specific effects of different income groups and regions. Brief information on the data can be found below.

⁶ Among the World Bank databases, PovcalNet provides the poverty data, and World Development Indicators provides the macroeconomic data.

⁷ The Covid-19 pandemic, which occurs in 2020, causes the structural breaks in much of the data. Therefore, 2020 and beyond is not included in this paper.

Table 2. Definitions of the Variables

Variable Label	Code	Variable Definition
Headcount ratio	HR	Percent of population below the poverty line
Poverty gap	PG	The mean income shortfall from the poverty line
Squared poverty gap	SPG	The mean squared shortfall of income from the poverty line
GDP per capita	GDP	The division of the output of a country by its total population
International remittances	REM	Official international remittances per capita
Gini index	GINI	A measure of income distribution inequality
Government expenditure	GE	All government expenditure per capita
Unemployment rate	UR	The proportion of the unemployed to working age population
Trade openness	OPEN	The international trades normalized by GDP
Health expenditure	HE	All health spending per capita
School enrollment	SE	Taking up participation to a tertiary education
Inflation rate	INF	Percent of the price movement during a specified period

Estimating poverty data is quite problematic. Table 2 shows three different poverty indicators. First, the headcount ratio, set at \$1.90, \$3.20, and \$5.50, estimates the percentage of the population living below the poverty line. Since this measure neglects the depth of poverty, the poverty gap rate, which indicates how far the average income of the poor is below the poverty line, is set at \$1.90, \$3.20, and \$5.50. Considering the severity of poverty, squared poverty gap is so responsive to income distribution changes that it is only \$1.90. For example, an income transfer among the poor can only be captured by the squared poverty gap⁸.

Income can be represented by GDP per capita in purchasing power parity PPP units, which comes from national accounts data⁹. International remittances consist of personal transfers, widely known as workers' remittance, and compensation of employees. IMF (2009) defines the personal transfers as all current transfers in cash or in kind made or received by resident households to or from nonresident households, and the compensation of employees as the income of border, seasonal, and other short-term workers who are employed in an economy where they are not resident and of residents employed by nonresident entities. Similar to poverty data, data on international remittances are vulnerable because they are transmitted through informal channels. International remittances are assumed to be transmitted only through official channels, such as banking channel, therefore the specification of remittance data is quite forthright¹⁰.

The Gini coefficient is an effective way to indicate the inequality in income distribution. It is a normalized measure that represents a particular quintile of the population. A higher degree of trade openness may facilitate the possibility of receiving remittances. Unemployment in the domestic economy is one of the main drivers of the migration. Health expenditure reflects a country's level of wealth and has a negative impact on poverty. Education is directly linked to employment, migration and international remittances according to human capital theory. Inflation is an important barometer indicating an extent of prosperity and poverty in a country.

⁸ All poverty data are calculated per person per day in 2011 PPP exchange rates.

⁹ To calculate PPP, WB estimates the bundled cost of each country's goods with those of the United States.

¹⁰ This assumption seems heroic, because Adams and Page (2005) suggest that unofficial international remittances may account for between one-third and one-half of total international remittances. However, an estimate of unofficial international remittances is beyond the scope of this paper.

To determine the unit-specific effects of the panel data, see the Appendix for country classifications¹¹. As revealed in Table 7, countries are categorized by both geographic region and income group. Since the poverty is ignored in high-income countries, they are not included in this paper. It is worth noting that most countries in the Europe and Central Asia regions are also belong to the upper-middle income group. In addition, the countries in the Sub-Saharan regions predominantly belong to the low-income group.

II.II. Empirical Strategy

Following the simple growth model by Ravallion (1997), the baseline model is specified as follows.

$$\log(P_{it}) = \alpha_i + \gamma_1 \log(GDP_{it}) + \gamma_2 \log(GINI_{it}) + \gamma_3 \log(REM_{it}) + \mu_{it} \quad (1)$$

where P_{it} are the poverty variables (HR, PG and SPG), GDP_{it} is gross domestic product per capita, $GINI_{it}$ is the Gini index, REM_{it} is international remittances, α_i and μ_{it} are the vectors of unit-specific effects of countries and the error terms for $i = 1, 2, \dots, N$ at time $t = 1, 2, \dots, T$. γ_1, γ_2 and γ_3 are the elasticity of poverty with respect to GDP, GINI and REM, respectively. Pooled ordinary least squares (Pooled OLS) and dummy variable least squares (DVLS) are used to reveal the cross-country interactions and unit-specific effects. Equation (1) is adopted by a large number of researchers¹². As can be seen in the literature, e.g., Adams and Page (2005) and Gupta et al. (2009), γ_1, γ_2 and γ_3 are expected to be negative, positive and negative, respectively.

Although there are many variables that can affect poverty and international remittances, the relevant variables are selected in accordance with the literature. The baseline model is extended to include government expenditure, inflation rate, school enrolment, and health expenditure, as suggested by Pekovic (2017), Masron and Subramaniam (2018) and Tsaurai (2018). The signs of the coefficients for government expenditure, inflation rate, enrolment rate and health expenditure are negative, positive, negative and negative, respectively, as expected.

Equation (1) assumes that poverty is an endogenous variable, implying that there is a one-directional relationship between the exogenous variables and endogenous variable. Equation (1) also implies that poverty decreases as the international remittances rise. However, the relationship between poverty and international remittances can be bi-directional. When poverty increases, domestic workers emigrate and international remittances rise. To test the endogeneity problem of these two variables, a three-stage least squares (3SLS) model is used to analyze the possible equations with different endogenous variables simultaneously, as proposed by Gupta et al. (2009) and UNCTAD (2011)¹³. Considering the relevant variables in the literature, the international remittances can be written as a function of poverty, trade openness and unemployment rate.

$$\log(REM_{it}) = \vartheta_i + \varphi_1 \log(P_{it}) + \varphi_2 \log(OPEN_{it}) + \varphi_3 \log(UR_{it}) + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

¹¹ Countries are ranked according to World Bank classification methodology. For similar work and more detailed information on the data, see Adams and Page (2005).

¹² Ravallion and Chen (1997), Adam and Page (2005), Gupta et al. (2009) and Masron and Subramaniam (2018) are the exemplary papers using the same methodology.

¹³ The alternative approach is instrumental variables (IV) that determine possible instruments for the endogenous variables, as suggested by Adams and Page (2005) and Yoshino et al. (2017). Determining the instrumental variables is a major problem, therefore 3SLS method is used in this paper.

where $OPEN_{it}$ is the degree of trade openness, UR_{it} is the unemployment rate, ϑ_i and ε_{it} are the vectors of the unit-specific effects of the countries and the error terms for $i = 1, 2, \dots, N$ at time $t = 1, 2, \dots, T$. φ_1 , φ_2 and φ_3 are the elasticity of international remittances with respect to P, OPEN and UR, respectively. The sign of the coefficients of poverty, trade openness and unemployment rate are all positive, as expected.

III. EMPIRICAL FINDINGS

III.I. Preliminary Analysis

Numerous researchers have often estimated equations (1) and (2) in first differences due to potential correlation problems; however, in this paper, they are estimated with levels due to the compilation from various sources. While the poverty variables are obtained from household budget surveys, the other variables are collected from various official databases.

To determine the appropriate model in this paper, Hausman (1978) specification test and Breusch and Pagan (1979) LM test are used. While the Hausman test indicates that the unbalanced panel data in this paper must be estimated with a fixed effect model, Breusch and Pagan test shows that there is a significant difference for cross-country data¹⁴. Given these tests, the DVLS model may be appropriate to capture unit-specific effects. Therefore, five dummies are assigned for geographic regions, i.e., East Asia & Pacific, Europe & Central Asia, Latin America & Caribbean, Middle East & North Africa and South Asia, and two dummies are assigned for income groups, i.e., upper-middle income and lower-middle income, are assigned¹⁵. Since the variables are all in logarithmic form, the coefficients can be interpreted as elasticities.

III.II. Empirical Results

Tables 3, 4 and 5 presents the results of the Pooled OLS and DVLS estimations, respectively. In Tables 3 and 4, all poverty data are set at 1.90\$. Table 3 reveals that GDP, REM, and GINI are statistically significant and consistent with expectations in all models. While a 10% increase in GDP and REM reduce poverty by an interval of 12.4–15.7% and 0.7–1.7%, respectively; a 1% increase in GINI results in a 3.22–5.18% decrease in the proportion of people living in poverty. The unit-specific effects of the income groups are meaningless to draw a conclusion. As for the unit-specific impacts of the geographic regions, the dummies for East Asia & Pacific and Middle East & North Africa are statistically significant in all three models. The overall conclusion from the baseline model is that equation (1) is appropriate to explain the relationship between international remittances and poverty and is consistent with a priori expectations. Moreover, the results in Table 3 comply with those of Adams and Page (2005) and Gupta et al. (2009).

Table 4 figures out that GDP, REM and GINI are statistically significant in all models and consistent with expectations. GE, HE and SE are also statistically significant and the signs of their coefficients are compatible to the expectations. A 10% rise in GE, HE and SE reduce the poverty by 1.6%, 4.5% and 1.6%, respectively. The inflation rate does not appear to be statistically significant, but it is economically significant. The reason may be that while the INF has followed a downward trajectory globally since 1980s, but poverty has not followed a similar trend, so INF has no explanatory power for poverty. In contrast to the baseline model, the unit-specific effects of the income groups appear to be statistically significant. As for the dummies for geographic regions, the dummies of the East Asia &

¹⁴ The χ^2 statistic of Breusch and Pagan (1979) Lagrange multiplier (LM) test is 528.37 (0.00). The χ^2 statistic of Hausman (1978) specification test is 99.08 (0.00). The null hypotheses can be rejected at the significance level indicated in parentheses.

¹⁵ While Sub-Saharan Africa is the omitted dummy variable for geographic region, low income is also an omitted dummy variable for income group.

Pacific, Middle East & North Africa and South Asia regions are statistically significant. Table 5 illustrates that the exogenous variables are still statistically significant, but the values of their coefficients decrease as the dependent variables take on a larger value.

Table 3. Baseline model

Variables	Dependent variable: HR			Dependent variable: PG			Dependent variable: SPG		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
GDP	-1.34*	-1.51*	-1.24*	-1.43*	-1.57*	-1.35*	-1.41*	-1.52*	-1.36*
REM	-0.10*	-0.11*	-0.07*	-0.014*	-0.14*	-0.11*	-0.17*	-0.16*	-0.14*
GINI	3.25*	3.22*	3.50*	4.36*	4.35*	4.24*	5.18*	5.18*	4.73*
Lower Middle Income		0.24**			0.06			-0.15	
Upper Middle Income		0.47			0.33			0.15	
East Asia & Pacific			-0.68*			-1.06*			-1.40*
Europe & Central Asia			-0.15			-0.17			-0.15
Latin America & Caribbean			-0.39*			-0.26***			-0.13
Middle East & North Africa			-1.13*			-1.39*			-1.66*
South Asia			0.43**			0.08			-0.26
Constant	1.89*	3.12*	0.23*	-2.59	-1.50	-2.66*	-6.43*	-5.59*	-5.07*
R_{adj}^2	0.68	0.68	0.70	0.69	0.69	0.72	0.66	0.67	0.71
F-stats	525.83*	318.46*	225.22*	551.61*	333.54*	243.00*	495.69*	300.48*	232.56*

(1) Pooled OLS

(2) LSDV with income group dummies

(3) LSDV with geographic region dummies

* Significant at the 1% level

** Significant at the 5% level

*** Significant at the 10% level

Table 4. Extended model

Variables	Dependent variable: HR											
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)			
GDP	-1.20*	-1.43*	-1.16*	-1.24*	-1.43*	-1.24*	-1.18*	-1.48*	-1.14*	-1.36*	-1.54*	-1.27*
REM	-0.09*	-0.09*	-0.07*	-0.10*	-0.12*	-0.10*	-0.04***	-0.03	-0.03*	-0.11*	-0.11*	-0.08*
GINI	3.26*	3.22*	3.59*	3.41*	3.38*	3.87*	3.39*	3.33*	4.24*	3.28*	3.26*	3.44*
GE	-0.16**	-0.16**	-0.11									
HE				-0.45*	-0.45*	-0.45*						
SE							-0.16**	-0.18*	-0.22*			
INF										0.06***	0.05	0.04
Lower Middle Income		0.26***			0.39**			0.25			0.20**	
Upper Middle Income		0.60*			0.57**			0.80*			0.48	
East Asia & Pacific			-0.57*			-0.49*			-0.39***			-0.55*
Europe & Central Asia			-0.06			0.23			0.53*			-0.17
Latin America & Caribbean			-0.36*			-0.15			-0.16			-0.35*
Middle East & North Africa			-1.04*			-0.38			-0.88*			-1.10*
South Asia			0.42**			0.19			0.62*			0.40**
Constant	1.65**	3.35*	-0.16	0.81	2.20**	-0.85	-0.59	-1.66	-4.33*	1.88*	3.27*	0.63
R^2_{adj}	0.67	0.68	0.70	0.69	0.70	0.71	0.68	0.69	0.73	0.67	0.68	0.70
F-stats	366.97*	249.62*	182.90	310.12*	209.31*	148.24*	253.72*	178.28*	142.33*	349.77*	236.30*	174.59*

* Significant at the 1% level

** Significant at the 5% level

*** Significant at the 10% level

(1) Pooled OLS

(2) LSDV with income group dummies

(3) LSDV with geographic region dummies

Table 5. Robust model

Variables	Dependent variable: HR3.20\$			Dependent variable: HR5.50\$			Dependent variable: PG3.20\$			Dependent variable: PG5.50\$		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
GDP	-0.98*	-1.20*	-0.92*	-0.61*	-0.80*	-0.58*	-1.17*	-1.36*	-1.10*	-0.87*	-1.06*	-0.82*
REM	-0.04*	-0.06*	-0.02	-0.01	-0.02**	0.01	-0.09*	-0.10*	-0.06*	-0.04*	-0.05*	-0.02***
GINI	1.35*	1.31*	1.96*	0.32*	0.28*	0.83*	2.31*	2.28*	2.71*	1.02*	0.99*	1.55*
Lower Middle Income		0.47*			0.45*			0.35*			0.43*	
Upper Middle Income		0.68*			0.61*			0.56*			0.60*	
East Asia & Pacific			-0.11			0.07			-0.39*			-0.08
Europe & Central Asia			0.04			0.08			-0.06			0.01
Latin America & Caribbean			-0.34*			-0.22*			-0.36*			-0.31*
Middle East & North Africa			-0.46**			-0.088			-0.79*			-0.33*
South Asia			0.66*			0.43*			0.51*			0.49*
Constant	6.71*	8.28*	3.90*	7.91*	9.25*	5.71*	3.91*	5.26*	1.79**	6.85*	8.21*	4.40*
R_{adj}^2	0.63	0.64	0.66	0.5804	0.60	0.61	0.68	0.69	0.71	0.66	0.67	0.69
F-stats	425.39*	267.07*	184.51*	343.13*	227.12*	148.10*	545.79*	334.09*	231.46*	488.83*	308.61*	207.96*

(1) Pooled OLS

(2) LSDV with income group dummies

(3) LSDV with geographic region dummies

* Significant at the 1% level

** Significant at the 5% level

*** Significant at the 10% level

Table 6. 3SLS model

Variables	Dependent variable: HR				Dependent variable: PG				Dependent variable: SPG			
	HR		REM		HR		REM		HR		REM	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
GDP	-1.52*	-1.25*	-1.59*	-1.36*	-1.55*	-1.37*	-0.11**	0.06	-1.55*	-1.37*	-0.11**	0.04
REM	-0.21*	0.07***	-0.27*	0.11***	-0.32*	-0.16**	1.13*	1.43*	-0.32*	-0.16**	1.12*	1.43*
GINI	3.10*	3.45*	4.16*	4.12*	4.91*	4.55*	0.02	0.14***	4.91*	4.55*	-0.01	0.13
P			-0.12**	0.07	-0.11**	0.06	1.56*	1.56*	0.20	0.20	1.55*	1.55*
OPEN			1.14*	1.43*	1.13*	1.43*	1.36*	1.36*	0.52***	0.52***	1.38*	1.38*
UR			0.04	0.15**	0.61**	0.61**	1.36*	1.36*	0.52***	0.52***	1.38*	1.38*
Lower Middle Income	0.44**		0.32		0.32		1.56*		0.20		1.55*	
Upper Middle Income	0.66*		1.32*		0.61**		1.36*		0.52***		1.38*	
East Asia & Pacific		-0.71*		-1.10*		-1.10*		1.43*		-1.40*		1.39*
Europe & Central Asia		-0.15		-0.17		-0.17		1.86*		-0.01		1.83*
Latin America & Caribbean		-0.38**		-0.23		-0.23		2.13*		-0.06		2.10*
Middle East & North Africa		-1.19*		-1.45*		-1.45*		2.28*		-1.68*		2.26*
South Asia		0.36***		-0.04		-0.04		2.49*		-0.38		2.47*
Constant	4.01*	0.48	4.21*	3.36*	-0.18	2.10***	4.07*	3.48*	-3.78*	-4.21*	4.01*	3.58*
R ²	0.66	0.70	0.26	0.34	0.67	0.71	0.26	0.34	0.64	0.71	0.26	0.34
X ²	1,388*	1,646*	240.5*	376.5*	1,441*	1,769*	242.4*	375.3*	1,290*	1,701*	242.6*	372.1*

(1) LSDV with income group dummies

(2) LSDV with geographic region dummies

* Significant at the 1% level

** Significant at the 5% level

*** Significant at the 10% level

Tables 3, 4 and 5 assume that the poverty are endogenous, and the other variables are exogenous. Table 6 provides information on this assumption. Endogeneity issues do not arise for unit-specific effects of geographic regions; but for those of income groups. OPEN is statistically significant and consistent with expectations in all estimates; however, UR is generally not statistically significant. This suggests that the unemployment rate in domestic country does not a statistically significant effect on the international remittances.

Combining all the results from Tables 3, 4 and 5, we conclude that equation (1) is suitable to represent the relationship between the variables. GDP, REM, GINI, GE, HE and SE have explanatory power for poverty. The dummies for East Asia & Pacific, Middle East & North Africa and South Asia are statistically significant, implying that these geographic regions differ from the general sample. When examining the relationship between international remittances and poverty for these geographic regions, it is important to note that their drifts differ from the general sample. Therefore, researchers can use panel data analysis techniques with dummy variables or heterogenous panel data models. Table 6 shows that the income group dummies are statistically significant, implying that there is an endogeneity problem between international remittances and poverty in the income group-based estimates. Poverty and OPEN have explanatory power for international remittances. In contrast, there is no endogeneity problem in the estimates based on geographic regions. These findings illustrate that equation (2) is appropriate to test the endogeneity problem; however, they contradict with the results of Adams and Page (2005) and Peković (2017). The reason could be that this paper covers a larger data set and more variables.

CONCLUDING REMARKS

This paper sheds light on the impact of international remittances on poverty using a broader data set of 107 countries. After reviewing the relevant literature, the pooled OLS and DVLS models are constructed as baseline, extended and robust models. Moreover, a 3SLS model is also implemented to address the endogeneity problem.

The findings of these model reveal that gross domestic product, international remittances and the Gini index have a statistically significant impact on poverty. A 10% rise in international remittances leads to a 0.7–1.7% decline in the proportion of people living on less than \$1.90 per person per day in the baseline, extended and robust models; however, this ratio falls to 0.1–1.0% when the endogeneity problem is accounted for. Moreover, the endogeneity problem does not occur with geographic regions, but with income groups. However, the coefficients of the exogenous variables are consistent even in case of the endogeneity problem.

The policy recommendation is that governments and financial intermediaries must strive to reduce the high transaction costs for international remittances that result from a lack of regulation, low levels of financial sector performance, and competition. Reducing the transaction costs of international remittances enhances their poverty-reducing impact and ensures that the majority of remittances flow through official channels.

REFERENCES

- Acosta, P. A., Lartey, E. K., & Mandelman, F. S. (2009). Remittances and the Dutch disease. *Journal of International Economics*, 79(1), 102–116.
- Adams, R. H., Jr. (1991). The effects of international remittances on poverty, inequality and development in rural Egypt. *International Food Policy Research Institute*, 86, Washington, DC.

- Adams, R. H., Jr. (2011). Evaluating the economic impact of international remittances on developing countries using household surveys: A literature review. *Journal of Development Studies*, 47(6), 809–828.
- Adams, R. H., Jr., & Cuecuecha, A. (2013). The impact of remittances on investment and poverty in Ghana. *World Development*, 50, 24–40.
- Adams, R. H., Jr., & Page, J. (2005). Do international migration and remittances reduce poverty in developing countries?. *World Development*, 33(10), 1645–1669.
- Adams, R. H., Jr., & Page, J. (2003). International migration, remittances, and poverty in developing countries. *World Bank Policy Research Working Papers*, 3179.
- Adams, R. H., Jr. (1998). Remittances, investment, and rural asset accumulation in Pakistan. *Economic Development and Cultural Change*, 47(1), 155–173.
- Ahmed, J., Mughal, M., & Martínez-Zarzoso, I. (2021). Sending money home: Transaction cost and remittances to developing countries. *The World Economy*, 44(8), 2433–2459.
- Akobeng, E. (2016). Out of inequality and poverty: Evidence for the effectiveness of remittances in Sub-Saharan Africa. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 60, 207–223.
- Anyanwu, J. C., & Erhijakpor, A. E. (2010). Do international remittances affect poverty in Africa?. *African Development Review*, 22(1), 51–91.
- Bertoli, S., & Marchetta, F. (2014). Migration, remittances and poverty in Ecuador. *The Journal of Development Studies*, 50(8), 1067–1089.
- Bourdet, Y., & Falck, H. (2006). Emigrants' remittances and Dutch disease in Cape Verde. *International Economic Journal*, 20(3), 267–284.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1979). A simple test for heteroscedasticity and random coefficient variation. *Econometrica*, 47(5), 1287–1294.
- Chami, R., Fullenkamp, C., & Jahjah, S. (2005). Are immigrant remittance flows a source of capital for development?. *IMF Staff Papers*, 52(1), 55–81.
- Chowdhury, M. B., & Chakraborty, M. (2021). The impact of Covid-19 on the migrant workers and remittances flow to Bangladesh. *South Asian Survey*, 28(1), 38–56.
- De la Fuente, A. (2010). Remittances and vulnerability to poverty in rural Mexico. *World Development*, 38(6), 828–839.
- De Haas, H. (2005). International migration, remittances and development: Myths and facts. *Third World Quarterly*, 26(8), 1269–1284.
- Freund, C., & Spatafora, N. (2008). Remittances, transaction costs, and informality. *Journal of Development Economics*, 86(2), 356–366.
- Gubert, F. (2005). Migrant remittances and their impact on development in the home economies: the case of Africa. *Migration, Remittances and Development*, 41–63.
- Guha, P. (2013). Macroeconomic effects of international remittances: The case of developing economies. *Economic Modelling*, 33, 292–305.
- Gupta, S., Pattillo, C. A., & Wagh, S. (2009). Effect of remittances on poverty and financial development in Sub-Saharan Africa. *World Development*, 37(1), 104–115.
- Hausman, J. A. (1978). Specification Tests in Econometrics. *Econometrica*, 46, 1251–1272.
- Imai, K. S., Gaiha, R., Ali, A., & Kaicker, N. (2014). Remittances, growth and poverty: New evidence from Asian countries. *Journal of Policy Modeling*, 36(3), 524–538.
- IMF (2009). Balance of payments and international investment position manual. *International Monetary Fund*.
- Inoue, T. (2018). Financial development, remittances, and poverty reduction: Empirical evidence from a macroeconomic viewpoint. *Journal of Economics and Business*, 96, 59–68.
- Kumar, B. (2019). The impact of international remittances on poverty alleviation in Bangladesh. *Remittances Review*, 4(1), 67–86.
- Masron, T. A., & Subramaniam, Y. (2018). Remittance and poverty in developing countries. *International Journal of Development Issues*, 17(1), 305–325.
- Meyer, D., & Shera, A. (2017). The impact of remittances on economic growth: An econometric model. *Economia*, 18(2), 147–155.

- Peković, D. (2017). The effects of remittances on poverty alleviation in transition countries. *Journal of International Studies*, 10(4), 37–46.
- Qayyum, A., Javid, M., & Arif, U. (2008). Impact of remittances on economic growth and poverty: Evidence from Pakistan. *Munich Personal Repec Archive*, 22941.
- Ravallion, M. (1997). Can high-inequality developing countries escape absolute poverty?. *Economics Letters*, 56, 51–57.
- Ravallion, M., & Chen, S. (1997). What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty?. *World Bank Economic Review*, 11, 357–382.
- Roy, R., & Dixon, R. (2016). Workers' remittances and the Dutch disease in South Asian countries. *Applied Economics Letters*, 23(6), 407–410.
- Rozelle, S., Taylor, J. E., & DeBrauw, A. (1999). Migration, remittances, and agricultural productivity in China. *American Economic Review*, 89(2), 287–291.
- Stark, O., & Lucas, R. E. (1988). Migration, remittances, and the family. *Economic Development and Cultural Change*, 36(3), 465–481.
- Taylor, J. E. (1999). The new economics of labour migration and the role of remittances in the migration process. *International Migration*, 37(1), 63–88.
- Taylor, J. E. (1992). Remittances and inequality reconsidered: Direct, indirect, and intertemporal effects. *Journal of Policy Modeling*, 14(2), 187–208.
- Tsaurai, K. (2018). The impact of remittances on poverty alleviation in selected emerging markets. *Comparative Economic Research*, 21(2), 51–68.
- United Nations Conference on Trade and Development. (2011). Impact of remittances on poverty in developing countries. *United Nations Conference on Trade and Development*, Geneva.
- Wagle, U. R., & Devkota, S. (2018). The impact of foreign remittances on poverty in Nepal: A panel study of household survey data, 1996–2011. *World Development*, 110, 38–50.
- World Bank. (2013). *Migration and development brief*, 20, Washington DC.
- Yoshino, N., Taghizadeh-Hesary, F., & Otsuka, M. (2017). International remittances and poverty reduction: Evidence from Asian developing countries. *Asian Development Bank Institute Working Papers*, 759.

APPENDIX

Table 7. Specification of the Countries

Income Group	Country ¹⁶
Upper Middle Income ^a (431 observations)	Albania ^I , Algeria ^{IV} , Argentina ^{III} , Armenia ^I , Azerbaijan ^I , Belarus ^I , Belize ^{III} , Bosnia and Herzegovina ^I , Botswana ^{VI} , Brazil ^{III} , Bulgaria ^I , Colombia ^{III} , Costa Rica ^{III} , Dominican Republic ^{III} , Ecuador ^{III} , Fiji ^{II} , Gabon ^{VI} , Georgia ^I , Guatemala ^{III} , Guyana ^{III} , Indonesia ^{II} , Iraq ^{IV} , Jamaica ^{III} , Jordan ^{IV} , Kazakhstan ^I , Kosovo ^I , Malaysia ^{II} , Maldives ^V , Mauritius ^{VI} , Mexico ^{III} , Montenegro ^I , Namibia ^{VI} , North Macedonia ^I , Paraguay ^{III} , Peru ^{III} , Romania ^I , Russian Federation ^I , Samoa ^{II} , Serbia ^I , South Africa ^{VI} , Sri Lanka ^V , St. Lucia ^{III} , Suriname ^{III} , Thailand ^{II} , Tonga ^{II} , Turkey ^I , Tuvalu ^{II}
Lower Middle Income ^b (243 observations)	Angola ^{VI} , Bangladesh ^V , Bhutan ^V , Bolivia ^{III} , Cabo Verde ^{VI} , Cameroon ^{VI} , Comoros ^{VI} , Côte d'Ivoire ^{VI} , El Salvador ^{III} , Estawini ^{VI} , Ghana ^{VI} , Honduras ^{III} , Kenya ^{VI} , Kiribati ^{II} , Kyrgyz Republic ^I , Lesotho ^{VI} , Mauritania ^{VI} , Moldova ^I , Mongolia ^{II} , Morocco ^{IV} , Myanmar ^{II} , Nicaragua ^{III} , Nigeria ^{VI} , Pakistan ^V , Papua New Guinea ^{II} , Philippines ^{II} , São Tomé and Príncipe ^{VI} , Senegal ^{VI} , Solomon Islands ^{II} , Sudan ^{VI} , Timor-Leste ^{II} , Tunisia ^{IV} , Ukraine ^I , Vanuatu ^{II} , Vietnam ^{II} , West Bank and Gaza ^{IV} , Zambia ^{VI} , Zimbabwe ^{VI}
Low Income ^c (84 observations)	Benin ^{VI} , Burkina Faso ^{VI} , Burundi ^{VI} , Central African Republic ^{VI} , Ethiopia ^{VI} , Gambia ^{VI} , Guinea ^{VI} , Guinea-Bissau ^{VI} , Haiti ^{III} , Liberia ^{VI} , Madagascar ^{VI} , Malawi ^{VI} , Mali ^{VI} , Mozambique ^{VI} , Nepal ^V , Niger ^{VI} , Rwanda ^{VI} , Sierra Leone ^{VI} , Tajikistan ^I , Tanzania ^{VI} , Togo ^{VI} , Uganda ^{VI}

^a 3996 USD ≤ GDP per capita of Upper Middle Income ≤ 12375 USD

^b 1026 USD ≤ GDP per capita of Lower Middle Income ≤ 3995 USD

^c GDP per capita of Low Income ≤ 1025 USD or less

^I Europe & Central Asia (195 observations)

^{II} East Asia & Pacific (63 observations)

^{III} Latin America & Caribbean (298 observations)

^{IV} Middle East & North Africa (28 observations)

^V South Asia (32 observations)

^{VI} Sub-Saharan Africa (142 observations)

¹⁶ The World Bank database does not include poverty data for some countries, such as Afghanistan. In addition, the national distribution for some countries, such as India, is based on an aggregated Lorenz curve from original rural and urban distribution, making these data less reliable. The lack of data and its reliability limit the countries that are analyzed.

Acknowledgement : *We thank the editor and the reviewers for their valuable considerations.*
Author Contributions : *The authors contribute equally to the study.*
Author Contributions : *Data are provided upon request.*
Conflict of Interest : *We declare that they have no relevant or material financial interests.*
Funding : *We have received no financial support.*
Ethics Statement : *We declare that we comply with the ethical rules.*

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 979–997

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 979–997
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

Araştırma Makalesi
Research Article

ISSN: 2564-6931
DOI: 10.25287/ohuiibf.1130794
Geliş Tarihi / Received: 14.06.2022
Kabul Tarihi / Accepted: 04.10.2022
Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

TCMB SEKTÖRLERİ FİNANSAL PERFORMANSININ TOPSİS YÖNTEMİ İLE KİYASLANMASI

Hüseyin Serdar YALÇINKAYA¹
Nizamettin BAŞARAN²

Öz

Finansal performans kıyaslamalarının temel amacı firmaların finansal olarak göreceli üstünlük ve zayıflıklarını tespit etmek ve elde edilen veriler doğrultusunda zayıf yönlerin güçlendirilmesi ve üstün yönlerin ise korunmasını sağlayacak politikaların geliştirilmesini sağlamaktır. Mikro düzeyde her bir firma için ayrı ayrı yapılabilen bu kıyaslama makro düzeyde belirli gruplarda toplanmış konsolide finansal veriler için de yapılabilmektedir. Bu çalışmada TCMB (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası) tarafından oluşturulan sektörlere bağlı 2009-2020 yılları arasındaki konsolide bilançolar kullanılarak makro düzeyde hangi sektörün görece daha iyi finansal performans sergilediği analiz edilmiştir. Bu çerçevede öncelikle sektörlerin finansal gücünü ortaya koymak amacıyla her bir sektörün finansal oranları ayrı ayrı hesaplanmış, daha sonra hesaplanan oranlar; TOPSİS yöntemi kullanılarak genel sektör performansını gösteren tek bir puana çevrilmiştir. Hesaplanan performans puanları sektörlerin sıralamasında kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, incelenen dönemde görece en iyi finansal performans gösteren sektörlerin “Toptan ve Perakende Ticaret Sektörü” ile “Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler Sektörü” olduğu, “Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlenme ve Spor Sektörü”nün ise finansal performans sıralamasının en alt sırasında yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada yer alan kriterler içerisinde en büyük öneme sahip kriterler olarak “Öz Kaynak Karlılığı”, “Stok Devir Hızı”, “Faiz Giderleri/Net Satışlar”, “Faaliyet Karı”, “Nakit Oran” ve “Duran Varlık Devir Hızı”, en az öneme sahip kriter olarak ise “Yabancı Kaynaklar Toplamı/ Aktif Toplam” oranı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Finansal Performans, Çok Kriterli Karar Verme, TOPSİS Yöntemi, Entropi Yöntemi

JEL Sınıflandırması : G32, G17, G12, D49.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, syalcinkaya@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5064-5144.

² Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, nbasaran@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0459-1819>.

Atıf/Citation (APA 6):

Yalçinkaya, H. S., & Başaran, N. (2022). TCMB sektörleri finansal performansının TOPSİS yöntemi ile kıyaslanması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 979–997. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1130794>.

COMPARISON OF FINANCIAL PERFORMANCE OF CBRT SECTORS WITH TOPSIS METHOD

Abstract

The main purpose of financial performance comparisons is to determine the financial relative advantages and weaknesses of the companies and to develop policies that will strengthen the weaknesses and protect the superior aspects in line with the data obtained. This comparison, which can be made separately for each firm at the micro level, can also be made for the consolidated financial data collected in certain groups at the macro level. In this study, by using the consolidated balance sheets between the years 2009-2020 depending on the sectors created by the CBRT (Central Bank of the Republic of Turkey), it has been analyzed which sector has relatively better financial performance at the macro level. In this framework, in order to reveal the financial power of the sectors, the financial ratios of each sector were calculated separately, and then the calculated ratios; Converted to a single score showing the overall sector performance using the TOPSIS method. The calculated performance scores were used to rank the sectors. As a result of the study, the sectors that showed the best financial performance in the examined period were the "Wholesale and Retail Trade Sector" and "Vocational, Scientific and Technical Activities Sector", while the "Culture, Art, Entertainment, Leisure and Sports Sector" was the lowest in the financial performance ranking. was found during. In addition, the most important criteria among the criteria included in the research are "Return on Equity", "Stock Turnover Rate", "Interest Expenses/Net Sales", "Operating Profit" and "Cash Ratio". "Total Foreign Resources /Total Assets" ratio was determined as the criterion of little importance.

Keywords : Financial Performance, Multi-Criteria Decision Making, TOPSIS Method, Entropy Method

JEL Classifications : G32, G17, G12, D49.

GİRİŞ

Amaçlı ve planlı faaliyetler sonucunda ulaşılanı nicel ve nitel olarak belirleyen bir kavram olarak tanımlanan performans, mutlak ya da görel olarak açıklanabilmektedir. Hizmette etkinlik, üretimde verimlilik ve tutumluluk, genel anlamda performansı ifade etmektedir (Kubalı, 1999: 32). Performansın tespit edilmesi ve takibi için ölçülmesi gerekmektedir. Performans kişisel seviyede olduğu gibi, işletme ya da sektörel seviyede de tespit edilebilmektedir. Böylece kişi, işletme ya da sektörel seviyede karşılaştırmalar yapılabilmektedir.

Finansal performans ise, işletmelerin mali kararlarının isabet derecesi ve faaliyetlerinin sonuçlarının ölçülmesi olarak tanımlanabilmektedir. Dolayısıyla geçmişi değerlendirerek, gelecek için alınacak finansal kararlara kaynak olarak kullanılmaktadır. Diğer yandan yöneticilerin performanslarının değerlendirilmesinde de kullanılmaktadır. İşletmelerin ortaya koymuş oldukları finansal performans; ortaklarını, potansiyel yatırımcılarını ve aynı zamanda da içerisinde buldukları ekonomileri yakından ilgilendirmektedir.

Bu çalışmada sektörel seviyede bir finansal performans sıralaması yapılmış olup, TCMB (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası) tarafından oluşturulan sektörlere bağlı 2009-2020 yılları arasındaki konsolide bilançolar kullanılmıştır. TOPSIS yöntemi kullanılarak 17 sektör değerlendirilmiş ve elde edilen sonuçlar karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır.

I. ÇALIŞMANIN AMAÇ VE KAPSAMI

Finansal performans kıyaslamalarının temel amacı firmaların finansal olarak göreceli üstünlük ve zayıflıklarını tespit etmek ve elde edilen veriler doğrultusunda zayıf yönlerin güçlendirilmesi ve

üstün yönlerin ise korunmasını sağlayacak politikaların geliştirilmesini sağlamaktır. Bu durum mikro düzeyde her bir firma için yapılabileceği gibi makro düzeyde belirli gruplarda toplanmış konsolide finansal veriler için de yapılabilmektedir. Yapılan bu çalışmada TCMB (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası) tarafından oluşturulan sektörlere bağlı konsolide bilançolar kullanılarak makro düzeyde hangi sektörün görece daha iyi finansal performans sergilediğini ve hangi sektörün daha kötü performans sergilediğini tespit etmektir. Ayrıca yapılan analiz yöntemlerine göre hangi değişkenlerin daha önemli olduğu da tespit edilmeye çalışılacaktır.

Finansal performansların hesaplanmasında Z skor değeri, veri zarflama, yapay sinir ağları ve yapay zeka algoritmaları gibi bir çok yöntem kullanılmakla beraber literatürde en çok ÇKKV (Çok Kriterli Karar Verme) modelleri tercih edilmektedir (İç, ve ark, 2015: 72-74; Saldanlı & Sırma, 2014: 186). Yapılan bu çalışmada da ÇKKV yöntemlerinden TOPSIS (*Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution*) yöntemi tercih edilmiştir. TOPSIS yönteminin karar matrisi oluşturulmasında ise Entropi yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu bu yöntemler bir sonraki bölümde detaylıca aktarılacaktır.

II. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Finansal performans kıyaslamasında TOPSIS yönteminin kullanılması, literatürde birçok çalışmaya konu olmuştur. Literatür taraması sonucunda ulaşılan güncel akademik çalışmalardan bazıları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Literatür İncelemesi

Yazar/lar	Ülke	Yöntem	Bulgular
Feng ve Wang (2000)	Tayvan	Gri İlişki Analizi TOPSIS	Çalışmada Tayvan'da faaliyet gösteren havayolu firmalarının finansal performansları değerlendirilmiş olup, finansal oranlar dikkate alındığında daha kapsamlı sonuçlara ulaşılabileceği belirlenmiştir.
Dumanoğlu (2010)	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada çimento sektöründe faaliyet gösteren 15 işletmenin 2004-2009 yılları arasında her yıl için mali performansları çerçevesinde oluşan sıralamada ki yerine göre, sektördeki genel başarı durumu değerlendirilmiştir.
Wang (2014)	Tayvan	Gri İlişki Analizi TOPSIS	Wang, İkinci 2009 da yaptığı çalışmasını 2014 yılında güncelleyerek geliştirmiş, Tayvan'da konteyner taşımacılığı alanında faaliyet gösteren firmaların finansal performanslarını değerlendirmiş ve firmaların finansal olarak rekabet güçlerini bilmelerinin gelecekte rekabet güçlerini arttırmaları için finansal güçlerini de arttırmaları gerektiği sonucuna ulaşmıştır.
Esmel ve Bağcı (2016)	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının 2005-2014 yılları arasındaki verileri dikkate alınarak finansal performansları ölçülmüş ve bir sıralama yapılmıştır. Katılım bankaları arasında en yüksek finansal performansı Banka Asya göstermiş olup, 2014'ten itibaren TMSF hesaplarına el koyduktan sonra ciddi bir düşüş yaşamıştır.
Esendemirli ve Acar (2016)	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada BIST kurumsal yönetim endeksinde yer alan firmaların finansal performansları, kurumsal yönetim derecelendirme notları ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, firmaların finansal performansları ile kurumsal yönetim notlarının incelenen dönemde (2013-2014) aynı doğrultuda olmadığı sonucuna ulaşmıştır.
Dash ve ark. (2017)	Hindistan	TOPSIS	Çalışmada özellikle kamu bankalarının finansal performansı, bu üç farklı bakış açısıyla özel sektör bankalarının finansal performansları ile karşılaştırılmıştır. Elde edilen bulgular bankacılık performansına ilişkin üç farklı bakış açısının birbiriyle oldukça uyumlu olduğunu ve Hindistan bağlamında özel sektör bankalarının kamu sektörü bankalarından önemli ölçüde daha iyi performans sergilediğini göstermektedir.
Avcı ve Çınaroğlu (2018)	Türkiye	AHP ve TOPSIS	Çalışmada, Avrupa'nın önde gelen 5 havayolu firmasının (Türk Havayolları, Lufthansa Havayolları, Ryanair, Air France-KLM Havayolları ve EasyJet Havayolları) 2012-2016 yılları için dönemsel göstermiş oldukları finansal performansları göre sıralamalarının yapılması amaçlanmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre ilgili dönemde finansal performans açısından ilk sırada Ryanair, son sırada ise Lufthansa Havayolları'nın yer aldığı tespit edilmiştir.
Alsü ve ark. (2018)	Türkiye	TOPSIS	Yapılan çalışma ile Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Katar, Ürdün ve Türkiye'de faaliyet gösteren toplam 18 katılım bankasının 2009 ile 2015 yılları arasındaki finansal performansları incelenmiş ve firmalar arasında sıralama yapılmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre; Suudi Arabistan ve Katar'a ait katılım bankalarının daha iyi performans sergilediği, Türkiye'ye ait katılım bankalarının ise orta sıralarda yer aldığı tespit edilmiştir. Türkiye'deki katılım bankalarının performans puanları sonuçlarına göre; Albaraka Türk katılım bankasının diğer katılım bankalarına oranla genellikle daha iyi performans gösterdiği tespit edilmiştir.
Roy ve Das (2018)	Bangladeş	TOPSIS	Çalışmada Bangladeş'te faaliyet gösteren kamu ve özel sektöre ait 19 bankanın 2000-2013 yılları arasındaki verileri dikkate alınarak finansal performansları değerlendirilmiş ve karşılaştırılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre; Yabancı ticari bankaların karlılık, verimlilik, göç ve sağlamlık, büyüklük ve büyüme ve aktif kalitesi pozisyonları açısından kamu bankalarından daha iyi durumda oldukları tespit edilmiştir.
Yıldırım ve Altan (2019)	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada 2012-2016 yılları arasında sigorta sektörünün finansal performansının Entropi Ağırlıklılandırılmış TOPSIS Yöntemi ile analizi ve değerlendirilmesi yapılmış, hayat sigortası dışı ve hayat-emeklilik sigortalı finansal performansları başarılı ve başarısız yılları sıralanmıştır. Çalışmanın sonucuna göre; hayat dışı sigorta sisteminin en başarılı olduğu yılın 2016 ve bu sistemin en başarısız olduğu yılın 2012 yılı olduğu tespit edilmiştir. Hayat-emeklilik sigorta sisteminin ise en başarılı olduğu yılın 2016 ve en başarısız olduğu yılın 2013 yılı olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın diğer bir sonucu ise hem hayat dışı hem de hayat-emeklilik sigorta sisteminin en etkili finansal oranı Aktif Karlılık Oranı olduğu tespit edilmiştir.
Akyüz ve ark. (2019)	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada Arvin ilinde Oman Ürünleri üzerine faaliyet gösteren firmaların finansal performansları TOPSIS yöntemi ile karşılaştırılmış olup, 2014, 2015 ve 2017 yılları için özkaynak devir hızı kriterinin ve 2016 yılı için asit-test oranı kriterinin daha önemli olduğu tespit edilmiştir. İşletmelerin finansal performansları değerlendirildiğinde ise en iyi finansal performansı sergileyen ve en kötü finansal performans sergileyen işletmelerin yıllara göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.
Sakarya ve Aksu (2020)	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren ve Borsa İstanbul (BIST)'te işlem gören işletmelerin 2013-2017 yılları arasındaki finansal performansları değerlendirilmiştir. Çalışmada belirlenen zaman aralığında en başarılı firmalar sırasıyla RYSAS, CLEBI, CLEBI, BEYAZ ve CLEBI olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı çalışmada finansal açıdan en başarısız olan işletmeler; THYAO, BEYAZ, RYSAS, PGSUS ve THYAO olarak tespit edilmiştir. Ayrıca aynı yerlerden işletmelerin finansal performansları sıralamaları ile hisse getiri sıralamaları karşılaştırılmış ve finansal açıdan başarılı kabul edilen firmaların genellikle en yüksek hisse getirisine sahip oldukları tespit edilmiştir.
Basset ve ark. (2020)	Mısır	VIKOR VE TOPSIS	Çalışmada Mısır'ın en büyük 10 çelik üreticisi finansal oranlara göre değerlendirilmiş, firmaların gerçek sıralamaları ile hemen hemen aynı sonuçlara ulaşılmıştır.
Özkan (2020)	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada, Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının 2016-2018 dönemi için etkinlik ve verimlilik oranları temel alınarak TOPSIS yöntemine göre performans sıralamasının yapılması planlanmıştır. 2016-2018 döneminde sürekli faaliyet gösteren 5 katılım bankasının finansal performansları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Analiz sonucuna göre en iyi performans gösteren katılım bankasının Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş. olduğu tespit edilmiştir.

III. ENTROPİ YÖNTEMİ

Karar verme; karar vermek isteyen için farklı seçenekler içerisinde önceden belirlenmiş kriterler ışığında kendi amacına en uygun olan seçeneğin kabul edilmesi işlemidir (Tekin, 1996: 16). Karar verebilmek için alternatiflerin ve seçim kriterlerinin artması karar verme sürecini zorlaştırmaktadır. Bu zorluğun aşılabilmesi için sistematik karar süreçlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Çok kriterli ve çok seçenekli karar süreçlerinin sistematik bir yapıya dönüştüren sistemlere genel olarak ÇKKV modelleri denilmektedir (Kocamustafaogulları, 2007: 4). ÇKKV yöntemleri kullanım süreçlerinde geniş bir aralıkta değişkenler ve kriterler ortaya çıkmakta ve bu değişkenler üzerinden en optimum seçimin yapılması gerekmektedir. Karar sürecinde seçim kriterleri arttıkça her bir kriterin önem derecesini tespit etmek zorlaşmaktadır. Seçim kriterlerinin derecelendirilmesinde sistematik yaklaşımlara ihtiyaç duyulmakta ve bu ihtiyacı gidermek için iki temel sistem bulunmaktadır. Kriter derecelendirilmesinde kullanılan bu sistemler subjektif sistemler ve objektif sistemlerdir. Kriterlerin ağırlıklandırılması ve derecelendirilmesinde kullanılan subjektif yöntemler; AHP, SWARA, DEMATEL, vd. olup, bu yöntemlerin kullanımında; karar verilmesi gereken konunun uzman kişilerine ait subjektif değerlendirmeler dikkate alınır (Ünal, 2019: 294; Hsu, 2013: 453). Kriterlerin derecelendirme ve ağırlıklandırma işleminde kullanılan objektif yöntemler ise; Entropi, CRITIC, Standart Sapma vb.'dir. Objektif yöntemlerde herhangi bir uzman görüşüne gerek kalmadan matematiksel modeller üzerinden derecelendirme yapılmaktadır. Her karar sürecinde konunun uzman kişilerini tespit etmek ve görüş almak oldukça zordur. Objektif yöntemlerde ise uzman kişilere gerek olmamasından dolayı hem kolay hem de ekonomiktir.

Objektif ağırlıklandırma modellerinin belirtilen avantajlarından dolayı yapılan bu çalışmada da Entropi yöntemi tercih edilmiştir. Entropi kavramı makinelerde işe dönüşmeyen enerjiyi hesaplamaya çalışan Rudolf CLAUSIUS tarafından ortaya atılmış ve termodinamiğin ikinci kanunu olarak kabul edilmektedir. Entropi kavramı sistemde yaşanan düzensizliğin bir ölçüsü, bir diğer ifade ile kaos terimi olarak açıklanmıştır (Koşan, ve ark. 2019: 16; Clausius, 1865). Ludwig BOLTZMAN ise daha sonra termodinamik gösterge olan Entropi kavramını istatistiksel bir kavrama dönüştürerek belirsizlik ölçüsü haline getirmiştir (Formül 1) (Koşan, ve ark. 2019: 16; Bandino, 2011):

$$S = k(\ln W) \quad (1)$$

Formülde kullanılan S sistemin entropisini, k; Boltzmann sabitini ve W; bir olayın olasılığını göstermektedir. Hartley (1928) bilgi iletimi üzerine yaptığı çalışmada bilgiyi matematiksel olarak modellemeyi başarmış ve bilginin ölçümünde formül (2)'yi önermiştir (Hartley, 1928: 535-563):

$$H_H(S^n) = \text{Log } S^n = n \log S \quad (2)$$

Formül (2)'de yer alan S kullanılan alfabedeki karakter sayısı ve n ise oluşturulan mesajdaki karakter sayısıdır. Shannon (1948) çalışmasında entropi üzerine daha önceki yapılan çalışmalarını geliştirerek bilgi entropisi kavramını tam olarak ortaya koymuştur. Yapılan bu çalışma ile bilgi entropisi "Bir veri kaynağındaki belirsizlik (rastgelelik) miktarını temsil eden bit sayısıdır" önermesi formül (3)'e göre matematiksel olarak modellenmiştir (Koşan, ve ark., 2019: 17; Zhang, ve ark., 2011: 444; Shannon, 1948):

$$H = - \sum_{i=1}^n p_i \ln(p_i) \quad (3)$$

Yukarda gösterilen formülde H sistemin entropisini, n bilgi verisinin miktarını ve p_i ise i. verinin olasılığını göstermektedir. ÇKKV süreçlerinde kriterlerin ağırlığını hesaplamada bilgi entropisinin kullanımı ise beş aşamada gerçekleşmektedir. Bu aşamalar detayları ile aşağıda sunulmuştur (Erol & Ferrel, 2009: 1198; Chen & Hwang, 1992):

İlk aşamada karar sürecinde yer alan her bir alternatif değişken ve bu değişkenlerin sahip olduğu kriterlerden oluşan D matrisi formül (4)'de gösterildiği gibi oluşturulmaktadır.

$$C_1, C_2, \dots, C_n$$
$$D = \begin{matrix} A_1 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & x_{13} & x_{1n} \\ \vdots & & \vdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & x_{m3} & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (4)$$

Oluşturulan D matrisinde bulunan A_m alternatif seçenekleri, C_n her bir seçenek için kriter değişkenlerini göstermekle beraber n kriter sayısını, m ise alternatif sayısını göstermektedir. Her bir alternatif seçeneğin kriterleri üzerinden D matrisi oluşturulurken dikkat edilmesi gereken önemli konu ise matris değerleri içerisinde negatif bir değer olmamasıdır. Eğer değerler içerisinde negatif bir değer olursa entropi formülünde bulunan logaritma işlemi yapılamayacaktır. Negatif değerlerin pozitif dönüştürülmesi için kullanılan yöntem formül (5) ve (6)'da gösterilmiştir (Zhang, ve ark., 2014):

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_i}{\sigma_i} \quad (5)$$

$$z'_{ij} = z_{ij} + Y; \quad Y > |\min z_{ij}| \quad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n \quad (6)$$

Formül (5)'de yapılan işlem normal dağılım z değerini hesaplama işlemi olup matris değerleri z skor değerlerine dönüştürülmektedir. İkinci işlem olarak en düşük z skor değerinin mutlak değerinin az miktar büyüğü Y değeri olarak kabul edilir. Sonrasında bu Y değeri mevcut z değerleri ile toplanarak negatif değerler pozitif değerlere dönüştürülmüş olur.

İkinci aşamada yapılması gereken işlem normalizasyon işlemidir. Araştırmalarda farklı boyutlarda kriterlerin olması doğal bir durumdur. Ancak kriter değerlerinin farklı boyutlarda olması entropi modeli kullanımını anlamsız hale getirebilmektedir. Kriter değerlerinin birbiri ile uyumlu olması için formül (7) kullanılarak normalizasyon işlemi gerçekleştirilmektedir:

$$P_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad (7)$$

Yapılan bu normalizasyon işlemi sonucunda x_{ij} değerleri P_{ij} değerlerine dönüşmüş olmakta ve bu değerler 0 ile 1 arasında değerler almaktadır.

Üçüncü aşamada her bir kriterle ilgili oluşan entropi değerlerinin hesaplanmasıdır. Entropi değerinin hesaplanması formül (8)'de gösterilmiştir:

$$e_j = -K \sum_{i=1}^m P_{ij} \ln(P_{ij}) \quad (8)$$

Gösterilen formül (8)'de K entropi formülünün katsayısı olup $K = 1/\ln(m)$ şeklinde hesaplanmaktadır. K sabiti 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Aynı formülde e_j her bir kriterin entropi değerini göstermektedir.

Dördüncü aşamaya gelindiğinde seçim kriterlerinin entropileri hesaplanmış olmakta ancak bu kriterlerin önem ağırlıklarının hesaplanması için öncelikle farklılaşma derecelerinin hesaplanması ve arkasından bulunan farklılaşma dereceleri üzerinden her bir kriterin ağırlık değerleri hesaplanması

gerekmektedir. Bulunan enteropi değerlerinin farklılaşma dereceleri formül (9)'da gösterildiği gibi hesaplanmaktadır:

$$d_j = 1 - e_j \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (9)$$

Farklılaşma dereceleri hesaplandıktan sonra her bir kriterin ağırlık dereceleri hesaplanması gerekmekte olup hesaplama modeli formül(9)'da gösterilmiştir:

$$W_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j} \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (10)$$

Formül (10)'da W_j her bir kriterin ağırlık oranı vermektedir. Elde edilen bu ağırlık oranları ÇKKV modellerinde alternatif seçeneklerin sahip olduğu kriterleri ağırlıklandırmakta kullanılacaktır. Kriterlerin ağırlık oranları objektif bir şekilde tespit edildikten sonra alternatifler arasında en iyi seçeneği tespit etmek amacı ile ÇKKV modelleri içerisinde tercih yapılması gerekmektedir. Gerçekleştirilmiş bu çalışmada TOPSIS modeli tercih edilmiş olup, bu model hakkında detaylı bilgi bir sonraki bölümde verilmiştir.

IV. TOPSİS MODELİ

ÇKKV problemlerinin çözümünde Yoon ve Hwang (1981) tarafından en iyi alternatif ve en kötü alternatif seçimi çalışmasının geliştirilmesi sonucunda Hwang, Young ve Ting (1993) tarafından oluşturulmuş bir modeldir. Oluşturulan TOPSIS modeli en iyi alternatif ile en kötü alternatif arasındaki mesafenin ölçülmesi ve bu mesafe değerinin alternatifler arasında derecelendirilerek en iyi alternatifin tespit edilmesi şeklindedir. Bu yöntem basitliği ve güçlü kıyaslama özelliği ile oldukça kullanışlı bir yöntem olarak kabul edilmektedir (Opricovic & Tzeng, 2004: 449; Triantaphyllou, 2000: 21). TOSIS modelinin başarısı literatürde bir çok ÇKKV modelleri ile kıyaslanmış ve yapılan çalışmalarda TOPSIS'in diğer modellerden daha iyi sonuçlar verdiği görülmüştür (İç, Pamukoğlu ve Yıldırım, 2015: 83). Yapılan bu çalışmada da Hwang, Young ve Ting (1993)'in çalışmasında gösterilen aşamalar kullanılarak TOPSIS modeli sonuçları incelenecektir.

İlk aşamada her bir alternatif seçeneğe ait kriterler ile karar matrisi oluşturulmaktadır. Oluşturulan karar matrisinin formülü daha önce formül(4) ile gösterilen ile aynıdır.

$$D = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ A_1 & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & x_{13} & x_{1n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ A_m & \begin{bmatrix} x_{m1} & x_{m2} & x_{m3} & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \end{matrix} \quad (4)$$

Elde edilen D matrisi üzerinden normalizasyon işlemi gerçekleştirilmekte olup bu işlem formül(11)'de gösterilmiştir:

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m \sqrt{x_{ij}^2}} \quad (11)$$

Normalize edilmiş değerler üzerinden R matrisi formül(12)'de gösterildiği gibi oluşturulur:

$$R = \begin{matrix} C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ A_1 & [r_{11} & r_{12} & r_{13} & r_{1n}] \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ A_m & [r_{m1} & r_{m2} & r_{m3} & r_{mn}] \end{matrix} \quad (12)$$

R matrisi verileri ile daha önceden hesaplanmış entropiye dayalı ağırlık oranları çarpılarak V ağırlıklı karar matrisi oluşturulur:

$$v_{ij} = w_j r_{ij} \quad i=1,2,\dots,m \quad j= 1,2,\dots,n \quad (13)$$

$$V = \begin{matrix} C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ A_1 & [v_{11} & v_{12} & v_{13} & v_{1n}] \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ A_m & [v_{m1} & v_{m2} & v_{m3} & v_{mn}] \end{matrix} \quad (14)$$

Bu aşamada her bir alternatife ait kriterlerin (v_{ij}) negatif etkiye veya pozitif etkiye sahip olup olmadığının araştırmacı tarafından belirlenmiş olması gerekmektedir. Negatif etkiye sahip kriterler için minimum v_i^- ve pozitif etkiye sahip kriterler için maksimum v_i^+ seçimleri yapılması gerekmektedir. Bu seçimler yapıldıktan sonra pozitif etkiye sahip kriterin ideal kriter değerine uzaklığı formül (15) ve negatif etkiye sahip kriterin ideal kriter değerine uzaklığı formül(16)'da gösterildiği gibi hesaplanır.

$$I_j^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_i^+)^2} \quad (15)$$

$$I_j^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_i^-)^2} \quad (15)$$

Elde edilen I_j^+ ile her bir alternatifin ideal pozitifkriter değere ve I_j^- ile her bir alternatifin ideal negatif kriter değere uzaklığı ölçülmüş olur ve bu dönüşümden sonra ÇKKV süreci kriter verilerinden ayrılarak alternatif seçeneklerin değerlerine dönüşmüştür. Ancak bu dönüşüm yeterli değildir. Çünkü; elde ettiğimiz sonuçlar pozitif ve negatif değerlerin birbirine olan uzaklıkları olup karar vermede yeterli değildir. Pozitif yani istenilen durumun negatif yani istenmeyen durumdan ne kadar uzaklaştığını gösteren bir kıyaslama değerine ihtiyaç vardır. Bu kıyaslama değerini hesaplayabilmek için; pozitif ve negatif uzaklıkların içerisinde negatif uzaklıklarının oranı bize pozitif değer negatif değerden ne kadar uzakta olduğumuzu gösterecektir. Açıklanan bu hesaplama formül(16)'da gösterilmiştir:

$$F_j = \frac{I_j^-}{I_j^+ + I_j^-} \quad (16)$$

Formül (16)'da gösterilen F_j değeri her bir alternatif seçeneğin negatif durumdan uzaklığını göstermektedir. Negatif durum diğer bir deyişle istenmeyen durumdan uzaklık arttıkça istenilen pozitif duruma yaklaşılabileceği için F_j değeri en yüksek olan alternatifin tercih edilmesi gerekecektir.

V. VERİ SETİ VE UYGULAMA

Yapılan bu çalışmanın amacı TCMB tarafından oluşturulan konsolide sektör bilançoları verileri üzerinden Türkiye genelinde bulunan işletmelerin sektörel bazda finansal performanslarını araştırmaktır. Elde edilecek sonuçlara göre hangi sektörlerin finansal performanslarının iyi hangilerinin göreceli kötü olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu araştırmalar 2009 yılı ile 2020 yılları arası verileri olduğu için sektörlerin yıllar içerisinde performans artış ya da azalışları da tespit edilebilecektir. Söz konusu bu sonuçlara ulaşabilmek için TCMB veri sisteminden 2009-2020 yılları arasında 17 sektörün konsolide bilanço ve gelir tablosu verileri temin edilmiştir. Araştırmaya konu sektörler Tablo 2'de gösterilmiştir:

Tablo 2. TCMB Tarafından Konsolide Verileri Yayınlanan Sektörler

A) TARIM, ORMANCILIK VE BALIKÇILIK	F) İNŞAAT	L) GAYRİMENKUL FAALİYETLERİ	R) KÜLTÜR, SANAT, EĞLENCE, DİNLENCE VE SPOR
B) MADENCİLİK VE TAŞ OCAKÇILIĞI	G) TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET; MOTORLU KARA TAŞITLARININ VE MOTOSİKLETLERİN ONARIMI	M) MESLEKİ, BİLİMSEL VE TEKNİK FAALİYETLER	S) DİĞER HİZMET FAALİYETLERİ
C) İMALAT	H) ULAŞTIRMA VE DEPOLAMA	N) İDARİ VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ	
D) ELEKTRİK, GAZ, BUHAR VE İKLİMLENDİRME ÜRETİMİ VE DAĞITIMI	I) KONAKLAMA VE YİYECEK HİZMETİ FAALİYETLERİ	P) EĞİTİM	
E) SU TEMİNİ; KANALİZASYON, ATIK YÖNETİMİ VE İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ	J) BİLGİ VE İLETİŞİM	Q) İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ	

Kaynak: TCMB

Tablo 2'de gösterilen sektör grupları TCMB tarafından belirlenen ana sektör grupları olup aynı veri altyapısı üzerinden alt sektör verilerine de ulaşmak mümkündür. Ancak yapılan bu çalışmada sadece ana sektör verileri üzerinden araştırma yapılmıştır. Elde edilen konsolide finansal tablolar üzerinden birçok finansal oran analizi gerçekleştirmek mümkündür ancak literatürde en çok kullanılan oranlar üzerinden araştırma yürütülmüştür. Bunun nedeni TOPSIS modeline çok fazla kriter eklendiğinde katsayıların seçicilik özelliğinin kaybolma kaygısıdır. Yapılan araştırmanın sığ veriler içermemesi için ise mümkün olduğunca, optimum miktarda kriter araştırmaya dahil edilmiştir. Kullanılan oran analiz kriterleri Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Araştırmada Kullanılan Finansal Oranlar

Likidite Oranları	Faaliyet Oranları	Borç Oranları	Karlılık Oranları
-Cari Oran (%)	-Aktif Devir Hızı (Kez)	-Banka Kredileri / Aktif Toplamı Oranı (%)	-Brüt Satış Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)
- Likidite (Asit Test) Oranı (%)	-Alacak Devir Hızı (Kez)	Faiz Giderleri / Net Satışlar Oranı (%)	-Faaliyet Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)
-Nakit Oranı (%)	-Duran Varlık Devir Hızı (Kez)	Faiz ve Vergi Öncesi Kar (Zarar) / Faiz Giderleri Oranı (%)	Net Kar (Zarar) / Aktif Toplamı Oranı (%)
	-Dönen Varlıklar / Aktif Toplamı Oranı (%)	-Yabancı Kaynaklar Toplamı / Aktif Topl. Oranı (%)	-Net Kar (Zarar) / Net Satışlar oranı (%)
	-Stok Devir Hızı (Kez)	-Öz Kaynaklar / Yabancı Kaynaklar Top. Oranı (%)	Net Kar (Zarar) / Öz Kaynaklar Oranı (%)
	-Çalışma Sermayesi Devir Hızı (Kez)		

Veri setinin çok büyük olmasından dolayı örnek olması amacı ile sadece 2009 yılı karar matrisi Ek-1 'de sunulmuş, diğer yıllara ait karar matris verileri teknik imkanlar nedeni ile sunulamamıştır. Elde edilen karar matrisi verileri ile 2009'dan 2020 yılına kadar olan zaman diliminde her bir kriterin entropi değeri (e_j) ve kriter ağırlık oranı (w_i) verileri teorik kısımda açıklandığı gibi hesaplanmış sonuçları Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4. Tüm Kriterlerin 2009-2020 Yılları Entropi (e_j) ve Kriter Ağırlık (w_j) Sonuçları

Kriterler (j)	2009		2010		2011		2012		2013		2014	
	e_j	w_j	e_j	w_j	e_j	w_j	e_j	w_j	e_j	w_j	e_j	w_j
-Aktif Devir Hızı (Kez)	0,97	0,04	0,97	0,06	0,97	0,04	0,97	0,04	0,97	0,04	0,97	0,04
-Alacak Devir Hızı (Kez)	0,99	0,02	0,98	0,04	0,98	0,02	0,98	0,03	0,98	0,02	0,98	0,03
-Banka Kredileri / Aktif Toplamı Oranı (%)	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	1,00	0,01	1,00	0,01	1,00	0,01
-Brüt Satış Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	0,98	0,03	0,98	0,03	0,98	0,03	0,97	0,04	0,98	0,03	0,96	0,07
-Cari Oran (%)	1,00	0,00	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01
-Duran Varlık Devir Hızı (Kez)	0,86	0,21	0,88	0,20	0,88	0,14	0,89	0,17	0,88	0,17	0,87	0,18
-Dönen Varlıklar / Aktif Toplamı Oranı (%)	0,99	0,01	0,99	0,02	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01
-Faaliyet Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	0,95	0,07	0,96	0,06	0,97	0,04	0,97	0,05	0,95	0,07	0,95	0,07
-Faiz Giderleri / Net Satışlar Oranı (%)	0,94	0,08	0,97	0,05	0,96	0,04	0,96	0,05	0,90	0,14	0,97	0,04
-Faiz ve Vergi Öncesi Kar (Zarar) / Faiz Giderleri Oranı (%)	0,99	0,01	0,99	0,02	0,99	0,01	0,99	0,02	0,99	0,01	0,99	0,02
-Likidite (Asit Test) Oranı (%)	0,98	0,03	0,97	0,05	0,98	0,03	0,96	0,05	0,97	0,04	0,96	0,06
-Nakit Oranı (%)	0,95	0,07	0,95	0,08	0,89	0,14	0,93	0,10	0,93	0,09	0,93	0,10
-Net Kar (Zarar) / Aktif Toplamı Oranı (%)	0,96	0,05	0,98	0,04	0,86	0,18	0,94	0,10	0,97	0,04	0,98	0,04
-Net Kar (Zarar) / Net Satışlar oranı (%)	1,00	0,01	0,98	0,04	0,95	0,06	0,99	0,01	0,99	0,02	0,97	0,05
-Net Kar (Zarar) / Öz Kaynaklar Oranı (%)	0,88	0,17	0,94	0,11	0,90	0,13	0,90	0,15	0,92	0,11	0,92	0,12
-Stok Devir Hızı (Kez)	0,92	0,12	0,94	0,11	0,94	0,07	0,93	0,10	0,92	0,11	0,93	0,11
-Yabancı Kaynaklar Toplamı / Aktif Topl. Oranı (%)	1,00	0,00	1,00	0,01	1,00	0,00	1,00	0,01	1,00	0,00	1,00	0,00
-Çalışma Sermayesi Devir Hızı (Kez)	0,99	0,02	0,99	0,02	0,99	0,02	0,99	0,02	0,99	0,02	0,99	0,02
-Öz Kaynaklar / Yabancı Kaynaklar Top. Oranı (%)	0,98	0,04	0,97	0,05	0,98	0,03	0,98	0,04	0,97	0,04	0,97	0,04

Tablo 4. (Devamı) Tüm Kriterlerin 2009-2020 Yılları Entropi (ej) ve Kriter Ağırlık (wj) Sonuçları

Kriterler (j)	2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	ej	wj	ej	wj	ej	wj	ej	wj	ej	wj	ej	wj
-Aktif Devir Hızı (Kez)	0,97	0,03	0,97	0,04	0,97	0,04	0,97	0,05	0,97	0,05	0,97	0,04
-Alacak Devir Hızı (Kez)	0,98	0,02	0,98	0,02	0,98	0,03	0,98	0,03	0,98	0,03	0,99	0,02
-Banka Kredileri / Aktif Toplamı Oranı (%)	1,00	0,01	1,00	0,01	1,00	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01
-Brüt Satış Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	0,97	0,04	0,96	0,05	0,99	0,02	0,98	0,02	0,98	0,03	0,98	0,03
-Cari Oran (%)	1,00	0,01	1,00	0,01	1,00	0,01	1,00	0,00	1,00	0,00	1,00	0,00
-Duran Varlık Devir Hızı (Kez)	0,88	0,14	0,88	0,16	0,88	0,17	0,88	0,18	0,88	0,19	0,86	0,21
-Dönen Varlıklar / Aktif Toplamı Oranı (%)	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01
-Faaliyet Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	0,92	0,09	0,94	0,08	0,93	0,10	0,94	0,10	0,95	0,08	0,95	0,07
-Faiz Giderleri / Net Satışlar Oranı (%)	0,91	0,11	0,95	0,07	0,92	0,11	0,95	0,07	0,93	0,11	0,94	0,08
-Faiz ve Vergi Öncesi Kar (Zarar) / Faiz Giderleri Oranı (%)	0,99	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01	1,00	0,01	0,99	0,01	0,99	0,01
-Likidite (Asit Test) Oranı (%)	0,98	0,03	0,98	0,03	0,98	0,03	0,98	0,02	0,98	0,03	0,98	0,03
-Nakit Oranı (%)	0,92	0,10	0,97	0,04	0,96	0,05	0,91	0,13	0,95	0,08	0,95	0,07
-Net Kar (Zarar) / Aktif Toplamı Oranı (%)	0,97	0,03	0,95	0,07	0,96	0,06	0,97	0,05	0,96	0,07	0,96	0,05
-Net Kar (Zarar) / Net Satışlar Oranı (%)	0,96	0,05	0,94	0,08	0,99	0,02	0,96	0,06	0,98	0,03	1,00	0,01
-Net Kar (Zarar) / Öz Kaynaklar Oranı (%)	0,87	0,16	0,88	0,17	0,87	0,19	0,93	0,11	0,96	0,07	0,88	0,17
-Stok Devir Hızı (Kez)	0,92	0,09	0,93	0,10	0,94	0,08	0,93	0,10	0,91	0,14	0,92	0,12
-Yabancı Kaynaklar Toplamı / Aktif Topl. Oranı (%)	1,00	0,00	1,00	0,00	1,00	0,00	1,00	0,00	1,00	0,00	1,00	0,00
-Çalışma Sermayesi Devir Hızı (Kez)	0,99	0,02	0,98	0,02	0,99	0,02	0,99	0,02	0,99	0,02	0,99	0,02
-Öz Kaynaklar / Yabancı Kaynaklar Top. Oranı (%)	0,96	0,05	0,98	0,02	0,98	0,03	0,98	0,02	0,98	0,03	0,98	0,04

Tablo 4 sonuçlarına göre araştırmada yer alan kriterler içerisinde en büyük öneme sahip ağırlık oranlarının, “ Öz Kaynak Karlılığı”, “Stok Devir Hızı”, “Faiz Giderleri/Net Satışlar”, “Faaliyet Karı”, “Nakit Oran” ve “Duran Varlık Devir Hızı” kriterlerine ait olduğu anlaşılmaktadır. En az öneme sahip kriter olarak ise “ Yabancı Kaynaklar Toplamı/ Aktif Toplam” oranı tespit edilmiştir. Elde edilen (wj) sonuçları ve Ek-1’de gösterilen karar matris verilerinden yararlanılarak her bir yıl için ayrı ayrı olmak üzere ağırlıklı karar matrisi (V) matrisi oluşturulmuştur. Örnek olması amacı ile sadece 2009 yılı ağırlıklı karar matrisi Ek-2’de gösterilmiştir.

Yapılan analiz için alternatifler içerisinde en uygununun seçimi için kriterler içerisinde negatif etkiye ve pozitif etkiye sahip kriterler belirlenmiştir. Seçim kriterleri içerisinde ‘faiz giderleri/ net satışlar’ ve ‘yabancı kaynaklar toplamı/aktif toplamı’ değişkenleri negatif etki kriteri olarak kabul edilirken diğer kriter değişkenleri pozitif etki kriteri olarak kabul edilmiştir. Yapılan bu kabuller doğrultusunda her bir alternatif ve her bir yıl için (I_j^-) ve (I_j^+) en iyi duruma uzaklık değerleri hesaplanmış ve sonuçları Tablo 5 ve Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 5. (I_j^+) En İyi Pozitif Değere Uzaklık Değeri

Sektör Nace Kodu	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
A	0,147	0,170	0,174	0,109	0,154	0,176	0,241	0,173	0,169	0,151	0,163	0,132
B	0,120	0,143	0,088	0,059	0,123	0,129	0,230	0,177	0,161	0,138	0,151	0,130
C	0,137	0,161	0,155	0,096	0,135	0,139	0,213	0,148	0,142	0,125	0,142	0,114
D	0,157	0,157	0,181	0,101	0,181	0,207	0,264	0,174	0,182	0,191	0,151	0,129
E	0,156	0,163	0,159	0,097	0,144	0,178	0,245	0,171	0,163	0,146	0,163	0,130
F	0,139	0,166	0,166	0,099	0,138	0,159	0,226	0,175	0,173	0,160	0,165	0,139
G	0,128	0,150	0,160	0,099	0,136	0,151	0,223	0,135	0,142	0,132	0,137	0,100
H	0,121	0,171	0,202	0,107	0,154	0,169	0,229	0,176	0,175	0,181	0,184	0,144
I	0,153	0,176	0,202	0,127	0,165	0,173	0,280	0,219	0,221	0,188	0,163	0,161
J	0,122	0,156	0,157	0,077	0,129	0,133	0,210	0,167	0,157	0,144	0,149	0,127
L	0,167	0,169	0,195	0,431	0,136	0,114	0,216	0,164	0,205	0,185	0,170	0,150
M	0,117	0,135	0,142	0,073	0,100	0,124	0,112	0,161	0,142	0,131	0,142	0,128
N	0,151	0,164	0,195	0,104	0,152	0,170	0,236	0,181	0,172	0,160	0,161	0,138
P	0,146	0,168	0,202	0,114	0,152	0,178	0,248	0,179	0,175	0,190	0,198	0,134
Q	0,127	0,162	0,219	0,098	0,141	0,172	0,225	0,173	0,168	0,150	0,158	0,128
R	0,180	0,201	0,210	0,122	0,182	0,206	0,279	0,194	0,209	0,190	0,143	0,144
S	0,156	0,162	0,234	0,120	0,251	0,202	0,253	0,174	0,186	0,174	0,165	0,253

Tablo 6. (I_j^-) En İyi Negatif Değere Uzaklık Değeri

Sektör Nace Kodu	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
A	0,076	0,056	0,093	0,417	0,173	0,049	0,069	0,098	0,092	0,100	0,076	0,202
B	0,122	0,116	0,227	0,430	0,204	0,131	0,082	0,110	0,113	0,162	0,123	0,220
C	0,085	0,066	0,110	0,419	0,184	0,113	0,111	0,133	0,131	0,150	0,099	0,210
D	0,084	0,089	0,086	0,415	0,146	0,031	0,078	0,099	0,084	0,053	0,100	0,229
E	0,067	0,061	0,101	0,417	0,177	0,050	0,066	0,093	0,098	0,103	0,075	0,201
F	0,089	0,064	0,103	0,420	0,188	0,076	0,088	0,107	0,092	0,084	0,078	0,200
G	0,123	0,122	0,123	0,420	0,193	0,121	0,131	0,174	0,157	0,142	0,141	0,230
H	0,110	0,054	0,064	0,414	0,166	0,070	0,089	0,102	0,093	0,057	0,062	0,221
I	0,095	0,058	0,057	0,354	0,164	0,057	0,027	0,062	0,056	0,054	0,082	0,197
J	0,111	0,074	0,110	0,422	0,191	0,118	0,107	0,101	0,107	0,104	0,099	0,209
L	0,080	0,088	0,104	0,065	0,213	0,153	0,119	0,139	0,093	0,095	0,108	0,213
M	0,147	0,145	0,146	0,428	0,230	0,160	0,262	0,154	0,178	0,140	0,149	0,219
N	0,067	0,063	0,061	0,409	0,152	0,068	0,080	0,091	0,105	0,083	0,075	0,192
P	0,084	0,055	0,089	0,423	0,191	0,054	0,066	0,096	0,089	0,044	0,056	0,208
Q	0,097	0,063	0,067	0,416	0,175	0,054	0,090	0,086	0,091	0,095	0,079	0,203
R	0,069	0,029	0,086	0,423	0,185	0,028	0,044	0,073	0,056	0,041	0,130	0,197
S	0,067	0,066	0,035	0,411	0,038	0,049	0,063	0,107	0,074	0,066	0,097	0,068

Elde edilen negatif ve pozitif uzaklık değerleri üzerinden en kötü duruma olan uzaklık ölçüsü (F_j) değeri hesaplanmış ve Tablo 7’de gösterilmiştir. Elde edilen bu değer üzerinden her bir sektörün yıllar içerisinde göreceli finansal performansları hesaplanmıştır.

Tablo 7.(F_j) En Kötü Değere Uzaklık Değeri

Sektör Nace Kodu	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
A	0,341	0,248	0,347	0,793	0,528	0,219	0,223	0,360	0,352	0,398	0,317	0,604
B	0,504	0,448	0,721	0,880	0,623	0,504	0,263	0,385	0,411	0,540	0,449	0,628
C	0,384	0,290	0,415	0,813	0,576	0,447	0,342	0,473	0,479	0,546	0,411	0,647
D	0,347	0,361	0,323	0,804	0,446	0,130	0,228	0,362	0,315	0,217	0,399	0,640
E	0,300	0,271	0,389	0,812	0,551	0,220	0,213	0,351	0,375	0,414	0,314	0,607
F	0,390	0,278	0,383	0,809	0,576	0,324	0,279	0,379	0,347	0,345	0,322	0,590
G	0,491	0,449	0,435	0,809	0,587	0,445	0,371	0,564	0,525	0,518	0,507	0,697
H	0,477	0,239	0,241	0,794	0,520	0,292	0,279	0,367	0,347	0,239	0,251	0,605
I	0,384	0,248	0,221	0,736	0,499	0,246	0,088	0,222	0,203	0,223	0,336	0,550
J	0,476	0,322	0,413	0,845	0,597	0,470	0,338	0,376	0,405	0,420	0,401	0,623
L	0,324	0,344	0,349	0,131	0,610	0,573	0,356	0,459	0,311	0,339	0,389	0,586
M	0,556	0,518	0,506	0,854	0,697	0,564	0,701	0,489	0,557	0,516	0,512	0,631
N	0,308	0,276	0,239	0,796	0,499	0,287	0,255	0,333	0,379	0,343	0,319	0,581
P	0,366	0,245	0,306	0,787	0,557	0,233	0,209	0,349	0,337	0,187	0,219	0,608
Q	0,431	0,281	0,233	0,809	0,553	0,239	0,287	0,331	0,350	0,387	0,334	0,613
R	0,277	0,128	0,290	0,777	0,504	0,121	0,137	0,274	0,210	0,176	0,251	0,578
S	0,302	0,290	0,129	0,774	0,131	0,194	0,199	0,381	0,285	0,274	0,370	0,212

Tablo 7’de gösterilen sonuçlar TCMB tarafından oluşturulmuş sektör konsolide finansal tabloları neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu kısıta bağlı olarak hesaplanan bu değerler sektörlerin kendi içerisinde göreceli finansal performanslarıdır ve sonuçlarında bu şekilde yorumlanması gerekmektedir. Sonuçların daha sağlıklı yorumlanması için sektörler performans değerleri üzerinden sıralama yapılmıştır. Bu sıralamaya göre bir sektörün diğer bir sektöre göre daha iyi ya da kötü performans sergilediği yorumu yapılabilmektedir. Sektörlerin göreceli finansal performans değerleri üzerinden sıralamaları Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8. (F_j) Değerlerine Göre Sıralama Sonuçları

Sektör	Nace Kodu	2009	2010	2011	2012	2013	2014
TARIM, ORMANCILIK VE BALIKÇILIK	A	12	14	9	12	11	14
MADENCİLİK VE TAŞ OCAKÇILIĞI	B	2	3	1	1	2	3
İMALAT	C	9	8	4	4	6	5
ELEKTRİK, GAZ, BUHAR VE İKLİMLENDİRME ÜRETİMİ VE DAĞITIMI	D	11	4	10	9	16	16
SU TEMİNİ, KANALİZASYON, ATIK YÖNETİMİ VE İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ	E	16	12	6	5	10	13
İNŞAAT	F	7	10	7	6	7	7
TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET; MOTORLU KARA TAŞITLARININ VE MOTOSİKLETLERİN ONARIMI	G	3	2	3	8	5	6
ULAŞTIRMA VE DEPOLAMA	H	4	16	13	11	12	8
KONAKLAMA VE YİYECEK HİZMETİ FAALİYETLERİ	I	8	13	16	16	14	10
BİLGİ VE İLETİŞİM	J	5	6	5	3	4	4
GAYRİMENKUL FAALİYETLERİ	L	13	5	8	17	3	1
MESLEKİ, BİLİMSEL VE TEKNİK FAALİYETLER	M	1	1	2	2	1	2
İDARİ VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ	N	14	11	14	10	15	9
EĞİTİM	P	10	15	11	13	8	12
İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ	Q	6	9	15	7	9	11
KÜLTÜR, SANAT, EĞLENCE, DİNLENCE VE SPOR	R	17	17	12	14	13	17
DİĞER HİZMET FAALİYETLERİ	S	15	7	17	15	17	15

Tablo 8. (Devamı) (F_j) Değerlerine Göre Sıralama Sonuçları

Sektör	Nace Kodu	2015	2016	2017	2018	2019	2020
TARIM, ORMANCILIK VE BALIKÇILIK	A	12	11	8	7	13	11
MADENCİLİK VE TAŞ OCAKÇILIĞI	B	9	5	4	2	3	5
İMALAT	C	4	3	3	1	4	2
ELEKTRİK, GAZ, BUHAR VE İKLİMLENDİRME ÜRETİMİ VE DAĞITIMI	D	11	10	13	15	6	3
SU TEMİNİ; KANALİZASYON, ATIK YÖNETİMİ VE İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ	E	13	12	7	6	14	9
İNŞAAT	F	7	7	10	9	11	12
TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET; MOTORLU KARA TAŞITLARININ VE MOTOSİKLETLERİN ONARIMI	G	2	1	2	3	2	1
ULAŞTIRMA VE DEPOLAMA	H	8	9	11	13	15	10
KONAKLAMA VE YİYECEK HİZMETİ FAALİYETLERİ	I	17	17	17	14	9	16
BİLGİ VE İLETİŞİM	J	5	8	5	5	5	6
GAYRİMENKUL FAALİYETLERİ	L	3	4	14	11	7	13
MESLEKİ, BİLİMSEL VE TEKNİK FAALİYETLER	M	1	2	1	4	1	4
İDARİ VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ	N	10	14	6	10	12	14
EĞİTİM	P	14	13	12	16	17	8
İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ	Q	6	15	9	8	10	7
KÜLTÜR, SANAT, EĞLENCE, DİNLENCE VE SPOR	R	16	16	16	17	16	15
DİĞER HİZMET FAALİYETLERİ	S	15	6	15	12	8	17

Elde edilen sonuçlara göre; TCMB tarafından oluşturulmuş sektörler içerisinde göreceli en iyi finansal performans sergilen sektör 2009 yılından 2017 yılına kadar M Nace kodu ile gösterilen ‘Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler’ sektörü olmuştur. 2017 yılında sonrasında ise G Nace kodu ile ‘Toptan ve Perakende Ticaret’ sektörü en iyi finansal performans göstermiş sektördür. Aynı veriler üzerinden göreceli en kötü performans göstermiş olan sektör R Nace kodu ile gösterilen ‘ Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlenme ve Spor ‘ sektörüdür. Sektörlerin yıllar içerisinde sıralamalarının standart sapması Tablo 9’da gösterilmiştir:

Tablo 9. Sektörlerin Yıllara Göre Sıralamanın Standart Sapması

Sektör	Nace Kodu	Yıllara Göre Sıralamanın Ortalaması	Yıllara Göre Sıralamanın Standart Sapması
MESLEKİ, BİLİMSEL VE TEKNİK FAALİYETLER	M	1,833333	1,114641
TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET	G	3,166667	2,124889
MADENCİLİK VE TAŞ OCAKÇILIĞI	B	3,333333	2,229282
İMALAT	C	4,416667	2,314316
BİLGİ VE İLETİŞİM	J	5,083333	1,240112
GAYRİMENKUL FAALİYETLERİ	L	8,25	5,224505
İNŞAAT	F	8,333333	1,969464
İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ	Q	9,333333	3,055505
SU TEMİNİ; KANALİZASYON, ATIK YÖNETİMİ VE İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ	E	10,25	3,621276
ELEKTRİK, GAZ, BUHAR VE İKLİMLENDİRME ÜRETİMİ VE DAĞITIMI	D	10,333333	4,355422
ULAŞTIRMA VE DEPOLAMA	H	10,833333	3,325749
TARIM, ORMANCILIK VE BALIKÇILIK	A	11,166667	2,208798
İDARİ VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ	N	11,583333	2,712206
EĞİTİM	P	12,416667	2,874918
DİĞER HİZMET FAALİYETLERİ	S	13,25	4,025487
KONAKLAMA VE YİYECEK HİZMETİ FAALİYETLERİ	I	13,916667	3,260182
KÜLTÜR, SANAT, EĞLENCE, DİNLENCE VE SPOR	R	15,5	1,678744

Bu verilere göre sıralamasının standart sapması en düşük sektör ‘Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler’ sektörü olurken standart sapması en yüksek sektör; ‘Gayrimenkul Faaliyetleri’ sektörü olmuştur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İşletmelerin mali yapılarının güçlü olması bağlı buldukları sektör, sektörün güçlü olması ise ülke ekonomileri için son derece önemlidir. Bu çerçevede durum tespiti ise finansal performansın ölçülmesi ile mümkün olmaktadır.

Bu çalışmada TCMB (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası) tarafından oluşturulan sektörlerle bağlı 2009-2020 yılları arasındaki konsolide bilançolar kullanılarak makro düzeyde bir finansal performans analizi yapılmıştır. Bu çerçevede öncelikle sektörlerin finansal gücünü ortaya koymak amacıyla her bir sektörün finansal oranları ayrı ayrı hesaplanmış ve hesaplanan oranlar üzerinden öncelikle entropi yöntemi kullanılarak veri seti içerisinde bulunan oranların önem ağırlıkları tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışmada 17 farklı sektör ele alınmakta ve her bir sektörün kendine özgü farklı finansal tablo karakteristiği göstermesi elbette beklenen bir durumdur ve bu durum sektörlerin finansal tablo değerleri üzerinden kıyaslanmasını zorlaştırmaktadır. Bu zorluğun azaltılması için objektif ağırlıklandırma yöntemi olan entropi modeli kullanılmıştır. Entropi modeli veri setini (tüm sektörleri) bir bütün olarak ele almakta veri setinde olan kriterlerin (finansal oranlar) kaotik yapısı (düzensizliğin) en az olanını en çok üzerinde kabul görmüş kriter olarak ortaya koymaktadır. Dolayısı ile tüm sektörlerin finansal tablo karakter farklılıkları bu kümülatif durumda seyrelmektedir. Elbette entropi yöntemi söz konusu bu sorunu tamamen ortadan kaldırmamakta ancak en az seviyeye çekerek objektif bir bakış açısı sağlamaktadır. Entropi yöntemi ile elde edilen ağırlıklandırma verileri ve finansal oran verileri kullanılarak TOPSIS yöntemi üzerinden sektörlerin finansal performans sıralaması yapılmıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgular değerlendirildiğinde;

- 1 Araştırmada yer alan kriterler içerisinde en büyük öneme sahip ağırlık oranlarının “ Öz Kaynak Karlılığı”, “Stok Devi Hızı”, “Faiz Giderleri/Net Satışlar”, “Faaliyet Karı”, “Nakit Oran” ve “Duran Varlık Devir Hızı”, kriterlerine ait olduğu anlaşılmaktadır. En az öneme sahip kriter olarak ise “Yabancı Kaynaklar Toplamı/ Aktif Toplam” oranı tespit edilmiştir.
- 2 2009- 2020 yılları içerisinde göreceli en iyi performans gösteren sektör “Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler” sektörüdür.
- 3 2009- 2020 yılları içerisinde göreceli en kötü performans gösteren sektör “Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlence ve Spor “ sektörüdür.
- 4 Yıllar içerisinde sıralamasının standart sapması en düşük sektör “Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler” sektörüdür.
- 5 Yıllar içerisinde sıralamasının standart sapması en yüksek sektör “Gayrimenkul Faaliyetleri” sektörüdür.

“Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler” sektörü diğer sektörlerle göre hem daha yüksek bir finansal performansa sahipken aynı zamanda 2009-2020 yılları arasında finansal performansında istikrarın en yüksek olduğu sektördür. Bu sonucun “Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler” sektörünün yüksek katma değer yapısı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

“Gayrimenkul Faaliyetleri” sektörü finansal performans sıralamasında ortalama bir değere sahip olmasına karşın çalışmaya konu yıllar içerisinde finansal performans sıralaması en oynak sektör olarak tespit edilmiştir. Bu sektörün finansal sıralama oynaklığı; sektörün barındırdığı risklerin oldukça yüksek olduğunu göstermekte ve bu tespiti bağlı olarak “Gayrimenkul Faaliyetleri” sektörünün risklerini daha da azaltıcı tedbirler alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

“Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlenme ve Spor “ sektörü faaliyetlerinin devamlılığı kaliteli bir yaşam ve gelişmiş toplumlar için çok gerekli ve önemlidir. Ancak çalışmadan elde edilen bulgulara göre finansal performans sıralamasında en alt sırada olan sektördür. Ayrıca sektörün bu düşük sıralama değerindeki oynaklık ta oldukça azdır. Bu durum “Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlenme ve Spor” sektörünün finansal yönetim açısından desteklenmesi gerektiğinin bir göstergesidir.

Sonuç olarak farklı değerlendirme kriterlerini tek bir çatı altında toplayarak, objektif bir değerlendirmeye imkân tanıyan TOPSIS yöntemini kullanarak elde ettiğimiz sonuçlar, sektörlerin finansal performansları hakkında bilgi sağlamanın yanı sıra, mevcut ve potansiyel yatırımcılara da alacakları kararlarda yardımcı olabilecektir.

Ayrıca, ulaşılan bulgular ileride aynı ya da farklı yöntemlerle yapılacak olan çalışmaların sonuçları ile karşılaştırılarak, farklı yöntemlerden elde edilecek sıralamalar ya da finansal performansın zaman içerisindeki değişimleri karşılaştırmalı olarak ortaya konulabilecektir.

KAYNAKÇA

- Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R., & Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic MCDM approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management*, (22), 192–218.
- Akyüz, İ., Aydemir, B., Bayram, B. Ç., & Akyüz, K. C. (2019). Orman ürünleri işletmelerinin finansal performanslarının entropi temelli TOPSIS yöntemi ile karşılaştırılması: Artvin örneği. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 21(1), 136–146.
- Alsı, E., Taşdemir, A., & Kallı, Z. (2018). Katılım bankalarının performanslarının değerlendirilmesi: TOPSIS yöntemi ile uluslararası karşılaştırma. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 303–316.
- Avcı, T., & Çınaroğlu, E. (2018). AHP temelli TOPSIS yaklaşımı ile havayolu işletmelerinin finansal performans değerlemesi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 316–335.
- Badino, M. (2011). Mechanistic slumber vs. statistical insomnia: The early history of Boltzmann’s h-theorem (1868–1877). *The European Physical Journal*, 36, 353–378.
- Chen, S., & Hwang, C. (1992). *Multiple attribute decision making: Method and applications*. New York: Springer.
- Clausius, R. (1865). Überver schiedene für die anwendung bequeme formen der haupt gleichungen der mechanischen wärmetheorie. *Annalen der Physik*, (201), pp. 353–400.
- Dash, M., Singh, S. K., Rahaman, S. U., Nadıgadda, S., Srivastava, S., & Agrawal, A. (2017). Comparison of financial performance of Indian banks using multi-criteria TOPSIS. *Journal of Commerce and Accounting Research*, 6(4), 16–24.
- Dumanoğlu, S. (2010). İMKB’de işlem gören çimento şirketlerinin mali performansının TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(29), 232–339.
- Esendemirli, E., & Erdener-Acar, E. (2016). Finansal performans ve kurumsal yönetim derecelendirme notları: Borsa İstanbul kurumsal yönetim endeksi 2013-2014 yılları karşılaştırması. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 18(1), 625–671.
- Erol, I., & Ferrell Jr, W. G. (2009). Integrated approach for reorganizing purchasing: Theory and a case analysis on a Turkish company. *Computers & Industrial Engineering*, 56(4), 1192–1204.
- Esmer, Y., Bağcı, H. (2016). Katılım bankalarında finansal performans analizi: Türkiye örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 17–30.
- Feng, C., & Wang, R. (2000). Performance evaluation for airlines including the consideration of financial ratios. *Journal of Air Transport Management*, (6), 133–142
- Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal*, 27, 379–423.
- İç, Y. T., Tekin, M., Pamukoğlu, F. Z., & Yıldırım, S. E. (2015). Kurumsal firmalar için bir finansal performans karşılaştırma modelinin geliştirilmesi. *Journal of the Faculty of Engineering & Architecture of Gazi University*, 30(1).
- Hartley, R. V. (1928). Transmission of information 1. *Bell System Technical Journal*, (7), 535–563.

- Hsu, L., Ou, S., & Ou, Y. (2015). A comprehensive performance evaluation and ranking methodology under a sustainable development perspective. *Journal of Business Economics and Management*, 16(1), 74–92.
- Hwang, C.L., Young, J.L., & Ting, Y.L. (1993). A new approach for multiple objective decision making. *Computers & Operation Research*, 20(8), 889–899
- Kocamustafaoğulları, E. (2007). *Çok amaçlı karar verme*. The George Washington University, Powerpoint Sunumu.
- Koşan, M. A., Coşkun, A., & Karacan, H. (2019). Yapay zekâ yöntemlerinde entropi. *Journal of Information Systems and Management Research*, 1(1), 15–22.
- Kubalı, D. (1999). Performans denetimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 32(1), 31–62.
- Tekin, M. (1996). *Üretim yönetimi*. Konya: Arı Ofset.
- Triantaphyllou, E. (2000). *Multi-criteria decision making methods: A comparative study*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Opricovic, S., & Tzeng, G.H. (2004). Compromise solution by MCDM methods: A comparative analysis of VIKOR and TOPSIS. *European Journal of Operational Research*, 156, 445–455
- Özkan, T. (2020). Türk bankacılık sektöründe finansal performans ölçmede TOPSIS yönteminin kullanımı: Katılım bankaları üzerine bir uygulama. *Maliye ve Finans Yazıları*, (113), 47–64.
- Roy, S., & Das, A. (2018). Application of TOPSIS method for financial performance evaluation: A study of selected scheduled banks in Bangladesh. *Journal of Commerce & Accounting Research*, 7(1), 24–30.
- Sakarya, Ş., & Aksu, M. (2020). Ulaşım sektöründeki işletmelerin finansal performanslarının geliştirilmiş entropi temelli TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 21–40.
- Saldanlı, A., & Sırma, İ. (2014). TOPSIS yönteminin finansal performans göstergesi olarak kullanılabilirliği. *Öneri Dergisi*, 11(41), 185–202.
- Ünal, E. A. (2019). Bütünleşik entropi ve EDAS yöntemleri kullanılarak BİST sigorta şirketlerinin performansının ölçülmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 555–566.
- Yıldırım, M., & Altan, İ. M. (2019). Sigorta sektörünün finansal performansının entropi ağırlıklandırılmış TOPSIS yöntemiyle analizi ve değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 345–358.
- Yoon, K. P., & Hwang, C. L. (1981). *Multiple attribute decision making an introduction*. Sage University Paper Series Quantitative Applications in the Social Sciences, No:07-14.
- Zhang, H., Gu, C., Gu, L., & Zhang, Y. (2011). The evaluation of tourism destination competitiveness by TOPSIS & information entropy—a case in the Yangtze river delta of China. *Tourism Management*, 32(2), pp. 443–451.
- Zhang, X., Wang, C., Li, E., & Xu, C. (2014). Assessment model of eco environmental vulnerability based on improved entropy weight method. *The Scientific World Journal*, (1-7), s.y.
- Wang, Y. (2014). The evaluation of financial performance for taiwan container shipping companies by fuzzy TOPSIS. *Applied Soft Computing*, 22, 28–35.

Ek-1. 2009 yılı Sektör Seçili Finansal Oranları (2009 yılı Entropi Ağırlıklandırma ve TOPSIS Modeli için Karar Matrisi)

NACE Kodu	Sektör Adı	Q-Aktif Devir Hızı (Kez)	Q-Alacak Devir Hızı (Kez)	Q-Banka Kredileri / Aktif Toplamı Oranı (%)	Q-Brüt Satış Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	Q-Cari Oran (%)	Q-Duran Varlık Devir Hızı (Kez)	Q-Dönen Varlıklar / Aktif Toplamı Oranı (%)	Q-Faaliyet Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	Q-Faiz Giderleri / Net Satışlar Oranı (%)	Q-Faiz ve Vergi Öncesi Kar (Zarar) / Faiz Giderleri Oranı (%)	Q-Likidite (Asit Test) Oranı (%)	Q-Nakit Oranı (%)	Q-Net Kar (Zarar) / Aktif Toplamı Oranı (%)	Q-Net Kar (Zarar) / Net Satışlar oranı (%)	Q-Net Kar (Zarar) / Öz Kaynaklar Oranı (%)	Q-Stok Devir Hızı (Kez)	Q-Yabancı Kaynaklar Toplamı / Aktif Topl. Oranı (%)	Q-Çalışma Sermayesi Devir Hızı (Kez)	Q-Öz Kaynaklar / Yabancı Kaynaklar Top. Oranı (%)
A	TARIM, ORMANCILIK VE BALIKÇILIK	73,3	1360,5	27,3	20,9	259,8	372,7	53,7	3	344,4	104,6	37,8	2,8	6	7,7	169,4	384,2	52,3	142	169,9
B	MADENCİLİK VE TAŞ OCAKÇILIĞI	56,6	745,2	20,4	36,7	260,7	168,8	48,3	2,1	1223,5	189,7	24,2	10,2	14,4	17,4	112,6	533,1	44	134,8	246,4
C	İMALAT	99,2	567,3	24,5	16,3	177,5	459,5	60,2	2,2	532,5	112	31,5	3,4	3,8	9,4	332	622,4	54,8	166,3	109,5
D	ELEKTRİK, GAZ, BUHAR VE İKLİMLENDİRME ÜRETİMİ VE DAĞITIMI	63,7	623,5	20,9	21,9	159,6	157,6	47,6	6,1	470,4	129,3	29,5	3,4	5,5	2,9	175,3	5968,3	64,1	159,1	152,9
E	SU TEMİNİ, KANALİZASYON, ATIK YÖNETİMİ VE İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ	86,4	571,6	13,2	32,4	268,5	367,7	44,3	2,8	427,7	224,8	17,9	3,7	4,3	8,9	236,3	2530	40,3	167,6	103,8
F	İNŞAAT	40,1	486,1	14,7	24,9	169,4	439,8	70,4	2,1	922,6	115,7	17	1,9	6,3	12,2	155,7	536,9	72,5	57,4	64,7
G	TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET; MOTORLU KARA TAŞITLARININ VE MOTOSİKLETLERİN ONARIMI	164,7	825,6	21,9	13,6	164,5	1910,8	77,6	1,2	495,3	97	25,3	2,5	1,7	11	492,9	757,4	64,6	234,5	75,4
H	ULAŞTIRMA VE DEPOLAMA	82,1	984,5	22,5	12,7	169,2	274,1	41,2	2,3	108,5	142,7	42	1,4	4,3	6,1	119	3648,4	54	248,8	140,7
I	KONAKLAMA VE YİYECEK HİZMETİ FAALİYETLERİ	53,3	2216,1	31,8	31,5	171,4	162,1	30,2	3,6	344,1	109,9	37,1	1,4	3,3	6,4	25,9	1983,3	55,4	229,1	138,4
J	BİLGİ VE İLETİŞİM	58	670,3	23,4	35,5	192	228,1	29,8	2,8	1024,1	160,8	81,5	4,4	3,4	6,8	-98,9	2158,7	38,6	234,9	265,4
L	GAYRİMENKUL FAALİYETLERİ	13,8	1107	45,5	61,4	359,5	39,1	20,5	11,5	254,8	194,3	71,3	1,4	2,1	5,1	75,4	1251,6	47,4	103,8	200,9
M	MESLEKİ, BİLİMSEL VE TEKNİK FAALİYETLER	17	519,5	17,3	63,2	317	104,3	24,5	2,1	734,5	296,2	107,2	4,8	14,6	6,4	47,6	1796,6	24,7	62,8	468,2
N	İDARI VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ	127,3	936,3	29,9	26,4	168,6	797,8	51,8	1,7	308,4	119,1	35,2	3,2	0,5	12,9	273,8	2517,6	62,4	249,5	126,6
P	EĞİTİM	77,1	2546,2	15,9	22,6	125,3	223,7	44,5	2,1	461,6	100,8	48,6	2,9	4,7	14,2	-37,2	3120	58,4	254,3	133,8
Q	İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ	80,1	554,5	24,9	28,2	298	265,4	46,1	3,7	491,2	258,8	82	3,4	5,9	8,6	160,1	3032,7	49,4	212	325,7
R	KÜLTÜR, SANAT, EĞLENCE, DİNLENCE VE SPOR	40	1229,6	24,4	14,1	231,1	138	33,6	2,8	626,8	190,7	33,2	-1,4	-33,6	2,5	51,9	1558,4	64,5	143,2	118,9
S	DİĞER HİZMET FAALİYETLERİ	98	1028,8	17,6	32,4	169,6	626	65,6	2,3	382,2	92,6	27,5	3,8	2	12,8	180,6	632,5	61,7	163,8	114,6

Ek-2. 2009 yılı Sektör Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi

NACE Kodu	Sektör Adı	Q-Aktif Devir Hızı (Kez)	Q-Alacak Devir Hızı (Kez)	Q-Banka Kredileri / Aktif Toplamı Oran (%)	Q-Brüt Satış Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	Q-Cari Oran (%)	Q-Duran Varlık Devir Hızı (Kez)	Q-Dönen Varlıklar / Aktif Toplamı Oran (%)	Q-Faaliyet Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	Q-Faiz Giderleri / Net Satışlar Oranı (%)	Q-Faiz ve Vergi Öncesi Kar (Zarar) / Faiz Giderleri Oranı (%)	Q-Likidite (Asit Test) Oranı (%)	Q-Nakit Oranı (%)	Q-Net Kar (Zarar) / Aktif Toplamı Oranı (%)	Q-Net Kar (Zarar) / Net Satışlar Oranı (%)	Q-Net Kar (Zarar) / Öz Kaynaklar Oranı (%)	Q-Stok Devir Hızı (Kez)	Q-Yabancı Kaynaklar Toplamı / Aktif Topl. Oranı (%)	Q-Çalışma Sermayesi Devir Hızı (Kez)	Q-Öz Kaynaklar / Yabancı Kaynaklar Top. Oranı (%)
A	TARIM, ORMANCILIK VE BALIKÇILIK	0,0007	0,0008	0,0043	0,0126	0,0041	0,0253	0,0046	0,0046	0,0047	0,0030	0,0135	0,0110	0,0083	0,0126	0,0104	0,0071	0,0015	0,0041	0,0103
B	MADENCİLİK VE TAŞ OCAKÇILIĞI	0,0008	0,0015	0,0134	0,0088	0,0029	0,0159	0,0036	0,0092	0,0028	0,0051	0,0272	0,0558	0,0257	0,0448	0,0093	0,0217	0,0013	0,0042	0,0140
C	İMALAT	0,0008	0,0012	0,0071	0,0159	0,0029	0,0350	0,0055	0,0086	0,0047	0,0027	0,0124	0,0140	0,0141	0,0204	0,0098	0,0080	0,0016	0,0047	0,0097
D	ELEKTRİK, GAZ, BUHAR VE İKLİMLENDİRME ÜRETİMİ VE DAĞITIMI	0,0005	0,0012	0,0020	0,0085	0,0011	0,0167	0,0032	0,0608	0,0543	0,0021	0,0150	0,0173	0,0138	0,0134	0,0090	0,0090	0,0020	0,0058	0,0050
E	SU TEMİNİ, KANALİZASYON, ATIK YÖNETİMİ VE İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ	0,0007	0,0014	0,0077	0,0123	0,0024	0,0195	0,0059	0,0201	0,0066	0,0026	0,0145	0,0008	0,0005	0,0009	0,0098	0,0048	0,0012	0,0027	0,0170
F	İNŞAAT	0,0006	0,0012	0,0038	0,0063	0,0021	0,0206	0,0018	0,0047	0,0026	0,0023	0,0138	0,0283	0,0195	0,0164	0,0075	0,0146	0,0022	0,0049	0,0041
G	TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET; MOTORLU KARA TAŞITLARININ VE MOTOSİKLETLERİN ONARIMI	0,0007	0,0011	0,0059	0,0282	0,0040	0,0964	0,0077	0,0110	0,0075	0,0020	0,0055	0,0086	0,0198	0,0221	0,0047	0,0090	0,0019	0,0039	0,0062
H	ULAŞTIRMA VE DEPOLAMA	0,0007	0,0015	0,0087	0,0134	0,0027	0,0216	0,0063	0,0355	0,0069	0,0028	0,0134	0,0344	0,0294	0,0420	0,0087	0,0141	0,0016	0,0076	0,0093
I	KONAKLAMA VE YİYECEK HİZMETİ FAALİYETLERİ	0,0005	0,0009	0,0062	0,0084	0,0048	0,0109	0,0059	0,0125	-0,0292	0,0043	0,0091	0,0079	0,0043	0,0060	0,0140	0,0056	0,0016	0,0085	0,0091
J	BİLGİ VE İLETİŞİM	0,0007	0,0016	0,0128	0,0080	0,0028	0,0105	0,0055	0,0254	0,0052	0,0064	0,0218	0,0484	0,0215	0,0355	0,0139	0,0148	0,0014	0,0089	0,0124
L	GAYRİMENKUL FAALİYETLERİ	0,0006	0,0011	0,0081	0,0024	0,0032	0,0029	0,0021	0,0041	0,0035	0,0064	0,0304	0,0020	0,0003	0,0004	0,0403	0,0045	0,0016	0,0116	0,0098
M	MESLEKİ, BİLİMSEL VE TEKNİK FAALİYETLER	0,0007	0,0017	0,0164	0,0022	0,0020	0,0027	0,0021	0,0197	0,0020	0,0048	0,0174	0,1041	0,0091	0,0214	0,0309	0,0124	0,0007	0,0034	0,0332
N	İDARI VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ	0,0006	0,0011	0,0060	0,0195	0,0041	0,0361	0,0078	0,0181	0,0201	0,0023	0,0050	0,0041	0,0067	0,0074	0,0063	0,0061	0,0019	0,0069	0,0060
P	EĞİTİM	0,0005	0,0010	0,0093	0,0134	0,0040	0,0216	0,0062	0,0258	-0,0113	0,0035	0,0056	0,0070	0,0067	0,0085	0,0058	0,0085	0,0018	0,0036	0,0075
Q	İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ	0,0008	0,0016	0,0096	0,0136	0,0027	0,0227	0,0062	0,0298	0,0055	0,0044	0,0195	0,0240	0,0191	0,0299	0,0120	0,0100	0,0015	0,0065	0,0111
R	KÜLTÜR, SANAT, EĞLENCE, DİNLENCE VE SPOR	0,0005	0,0010	0,0079	0,0090	0,0035	0,0142	0,0044	0,0167	-0,0085	0,0040	-0,0087	-0,0161	-0,0158	-0,0133	0,0227	0,0025	0,0022	0,0091	0,0041
S	DİĞER HİZMET FAALİYETLERİ	0,0006	0,0009	0,0053	0,0164	0,0032	0,0431	0,0051	0,0071	0,0140	0,0040	0,0036	0,0007	0,0009	0,0010	0,0056	0,0055	0,0019	0,0024	0,0058

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : Hüseyin Serdar YALÇINKAYA, çalışmanın uygulama bölümünde kullanılacak yöntemlerin araştırılmasında, veri setinin düzenlenmesinde ve sonuç kısmında katkı sağlamıştır. Nizamettin BAŞARAN, çalışmanın teorik kapsamının belirlenmesinde, literatür kısmının oluşturulmasında ve sonuç kısmının yorumlanmasında katkı sağlamıştır. Yazarların katkı oranları eşittir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions : Hüseyin Serdar YALÇINKAYA contributed to the research of the methods to be used in the application part of the study, the arrangement of the data set and the conclusion part. Nizamettin BAŞARAN contributed to the determination of the theoretical scope of the study, the creation of the literature part and the interpretation of the conclusion part. The authors contributed equal.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 998–1022

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 998–1022

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1149801

Geliş Tarihi / Received: 16.09.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 16.09.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

VERİ VE METİN MADENCİLİĞİ İLE HAVA YOLU İŞLETMELERİNİN COVID-19 ÖNCESİ VE SONRASI SOSYAL MEDYA YORUM VE SKORLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

İbrahim BUDAK ¹

Arzu ORGAN ²

Öz

Veri ve metin madenciliği, anlamlı ilişkileri ve eğilimleri ayırt etmek için kullanıcıların taleplerine göre yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış büyük bir veri miktarını analiz etme sürecidir. İşletmeler, veri ve metin madenciliği teknikleri kullanarak hem kendi işletmeleri içerisinde hem de rakipleri ile rekabette yaşadıkları sorunlarına etkili çözümler üretebilmektedirler. Böylece elde ettikleri bilgiyi rekabet avantajına çevirebilmektedirler. Bu çalışmada, veri ve metin madenciliği algoritmaları kullanılarak rekabete dayalı pazarda müşterilerin istek ve ihtiyaçlarına göre hava yolu firmalarının üstün ve zayıf yönlerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmada, sosyal medya sitelerinden olan TripAdvisor'daki çevrimiçi seyahat incelemeleri araştırma kapsamına alınmıştır. Star Alliance küresel hava yolu birliğine üye 26 hava yolu firması değerlendirilmiştir. Çalışmada kullanılan kriterler; her bir kullanıcının yorum ve skorları temel alınarak belirlenmiştir. Duygu Analizi ile müşteri yorumlarından polariteleri belirlendikten sonra Destek Vektör Makineleri, Naive Bayes, Derin Öğrenme Algoritmaları ile sınıflandırma ve tahminleme yapılarak elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır. Bunun yanı sıra sonuçlar, Covid-19 pandemisi öncesi ve sonrası olarak da karşılaştırılmıştır. Yapılan karşılaştırmada Derin Öğrenmenin daha iyi sonuç verdiği saptanmıştır.

Anahtar kelimeler : Veri ve Madenciliği, Hava Yolu, Destek Vektör Makineleri, Naive Bayes, Derin Öğrenme

JEL Sınıflandırılması : C52, C53, C8, M1

¹ Dr. Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi, ibrahimbudak04@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7762-6114.

² Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, aorgan@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2400-4343.

Atıf/Citation (APA 6):

Budak, İ., & Organ, A. (2022). Veri ve metin madenciliği ile hava yolu işletmelerinin COVID-19 öncesi ve sonrası sosyal medya yorum ve skorlarının değerlendirilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 998–1022. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1149801>.

EVALUATION OF SOCIAL MEDIA COMMENTS AND SCORES OF AIRLINE COMPANIES BEFORE AND AFTER COVID-19 WITH DATA AND TEXT MINING

Abstract

Data and text mining is the process of analyzing a large amount of semi-structured, unstructured and structured data based on users' demands to distinguish meaningful relationships and trends. By using the data and text mining techniques, companies can produce effective solutions to the problems within their business and with their competitors. Thus, they can turn this information into competitive advantage. In this study, it is aimed to evaluate the strengths and weaknesses of airline companies in competitive market according to the demands and needs of customers through using the data and text mining algorithms. In this research, online user reviews on TripAdvisor which is one of the social media sites was included in this research. 26 airlines which are the members of Star Alliance Global Airline Association were evaluated. The criteria used in this research was determined based on the comments and scores of each user. After determining the polarities from customer comments with Sentiment Analysis, the results obtained by classification and estimation with Support Vector Machines, Naive Bayes, Deep Learning Algorithms were compared. In addition, the results were compared before and after the Covid-19 pandemic. In the comparison made, it was determined that Deep learning gives better results.

Keywords : Data and Mining, Airline, Support Vector Machines, Naive Bayes, Deep Learning

JEL Classification : C52, C53, C8, M1.

GİRİŞ

Dünya ekonomisinde ulaşım sektörü önemli bir konuma sahiptir. Katma değeri yüksek ve ulaşım sektöründe stratejik bir öneme, ülkelerin refah düzeyine ulaşmasında ve rekabet gücünde etken bir güce sahip olan hava yolu şirketleri bütün dünyadaki ekonomik büyümeyi, küreselleşmeyi ve liberalleşmeyi geliştirmektedir. Dünya hava yolu trafiği, 2002 yılından beri ücretli yolcu/km açısından %49 oranında artış göstermiştir. Son yıllarda Türkiye’de hava yolu taşımacılığı daha hızlı gelişmekle birlikte %20'lere varan artışlar ile büyümeye devam etmektedir. Ülkemizdeki bakanlıkların siyasi çabaları sonucunda son on yedi yılda hava yolu şirketlerinin uçak sayısı %237, koltuk kapasitesi %276, kargo kapasitesi %659 artmış, yurt içi ve yurt dışı uçulan nokta sayısı 384'e ulaşmıştır (Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, 2021).

Hava yolu taşımacılığında pazar payının artması ile birlikte hava yolu taşımacılığında yoğun bir rekabet söz konusudur. Bu bağlamda hava yolu şirketleri müşteri için en iyi hizmeti sunmak istemektedirler. Müşteriler, hava yolu şirketlerinin sunduğu en iyi hizmetlerden ve fırsatlardan yararlanmak için çevrim içi müşteri değerlendirmelerine önem vermektedirler. Yapılan bu değerlendirmeler doğrultusunda müşteriler kendilerine en uygun olan hava yolu şirketini seçebilmektedirler. Müşteri değerlendirmelerinin tamamına ulaşmak ve bir arada ele alıp karar vermek için modern teknolojik yöntemlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Teknolojik ilerleme ile büyük miktarda verinin verimli bir şekilde depolanmasını ve alınmasını sağladığını göz önünde bulundurarak, artık mevcut odak noktası artık bilgi edinilmesi ve ham kaynaklardan bilgi yaratma yöntemlerine odaklanması olduğu bilinmektedir. Çevrim içi siteler büyük veri bağlamında gelişmekte olan zorlu bir sektörü temsil etmektedir. İnsanların doğal dil ifadeleri kısa metin mesajları ile kolayca raporlanabilir, karar vermek için eyleme geçirilebilir bilgi oluşturmak için etkili bir şekilde analiz edilmesi gereken büyük boyutlarda benzersiz içerikler hızla oluşturulabilir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere paralel olarak, insanların çoğu tüm işlemlerini internet tabanlı bir sistemde gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu durumda çoğu insan için, çevrim içi olarak daha fazla iş yapılmasıyla birlikte yeni yaşam tarzları oluşmaktadır. Örneğin, bir müşteri çevrim içi bir ürün satın alması durumunda ürün hakkında duygu ve düşüncelerini belirten bir inceleme notu bırakabilir. Bu söz konusu inceleme notları, ürünler, filmler ve tatiller gibi birçok farklı alanlar için kullanılabilir. Günümüzde bu müşteri tarafından yapılan değerlendirmeler ürün veya hizmetlerle ilgili görüşleri ifade etmenin popüler bir yoludur ve ayrıca kişi ürün ve hizmetler hakkında diğer görüşleri inceleyerek bilgi edinmesi söz konusudur. Bu, yalnızca genel bir derecelendirme ile etiketlenmiş olan inceleme miktarında bir artışa neden olmaktadır. İncelemeleri bütünüyle elde etmek ve değerlendirmek için veri ve metin madenciliği tekniklerinden yararlanılmaktadır. Bu teknikler her müşterinin yaptığı incelemeye ulaşmada kullanılarak analiz edilmesinde fayda sağlamaktadır. Aynı zamanda incelemeleri analiz etmekte kullanılan teknikler araştırmacıya bir öngörü sunmaktadır.

İnceleme sitelerinde yer alan müşteri değerlendirmeleri, ürün veya hizmetin farklı yönlerine yönelik görüşler de dâhil olmak üzere, genel bir derecelendirmeden çok daha faydalı bilgiler içermektedir. Bir film incelemesi, genel olarak 5 yıldıza sahip olabilir, ancak eleştirmen yine de özelliklerinden birine karşı olumsuz bir duygu ifade edebilir. Mevcut tüm değerlendirmeleri okumak çok zaman alabilmektedir ve karşılaştırma yapmak zor olabilir. Bu nedenle, müşteri değerlendirmelerinin otomatik olarak sınıflandırılması, yönlerinin ve duyarlılığının algılanması, karşılaştırma yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla, veri/metin madenciliğindeki algoritmaların kullanımı bu çerçevede yardımcı olmaktadır.

Veri/metin madenciliği teknikleri ile rekabete dayalı müşterilerin istek ve ihtiyaçlarına göre hava yollarını değerlendirmeye yönelik bu araştırmada, sosyal medya seyahat inceleme web sitesi olan TripAdvisor'daki çevrimiçi müşteri incelemeleri araştırma kapsamına alınmıştır. TripAdvisor, küresel internet trafiğinde ve son 90 gündeki etkileşimde 396. sıradadır (Alexa, 2020). Bu değerlendirmeler doğrultusunda veri/metin madenciliğinde kullanılan algoritmalar ile Star Alliance küresel havacılık sektörünün 26 üye hava yollarının karşılaştırılması yapılmıştır. Değerlendirmede veri/metin madenciliği tekniklerinden Duygu Analizi, Destek Vektör Makineleri, Naive Bayes ve Derin Öğrenme kullanılmıştır. Duygu Analizi ile müşteri değerlendirmeleri analiz edilerek polarite (pozitif, negatif, nötr) etiketleri çıkarılmıştır. Yapılan analizlerde Covid-19 öncesi ve sonrası sonuçlar karşılaştırılmıştır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde Duygu Analizi, Destek Vektör Makineleri, Naive Bayes Algoritması ve Derin Öğrenme ile ilgili önde gelen çalışmaların bazıları aşağıdaki gibidir:

Kharde ve Sonawane (2016) tarafından yapılan çalışmada, Twitter verilerinin Duygu Analizi için bir teknik araştırma ele alınmıştır. Bu çalışma esas olarak, görüşlerin oldukça yapılandırılmamış, heterojen olduğu ve bazı durumlarda pozitif, negatif veya nötr olduğu tweetlerdeki bilgileri analiz etmeye yardımcı olan Twitter verilerinin Duygu Analizine odaklanmaktadır. Çalışma sonucunda, Naive Bayes, Maksimum Entropi ve DVM gibi çeşitli makine öğrenme algoritmaları kullanılarak, Twitter veri akışları hakkında performans karşılaştırması yapılmıştır (Kharde & Sonawane, 2016: 5–15).

Kuhamanee ve ark. (2017) tarafından yapılan çalışmada, çevrim içi sosyal ağlar üzerinden veri madenciliği yaklaşımını kullanarak Tayland, Bangkok'a yabancı turistlerin duyarlılığını analiz etmektedir. 2017 yılında Twitter'dan 10.000 veri seti kullanılarak İngilizce dili esas alınmıştır. Bangkok'u ziyaret etmek için gelen kişiler seyahat, iş, aile ziyareti, eğitim ve sağlık, tedavi olarak beş kategoride sınıflandırılmıştır. Ardından metindeki duygulara yönelik etiketler çıkartıldıktan sonra Karar Ağacı, Naive Bayes, DVM ve YSA ile test edilip analiz edilmiştir. RapidMiner uygulaması ile yapılan analiz sonucunda en yüksek doğruluğa sahip algoritmaların YSA (%80,33) ve DVM (%80, 11) olduğu görülmüştür (Kuhamanee ve ark., 2017: 1068–1073).

Povoda ve ark. (2016) tarafından yapılan çalışmada, DVM ve büyük verilere dayalı Duygu Analizi yapılmıştır. Metin belgelerine dayanan bu çalışmada birden fazla web sayfasında yer alan farklı ürün segmentinde geri bildirimler otomatik olarak elde edilmiştir. İngilizce, Almanca, Çekçe ve İspanyolca olmak üzere farklı dillerdeki metin verileri derlenmiştir. İlgili metinler Duygu Analizi ile pozitif ve negatif olarak etiketlenmiştir. Ardından Makine Öğrenme Algoritmalarından DVM ile 7000 örnek eğitilip test edilmiştir. Her bir dil için test sonucunda elde edilen başarı %86'nın üstünde olduğu görülmüştür (Povoda, Burget, Dutta, 2016: 543–545).

BholaneSavita ve Gore (2016) tarafından yapılan çalışmada, DVM kullanarak Twitter verilerinde Duygu Analizi incelenmiştir. Çalışmada, E-ticaretin en önemli kısımlarından biri Duygu Analizi olarak gösterilmektedir. Bu çalışmada, Twitter kullanılarak Duygu, LDA (Latent Dirichlet Allocation) ve DVM analizleri yapılmıştır. Duygu Analizinden çıkarılan pozitif ve negatif etiketlerin yanı sıra, LDA ile Duygu Analizdeki değişimlerin arkasındaki nedenler araştırılmıştır. Son olarak, DVM analiz ile Duygu Analizinden çıkan etiketler eğitilip test edilmiştir. Test sonucunda başarı %97,54 olarak bulunmuştur (BholaneSavita & Gore, 2016: 365–370).

Harisinghaney ve ark. (2014) tarafından çalışmada, KNN, Naive Bayes ve Reverse DBSCAN algoritmaları kullanılarak metin ve görüntü tabanlı spam e-posta sınıflandırması yapılmıştır. Çeşitli e-posta sağlayıcıların e-postaları, spam ve jambonlara göre filtrelemek için algoritmalar kullanılmaktadır. Bu çalışmada, Enron veri kümesindeki e-postalar ve spamlar ele alınmıştır. KNN (%83), Naive Bayes (%87) ve Reverse DBSCAN (%74) algoritmalarının doğruluk oranlarının tatmin edici olduğu görülmüştür (Harisinghaney, Dixit, Gupta, Arora, 2014: 153–155).

An ve ark. (2017) tarafından yapılan çalışmada, şarkı sözlerine dayalı duygu sınıflandırması için Naive Bayes Algoritması tercih edilmiştir. Çalışmada, Baidu müzik adlı popüler bir web sitesi üzerinden dört farklı veri seti şeklinde toplam 3316 şarkı sözü derlenerek dört farklı sınıflandırma etiketi kullanılmıştır. Metin sınıflandırma yöntemlerinden algoritmalarından birisi olan Naive Bayes Algoritması ile veriler eğitilip test edilmiştir. Çalışmanın sonucunda her bir sınıflandırma ile elde edilen başarının %60'nın üstünde olduğu görülmüştür (An, Sun, Wang, 2017: 635–638).

Day ve Lin (2017) tarafından yapılan çalışmada, Google Play tüketici incelemesinde Duygu Analizi için Derin Öğrenme ele alınmıştır. Çince Google Play tüketici incelemeleri ele alınmıştır. Google Play'de 196.651 yorumu toplamak için bir web madenciliği tekniği uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda Duygu Analizi için DVM, Naive Bayes ve bir Derin Öğrenme Algoritması kullanılarak başarı oranları karşılaştırılmıştır. En iyi performansı Derin Öğrenmenin Algoritmasının verdiği görülmüştür (Day & Lin, 2017: 382–388).

Zhang ve ark. (2018) tarafından yapılan çalışmada, Derin Öğrenmeye genel bir bakış açısı sunarak Duygu analizindeki uygulamalar için bir araştırma yapılmıştır. Yapılan araştırmanın sonucunda, Derin Öğrenme Algoritmalarının birçoğu, Duygu Analizi için en gelişmiş sonuçları verdiği gözlemlenmiştir. Yakın gelecekte Derin Öğrenme konusundaki ilerlemelerle Duygu Analizi için heyecan verici çalışmalar verilebileceği öngörülmüştür (Zhang, Wang, Liu 2018: e1253).

Tsao ve ark. (2019). TripAdvisor kullanıcılarının Duygu Analizi ile incelenmesi ilgili yaptığı çalışmada, Gözden Geçirme değerleri ile derecelendirme arasındaki ilişki incelenmiştir. Asimetrik bir ilişki var mı? Çalışma, marka gücünü, önemli bir moderatör rolü olarak görmektedir. Çalışmanın amacı, yorumun içeriği ile derecelendirme arasındaki asimetrik bir ilişkinin marka gücüne bağlı olacağını iddia etmektir. Çalışmanın sonucunda; “Güçlü bir marka için negatif içeriğin sayısal değeri, pozitif içeriğin sayısal değerinden daha büyüktür. Zayıf bir marka için ise, pozitif içeriğin sayısal değeri, negatif içeriğin sayısal değerinden daha büyüktür” şeklinde bilgiler elde edilmiştir (Tsao, Chen, Lin, Ma, 2019: 283–300).

Karamanlı (2019). Metin madenciliği ve Duygu Analizi ile müşteri deneyiminin Makine Öğrenme Algoritmaları kullanılarak geliştirilmesi ile ilgili çalışmada, E-ticaret sitelerinin birinden en çok satılan üç marka akıllı cep telefonu ile ilgili değerlendirmeler alınıp metin madenciliği ile fikir veya duygu barındırıp barındırmadığı ve olumlu-olumsuz yorumlar olup olmadığı saptanmıştır. Veri seti

eğitim ve test veri seti olarak ayrılıp, Makine Öğrenmesi sınıflandırma algoritmalarıyla yapılacak yeni yorumun Duygu Analiz sonucu tahmin edilmiştir. DVM (%74,19), Naive Bayes (%67,52) ve KNN Algoritmaları (%81,45) kullanılmıştır. Pozitif ve negatif yorum tahminlemesi yapılmıştır (Karamanlı, 2019: 1–65).

II. METODOLOJİ

II.I. Veri ve Metin Madenciliği ile Sınıflandırma ve Tahminleme

Veri madenciliği, mevcut veritabanlarından anlamlı öngörülerin deşifre edilmesi ve işletme kullanıcıları tarafından tüketilmek üzere sonuçların analiz edilmesi süreci olarak tanımlanabilir. Çeşitli kaynaklardan gelen verileri analiz etmek ve anlamlı bilgiler halinde özetlemek, istatistiksel bilgi keşfinin bir parçasıdır. Bu durum sadece işletme kullanıcılarına değil, aynı zamanda istatistiksel analistler, danışmanlar ve veri bilimcileri gibi birden fazla topluluğa da yardımcı olmaktadır. Çoğu zaman, veritabanlarından bilgi keşif süreci beklenmedik sonuçlar çıkarabilir ve bu sonuçlar birçok farklı şekilde yorumlanabilir. Artan sayıda cihaz, tablet, akıllı telefon, bilgisayar, sensör ve diğer çeşitli dijital cihazlar, veri üretmek ve her zamankinden daha hızlı bir şekilde veri toplamaya yardımcı olmaktadır. Günümüz bilgisayarlarının kabiliyetiyle, artan veriler, herhangi bir işin karar verme süreciyle ilgili çeşitli soruları cevaplamak için önceden işlenebilir ve modellenir. Veri madenciliği, istatistiksel metodolojiler, makine öğrenme teknikleri, görselleştirme ve örüntü tanıma teknolojileri kullanılarak ayrık veri tabanları ve bilgi havuzları arasında bilgi yoğun bir arama olarak ortaya çıkmaktadır (Makhabel, Mishra, Danneman, Heimann, 2017: 8).

Bilgi yoğun bir arama olan veri madenciliği teknikleri problemler için karar desteği sağlayabileceği gibi metin madenciliği teknikleri de karar desteği sağlamak adına iyi ve öngörülebilir interaktif yazılımlar kullanmaktadır. Bunun yanı sıra, metin madenciliği gelecekteki eğilimlerin başarılı bir tahmin yapılması konusunda önemli adımlar atmaktadır. Şöyle ki, metin madenciliği teknikleri bilgiyi daha verimli kullanarak, pazarda meydana gelen değişiklikleri, pazardaki ürünün düşük veya yüksek performansı ile ilgili önleyici kararlar alarak iş zekâsı ile koordine çalışmaya olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, metin madenciliği, işletme yönetiminin optimum kararlar verebilmesinde satış, istihdam memnuniyeti, pazarlama stratejisi, rekabet yarışında üstünlük sağlayabilmesi gibi birçok açıdan avantajlar sağlayabilmesi için tasarlanmıştır (Melek, 2012: 33).

II.II. Duygu Analizi

Fikir madenciliği olarak da adlandırılan Duygu Analizi, kişilerin yazılı metinlerde ifade edilen varlıklara yönelik fikirleri, duyguları, değerlendirmeleri, tutumları ve duyguları analiz eden çalışma alanıdır. Varlıklar; ürünler, hizmetler, kuruluşlar, bireyler, etkinlikler, sorunlar veya konular olabilir. Bu alan, geniş bir problem alanını temsil etmektedir. Fikir madenciliği, fikir analizi, fikir çıkarma, öznellik analizi, etki analizi ve inceleme madenciliği artık Duygu Analizi çatısı altındadır. Duygu Analizi terimi ilk olarak Nasukawa ve Yi'de (2003), fikir madenciliği terimi önce Dave ve ark. (2003) tarafından ortaya atıldığı bilinmektedir (Liu, 2015: 1–3). Nasukawa ve Yi çalışmasında, Duygu Analizini duygu ifadeleri, duygu ifadelerinin kutupluğu ve gücü, duygu ifadelerinin konu ile ilişkisinin olduğunu ortaya koymuşlardır. Örneğin, "XXX YYY'yi yener" cümlesinde, "yener" ifadesi XXX'e karşı olumlu bir duygu ve YYY'ye karşı olumsuz bir duygu anlamına gelir. Bu örnek çerçevesinde Duygu Analizinin temeli atılmıştır (Hogenboom ve ark., 2013: 706–707). Dave ve ark. çalışmasında ise, yakınlık ölçüleri ve kelime listelerini kullanarak verileri şablonlara sığdırmak ve kullanıcı görüşlerini modellemek için ortaya koymuşlardır (Nasukawa & Yi, 2003: 71). Ancak, duygu ve fikir madenciliğine yönelik araştırmalar daha önce başlamıştır. Yıllar geçtikçe, web'deki sosyal medya sistemleri yeni katılımcılarla birlikte birçok platform oluşturmakta ve gelişmektedir. YouTube, Facebook ve Twitter başta olmak

üzere birçok farklı blog ve forumlara kullanıcılar tarafından görüşler yazılmaktadır. Duygu Analizi bu görüşlerin nasıl işlenip yarar sağlayacağı konusunda fikir vermektedir (Liu, 2015: 1–3).

Duygu Analizi skoru belirlenmeden önce cümle içerisinde geçen duygu ifadeleri, duygu taşıyan sözcükler, duygu değişimleri bir dizi ön işlemde geçirilmektedir. Tespit edilebilecek aksan ve özel karakterler kaldırılmaktadır. Ardından duygu değişimine neden olabilecek kelime türleri belirlenmektedir. Duygu taşıyan kelimelerin ortalama duygu skorunu hesaplamak için sözcük tabanlı bir duygu skoru ile derecelendirme yapılmaktadır. Bu doğrultuda, bir ‘d’ belgesindeki ‘ s_i ’ bölümündeki ‘ i ’. Duygu skoru, ‘ s_i ’ bölümündeki her bir ‘ e_{ij} ’ duygu ifadesinin duygu skor fonksiyonu ile hesaplanabilir. Ya da ‘ s_i ’ bölümündeki her bir duygu taşıyan ‘ w_{ij} ’ ve o duyguyu değiştiren ‘ m_{ij} ’ (eğer bu değişken metinde bulunduğu da varsayılan olarak ‘1’ alınır) ile duygu skoru hesaplanabilir. Eşitlik 1’de bir metin bölümündeki duygu skoru formüle edilmiştir.

$$sent(s_i) = \begin{cases} \frac{\sum_{j=1}^{v_i} sent(e_{ij})}{v_i} & \text{if } v_i > 0, \\ \frac{\sum_{j=1}^{t_i} (sent(w_{ij}).sent(m_{ij}))}{t_i} & \text{else (varsa),} \end{cases} \quad (1)$$

Burada; ‘ v_i ’: metin bölümündeki duyguyu ifade eden görsel (emoji) ipucuların sayısını; ‘ t_i ’: metin bölümündeki duygu taşıyan metinsel ipucu sayısını göstermektedir.

Her bir metin bölümü tarafından iletilen duygu skoru belirlendikten sonra, tüm metin bölümleri tek bir belgede yeniden birleştirilir. Dokümanın duygu skoru daha sonra tüm bölüm seviyesinde duygu skorlarının ağırlıklı ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. Burada ağırlıklar ilgili bölümdeki duygu taşıyan kelime veya ifadelerin sayısının nispi oranlarına karşılık gelmektedir. Böylelikle bir ‘d’ dokümanı için duygu skoru Eşitlik (2)’deki gibi hesaplanmaktadır.

$$sent(d) = \frac{\sum_{i=1}^p (sent(s_i).(v_i+(a_i.t_i)))}{\sum_{i=1}^p (v_i+(a_i.t_i))} \quad (2)$$

Burada; ‘ p ’: d belgesindeki bölüm sayısını; ‘ a_i ’: s_i metin bölümünün ipucuları üzerinde tam bir Duygu Analizi yapılmasının gerekli olup olmadığını belirten bir Boolean değişkenini (0 veya 1) ifade etmektedir. Eşitlik (3), Boolean değişkenini göstermektedir.

$$a_i = \begin{cases} 0 & \text{if } v_i > 0, \\ 1 & \text{else.} \end{cases} \quad (3)$$

Böylece belgenin duygu skoru elde edilmektedir. Negatif bir puan tipik olarak negatif bir belgeyi ‘-1’ gösterirken, diğer puanlar ‘1’ pozitif bir sınıflandırma sağlamaktadır. Belgenin pozitif veya negatif sınıflandırma formülasyonu Eşitlik (4)’deki gibidir (Dave, Lawrence, Pennock, 2003: 520).

$$class(d) = \begin{cases} 1 & \text{if } sent(d) \geq 0, \\ -1 & \text{else.} \end{cases} \quad (4)$$

II.III. Destek Vektör Makineleri

Destek Vektör Makineleri (DVM), 1992’de Vapnik ve arkadaşları tarafından hem regresyon hem de örüntü tanıma için uygulanan yeni bir evrensel öğrenme makinesi önerilmiştir. DVM, girdi alanındaki verileri, sorunun doğrusal olarak ayrılabilirliği yüksek boyutlu bir özellik alanına eşlemek için çekirdek (kernel) eşleme adı verilen bir aygıt kullanmaktadır. Bir DVM’nin karar fonksiyonu sadece destek vektörlerin sayısı ve ağırlıkları ile değil, destek vektörü kernel olarak adlandırılan “apriori” ile de ilgilidir (Zhang, Zhou, Jiao, 2004; 34). DVM temel bir Makine Öğrenme teknolojisidir. Güçlü teorik temelleri ve mükemmel ampirik başarılarla sahiptir. El yazısı karakterler, basamak tanımlama, nesne tanıma ve metin sınıflandırma gibi görevlere uygulanmıştır (Tong & Chang, 2001: 108).

DVM, istatistiksel öğrenme teorisine dayanır ve örüntüleri tanıma yeteneğine sahiptir. DVM, yapısal risk minimizasyonu çerçevesinde ve Vapnik-Chervonenkis (VC) sınırları teorisinde yeni öğrenme tekniklerini temsil etmektedir. DVM, sınıflandırma, regresyon, zaman serisi tahmini ve fonksiyon tahmin problemlerini çözmek için çeşitli uygulamalarda başarıyla kullanılmaktadır. DVM ile yapılan sınıflandırma ve regresyon performansı diğer sınıflandırma ve regresyon tekniklerinden daha iyi olduğu görülmektedir. DVM’nin uygulanması, popüler bir DVM sınıflandırma ve regresyon yazılımı olan LIBSVM yazılımı kullanılarak gerçekleştirilmektedir (Terzic, Terzic, Nagarajah, Alamgir, 2013: 4–5).

DVM ile yapılan bir uygulamadaki veriler daha yüksek boyutları ile eşleştirilerek optimum bir ayırma köprüsü oluşturulur. Bu temelde sinir ağı mimarileri için birçok yerel minimum varlığı tanımda muzdarip iken DVM, kuadratik programlama problemlerinin çözülmesini mümkün kılmaktadır. İşlevler ve parametreler bir boyuttaki bağlantı sayısını minimize edecek şekilde seçilmektedir. Ardından yöntem, fonksiyonun tahmin problemini çözmek için genişletilmektedir. Bu amaçla, Vapnik’in epsilon duyarsız kayıp fonksiyonu ve Huber’in kayıp fonksiyonu kullanılmaktadır. Doğrusal durumun yanı sıra, polinomlara, spline'lara, radyal tabanlı fonksiyon ağlarına ve çok katmanlı algılayıcılara dayanan DVM'ler başarıyla uygulanmaktadır (Suykens & Vandewalle, 1999: 293).

II. IV. Naive Bayes Algoritması

Naive Bayes Algoritması, veri boyutunun yüksek olduğu, kriterlerin bağımsız olduğu veya hesaplamaları basitleştirmek adına kriterlerin bağımsız varsayıldığı, diğer yöntemlere kıyasla daha verimli sonuçlar beklenildiği, büyük veritabanlarına uygulandığında yüksek doğruluk ve hız sağlanması istenildiği durumlarda tercih edilmektedir (Cherian & Bindu, 2017: 70). Bir sınıflandırma yöntemi olarak Naive Bayes, düşük sapma ile çalışabilen, yeni eğitim verileri elde edildikçe hızlı güncellenebilen, veri kümesindeki gürültüyü işleme yeteneği yüksek, veri kümesindeki eksik değerleri işleme yeteneği olan diğer sınıflandırma yöntemleri ile kıyaslandığında yüksek hesaplama verimliliği gibi özelliklerle atfedilmektedir. Ayrıca, Naive Bayes uygulamasında gerekli ayarlama parametreleri veya etki alanı bilgisi bulunmamaktadır. Naive Bayes'in en büyük dezavantajı sadece özelliklerin bağımsızlığı varsayımında yatmaktadır. Buna rağmen, yöntem genellikle rekabetçi sınıflandırma doğruluğu sağlar ve pratikte özellikle kıyaslama sonuçları olarak yaygın olarak uygulanmaktadır (Taha, Mustapha, Chen, 2013: 3).

Bayes Teoremi, belirli koşullu olasılıkların hesaplanmasına izin veren olasılık tabanlı bir sınıflandırma yöntemidir. Koşullu olasılıklar, bir olayın başka bir olayın olasılığı üzerindeki etkisini yansıtan olasılıklardır. Bayes teoreminde genellikle kullanılan terim, gerçek olasılık ve koşullu olasılıktır. Bir hipotez veya olayın önceki olasılığı, herhangi bir ek bilgiye ihtiyaç duyulmadığında elde ediliyorsa gerçek olasılıktır. Koşullu olasılık ise, elde edilen bazı ek bilgiler veya kanıtlar kullanılarak hipotezin gözden geçirilmiş olasılığıdır. Bayes teoremi Eşitlik (5)'deki gibi yazılabilir:

$$P(A|B) = \frac{P(B|A)P(A)}{P(B)} \quad (5)$$

Burada: $P(A)$, A olayının gerçekleşme olasılığı; $P(B)$, B olayının gerçekleşme olasılığı; $P(A \setminus B)$, B olayı gerçekleştiğinde A olayının gerçekleşme olasılığı; $P(A|B)$, A olayı gerçekleştiğinde B olayının gerçekleşme olasılığını göstermektedir. A hipotezi doğru veya yanlış olabileceğinden, Bayes teoremi Eşitlik (6)'deki gibi yazılabilir (Sharma, Singh, Singh, 2015: 705–706):

$$P(A \setminus B) = \frac{P(B \setminus A)P(A)}{P(B \setminus A)} * P(A) + P(B - A) * P(-A) \quad (6)$$

Naive Bayes sınıflandırıcıları, ister sürekli ister kategorik olsun, rastgele sayıda bağımsız değişkeni işleyebilir. $X = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_d)$ veri seti verildiğinde, bir dizi olası sonuç olan $C = (c_1, c_2, c_3, \dots, c_d)$ veri seti arasından C_j koşullu olasılığını oluşturmak istenebilir. Daha açık bir ifade ile X , belirleyicidir ve C , bağımlı değişkende bulunan kategorik düzeyler kümesidir. Bu doğrultuda Bayes kuralı Eşitlik (7)'deki gibi oluşturulabilir.

$$p(C_j | x_1, x_2, \dots, x_d) \propto p(x_1, x_2, \dots, x_d | C_j) p(C_j) \quad (7)$$

Burada; $p(C_j | x_1, x_2, \dots, x_d)$ sınıf üyeliğinin koşullu olasılığıdır. Bir başka deyişle, X 'in C_j 'ye ait olma olasılığıdır. Naive Bayes, bağımsız değişkenlerin koşullu olasılıklarının istatistiksel olarak bağımsız olduğunu varsaydığından, bir terimde yer alan ürünün olasılığını Eşitlik (8) ve koşullu olasılığını Eşitlik (9)'deki gibi ayrıştırabiliriz:

$$p(X | C_j) \propto \prod_{k=1}^d p(x_k | C_j) \quad (8)$$

$$p(C_j | X) \propto p(C_j) \prod_{k=1}^d p(x_k | C_j) \quad (9)$$

Yukarıdaki Bayes kuralını kullanarak, en yüksek koşullu olasılığa ulaşan C_j sınıfında yeni bir X durumu etiketlenebilir (Tripathi, Vishwakarma, Lala, 2015: 669).

Buna ek olarak Naive Bayes, metin sınıflandırmalarında iyi çalışma eğiliminde olan ve genellikle DVM gibi modellere kıyasla eğitilmesi için daha az zaman alan çok basit bir olasılıksal modeldir. Naive Bayes sınıflandırma, güçlü bağımsızlık varsayımı ile birlikte Bayes kuralına dayanmaktadır. Naive Bayes modeli, koşullu bir bağımsızlık varsayımı içermektedir. Bu varsayım, metin sınıflandırmasındaki doğruluğu çok fazla etkilememektedir. Ancak problem için hızlı sınıflandırma algoritmalarını uygulanabilir kılmaktadır. Naive Bayes'in metin sınıflandırma üzerindeki performansı Eşitlik (10)'de gösterilmektedir (Narayanan, Arora, Bhatia, 2013: 195).

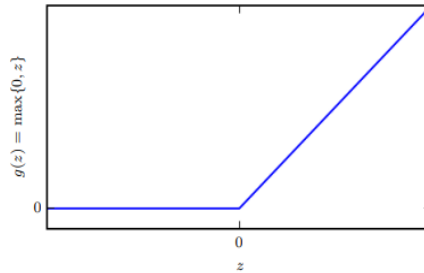
$$P(x_i | c) = \frac{\text{Count of } x_i \text{ in documents of class } c}{\text{Total no of words in documents of class } c} \quad (10)$$

Burada: *Count of x_i in documents of class c* : c sınıfı belgelerde x_i sayısı;
Total no of words in documents of class c : c sınıfı belgelerdeki toplam kelime sayısını göstermektedir.

II.V. Derin Öğrenme

Derin Öğrenme, çoklu işlem katmanlarından oluşan hesaplama modellerinin, çoklu soyutlama seviyesine sahip verilerin temsillerini öğrenmesine olanak tanımaktadır. Bu modeller görsel nesne tanıma, konuşma tanıma, nesne algılama ve ilaç keşfi gibi diğer birçok alandaki son teknolojiye uyarlanıp geliştirilmektedir. Derin Öğrenme, bir makinenin her katmandaki temsili yapıyı hesaplamak için kullanılan iç parametrelerin önceki katmandaki temsilindeki yapının nasıl değiştirmesi gerektiğini belirtmek için geri yayılım algoritmasını kullanarak büyük veri kümelerindeki karmaşık yapıyı keşfetmektedir. Derin evrimsel ağlar video, görüntü, konuşma ve sesin işlenmesinde önemli roller oynarken, tekrarlanan (recurrent) ağlar, metin ve konuşma gibi sıralı verilere ışık tutmaktadır (LeCun, Bengio, Hinton, 2015: 436).

Derin öğrenmenin içinde yer alan ileri beslemeli ağlar ise, iletişim ağı veya ağ olarak adlandırılmaktadır. Çünkü tipik olarak birçok farklı fonksiyonun bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır. Model, fonksiyonların nasıl bir araya getirildiğini açıklayan yönlendirilmiş bir döngüsel (çevrimsiz) grafik ile ilişkilidir. Örneğin, $f(x) = f^{(3)}(f^{(2)}(f^{(1)}(x)))$ oluşturmak için bir zincire bağlı üç $f^{(1)}$, $f^{(2)}$ ve $f^{(3)}$ fonksiyonuna sahip olduğunu düşünelim. Bu zincir yapıları sinir ağlarının en sık kullanılan yapılarıdır. Bu durumda, $f^{(1)}$ ağın ilk katmanı olarak adlandırılır, $f^{(2)}$ ikinci katman olarak adlandırılır ve bu böyle devam etmektedir. Zincirin toplam uzunluğu modelin derinliğini vermektedir. Bu terminolojiden, “Derin Öğrenme” adı doğmaktadır. İleri beslemeli bir ağın son katmanına çıktı katmanı denmektedir. İleri beslemeli sinir ağlarının çoğunda kullanılması tavsiye edilen etkinleştirme işlevi ‘Rectified doğrusal aktivasyon fonksiyonu’dur. Tavsiye edilen fonksiyon $g(z) = \max\{0, z\}$ olarak tanımlanır ve Şekil 1’deki gibi gösterilmektedir (Goodfellow, Bengio, Courville, 168–175):

Şekil 1. Rectified Doğrusal Aktivasyon Fonksiyonu

Rectified Derin Öğrenme Ağları görüntü tanıma ve metin sınıflandırma görevlerinde çok daha iyi performans göstermektedir. Rectified fonksiyonunun matematiksel modeli Eşitlik (11)’de verilmektedir.

$$h^{(i)} = \max(w^{(i)T}x, 0) = \begin{cases} w^{(i)T}x & w^{(i)T}x > 0 \\ 0 & \text{else} \end{cases} \quad (11)$$

Rectified fonksiyonu 0’ın üzerinde etkinleştirildiğinde, kısmi türevi 1’dir. Bu doğrultuda, Rectified fonksiyonu tam olarak 0 ile doyurulmaktadır. Böylelikle fonksiyon, sınıflandırma yapılırken gizli katmana bağlanacak her giriş katmandaki kriterlere yardımcı olmaktadır (Maas, Hannun, Ng, 2013: 3–4). Son katmanda ise, Derin Öğrenmenin sınıflandırma problemlerine yönelik çözüm için ‘softmax’

fonsiyonu kullanılır. Softmax fonsiyonu $\sum_{k=1}^K p_k$ olarak adlandırılan K sınıfları için ayrı bir olasılık dağılımı belirtir. Bir sinir ağının sondan bir önceki katmanında ‘x’ gibi bir aktivasyon ve softmax katmanındaki ağırlık parametrelerini ‘ θ ’ alındığında, softmax katmanının girişi Eşitlik 12’deki gibi gösterilebilir.

$$c = \sum_i^{n-1} \theta_i x_i \quad (12)$$

Tahmin edilecek sınıf için son olarak Eşitlik (13) ve Eşitlik (14) kullanılarak aşağıdaki gibi formüle edilebilir (Agarap, 2018):

$$p_k = \frac{e^{c_k}}{\sum_{k=0}^{n-1} e^{c_k}} \quad (13)$$

$$\hat{y} = \arg \max p_i \quad i \in 1, \dots, N \quad (14)$$

Rectified etkinleştirme fonsiyonu, bir ağıncı kolayca aralıkli (sparse) gösterimler elde etmesini sağlamaktadır. Örneğincı, giriş katmanındaki ağırlıkların homojen olarak verilmesinden sonra, gizli katmandaki birimlerin yaklaşık % 50’si sürekli çıktı katmandaki birimlere gönderilerek sıfırlanmaktadır. Ardından bu katman (fraksiyon), aralıkli olarak (sparse) sonuç çıkartan düzenleme ile kolayca arttırılabilmektedir.

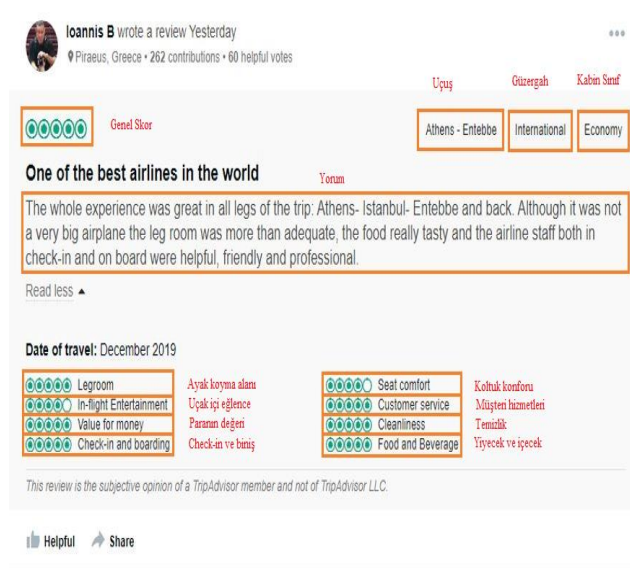
III. UYGULAMA

Veri ve metin madenciliği ile hava yolu işletmelerinin sosyal medya yorum ve skorlarının covid-19 öncesi ve sonrasına yönelik değerlendirilme yapılmıştır. Değerlendirmede, çevrimiçi müşteri yorumlarından polarite ve polarite değerceri bulunarak veri/metin madenciliği algoritmaları ile sınıflandırılması ve tahmin edilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, dünyanın en büyük hava yolu topluluğu olan Star Alliance küresel hava yolu birliğincin 26 üye hava yolundan alınmış ve seyahat platformu olan TripAdvisor’da müşterilerin yaptığı yorumlar değerlendirilmiştir (Haddaway, 2015: 188). Alınan yorumların Duygu Analizi yapılarak polarite (pozitif, negatif veya nötr) etiketleri belirlenmiştir. Veri ve metin madenciliği algoritmalarından DVM, Naive Bayes, Derin Öğrenme ile polarite (sınıflandırma) performans değerceri belirlenmiştir. TripAdvisor’da incelenen hava yolları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Star Alliance Hava yolu Üyeleri

No	Hava Yolları	No	Hava Yolları
1	Aegean Airlines,	14	Eva Air
2	Air Canada	15	Air India
3	Air China	16	LOT Polish Airlines
4	Air New Zealand	17	Lufthansa
5	Ana Nippon Airways (ANA)	18	Scandinavian Airlines (SAS)
6	Asiana Airlines	19	Shenzhen Airlines
7	Austrian Airlines	20	Singapore Airlines
8	Avianca	21	South African Airways
9	Brussels Airlines	22	Swiss International Air Lines
10	Copa Airlines	23	Tap Portugal
11	Croatia Airlines	24	Thai
12	Egyptair	25	Türk Hava Yolları (THY)
13	Ethiopian	26	United Airlines

Tablo 1’deki tüm hava yollarına ilişkin TripAdvisor sitesinde Covid-19 öncesi 2020 yılına kadar yapılan toplam 197690 ve Covid-19 sonrası 2022 yılına kadar toplam 16028 müşteri yorumu incelenmiştir. Bu yorumların yanı sıra müşteriler tarafından yapılan farklı değerlendirme skorları araştırmaya dâhil edilmiştir. Bu değerlendirme kriterleri şunlardır: genel skor, ayak koyma alanı, koltuk konforu, uçak içi eğlence (wifi, tv, filmler vb.), müşteri hizmetleri, fiyat/fayda oranı (paranın karşılığı/değeri), temizlik, check-in ve biniş, yiyecek ve içecek’tir. Kriterlere verilen değerlendirme puanları 10-50 arasında değişmektedir. Şekil 2’de TripAdvisor’da bir müşteriye ait hava yolu değerlendirilmesi verilmiştir.

Şekil 2. Bir Müşteriye Ait Hava yolu Değerlendirmesi

Şekil 2’de TripAdvisor seyahat inceleme sitesinde hava yolu için değerlendirme yapan bir müşteriye ait değerlendirme verilmiştir. Müşterinin yaptığı yorumdan polarite etiketleri üretilerek DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmalarıyla analizler yapılmıştır.

Müşteri yorumlarının derlenerek veritabanına aktarılmasında WebHarvy 6.0.1.173 programı kullanılmıştır. WebHarvy, görsel bir web kazıma aracıdır. Verileri kazımak için kesinlikle herhangi bir komut dosyası veya kod yazmaya gerek yoktur. Web sayfalarında gezinmek için WebHarvy'nin yerleşik tarayıcısı kullanılabilir. Kazınacak veriler, fare tıklamaları ile seçilebilir (Liu & Cocea, 2017: 358). Kazınacak verileri kolay bir şekilde derlemek için ‘kurallı ifadeler (regular expression)’ kullanılmıştır. Bu kurallı ifadeler Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Kurallı İfadeler

Kriterler	Kurallı İfadeler
Genel skor	bubble_{(\d)+}
Müşteri yorumu	wrote a review ([^<]*
Ayak koyma alanı	bubble_{(\d)+}[a-zA-Z </;:=]*Legroom
Uçak içi eğlence	bubble_{(\d)+}[a-zA-Z </;:=]*In-flight Entertainment
Paranın değeri	bubble_{(\d)+}[a-zA-Z </;:=]*Value for money
Check-in ve biniş	bubble_{(\d)+}[a-zA-Z </;:=]*Check-in and boarding
Koltuk konforu	bubble_{(\d)+}[a-zA-Z </;:=]*Seat comfort
Müşteri hizmetleri	bubble_{(\d)+}[a-zA-Z </;:=]*Customer service
Temizlik	bubble_{(\d)+}[a-zA-Z </;:=]*Cleanliness
Yiyecek ve içecek	bubble_{(\d)+}[a-zA-Z </;:=]*Food and Beverage

Yorum ve kriterlerin değerlendirilip analiz edilmesinde ise, açık kaynak kodlu RapidMiner 9.6.0 uygulaması kullanılmıştır.

Araştırmada, hava yolu firmaları için yapılan müşterilerin yorumları WebHarvy programı ile derlenmiştir. Yorumlar derlenirken ortak dünya dili olan İngilizce yorumlar baz alınmıştır. Edinilen veriler doğrultusunda 213718 müşteri yorumunun polaritesi etiketleri RapidMiner programında yer alan ‘Operator Toolbox’ aracı ile çıkarılmıştır. Çıkarılan polarite etiketlerine göre algoritmalarından çıkan sonuçlar analiz edilmiştir. Analiz yapılırken verilerin %70’i eğitim, kalan %30’u test için seçilmiştir. Veriler karıştırılmış örnekleme ile seçilmiştir (Hussein, Ali, Kasiran, 2012: 258).

III.I. Hava Yollarının Duygu Analizi

TripAdvisor’ dan edilen yorumlar baz alınarak Duygu Analizi ile her bir hava yolunun polaritesi (pozitif, negatif, nötr) ve polarite sayısı çıkarılmıştır. Tablo 3’te her bir hava yoluna ait Covid-19 öncesi polarite (pozitif, negatif ve nötr) yorum sayıları verilmiştir.

Tablo 3. Hava Yolları Yorumlarının Polarite Sayıları (Covid-19 Öncesi)

Hava yolu	Pozitif	Negatif	Nötr	Toplam
ANA	2500	324	124	2948
Aegean	3661	731	152	4544
Asiana	1198	240	92	1530
Austrian	2328	910	177	3415
Avianca	2018	1242	156	3416
Brussels	1332	961	139	2432
Canada	11163	8922	1051	21136
China	1487	1271	306	3064
Copa	1996	790	147	2933
Croatia	425	207	35	667
Egypt	1422	661	170	2253
Ethiopian	2022	1080	206	3308
EVA	3396	449	180	4025
India	3511	2285	382	6178
LOT	1257	1081	139	2477
Lufthansa	11046	4265	874	16185
New Zealand	9699	1645	475	11819
SAS	3199	1205	305	4709
Shenzhen	100	54	17	171
Singapore	15607	2431	846	18884
South African	2339	1064	251	3654
Swiss	4179	1484	288	5951
TAP	3240	2582	308	6130
Thai	6535	1531	593	8659
THY	10086	3630	643	14359
United	24127	16585	2131	42843

Tablo 3’te görüldüğü üzere, hava yollarından en fazla yorum alan hava yolu United (42843), en az yorum alan Shenzhen (171)’dir. THY ise toplam 14359 yorum almıştır. Tüm hava yollarında pozitif yorum sayısı, negatif veya nötr yorum sayısından fazla olduğu görülmektedir. En yüksek pozitif yorum oranı ANA hava yolları iken; en düşük ise China hava yolları olacaktır. Tablo 4’te her bir hava yoluna ait Covid-19 sonrası polarite (pozitif, negatif ve nötr) yorum sayıları verilmiştir.

Tablo 4. Havayolları Yorumlarının Polarite Sayıları (Covid-19 Sonrası)

Hava yolu	Pozitif	Negatif	Nötr	Toplam
ANA	164	17	0	181
Aegean	221	188	3	412
Asiana	54	17	1	72
Austrian	124	131	4	259
Avianca	164	278	8	450
Brussels	89	100	4	193
Canada	824	768	18	1610
China	66	41	0	107
Copa	235	235	9	479
Croatia	26	15	0	41
Egypt	163	130	2	295
Ethiopian	208	166	3	377
EVA	207	50	0	257
India	297	434	2	733
LOT	154	217	4	375
Lufthansa	751	761	15	1527
New Zealand	418	115	2	535
SAS	171	165	2	338
Shenzhen	9	1	0	10
Singapore	828	169	2	999
South African	106	36	2	144
Swiss	271	177	4	452
TAP	441	737	15	1193
Thai	308	78	5	391
THY	812	846	16	1674
United	1980	917	27	2924

Tablo 4’te görüldüğü üzere, hava yollarından en fazla yorum alan hava yolu United (2924), en az yorum alan Shenzhen (10)’dir. THY ise toplam 1674 yorum almıştır. En yüksek pozitif yorum oranı ANA hava yolları iken; en düşük ise Avianca hava yolları olacaktır. Tablo 5’te hava yollarına ait bir kısım müşteri yorumlarının polarite etiketleri verilmiştir.

Tablo 5. Hava Yollarının Müşteri Yorumlarına Ait Polariteleri

Hava Yolu	Yorum	Polarite
Aegean	Perfect in all occasion! The best after Turkish airlines. Helpful crew, the doos is excellent and you don't have to pay it.	Pozitif
ANA	Old and dated plane, air hostess, forgot to complete meal service and laughed it off. Did not feel welcome at all.	Negatif
Asiana	Traveling with Asiana is a breeze. The FAS are very warm and helpful and the amenities are ok. In terms of food, it's average.	Nötr
Austrian	1 hour late out of Tirana. Missed my connection and no other options available so had to stay overnight in Vienna.	Negatif
Avianca	This airport is one of their hubs. It is much better staffed that at the origin of my flight. Nicer people working for Avianca	Pozitif
Brussels	Flight left on time and arrived slightly early in Manchester. Very efficient staff. Leg room ok for economy. The service needs to be improved. To much money for extra leg space. Limited quantity of soft drinks.	Nötr
Canada	Routine service.	Pozitif
China	Poor quality of comfort, service, cleanliness with average meals. Got impression staff wanted to be invisible	Negatif
Copa	Flight was crowded, I supposed due to the good deals they offered flying from Brazil. Nothing special about it, regular service, food was not so good.	Nötr
Croatia	Direct flight and frendly crew. Snack was innovative and nice. A little bit more space for legs will be appreciated.	Pozitif
Egypt	Avoid. Stopp. Passengers are treated as if they are an inconvenience. The flight was however cheap.	Negatif
Ethiopian	Manutention of the plane was poor. Service average. Entertainment average. Staff good. Seats needs refurbishing. The best value in my opinion. I always used to fly Thai but their prices are too high for me now. Good service, food and drink. Normally ontime.	Nötr
EVA	Great staff, pleasant aircraft. What more could you wannr?	Pozitif
India	Flight got delayed by 3 hours or even more. Way too annoyed with the service. This sucks, you can't waste our time like this.	Negatif
LOT	Good legroom comfortable for long journey. Entertainment system is average food is above average but not the best.	Nötr
Lufthansa	Really good flight with a well known airline. Boarding was prompt, didn't go by groups, waited a bit in the bus since the aircraft wasn't ready yet.	Pozitif
New Zealand	found staff to be rude, food very ordinary. plane was old and not in good repair. interior very worn.	Negatif
SAS	Late to take off but made up time en route. Jet was fine, crew were very friendly Small plane but okay.	Nötr
Shenzhen	Great experience	Pozitif
Singapore	once did they ask us did we want water, English was very poor and hard to understand food not to bad, very old plane	Negatif
South African	Very pleased with flight. Food was okay service was satisfactory. Entertainment was relatively good. Left and came back on schedule	Nötr
Swiss	In combination with their Edelweiss service this was a very good and cheap option to visit Vietnam. Good service, decent aircraft.	Pozitif
TAP	It's gets you there but they are bad about luggage. Carry on your bag. If they lose it, they don't care.	Negatif
Thai	Nothing out of place. Boarded on time. In-flight service average: average food, average seats, average cleanliness, outdated films on the server, no internet. All-in-all very average.	Nötr
THY	Turkish Airlines... Always good specially because of its connection flights to almost every country.	Pozitif
United	Pretty ordinary service in a very cramped regional aircraft. Useless in flight wifi with no internet connection available.	Negatif

Tablo 5’te 26 hava yolunun pozitif, negatif ve nötr yorumların polarite etiketleri örnek olarak verilmiştir. Polarite (pozitif, negatif ve nötr) üç sınıftan oluşmaktadır. DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme algoritmaları kullanarak hava yollarına yönelik polariteye göre sınıflandırma tahmini analiz edilerek hava yollarına yönelik sonuçlar karşılaştırılmıştır.

III.II. Destek Vektör Makineleri ile Hava Yolu Polarite Analizi

DVM ile her bir hava yolunun polarite sonuçlarının sınıflandırılmasından önce özellik seçimi yapılmıştır. Kullanılan algoritma, eksik veri ile işlem yapamadığından dolayı, eksik veriler için bulunduğu sütundaki ortalama değer hesaplanarak analiz edilmiştir. Genel skor, ayak koyma alanı, koltuk konforu, uçak içi eğlence (wifi, tv, filmler vb.), müşteri hizmetleri, fiyat/fayda oranı, temizlik, check-in ve binış, yiyecek ve içecek, polarite (pozitif, negatif, nötr) kriterleri performans ölçümü için kullanılmıştır. Buradaki kriterlerden polarite etiketi bağımlı değişken olarak seçilmiştir. Araştırmada, THY verilerinin analizine odaklanarak geniş perspektifte değerlendirmesi yapılmıştır. THY’den ortaya çıkan performans sonuçları ile diğer Star Alliance kuruluşu hava yollarının sonuçları karşılaştırılmıştır. Tablo 6’da Covid-19 öncesi THY’nin DVM algoritması ile sınıflandırma performans sonucu verilmiştir.

Tablo 6. THY’nin DVM ile Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Öncesi)

Doğruluk Performans Sonucu: %86,51	Gerçek Pozitif (GP)	Gerçek Negatif (GN)	Gerçek Nötr (GNÖ)	Sınıf Doğruluk
Tahmin Pozitif (TP)	2907	245	152	87,98%
Tahmin Negatif(TN)	144	820	40	81,67%
Tahmin Nötr (TNÖ)	0	0	0	00,00%
Sınıf Geribildirim	95,28%	77,00%	00,00%	

Tablo 6’de sınıflandırmanın başarı değeri %86,51 ve sınıflandırmanın hata değeri %13,49 olarak bulunmuştur. Tablo 7’de Covid-19 sonrası THY’nin DVM algoritması ile sınıflandırma performans sonucu verilmiştir.

Tablo 7. THY’nin DVM ile Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Sonrası)

Doğruluk Performans Sonucu: %85,66	Gerçek Pozitif (GP)	Gerçek Negatif (GN)	Gerçek Nötr (GNÖ)	Sınıf Doğruluk
Tahmin Pozitif (TP)	251	53	4	81,49%
Tahmin Negatif(TN)	14	179	1	92,27%
Tahmin Nötr (TNÖ)	0	0	0	00,00%
Sınıf Geribildirim	94,72%	77,16%	00,00%	

Tablo 7’de sınıflandırmanın başarı değeri %85,66 ve sınıflandırmanın hata değeri %14,34 olarak bulunmuştur. Tablo 6 ve 7’deki performans sonucundaki doğruluk, Gerçek Pozitif (GP), Gerçek Negatif (GN) ve Gerçek Nötr (GNÖ) toplam sınıflandırma sayısı üzerindeki orandır. Köşegen sayıları ile hesaplanan karşılık matrisi üzerindeki toplam elemanlar doğruluk oranını göstermektedir. Doğruluk oranı, Eşitlik 15’de gösterilmiştir [35].

$$\text{Doğruluk} = (GP + GN + GNÖ) / (GP + GN + GNÖ + TP + TN + TNÖ) \quad (15)$$

DVM algoritmasının Covid-19 öncesi tüm hava yollarına ait polarite sınıflandırma doğruluk sonuçları ve sınıflandırma hata değeri Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. DVM ile Tüm Hava yollarının Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Öncesi)

Hava Yolları	Sınıflandırma Performans Değeri %	Sınıflandırma Hata Değeri %	Sıralama
EVA	89,81	10,19	1
Aegean	89,07	10,93	2
ANA	88,46	11,54	3
New Zealand	87,51	12,49	4
Singapore	86,95	13,05	5
THY	86,51	13,49	6
Autrian	85,94	14,06	7
Asiana	85,84	14,16	8
Avianca	84,88	15,12	9
Swiss	83,87	16,13	10
Copa	83,52	16,48	11
Thai	83,03	16,97	12
Lufthansa	82,97	17,03	13
TAP Portugal	82,38	17,62	14
Ethiopian	81,25	18,75	15
Brussels	80,14	19,86	16
Canada	79,62	20,38	17
SAS	79,19	20,81	18
Egypt	79,14	20,86	19
India	78,95	21,05	20
South African	78,28	21,72	21
LOT	77,93	22,07	22
United	77,72	22,28	23
Croatia	76,00	24,00	24
China	74,65	25,35	25
Shenzhen	58,82	41,18	26

Tablo 8’de DVM algoritması ile sınıflandırma performans değerinin en yüksek (%89,81) ve en düşük hata değeri (%10,19) olan hava yolu EVA iken; performans değerinin en düşük (%58,82) ve sınıflandırma hata değerinin en yüksek (%41,18) olan hava yolu Shenzhen olduğu görülmüştür. THY’nin performans değeri ise %86,51 iken, sınıflandırma hata değeri % 13,49’dur. DVM algoritmasının Covid-19 sonrası tüm hava yollarına ait polarite sınıflandırma doğruluk sonuçları ve sınıflandırma hata değeri Tablo 9’de verilmiştir.

Tablo 9. DVM ile Tüm Hava Yollarının Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Sonrası)

Hava Yolları	Sınıflandırma Performans Değeri %	Sınıflandırma Hata Değeri %	Sıralama
Singapore	90,00	10,00	1
EVA	88,31	11,69	2
SAS	88,12	11,88	3
THY	85,66	14,34	4
ANA	85,19	14,81	5
United	84,95	15,05	6
New Zealand	84,38	15,62	7
Austrian	83,33	16,67	8
Thai	82,91	17,09	9
Swiss	82,35	17,65	10
Aegean	82,26	17,74	11
Lufthansa	79,69	20,31	12
Ethiopian	79,65	20,35	13
India	79,09	20,91	14
Canada	78,88	21,12	15
Copa	78,47	21,53	16
TAP Portugal	77,93	22,07	17
Brussels	77,59	22,41	18
South African	76,74	23,26	19
LOT	75,00	25,00	20
Egypt	73,86	26,14	21
Avianca	73,33	26,67	22
China	71,88	28,12	23
Shenzhen	66,67	33,33	24
Asiana	63,64	36,36	25
Croatia	58,33	41,67	26

Tablo 9’de DVM algoritması ile sınıflandırma performans değerinin en yüksek (%90,00) ve en düşük hata değeri (%10,00) olan hava yolu Singapore iken; performans değerinin en düşük (%58,33) ve sınıflandırma hata değerinin en yüksek (%41,67) olan hava yolu Croatia olduğu görülmüştür. THY’nin performans değeri ise %85,66 iken, sınıflandırma hata değeri % 14,34’dur.

III.III. Naive Bayes ile Hava Yolu Polarite Analizi

Olasılık hesaplamasına dayalı olarak performans değerlendirmesi yapan Naive Bayes Algoritması ile hava yollarının başarı değeri hesaplanmıştır. Kullanılan algoritma, olasılık tabanlı olduğu için eksik veri ile işlem yapabilmektedir. Genel skor, ayak koyma alanı, koltuk konforu, uçak içi eğlence (wifi, tv, filmler vb.), müşteri hizmetleri, fiyat/fayda oranı, temizlik, check-in ve biniş, yiyecek ve içecek, polarite (pozitif, negatif, nötr) kriterleri performans ölçümü için kullanılmıştır. Buradaki kriterlerden polarite etiketi bağımlı değişken olarak seçilmiştir. Araştırmada, THY verilerinin analizine odaklanarak geniş perspektifte değerlendirmesi yapılmıştır. THY'den ortaya çıkan performans sonuçları ile diğer Star Alliance kuruluşu hava yollarının sonuçları karşılaştırılmıştır. Tablo 10'da Covid-19 öncesi THY'nin Naive Bayes algoritması ile sınıflandırma performans sonucu verilmiştir.

Tablo 10. THY'nin Naive Bayes ile Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 öncesi)

Doğruluk Performans Sonucu: % 83,52	Gerçek Pozitif (GP)	Gerçek Negatif (GN)	Gerçek Nötr (GNÖ)	Sınıf Doğruluk
Tahmin Pozitif (TP)	2724	173	102	90,83%
Tahmin Negatif (TN)	212	841	57	75,77%
Tahmin Nötr (TNÖ)	115	51	33	16,58%
Sınıf Geribildirim	89,28%	78,97%	17,19%	

Tablo 10'da sınıflandırmanın başarı değeri %83,52 ve sınıflandırmanın hata değeri %16,48 olarak bulunmuştur. Tablo 11'de Covid-19 sonrası THY'nin Naive Bayes algoritması ile sınıflandırma performans sonucu verilmiştir.

Tablo 11. THY'nin Naive Bayes ile Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Sonrası)

Doğruluk Performans Sonucu: % 86,06	Gerçek Pozitif (GP)	Gerçek Negatif (GN)	Gerçek Nötr (GNÖ)	Sınıf Doğruluk
Tahmin Pozitif (TP)	252	57	0	81,55%
Tahmin Negatif (TN)	13	175	0	93,09%
Tahmin Nötr (TNÖ)	0	0	5	100%
Sınıf Geribildirim	95,09%	75,43%	100%	

Tablo 11'da sınıflandırmanın başarı değeri %86,06 ve sınıflandırmanın hata değeri %13,94 olarak bulunmuştur. Naive Bayes Algoritması ile Covid-19 öncesi tüm hava yollarına ait polarite sınıflandırma doğruluk sonuçları ve sınıflandırma hata değeri Tablo 12'de verilmiştir.

Tablo 12. Naive Bayes ile Tüm Hava Yollarının Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Öncesi)

Hava Yolları	Sınıflandırma Performans Değeri %	Sınıflandırma Hata Değeri %	Sıralama
EVA	87,49	12,51	1
Aegean	86,21	13,79	2
ANA Nippon	85,07	14,93	3
New Zealand	85,03	14,97	4
Singapore	84,06	15,94	5
THY	83,52	16,48	6
Austrian	83,30	16,70	7
Avianca	83,22	16,78	8
Asiana	82,14	17,86	9
Swiss	82,02	17,98	10
Copa	81,48	18,52	11
TAP Portugal	81,19	18,81	12
Lufthansa	80,49	19,51	13
Thai	79,91	20,09	14
Brussels	79,59	20,41	15
Canada	79,06	20,94	16
India	78,58	21,42	17
Croatia	78,50	21,50	18
Ethiopian	78,12	21,88	19
LOT	77,12	22,88	20
United	76,50	23,50	21
South African	76,46	23,54	22
SAS	75,94	24,06	23
Egypt	74,26	25,74	24
China	72,69	27,31	25
Shenzhen	60,78	39,22	26

Tablo 12’de Naive Bayes Algoritması ile sınıflandırma performans değerinin en yüksek (%87,49) ve en düşük hata değeri (%12,51) olan hava yolu EVA iken; performans değerinin en düşük (%60,78) ve sınıflandırma hata değerinin en yüksek (%39,22) olan hava yolu Shenzhen olduğu görülmüştür. THY’nin performans değeri ise %83,52 iken, sınıflandırma hata değeri % 16,48’dir. Naive Bayes Algoritması ile Covid-19 sonrası tüm hava yollarına ait polarite sınıflandırma doğruluk sonuçları ve sınıflandırma hata değeri Tablo 13’te verilmiştir.

Tablo 13. Naive Bayes ile Tüm Hava Yollarının Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 sonrası)

Hava Yolları	Sınıflandırma Performans Değeri %	Sınıflandırma Hata Değeri %	Sıralama
EVA	96,10	3,90	1
Austrian	93,59	6,41	2
Thai	88,89	11,11	3
SAS	88,12	11,88	4
Singapore	87,67	12,33	5
New Zealand	87,50	12,50	6
Asiana	86,36	13,64	7
Aegean	86,29	13,71	8
Brussels	86,21	13,79	9
THY	86,06	13,94	10
India	85,00	15,00	11
LOT	84,82	15,18	12
Avianca	84,44	15,56	13
Swiss	83,82	16,18	14
TAP Portugal	81,84	18,16	15
Egypt	81,82	18,18	16
Ethiopian	81,42	18,58	17
Lufthansa	81,00	19,00	18
Canada	80,95	19,05	19
Copa	80,56	19,44	20
United	80,5	19,5	21
China	78,12	21,88	22
Croatia	75,00	25,00	23
South African	74,42	25,58	24
ANA Nippon	68,52	31,48	25
Shenzhen	66,67	33,33	26

Tablo 13’de Naive Bayes Algoritması ile sınıflandırma performans değerinin en yüksek (%96,10) ve en düşük hata değeri (%3,90) olan hava yolu EVA iken; performans değerinin en düşük (%66,67) ve sınıflandırma hata değerinin en yüksek (%33,33) olan hava yolu Shenzhen olduğu görülmüştür. THY’nin performans değeri ise %86,06 iken, sınıflandırma hata değeri % 13,94’tür.

III.IV. Derin Öğrenme ile Hava Yolu Polarite Analizi

Derin Öğrenme Algoritmasından, Rectified doğrusal aktivasyon fonksiyonu kullanılarak hava yollarının performans değerlendirmesi yapılmıştır. Kullanılan algoritma, aktivasyon fonksiyonu yardımıyla eksik veri ile işlem yapabilmektedir. Genel skor, ayak koyma alanı, koltuk konforu, uçak içi eğlence (wifi, tv, filmler vb.), müşteri hizmetleri, fiyat/fayda oranı, temizlik, check-in ve biniş, yiyecek ve içecek, polarite (pozitif, negatif, nötr) kriterleri performans ölçümü için kullanılmıştır. Buradaki kriterlerden polarite etiketi bağımlı değişken seçilmiştir. Araştırmada, THY verilerinin analizine odaklanarak geniş perspektifte değerlendirmesi yapılmıştır. THY’den ortaya çıkan performans sonuçları ile diğer Star Alliance kuruluşu hava yollarının sonuçları karşılaştırılmıştır. Tablo 14’te Covid-19 öncesi THY’nin Derin Öğrenme Algoritması ile sınıflandırma performans sonucu verilmiştir.

Tablo 14. THY’nin Derin Öğrenme ile Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Öncesi)

Doğruluk Performans Sonucu: %85,96	Gerçek Pozitif (GP)	Gerçek Negatif (GN)	Gerçek Nötr (GNÖ)	Sıf Doğruluk
Tahmin Pozitif (TP)	2930	292	161	86,61%
Tahmin Negatif (TN)	121	773	31	83,57%
Tahmin Nötr (TNÖ)	0	0	0	0,00%
Sıf Geribildirim	96,00%	72,58%	0,00%	

Tablo 14’te sınıflandırmanın başarı değeri %85,96 ve sınıflandırmanın hata değeri %16,48 olarak bulunmuştur. Tablo 15’te Covid-19 sonrası THY’nin Derin Öğrenme Algoritması ile sınıflandırma performans sonucu verilmiştir.

Tablo 15. THY’nin Derin Öğrenme ile Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 sonrası)

Doğruluk Performans Sonucu: %98,41	Gerçek Pozitif (GP)	Gerçek Negatif (GN)	Gerçek Nötr (GNÖ)	Sıf Doğruluk
Tahmin Pozitif (TP)	264	2	2	98,51%
Tahmin Negatif (TN)	0	230	3	98,71%
Tahmin Nötr (TNÖ)	1	0	0	0,00%
Sıf Geribildirim	99,62%	99,14%	0,00%	

Tablo 15’de sınıflandırmanın başarı değeri %98,41 ve sınıflandırmanın hata değeri %1,79 olarak bulunmuştur. Derin Öğrenme Algoritması ile Covid-19 öncesi tüm hava yollarına ait polarite sınıflandırma doğruluk sonuçları ve sınıflandırma hata değeri Tablo 16’da verilmiştir.

Tablo 16. Derin Öğrenme ile Tüm Hava Yollarının Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Öncesi)

Hava Yolları	Sınıflandırma Performans Değeri %	Sınıflandırma Hata Değeri %	Sıralama
EVA	90,97	09,03	1
Aegean	89,14	10,86	2
ANA Nippon	88,69	11,31	3
New Zealand	87,42	12,58	4
Asiana	87,15	12,85	5
Singapore	86,97	13,03	6
THY	85,96	14,04	7
Avianca	85,17	14,83	8
Austrian	84,38	15,62	9
Swiss	84,20	15,80	10
Copa	83,41	16,59	11
Lufthansa	83,17	16,83	12
TAP Portugal	82,87	17,13	13
Thai	82,83	17,17	14
Croatia	81,00	19,00	15
Brussels	80,96	19,04	16
Ethiopian	80,34	19,66	17
India	79,49	20,51	18
SAS	79,33	20,67	19
Canada	79,10	20,90	20
LOT	78,87	21,13	21
South African	78,74	21,26	22
United	77,76	22,24	23
Egypt	77,22	22,78	24
China	74,43	25,57	25
Shenzhen	62,75	37,25	26

Tablo 16’da Derin Öğrenme Algoritması ile sınıflandırma performans değerinin en yüksek (%90,97) ve en düşük hata değeri (%9,03) olan hava yolu EVA iken; performans değerinin en düşük (%62,75) ve sınıflandırma hata değerinin en yüksek (%37,25) olan hava yolu Shenzhen olduğu görülmüştür. THY’nin performans değeri ise %85,96 iken, sınıflandırma hata değeri %14,04’dır. Derin Öğrenme Algoritması ile Covid-19 sonrası tüm hava yollarına ait polarite sınıflandırma doğruluk sonuçları ve sınıflandırma hata değeri Tablo 17’de verilmiştir.

Tablo 17. Derin Öğrenme ile Tüm Hava Yollarının Performans Sınıflandırma Sonucu (Covid-19 Sonrası)

Hava Yolları	Sınıflandırma Performans Değeri %	Sınıflandırma Hata Değeri %	Sıralama
THY	98,21	1,79	1
Canada	98,14	1,86	2
SAS	98,02	1,98	3
Singapore	97,67	2,33	4
United	97,61	2,39	5
TAP Portugal	97,49	2,51	6
Lufthansa	97,38	2,62	7
India	97,27	2,73	8
Copa	96,53	3,47	9
LOT	96,43	3,57	10
EVA	96,1	3,9	11
Ethiopian	95,58	4,42	12
Aegean	95,16	4,84	13
Austrian	94,87	5,13	14
Avianca	94,81	5,19	15
Swiss	94,12	5,88	16
Thai	94,02	5,98	17
ANA Nippon	92,59	7,41	18
Egypt	92,05	7,95	19
Brussels	91,38	8,62	20
New Zealand	91,25	8,75	21
South African	86,05	13,95	22
Croatia	83,33	16,67	23
Asiana	81,82	18,18	24
China	81,25	18,75	25
Shenzhen	66,67	33,33	26

Tablo 17’de Derin Öğrenme Algoritması ile sınıflandırma performans değerinin en yüksek (%98,21) ve en düşük hata değeri (%1,79) olan hava yolu THY iken; performans değerinin en düşük (%66,67) ve sınıflandırma hata değerinin en yüksek (%33,33) olan hava yolu Shenzhen olduğu görülmüştür.

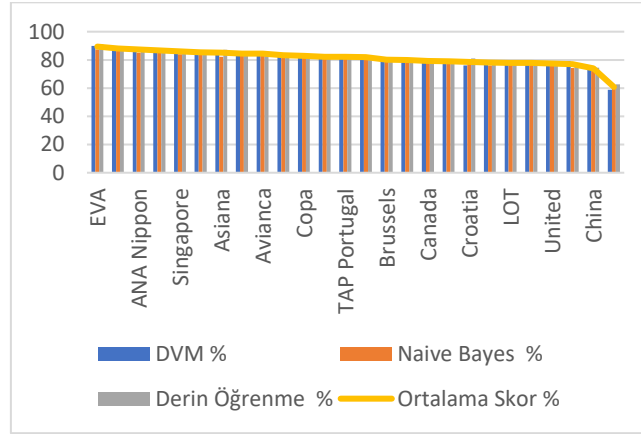
III.V. Tüm Hava Yollarının Sınıflandırma Sonuçlarının Karşılaştırılması

Her bir hava yolunun Covid-19 öncesi DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmaları ile yapılan sınıflandırma başarı sonuçları ve ortalamaları Tablo 18’de verilmiştir.

Tablo 18. Tüm Hava Yollarının Performans Sonuçlarının Karşılaştırılması (Covid-19 öncesi)

Hava Yolları	DVM %	Naive Bayes %	Derin Öğrenme %	Ortalama Skor %	Sıralama
EVA	89,81	87,49	90,97	89,42	1
Aegean	89,07	86,21	89,14	88,14	2
ANA Nippon	88,46	85,07	88,69	87,41	3
New Zealand	87,51	85,03	87,42	86,65	4
Singapore	86,95	84,06	86,97	85,99	5
THY	86,51	83,52	85,96	85,33	6
Asiana	85,84	82,14	87,15	85,04	7
Autrian	85,94	83,30	84,38	84,54	8
Avianca	84,88	83,22	85,17	84,42	9
Swiss	83,87	82,02	84,20	83,36	10
Copa	83,52	81,48	83,41	82,80	11
Lufthansa	82,97	80,49	83,17	82,21	12
TAP Portugal	82,38	81,19	82,87	82,15	13
Thai	83,03	79,91	82,83	81,92	14
Brussels	80,14	79,59	80,96	80,23	15
Ethiopian	81,25	78,12	80,34	79,90	16
Canada	79,62	79,06	79,10	79,26	17
India	78,95	78,58	79,49	79,01	18
Croatia	76,00	78,50	81,00	78,50	19
SAS	79,19	75,94	79,33	78,15	20
LOT	77,93	77,12	78,87	77,97	21
South African	78,28	76,46	78,74	77,83	22
United	77,72	76,50	77,76	77,33	23
Egypt	79,14	74,26	77,22	76,87	24
China	74,65	72,69	74,43	73,92	25
Shenzhen	58,82	60,78	62,75	60,78	26

Tablo 18’de algoritmalarından çıkan sınıflandırma performans değerleri karşılaştırılmıştır. Algoritmaların başarı değerlerinin ortalaması dikkate alınarak sıralama yapılmıştır. Performans başarı değeri en yüksek (%89,42) EVA hava yolu iken, en düşük (%60,78) performans başarı değeri Shenzhen hava yoludur. Üç algoritmanın ortalamasına göre THY’nin performans başarı değeri ise %85,33 olarak hesaplanmıştır. Bunun yanı sıra Shenzhen hava yolu dışında diğer tüm hava yollarının başarı ortalaması birbirine yakın ve %70’in üzerinde olduğu görülmektedir. Covid-19 öncesi Shenzhen hava yolunun diğer hava yollarının performans başarı değerinden düşük olmasının sebebi olarak bu hava yoluna yapılan İngilizce yorum sayısının (171) diğer hava yollarından düşük olduğu düşünülmektedir. Şekil 3’te, Tablo 18’deki verilerin görselleştirilmesi yapılmıştır.

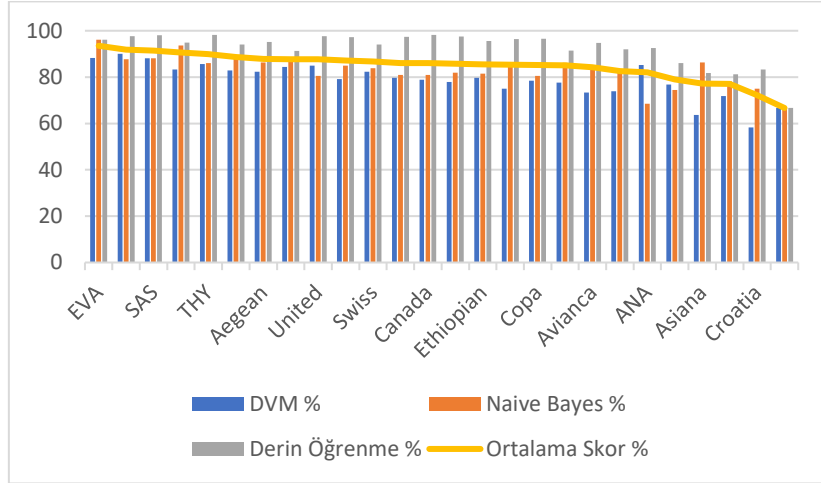
Şekil 3. Algoritmaların Performans Sonuçlarının Karşılaştırılması (Covid-19 öncesi)

Şekil 3’te DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmalarının ortalamaları çubuk grafiği olarak çizilmiştir. Genel olarak hava yolları için yapılan polarite tahmin sonucunda çizgi grafiğinin üstünde kalan en yüksek başarı değeri ile tahmin eden algoritmaların DVM ve Derin Öğrenme olduğu görülmektedir. Her bir hava yolunun Covid-19 sonrası DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmaları ile yapılan sınıflandırma başarı sonuçları ve ortalamaları Tablo 19’de verilmiştir.

Tablo 19. Tüm Hava Yollarının Performans Sonuçlarının Karşılaştırılması (Covid-19 Sonrası)

Hava Yolları	DVM %	Naive Bayes %	Derin Öğrenme %	Ortalama Skor %	Sıralama
EVA	88,31	96,1	96,1	93,50	1
Singapore	90	87,67	97,67	91,78	2
SAS	88,12	88,12	98,02	91,42	3
Austrian	83,33	93,59	94,87	90,60	4
THY	85,66	86,06	98,21	89,98	5
Thai	82,91	88,89	94,02	88,61	6
Aegean	82,26	86,29	95,16	87,90	7
New Zealand	84,38	87,5	91,25	87,71	8
United	84,95	80,5	97,61	87,69	9
India	79,09	85	97,27	87,12	10
Swiss	82,35	83,82	94,12	86,76	11
Lufthansa	79,69	81	97,38	86,02	12
Canada	78,88	80,95	98,14	85,99	13
TAP Portugal	77,93	81,84	97,49	85,75	14
Ethiopian	79,65	81,42	95,58	85,55	15
LOT	75	84,82	96,43	85,42	16
Copa	78,47	80,56	96,53	85,19	17
Brussels	77,59	86,21	91,38	85,06	18
Avianca	73,33	84,44	94,81	84,19	19
Egypt	73,86	81,82	92,05	82,58	20
ANA	85,19	68,52	92,59	82,10	21
South African	76,74	74,42	86,05	79,07	22
Asiana	63,64	86,36	81,82	77,27	23
China	71,88	78,12	81,25	77,08	24
Croatia	58,33	75	83,33	72,22	25
Shenzhen	66,67	66,67	66,67	66,67	26

Tablo 19’da algoritmalarından çıkan sınıflandırma performans değerleri karşılaştırılmıştır. Algoritmaların başarı değerlerinin ortalaması dikkate alınarak sıralama yapılmıştır. Performans başarı değeri en yüksek (%93,50) EVA hava yolu iken, en düşük (%66,67) performans başarı değeri Shenzhen hava yoludur. Üç algoritmanın ortalamasına göre THY’nin performans başarı değeri ise %89,98 olarak hesaplanmıştır. Bunun yanı sıra Shenzhen hava yolu dışında diğer tüm hava yollarının başarı ortalaması birbirine yakın ve %70’in üzerinde olduğu görülmektedir. Covid-19 sonrası Shenzhen, Croatia, China, Asiana, South African, ANA hava yolları diğer hava yollarının performans başarı değerinden düşük olmasının sebebi olarak bu hava yoluna yapılan İngilizce yorum sayısının diğer hava yollarından düşük olduğu düşünülmektedir. Şekil 4’te, Tablo 19’deki verilerin görselleştirilmesi yapılmıştır.

Şekil 4. Algoritmaların Performans Sonuçlarının Karşılaştırılması (Covid-19 sonrası)

Şekil 4’te DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmalarının ortalamaları çubuk grafiği çizilmiştir. Genel olarak hava yolları için yapılan polarite tahmin sonucunda çizgi grafiğinin üstünde kalan en yüksek başarı değeri ile tahmin eden algoritmanın Derin Öğrenme olduğu görülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Veri ve metin madenciliği sayesinde işletmeler, karmaşık ve büyük veri kümelerini basit, hızlı ve etkili bir şekilde analiz etmektedirler. Aynı zamanda şirketler, manuel ve tekrar eden görevlerinin bir kısmını azaltmak için bu güçlü araçtan yararlanmaktadırlar. Böylelikle ekiplerine değerli zamanlar kazandırmakta ve müşteri destek temsilcilerinin daha iyi yaptıkları işe odaklanmalarına izin vermektedirler. İşletme müşterilerinin elektronik ortamda neyi beğendiğini veya neyi eleştirdiğini anlamak isteyebilmektedir. Bu bağlamda veri/metin madenciliği teknikleri müşteri yorumlarında ortaya çıkan en popüler konuları ve insanların işletmeler hakkında ne düşündüğünün tespit edilmesinde yardımcı olmaktadır. Buradan da işletmeler, eksik ve zayıf yönlerini görerek kendi hizmet standartlarını düzenleyip rekabet durumundaki rakiplerine karşı avantaj sağlayabilirler.

Metin madenciliği tekniklerinden Duygu Analizi ile müşteri yorumlarının ‘pozitif mi, negatif mi yoksa nötr mü?’ sorularına cevap verilebilmektedir. Ayrıca belirli konuyla ilgili olarak müşteriler tarafından bahsedilen ana anahtar kelimeleri de bulmaya yardımcı olmaktadır. Veri madenciliği tekniklerinden özellikle DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmaları kullanılarak sınıflandırma ve tahmin yapılabilmektedir. Veri ve metin madenciliği, işletmelerin verilerinden en iyi şekilde yararlanmasına yardımcı olmaktadır ve bu durum daha iyi veri odaklı iş kararlarına yol açmaktadır.

İş dünyasında doğru karar vermek ve uygun politikalar geliştirmek için hız faktörünün önemli olduğu bir sektörde hava yolu taşımacılığıdır. Hava yolu taşımacılığı, hız avantajının yanı sıra sürekli artan kapasite, uzun menzil ve emniyet özellikleriyle çağdaş bir ulaşım sistemidir. Hava yolu endüstrisi özel coğrafi yollara ihtiyaç duymadan, yeryüzüyle en az temas yoluyla, yolcuları ve kargoları çıkış noktasından varış noktasına ulaştırmaktadır. Ulaştırma türleri içinde en son keşfedilen ve en hızlı gelişen hava yolu taşımacılığı, uzun mesafede yolcu ve acil değerli kargo taşımacılığında neredeyse tek seçenektir. Coğrafi sahası geniş, yerleşim yerleri dağınık, doğal koşulları yüzey ulaşım ağı için elverişli olmayan yerlerde hava yolu taşımacılığı bütünlendirici bir faktör olarak görülmektedir.

Seyahatlerinde uçak yolculuğunu tercih eden kişilerin ihtiyaçlarına daha kusursuz bir şekilde yanıt verebilmek ve hizmet kalitesini her geçen gün bir adım daha öteye taşıyabilmek amacı ile kurulmuş olan Star Alliance 26 hava yolu üyesi ile bu çalışmada ele alınmıştır. Hava yollarını değerlendirmek ve karşılaştırmak için seyahat inceleme sitelerinden olan TripAdvisor'daki müşterilerin yapmış olduğu İngilizce yorumlar ve sayısal skorlar kriter olarak alınmıştır. Bunlar: genel skor, ayak koyma alanı, koltuk konforu, uçak içi eğlence (wifi, tv, filmler vb.), müşteri hizmetleri, fiyat/fayda oranı, temizlik, check-in ve binış, yiyecek ve içecek'tir. Kriterlere verilen değerlendirme puanları 10-50 arasında değişmektedir. Bu kriterlere ek olarak yorumlardan elde edilen polarite (pozitif, negatif, nötr), kriteri uygulamada kullanılmıştır.

Araştırmada, ele alınan kriterler bağlamında veri ve metin madenciliği tekniklerinden Duygu Analizi, DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmaları kullanılmıştır. İlk olarak Duygu Analizi ile müşteri yorumlarını temel alınarak hava yollarının polarite (pozitif, negatif, nötr) etiketi çıkarılmıştır.

Covid-19 öncesi duygu analizinden çıkan polarite etiketlerinin sınıflandırma tahmini için DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmaları kullanılmıştır. DVM algoritmaları ile yapılan performans doğruluk sonucunda EVA (%89,81) ilk sıradayken, Shenzhen (%58,82) son sırada yer almaktadır. THY (%86,51) ise, altıncı sırada yer almaktadır. Naive Bayes Algoritmaları ile yapılan performans doğruluk sonucunda EVA (%87,49) ilk sıradayken, Shenzhen (%60,78) son sırada yer almaktadır. THY (%83,52) ise, altıncı sırada yer almaktadır. Derin Öğrenme Algoritmaları ile yapılan performans doğruluk sonucunda EVA (%90,97) ilk sıradayken, Shenzhen (%62,75) son sırada yer almaktadır. THY (%85,96) ise, yedinci sırada yer almaktadır.

Covid-19 sonrası duygu analizinden çıkan polarite etiketlerinin sınıflandırma tahmini için DVM, Naive Bayes ve Derin Öğrenme Algoritmaları kullanılmıştır. DVM algoritmaları ile yapılan performans doğruluk sonucunda Singapore (%90,00) ilk sıradayken, Asiana (%63,64) son sırada yer almaktadır. THY (%85,66) ise, dördüncü sırada yer almaktadır. Naive Bayes Algoritmaları ile yapılan performans doğruluk sonucunda EVA (%96,10) ilk sıradayken, Shenzhen (%66,67) son sırada yer almaktadır. THY (%86,06) ise, onuncu sırada yer almaktadır. Derin Öğrenme Algoritmaları ile yapılan performans doğruluk sonucunda THY (%98,21) ilk sıradayken, Shenzhen (%66,67) son sırada yer almaktadır. Covid-19 öncesi ve sonrası üç algoritmanın performans değerlendirme sonucunda genel olarak en iyi algoritmanın Derin Öğrenme Algoritması olduğu görülmektedir.

İleriki çalışmalarda, veri/metin madenciliği teknikleri kullanılarak seyahat sitesi dışında farklı veriler de kullanılarak karşılaştırma yapılabilir. Veriler sohbetler, e-postalar, anketler, elektronik tablolar, veritabanları, sosyal medya, inceleme siteleri, haber kaynakları ve diğer web sitelerinden bilgiler olabilir. Araştırmada kullanılan kriterlerin yanı sıra farklı kriterler de eklenebilir ve farklı algoritmaların kullanımıyla analiz zenginleştirilebilir. Ayrıca bu çalışmada, global bir bakış açısı sağlamak adına İngilizce dili esas alınmıştır. Müşterilerin işletmelere yönelik yaptığı İngilizce dildeki yorumlar dışında diğer dillerde yapılan yorumlar da analiz edilip çalışmaya dâhil edilebilir. Araştırmada kullanılan algoritmalar irdelendiğinde veri boyutu büyüdüğünde genel olarak derin öğrenmenin daha iyi sonuç verdiğini ve ileriki çalışmalara katkı sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Agarap, A. F. (2018). Deep learning using rectified linear units (ReLU). *arXiv preprint arXiv:1803.08375*.
- Alexa. (2020, 2 Mayıs) https://www.alexandata.com/siteinfo/tripadvisor.com#section_traffic (02.05.2020).
- An, Y., Sun, S., & Wang, S. (2017, May). Naive Bayes classifiers for music emotion classification based on lyrics. In *2017 IEEE/ACIS 16th International Conference on Computer and Information Science (ICIS)* (pp. 635–638). IEEE.
- BholaneSavita, D., & Gore, D. (2016). Sentiment analysis on twitter data using support vector machine. *International Journal of Computer Science Trends and Technology (IJCT)*, 4, 365–370.
- Cherian, V., & Bindu, M. S. (2017). Heart disease prediction using Naïve Bayes algorithm and Laplace smoothing technique. *International Journal of Computer Science Trends and Technology (IJCT)*, 5(2), 68–73.
- Dave, K., Lawrence, S., & Pennock, D. M. (2003, May). Mining the peanut gallery: Opinion extraction and semantic classification of product reviews. In *Proceedings of the 12th international conference on World Wide Web* (pp. 519–528).
- Day, M. Y., & Lin, Y. D. (2017, August). Deep learning for sentiment analysis on google play consumer review. In *2017 IEEE international conference on information reuse and integration (IRI)* (pp. 382–388). IEEE.
- Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep learning*. MIT Press.
- Haddaway, N. R. (2015). The use of web-scraping software in searching for grey literature. *Grey Journal*, 11(3), 186–190.
- Harisinghaney, A., Dixit, A., Gupta, S., & Arora, A. (2014, February). Text and image-based spam email classification using KNN, Naïve Bayes and Reverse DBSCAN algorithm. In *2014 International Conference on Reliability Optimization and Information Technology (ICROIT)* (pp. 153–155). IEEE.
- Hogenboom, A., Bal, D., Frasinca, F., Bal, M., de Jong, F., & Kaymak, U. (2013, March). Exploiting emoticons in sentiment analysis. In *Proceedings of the 28th annual ACM symposium on applied computing* (pp. 703–710).
- Hussein, S. M., Ali, F. H. M., & Kasiran, Z. (2012, May). Evaluation effectiveness of hybrid IDs using snort with naive Bayes to detect attacks. In *2012 Second International Conference on Digital Information and Communication Technology and its Applications (DICTAP)* (pp. 256–260). IEEE.
- Karamanlı, E. (2019). Makine öğrenmesi algoritmaları kullanarak metin madenciliği ve duygu analizi ile müşteri deneyiminin geliştirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Kharde, V., & Sonawane, P. (2016). Sentiment analysis of twitter data: A survey of techniques. *arXiv preprint arXiv:1601.06971*, 5–15.
- Kuhamanee, T., Talmongkol, N., Chaisuriyakul, K., San-Um, W., Pongpisuttinun, N., & Pongyupinpanich, S. (2017, July). Sentiment analysis of foreign tourists to Bangkok using data mining through online social network. In *2017 IEEE 15th International Conference on Industrial Informatics (INDIN)* (pp. 1068–1073). IEEE.
- LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. *Nature*, 521(7553), 436–444.
- Liu, B. (2015). *Sentiment analysis: Mining opinions, sentiments, and emotions*. Cambridge University Press.
- Liu, H., & Cocea, M. (2017). Semi-random partitioning of data into training and test sets in granular computing context. *Granular Computing*, 2(4), 357–386.
- Maas, A. L., Hannun, A. Y., & Ng, A. Y. (2013, June). Rectifier nonlinearities improve neural network acoustic models. In *Proc. ICML* (Vol. 30, No. 1, p. 3–8).
- Makhabel, B., Mishra P., Danneman, N. & Heimann, R. (2017). *R: Mining spatial, text, web, and social media data*. Packt Publishing.
- Melek, C. (2012). *Metin madenciliği teknikleri ile şirketlerin vizyon ifadelerinin analizi*. (Yüksek Lisans Tezi). DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İzmir, Türkiye.
- Narayanan, V., Arora, I., & Bhatia, A. (2013, October). *Fast and accurate sentiment classification using an enhanced Naive Bayes model*. In *International Conference on Intelligent Data Engineering and Automated Learning* (pp. 194–201). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Nasukawa, T., & Yi, J. (2003, October). Sentiment analysis: Capturing favorability using natural language processing. In *Proceedings of the 2nd international conference on Knowledge capture* (pp. 70–77).

- Povoda, L., Burget, R., & Dutta, M. K. (2016, June). Sentiment analysis based on support vector machine and big data. In *2016 39th International Conference on Telecommunications and Signal Processing (TSP)* (pp. 543–545). IEEE
- Sharma, P., Singh, D., & Singh, A. (2015, February). Classification algorithms on a large continuous random dataset using rapid miner tool. In *2015 2nd International Conference on Electronics and Communication Systems (ICECS)* (pp. 704–709). IEEE.
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, <http://web.shgm.gov.tr/> (17.01.2021).
- Suykens, J. A., & Vandewalle, J. (1999). Least squares support vector machine classifiers. *Neural processing letters*, 9(3), 293–300.
- Taha, A. M., Mustapha, A., & Chen, S. D. (2013). Naive Bayes-guided bat algorithm for feature selection. *The Scientific World Journal*, 1–10.
- Terzic, J., Terzic, E., Nagarajah, R., & Alamgir, M. (2013). *Ultrasonic fluid quantity measurement in dynamic vehicular applications*. Springer International Pu.
- Tong, S., & Chang, E. (2001, October). Support vector machine active learning for image retrieval. In *Proceedings of the ninth ACM international conference on Multimedia* (pp. 107–118).
- Tripathi, P., Vishwakarma, S. K., & Lala, A. (2015, December). Sentiment analysis of english tweets using rapid miner. In *2015 International Conference on Computational Intelligence and Communication Networks (CICN)* (pp. 668–672). IEEE.
- Tsao, H. Y., Chen, M. Y., Lin, H. C. K., & Ma, Y. C. (2019). The asymmetric effect of review valence on numerical rating: A viewpoint from a sentiment analysis of users of TripAdvisor. *Online Information Review*, 43(2), 283–300.
- Zhang, L., Wang, S., & Liu, B. (2018). Deep learning for sentiment analysis: A survey. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Data Mining and Knowledge Discovery*, 8(4), e1253.
- Zhang, L., Zhou, W., & Jiao, L. (2004). Wavelet support vector machine. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, Part B (Cybernetics)*, 34(1), 34–39.

Etik Beyanı	: <i>Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.</i>
Yazar Katkıları	: <i>1. yazarın katkı payı: %60, 2. yazarın katkı payı: %40</i>
Çıkar Beyanı	: <i>Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.</i>
Teşekkür (Varsa)	: <i>Yayın sürecinde katkısı sağlayan hakemlere, editöre ve yardımcı editöre teşekkür ederiz.</i>
Ethics Statement	: <i>The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.</i>
Author Contributions	: <i>1st author's contribution rate: 60%, 2nd author's contribution rate: 40%</i>
Conflict of Interest	: <i>There is no conflict of interest between the authors.</i>
Acknowledgement	: <i>We would like to thank the referees, editör and assistant editör who contributed to the publication process.</i>

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 1023–1040

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 1023–1040
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1152283

Geliş Tarihi / Received: 01.08.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 04.10.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER İÇİN DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARININ BELİRLEYİCİLERİ¹

Ahmet KARDAŞLAR²

Öz

Küreselleşmenin bir ürünü olan ve gelişmekte olan ülkeler tarafından sermaye yetersizliğini gidermek için kilit rol oynayacağı öngörülen doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYY), günümüzde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ev sahipliği yapabilmek için rekabet ettikleri bir yatırım türü olarak kabul edilmektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının sağladığı avantajlar sadece düşük maliyetli üretim olmaktan ziyade ev sahibi ülkeye istihdam, teknoloji ile yönetim bilgisini de getirmekte ve teknolojinin yayılma etkisiyle birlikte başta bulunduğu endüstri olmak üzere ülke genelinde birçok avantajlar sağlamaktadır. Bu nedenle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicileriyle olan ilişkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada 16 gelişmekte olan ülke için 1996-2016 yıllık veriler doğrultusunda panel veri yöntemi kullanılarak yapılan analizler sonucunda piyasa büyüklüğü, döviz kuru, ticari açıklık, işgücü verimliliği, yolsuzluk ve politik risk ile DYY girişleri arasında pozitif yönlü ilişki bulunurken faiz oranı ile DYY girişleri arasında negatif yönlü ilişki bulunmaktadır. Benzer şekilde piyasa büyüklüğü, döviz kuru, ticari açıklık, işgücü verimliliği, yolsuzluk ve politik riskteki artışlar ülkelere DYY çıkışlarına sebep olurken faiz oranındaki artışlar DYY çıkışlarını azaltmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre gelişmekte olan ülkelerin uluslararası sermayeden beklediği payı alabilmesi için başta ekonomik istikrarı sağlayacak değişkenler olmak üzere politik faktörleri de göz önünde bulundurarak uygun yatırım ikliminin oluşumunu sağlaması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler : Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı, Yolsuzluk, Gelişmekte Olan Ülkeler, Politik Risk.

JEL Sınıflandırması : F41, F21, C33.

¹ Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda tamamlanan "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri: Gelişmekte Olan Ülke Örnekleri ve Türkiye" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Bahçe Meslek Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü, ahmetkardaslar@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6415-8822.

Atıf/Citation (APA 6):

Kardaşlar, A. (2022). Gelişmekte olan ülkeler için doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicileri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 1023–1040. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1152283>.

THE DETERMINANTS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT FOR DEVELOPING COUNTRIES

Abstract

As product of globalization and projected to play a key role in eliminating capital shortage by developing countries, Foreign direct investment (FDI) is considered to be a form of investment in which both developed and developing countries compete to have it. The advantages of FDI bring not only low-cost production but also employment, technology and management information to the host country and provide many advantages throughout the country, including the industry where the technology is spreading. Therefore, it is aimed to examine the relationship of FDI with it's determinants in a detailed way and the effects of common parameters in the inflow and outflow of foreign direct investments are examined together. As a result of the analyzes made by using panel data method according to the data of 1996-2016 for 16 developing countries, market size, exchange rate, openness, labor productivity, corruption and political risk are positively correlated with FDI inflows while there is a negative correlation between interest rate and FDI inflows. Similarly, the increases in market size, exchange rate, openness, labor productivity, corruption and political risk lead to FDI outflows from countries while increases in interest rates reduce FDI outflows. According to the findings obtained from the study, for developing countries to get the share they expect from international capital, it is necessary to ensure the formation of appropriate investment climate by taking into consideration the political factors, especially the variables that will provide economic stability.

Keywords : Foreign Direct Investment, Corruption, Developing Countries, Political Risk.

JEL Classification : F41, F21, C33.

GİRİŞ

Küreselleşme, ülke içerisinde gerçekleşen ekonomik faaliyetlerin dünyadaki diğer coğrafi bölgelere kaymasını içeren ve böylece dünya üzerindeki sınırların ortadan kalkmasına yol açan bir kavramdır. Bu sınırsız dünya, genellikle uzaklığın ve mekânın ortadan kalktığı, tek bir topluluğun ve ortak bir kaynak havuzunun bulunduğu küresel köy olarak adlandırılmakta (Daouas, 2001: 1; Loots, 2001: 2) ve 21. yüzyılın ikinci yarısında dünya ekonomisindeki en büyük güçlerden biri olarak kabul edilmektedir (Frankel, 2000: 2). Küreselleşme süreci ekonomik, kültürel, sosyal ve çevresel faaliyetlerin yanı sıra ülkelerdeki hükümetler, özel şirketler ve uluslararası ilişkileri de içermekle birlikte yaşamın tüm yönlerini etkileyen çok boyutlu bir kavramdır. Küreselleşme sürecine katılmayan ve gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere karşı yetersiz politikalar üreten ülkeler küresel ekonomide nispeten daha az rekabetçi olma riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar.

Üretimin küreselleşmesi ve ticaretin liberalleşmesi süreci "birlikte yaşama ve birlikte çalışma", "iş yaratma ve ekonomik büyüme" süreçlerinin oluşumuna yol açmıştır. Bu faaliyetlerin sonucu olarak da küreselleşme, ülkeler arasındaki engellerin azaltılması, yoğunlaşan sınır ötesi ticaret ile artan finansal ve doğrudan yabancı sermaye akımlarını da beraberinde getirmektedir.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicileri üzerine birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını etkileyen faktörler ve bu faktörlerin etkileme biçimi ile ilgili farklı yazarlar tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına yönelik çalışmalar da çoğunlukla DYY girişleri olmak üzere DYY giriş veya çıkışlarının belirleyicileri ayrı ayrı analiz edilmektedir. Bu çalışmada literatürde yer alan çalışmalardan farklı olarak DYY giriş ve çıkışlarının belirleyicilerin bir arada değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmamız temel olarak iki model etrafında şekillenmektedir. Bunlardan birincisi doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ev sahibi ülkeye girişini etkileyen faktörlerin test edilmesi, ikincisi ise ev sahibi ülkeden çıkışını etkileyen faktörlerin test edilmesi şeklindedir. Bu sayede, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ev sahibi ülkeye giriş ve çıkışlarında, ortak parametrelerin

etkilerinin bir arada incelenmesi planlanmakta ve bu sebeple diğer çalışmalardan önemli ölçüde ayrılmaktadır.

I. TEORİK ÇERÇEVE

Gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınma sorunları yaşamasının temel nedenlerinin başında sermaye birikiminin yetersiz olması gelmektedir. Söz konusu ülkelerde tasarruf eğilimi çok düşük olduğu için gelirlerinin neredeyse tamamı tüketim harcamalarına kullanılmaktadır. Tasarrufların yetersiz olmasına paralel olarak yatırımlarda istenilen düzeyde gerçekleşmemekte, bu durum gelişmekte olan ülkelerin tasarruf açığı, yatırım eksikliği, düşük büyüme ve kalkınma kısır döngüsü içerisine girmesine neden olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin bu problemi çözmesi için dış borç, dış yardım ve yabancı sermaye yatırımlarına ev sahipliği yapmak gibi alternatif mekanizmalar bulunmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle yıkılan Avrupa ekonomilerini toparlamak için Amerika tarafından ortaya çıkartılan Marshall yardımları gelişmekte olan ülkelerin tasarruf açığını kapatmak için başvurduğu alternatiflerden birini oluşturmaktaydı. Amerika'nın Marshall yardımları vasıtasıyla dış yardım alan ülkeler üzerindeki nüfuzunun artmasıyla birlikte Sovyet Rusya ve Çin'de söz konusu ülkelere mali yardımlar yapmaya başlamışlardır. Zaman içerisinde bu yardımların amacının söz konusu ülkeleri siyasi olarak kendilerine bağımlı hale getirmek olduğunun anlaşılmasıyla birlikte ülkeler dış yardım kabul etmekten vazgeçmişlerdir. Zira dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalarda da genellikle ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisine rastlanılmamıştır (Ang, 2010; Ali, 2013; Bassam, 2008; Griffin & Enos, 1970; Denkabe, 2004; Ovaska, 2003; Eastrely, 2003; Chowdhury, McKinley, Lindtnerova, 2014; Kosack, 2003).

Gelişmekte olan ülkeler mali yardımlardan beklediği sonucu alamayınca dış borçlara yönelmiş, özellikle Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşlardan eksik olan sermaye birikimlerini telafi etmek için borçlanmışlardır. Ancak zaman geçtikçe alınan borçların faizinin dahi ödenememesiyle birlikte söz konusu ülkeler dış borç sarmalına girmişlerdir.

Mali yardım ve dış borçların geri ödenememe sorunları gelişmekte olan ülkeleri yeni arayışlara itmiş ve önceleri oldukça mesafeli yaklaşılan ve yabancı sermaye yatırımlarının bir türü olan portföy yatırımlarına izin verilmiştir. Ancak bu ülkelerin makroekonomik göstergelerindeki kötü durumun siyasi ve politik risk ile birleşmesi portföy yatırımlarının aniden ülkeleri terk etmesiyle sonuçlanmış ve söz konusu ülkeler yine çıkmaza girmişlerdir.

1990 öncesinde gelişmekte olan ülkeler tarafından sömürge aracı olarak görülen ve sürekli şüpheyle bakılan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının aslında ev sahibi ülke açısından risksiz kazanç sağladığının anlaşılmasıyla birlikte bu tür yatırımlara izin vermeye başlanmıştır. Zaman içerisinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yarattığı pozitif dışsallıklar (istihdamı artırma, teknolojik gelişme gibi) bu ülkelerin doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına ev sahipliği yapmanın önündeki engelleri kaldırmasına yol açmıştır. 1990 sonrası artık gelişmekte olan ülkeler doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına ev sahipliği yapabilmek için birbirleriyle rekabete girmişlerdir. Tabiki burada dikkate alınması gereken husus doğrudan yabancı sermaye akımlarının ulusal kalkınma stratejilerinde oynayabileceği rolün bir ülkeden diğerine önemli ölçüde farklılık gösterebilmesinin gözden kaçırılmaması gerekliliğidir (UNCTAD, 2006: 105).

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları sadece yeni yatırım (*greenfield investment*) olarak yapılmasının haricinde, yabancı bir ülkedeki firmanın satın alınması veya ortaklık kurulması gibi farklı şekillerle de gerçekleştirilmektedir (Froot, 1993: 3).

II. LİTERATÜR TARAMASI

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicilerini test etmeye yönelik olarak literatürde çok sayıda çalışma yer almaktadır. Bu çalışmalar arasından seçilen literatür incelemesi DYY giriş ve çıkışları olarak ayrı ayrı ele alınmış ve tablolar halinde sunulmuştur.

Tablo 1. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı Girişlerine Yönelik Literatür Taraması

Yazar(lar)	Dönem	Ülke	Sonuç
Root & Ahmed (1979)	1966-1970	58 Gelişmekte Olan Ülke	Kişi başına GSYİH ve piyasa büyüklüğü DYY'nın önemli belirleyicileridir.
Shneider & Frey (1985)	1976-1979-1980	54 Gelişmekte Olan Ülke	DYY gelişmekte olan ülkelerde ekonomik ve politik faktörler tarafından belirlenirken politik istikrarsızlık DYY'ni önemli ölçüde azaltmaktadır.
Billington (1999)		7 Endüstrileşmiş Ülke ve İngiltere'nin 11 Bölgesi	Ülke düzeyinde; piyasa büyüklüğü, işsizlik ve ev sahibi ülkenin ithalatı önemli belirleyiciler olarak görülürken, bölge düzeyinde ise; nüfus yoğunluğu, birim işgücü maliyetleri ve işsizlik en önemli faktörler olarak değerlendirilmektedir.
Bevan & Estrin (2000)	1994-1998	11 Geçiş Ekonomisi	DYY'ni belirleyen temel faktörler ülke riski, işgücü maliyetleri ve ev sahibi ülkenin piyasa büyüklüğüdür.
Chakrabarti (2001)	1994	135 Ülke	DYY ile piyasa büyüklüğü, ticari açıklık, ekonomik büyüme ve vergi oranları arasında pozitif; ücret, net ihracat, ithalat tarifeleri ve reel döviz kuru arasında negatif yönlü ilişki bulunmaktadır.
Asiedu (2002)	1988-1997	71 Afrika Ülkesi	Ticari açıklık hem Sahra Altı hem de Sahra Altı olmayan Afrika ülkelerinde olumlu etkiye sahiptir. Alt yapı geliştirme faaliyetleri Sahra Altı olmayan Afrika ülkelerinde DYY girişlerini olumlu yönde etkilerken Sahra Altı Afrika Ülkeleri üzerinde olumlu bir etkisi bulunmamaktadır.
Bouoiyour (2003)	1960-2001	Fas	Ticari açıklık ve liberalleşmedeki gelişmeler DYY'nin önemli belirleyicileridir.
Frenkel (2004)	1992-2000	22 Gelişmekte Olan Ülke	GSYİH büyüme oranı, piyasa büyüklüğü ve ticari açıklık DYY girişini olumlu yönde etkilemektedir. Enflasyon ve ülkeler arasındaki uzaklık DYY ile ters yönlü ilişkili olmaktadır.
Bevan & Estrin (2004)	1994-2000	11 Geçiş Ekonomisi	DYY hem ev sahibi hemde kaynak ülke GSYİH'sı ile pozitif; işlem maliyetleri ve birim işgücü maliyetleri ile ters yönlü ilişkilidir.
Asiedu (2005)	1984-2000	22 Afrika Ülkesi	Piyasa büyüklüğü, doğal kaynaklar, altyapı, düşük enflasyon oranı, etkin bir hukuk sistemi ve yatırım ikliminin olumlu olmasının DYY'ni teşvik ettiği, yolsuzluk ve politik istikrarsızlığın DYY'ni engellediği sonucuna ulaşılmıştır.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımı çıkışlarına yönelik seçili literatür Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı Çıkışlarına Yönelik Literatür Taraması

Yazar(lar)	Dönem	Ülke	Sonuç
Bennett & Green (1972)	1948-1965	ABD	DYY çıkışları ile politik istikrarsızlık arasında ilişki bulunamamıştır. Yani siyasi istikrarsızlık pazarlama yatırımlarının tahsis edilmesinde önemli bir belirleyici olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Bormann ve ark. (2005)	1996-2001	6 AB ülkesi	DYY çıkışları ile GSYİH büyüklüğü arasında pozitif; coğrafi uzaklık ile negatif yönlü ilişki bulunmaktadır.
Eichengreen & Tang (2007)	1988-2003	29 Ülke	Kaynak ve hedef ülke arasındaki mesafe DYY çıkışları üzerinde olumsuz etkide bulunurken; ortak dil, ortak sınır, geçmiş sömürge ilişkileri, deniz yollarına erişim ve ortak para biriminin varlığı DYY çıkışları üzerinde olumlu etkilere sahiptir.
Buckley ve ark. (2007)	1984-2001	Çin	Piyasa büyüklüğü, kültürel yakınlık, politika liberalizasyonu DYY çıkışlarını önemli ölçüde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Fung ve ark. (2009)	1980-2008	Çin	Çin'in yatırımlarının daha düşük işgücü kalitesine sahip olan yerlere gitme eğiliminde olmasıyla birlikte ticari açıklık Japonya'nın yurtdışındaki yatırımları için önemli görünmektedir. Uzaklık ise Çin ve Kore'den yapılan DYY çıkışlarını engellemektedir.
Krishnakutty (2010)	1980-2009	Hindistan	İşgücü maliyeti, piyasa büyüklüğü, ekonomik istikrar, brüt sermaye oluşumu ve DYY girişi Hindistan'daki DYY çıkışlarını belirleyen başlıca faktörler olarak belirlenmiştir.
Chen & Zulkifli (2012)	1980-2010	Malezya	DYY çıkışları ile büyüme arasında uzun vade de iki yönlü nedensellik olduğu sonucu elde edilmiştir.
Morris & Jain (2016)	2009	34 OECD ülkesi	Piyasa büyüklüğü, GSYİH, kişi başına gelir, ülkeler arasındaki uzaklık ve ortak dil DYY çıkışlarını önemli ölçüde açıklamaktadır.
Chen ve ark. (2016)	1980-2016	Malezya	GSYİH, döviz kuru, ticari açıklık ve kurumlar vergisi oranı ile DYY çıkışları arasında pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır.

III. VERİ SETİ

Çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının giriş ve çıkışlarının belirleyicilerine yönelik analizler, 16 gelişmekte olan ülke için 1996-2016 yıllık veriler doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. Gelişmekte olan ülkelere 16 tanesinin analizlere dahil edilmesinin temel nedeni, bazı ülkelerin veri kısıtına sahip olması ile ilgilidir. Çalışmada MSCI Emerging Markets³ sınıflandırılmasından hareketle 23 ülke değerlendirilmiş ve bu ülkelerden 16 tanesinin yeterli veri setine sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışmaya dahil edilen gelişmekte olan ülkeler sırasıyla; Brezilya, Çek Cumhuriyeti, Çin, Filipinler, Güney Afrika, Güney Kore, Hindistan, Kolombiya, Polonya, Macaristan, Malezya, Meksika, Rusya, Şili, Tayland ve Türkiye'dir.

Diğer taraftan analizlerin 1996 yılından başlamasının temel nedeni ise Sovyetler Birliği sonrası kurulan Rusya gibi ülkelerin veri setlerinin geç tarihlerde başlaması ile ilgilidir. Ayrıca politik risk verisi 1996 yılından itibaren ve yolsuzluk verisi⁴ ise 1995 yılından itibaren bulunmaktadır.

Çalışmada yer alan, ev sahibi ülkeye giren ve ev sahibi ülkeden çıkan doğrudan yabancı sermaye yatırımları parametreleri (*FDIinflow* ve *FDIoutflow*) Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Örgütü (UNCTAD) veri tabanından temin edilmiştir. Bu değişkenler kişi başına düşen stok değerler olarak kullanılmıştır. Kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (GDP) ve dışa açıklık hesaplamalarına dahil edilen mal ve hizmet ihracatı/ithalatı verileri Dünya Bankası (*World Development Indicators*) veri tabanından derlenmiştir. Bununla birlikte, işgücü başına düşen toplam çıktı miktarını ifade eden (GSYİH/Toplam işgücü) işgücü verimliliği verisi de Dünya Bankası (*World Development Indicators*) veri tabanında yer alan gayrisafi yurtiçi hasıla ve toplam işgücü verileri doğrultusunda tarafımdan derlenmiştir. Kişi başına düşen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, veri tabanında cari değerler olarak yer alması nedeniyle, kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla ve verimlilik hesaplamalarında kullanılan toplam gayrisafi yurtiçi hasıla verileri de cari değerler olarak analize dahil edilmiştir. Bir birim ulusal para birimi karşılığında Amerikan dolarını ifade eden döviz kuru (EXCHANGE) verisi, dönem ortalamalarıyla IMF-IFS (*International Financial Statistics*) veri tabanından temin edilmiştir. Faiz oranı verileri (INTEREST) için temel olarak para piyasası faiz oranlarının (*money market rates*) kullanılması planlanmıştır. Ancak para piyasası faiz oranı verisine sahip olmayan Şili, Çin, Macaristan, Hindistan ve Türkiye gibi ülkeler için politika faiz oranları kullanılmıştır. Bu ülkelerden Çin, Macaristan ve Hindistan için faiz oranı verileri OECD veri tabanından, geriye kalan tüm ülkelerin faiz oranı verileri IMF-IFS veri tabanından derlenmiştir. Yolsuzluk (CORRUPTION) verisi endeks olarak analize dahil edilmiş ve Transparency International⁵ veri tabanından elde edilmiştir. 0-100 arasında değerlerin yer aldığı bu endekse göre, 0 değeri yolsuzluğun en fazla, 100 değeri ise yolsuzluğun en düşük düzeyde olduğunu ifade etmektedir. Son olarak politik istikrar ve şiddet/terörle mücadele puanının yokluğu parametresi (POLRISK), endeks olarak Dünya Bankası (*Worldwide Governance Indicators*) veri tabanından temin edilmiştir. (-2.5) ve (+2.5) değerleri arasında yer alan bu endekse göre, (-2.5) değerine yaklaştıkça hükümetlerin zayıf performans sergilediği, (+2.5) değerine yaklaştıkça hükümetlerin güçlü performansa sahip olduklarına karar verilmektedir.

IV. EKONOMETRİK METODOLOJİ

Çalışmanın ekonometrik analizlerinin yapıldığı bu bölümde, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının giriş ve çıkışlarının belirleyicilerine yönelik analizler, 16 gelişmekte olan ülke için 1996-2016 yıllık veriler doğrultusunda panel veri analizi ile gerçekleştirilecektir.

³<https://www.msci.com/market-classification> adresinden ulaşılabilir.

⁴ Yolsuzluk verisi Polonya, Rusya ve Çek Cumhuriyeti ülkeleri için 1996 yılından itibaren bulunmaktadır.

⁵https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017 adresinden ulaşılabilir.

IV.I. Analizlerde Kullanılacak Ekonometrik Yöntemlere İlişkin Teorik Yaklaşım

Bu bölümde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının giriş ve çıkışlarını etkileyen faktörleri test etmek için kullanılacak ekonometrik yöntemlere yer verilecektir.

a. Yatay kesit bağımlılığı

Panel veri analizinin birinci adımı, seriler arasında yatay kesit bağımlılığının araştırılmasına dayanmaktadır. Bu sayede birinci veya ikinci nesil panel veri analizlerinden hangilerinin uygulanacağı belirlenmektedir. Bu durum analizlerde kullanılacak panel birim kök ve eşbütünlüşme analizlerinden elde edilecek bulguların güvenilirliği için oldukça önemlidir.

Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığı analizleri Pesaran ve ark. (2008) tarafından geliştirilen düzeltilmiş LM testi (LM_{adj}) ile gerçekleştirilecektir. LM_{adj} testi, Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testinden farklı olarak, zaman boyutunun (T) kesit boyutundan (N) daha fazla olduğu veri setleri için analizlere imkân tanımaktadır. Çalışmamızda zaman boyutu 21 ve kesit boyutu ise 16 olduğu için LM_{adj} sonuçlarına yer verilecektir.

Breusch ve Pagan (1980) tarafından ortaya koyulan LM test istatistiği ilk şekliyle 1 numaralı denklemde yer almaktadır:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (1)$$

Burada ρ_{ij} kalıntıların çift-yönlü korelasyonunun örnek tahminidir. Bu istatistik Pesaran ve ark. (2008) tarafından yeniden düzeltilerek denklem 2'deki hali almıştır:

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \quad (2)$$

Denklem 2'de yer alan μ_{Tij} ortalamayı ve v_{Tij} varyansı ifade etmektedir. LM_{adj} testi için hipotezler: H₀: Yatay kesit bağımlılığı yoktur, H₁: Yatay kesit bağımlılığı vardır.

b. Panel birim kök testleri

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığının araştırılmasının ardından, panel veri analizinin ikinci aşamasında birim kök testleri yer almaktadır. Serilerin durağanlık koşulları belirlenerek, uygun tahminciler ile analizler gerçekleştirilebilecektir. Analizler de yatay kesit bağımlılığının bulunmaması, çalışmayı birinci nesil panel birim kök testlerine yönlendirmektedir. Bu doğrultuda bu çalışmada Levin, Lin ve Chu (2002) ve Breitung (2005) panel birim kök testlerine yer verilecektir.

Panel birim kök analizlerinin ilklerinden bir tanesi Levin ve Lin (1992) tarafından ortaya konulmuştur. Bu çalışma 2002 yılında Chu'nun katkıları ile birlikte yayınlanmış ve Levin, Lin ve Chu (2002) birim kök analizi olarak literatüre dahil olmuştur. Levin, Lin ve Chu (LLC) birim kök analizi, Dickey-Fuller analizinin genişletilmiş versiyonu olarak düşünülmektedir ve 3 numaralı denklemde ifade edilmektedir (Asteriou & Hall, 2011: 443):

$$\Delta Y_{i,t} = \alpha_i + \rho Y_{i,t-1} + \sum_{k=1}^n \Phi_k \Delta Y_{i,t-k} + \delta_i t + \theta_t + u_{it} \quad (3)$$

Bu model birisi α_i ve ikincisi θ_t 'den olmak üzere iki yönlü sabit etkilere izin vermektedir. Bu sayede hem birim spesifik sabit etkiler hem de birim spesifik zaman etkileri içermektedir. LLC birim kök analizi için hipotezler: H0: Birim kök vardır, H1: Birim kök yoktur.

Çalışmada kullanılacak ikinci panel birim kök testi ise Breitung (2002) tarafından geliştirilmiştir. Breitung (2002), bireysel spesifik trendlerin dahil edilmesi durumunda LLC ve IPS birim kök testlerin önemli güç kaybı ile karşılaşacaklarını ifade etmektedir. Bu nedenle sapmalı bir ayarlama kullanmayan bir test geliştirerek, LLC ve IPS'den daha güçlü bir test ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte LLC birim kök testinin artan gecikmelere ve kısa dönemli parametrelere karşı oldukça hassas bir test yöntemi olduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle testin gecikme sürelerini hesaba katan ortalama ve varyans tablolarının kullanılmasını önermektedir.

Breitung (2002) birim kök analizi 4 numaralı denklemde ifade edilmektedir:

$$e_{it}^* = \sqrt{\frac{T-t}{T-t+1}} \left(\Delta \hat{e}_{it} - \frac{1}{T-1} (\Delta \hat{e}_{it+1} + \dots + \Delta \hat{e}_{iT}) \right) \quad (4)$$

Breitung (2002) panel birim kök testi için hipotezler LLC birim kök testi ile aynıdır: H0: Birim kök vardır, H1: Birim kök yoktur.

c. Doğrusal panel veri modelleri

Panel veri analizleri N sayıda kesit ve T sayıda boyutu birlikte ele alarak analiz etme imkanı tanıyan bir yöntemdir. En genel ifadeyle doğrusal bir panel veri modeli denklem 5'teki gibi yazılabilir:

$$y_{it} = x'_{it} \beta + z'_i \alpha + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Burada x_{it} , içerisinde sabit terim bulunmayan K adet açıklayıcı değişkeni ifade etmektedir. z_i gözlemlenebilen belirli bir bireysel veya grup spesifik değişken ile sabit bir terimi içermektedir. $z'_i \alpha$, heterojenite veya bireysel etkileri ifade etmektedir. z_i 'nin tüm birimler için gözlemlenebilmesi durumunda, bütün model olağan bir doğrusal model olarak ele alınabilir ve en küçük kareler yöntemi uygulanabilmektedir (Green, 2002, 285).

Doğrusal panel veri analizleri genel olarak üç farklı yaklaşım etrafında test edilmektedir. Bunlar: Havuzlanmış (pooled) EKK modeli, sabit etkiler model ve rassal etkiler modelidir.

Havuzlanmış EKK Modeli: z_i 'nin sadece sabit terim içermesi durumunda, en küçük kareler yöntemi α ve β katsayıları için etkin ve tutarlı tahminler ortaya koymaktadır.

Sabit Etkiler Modeli: z_i gözlemlenemeyen fakat x_{it} ile ilişkili olması durumunda, ihmal edilmiş değişkenin yol açtığı sapma nedeniyle, β katsayısının tahmini sapmalı ve tutarsız olacaktır. Sabit etkiler modeli 6 numaralı eşitlikte görülmektedir:

$$y_{it} = x'_{it} \beta + a_i + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Sabit etkiler modeli, α_i parametresini regresyon modelinde grup-spesifik sabit terim olarak ele almaktadır. “Sabit” kelimesinin kullanılmasının nedeni, sabit terimin zaman içerisinde değişmemesi ile ilgilidir.

Rassal Etkiler Modeli: z_i 'nin gözlemlenemeyen fakat dahil edilen değişkenlerle ilişkisiz olduğu varsayıldığında, rassal etkiler ortaya çıkmaktadır:

$$y_{it} = x'_{it}\beta + E[z'_i\alpha] + \{z'_i\alpha - E[z'_i\alpha]\} + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

$$y_{it} = x'_{it}\beta + a + u_i + \varepsilon_{it} \quad (8)$$

Rassal etkiler yaklaşımı, u_i parametresini grup spesifik rassal etken olarak nitelendirilmektedir (Green, 2002: 285).

d. Panel eşbütünleşme analizleri

Serilerin durağanlık koşullarını birinci fark koşullarında sağlamış olmaları eşbütünleşme ilişkisinin varlığının araştırılmasına olanak sağlamaktadır. Yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan birinci nesil eşbütünleşme analizleri başlıca Pedroni ve Kao testlerinden oluşmaktadır. Pedroni eşbütünleşme analizi 6 adet bağımsız değişkene kadar analiz imkânı tanınması nedeniyle çalışmamızda kullanılmamıştır. Bu doğrultuda çalışmada Kao eşbütünleşme analizine yer verilmektedir.

Kao (1999), panel veri analizlerinde Dickey Fuller ve ADF tarzı bir testi ortaya koymaktadır. Kao eşbütünleşme testi, homojen eşbütünleşme vektörleri ve AR katsayıları uygulamaktadır. Fakat eşbütünleşme vektöründe birden fazla eksojen değişkene izin vermemektedir.

Kao (1999)'un önerdiği ADF testi, denklem 9'da yer almaktadır:

$$ADF = \frac{t_{ADF} + \sqrt{6N}\hat{\sigma}_V/(2\hat{\sigma}_{0V})}{\sqrt{\hat{\sigma}_{0V}^2/(2\hat{\sigma}_V^2) + 3\hat{\sigma}_V^2/(10\hat{\sigma}_{0V}^2)}} \quad (9)$$

Kao eşbütünleşme analizi için hipotezler: H_0 : Eşbütünleşme ilişkisi yoktur, H_1 : Eşbütünleşme ilişkisi vardır (Asteriou & Hall, 2011: 448–449).

e. Analizlerde kullanılacak modeller

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına yönelik çalışmalar çoğunlukla DYY girişlerine yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmada literatürde yer alan çalışmalardan farklı olarak DYY çıkışlarının da dikkate alınması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmamız temel olarak iki model etrafında şekillenmektedir. Bunlardan birincisi doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ev sahibi ülkeye girişini etkileyen faktörlerin test edilmesi, ikincisi ise ev sahibi ülkeden çıkmasını etkileyen faktörlerin test edilmesi şeklindedir. Bu sayede, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ev sahibi ülkeye giriş ve çıkışlarında, ortak parametrelerin etkileri bir arada incelenmiş olunacaktır.

Bu doğrultuda DYY girişlerinin analizleri Model 1 ve DYY çıkışlarının analizleri ise Model 2 yardımıyla test edilecektir.

Model 1:

$$\ln FDI_{inflow_{i,t}} = \alpha + \beta_0 \ln GDP_{i,t} + \beta_1 \ln EXCHANGE_{i,t} + \beta_2 \ln INTEREST_{i,t} + \beta_3 \ln OPENNES_{i,t} \\ + \beta_4 \ln PRODUCTIVITY_{i,t} + \beta_5 \ln CORRUPTION_{i,t} + \beta_6 \ln POLRISK_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$$

Model 2:

$$\ln\text{FDI}_{\text{outflow}_{i,t}} = \alpha + \beta_0 \ln\text{GDP}_{i,t} + \beta_1 \ln\text{EXCHANGE}_{i,t} + \beta_2 \ln\text{INTEREST}_{i,t} + \beta_3 \ln\text{OPENNES}_{i,t} + \beta_4 \ln\text{PRODUCTIVITY}_{i,t} + \beta_5 \text{CORRUPTION}_{i,t} + \beta_6 \text{POLRISK}_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$$

Burada FDIinflow ve FDIoutflow bağımlı değişkenleri sırasıyla ev sahibi ülkeye giren kişi başına düşen doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile ev sahibi ülkeden çıkan kişi başına doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını göstermektedir. Ortak bağımsız değişkenlerin yer aldığı modellerde; GDP kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılayı, EXCHANGE bir birim ulusal para birimi karşılığına denk gelen Amerikan dolarını, INTEREST para piyasası faiz oranını (bazı ülkeler için politika faiz oranı), OPENNES dışa açıklık oranını, PRODUCTIVITY işgücü başına çıktı miktarını, CORRUPTION yolsuzluk endeksini ve son olarak POLRISK ise politik istikrarı ifade etmektedir. Modellerde endeks olarak yer alan yolsuzluk ve politik risk dışındaki tüm değişkenler çalışmaya logaritmaları alınarak dahil edilmiştir. Logaritmalarının alınmasının temel nedeni değişen varyans sorununu gidermesi ile ilgilidir. Bunun dışında modelde yer alan β_1 , β_2 , β_3 , β_4 , β_5 ve β_6 değerleri katsayı parametrelerini, α parametresi sabit terimi ve $\varepsilon_{i,t}$ hata terimini ifade etmektedir.

V. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının giriş ve çıkışlarının belirleyicilerine yönelik iki farklı model bulunmaktadır. Her iki modelin tahmini 16 gelişmekte olan ülke için 1996-2016 yıllık dönemleri kapsamaktadır. Bu doğrultuda analizler iki farklı başlık altında açıklanacaktır. İlk olarak doğrudan yabancı sermaye yatırım girişleri belirleyicilerinin test edileceği Model 1 için analiz sonuçlarına yer verilecektir.

V.I. Model 1 İçin Analiz Sonuçları: DYY Girişleri

Çalışma döneminin 21 yıllık dönemi kapsamı nedeniyle, uygun test yöntemlerinin belirlenmesi için öncelikle seriler arasında yatay kesit bağımlılığının test edilmesi önem arz etmektedir. Ev sahibi ülkeye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicilerinin yer aldığı Model 1 için yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Model 1 İçin Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları

Test Yöntemi	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LMadj	0.347	0.364

Not: LMadjyatay kesit bağımlılığı testi için hipotezler; H0: Yatay kesit bağımlılığı yoktur, H1: Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Bu çalışmada değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı LMadj testi ile incelenmiştir. Tablo 3'te yer alan bilgilerden hareketle, olasılık değerinin 0.05'ten büyük olması nedeniyle H0 hipotezi reddedilememektedir. Bu nedenle söz konusu değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunmadığına karar verilir.

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığına yönelik analizlerin ardından, serilerin birim kök içerip içermediğinin araştırılması gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığının bulunmuyor

olması, birinci nesil panel birim kök testlerini uygulanmasını gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda Levin, Lin ve Chu (2002) ve Breitung (2005) panel birim kök testi sonuçları Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. Model 1 İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Levin, Lin ve Chu (LLC)				
Değişkenler	Düzye Değerler		Birinci Fark Değerler	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
lnFDInflow	-3.650*	-1.891**	-	-
lnGDP	-1.370***	-0.159	-	-6.108*
lnEXCHANGE	-3.492*	-2.864*	-	-
lnINTEREST	-2.379*	-3.779*	-	-
lnOPENNES	-2.342*	-3.885*	-	-
lnPRODUCTIVITY	-1.289***	-0.436	-	-5.665*
CORRUPTION	-6.049*	-0.635	-	-10.908*
POLRISK	-2.290**	-2.099*	-	-

Breitung		
Değişkenler	Düzye Değerler	Birinci Fark Değerler
	Sabit ve Trend	Sabit ve Trend
lnFDInflow	1.323	-6.616*
lnGDP	1.698	-2.044**
lnEXCHANGE	-0.646	-1.304***
lnINTEREST	0.587	-5.907*
lnOPENNES	2.447	-7.595*
lnPRODUCTIVITY	1.672	-2.120**
CORRUPTION	-1.161	-3.173*
POLRISK	0.625	-6.220*

Not: Tabloda yer alan (*), (**) ve (***) işaretleri sırasıyla katsayıların %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Her iki birim kök testinde optimal gecikme uzunluğunun tespiti için Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmıştır. LLC ve Breitung panel birim kök testleri için hipotezler; H0: Birim kök vardır, H1: Birim kök yoktur.

Tablo 4’te yer alan LLC ve Breitung panel birim kök testi sonuçları birbirinden farklı sonuçlara işaret etmektedir. LLC birim kök testinin sabitli modeline göre, tüm seriler için H0 hipotezi reddedilmekte ve serilerin düzey değerlerinde durağan olduğuna karar verilmektedir. Serilerin düzey değerlerinde durağan olması, diğer bir ifadeyle I(0) olması, seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını araştırmaya imkan vermemektedir. Bu bulgular analizleri sabit ve rassal etkiler modeli tahminine yönlendirmektedir.

Diğer taraftan Breitung birim kök testi sonuçlarına göre, tüm seriler için düzey değerlerinde H0 hipotezi reddedilememekte ve serilerin birinci fark değerlerinde durağan oldukları sonucuna işaret etmektedir. Serilerin birinci fark değerlerinde durağan olmaları, diğer bir ifadeyle I(1) olmaları, seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmaya olanak sağlamaktadır. Bu bulgular analizleri birinci nesil panel eşbütünleşme analizine yönlendirmektedir.

Söz konusu iki birim kök testinin birbirinden farklı analizlere işaret ettiği dikkat çekmektedir. Bu anlamda çalışmada, her iki birim kök testi sonuçları göz önünde bulundurularak, hem statik panel veri analizlerine (sabit ve rassal etkili model) hem de panel eşbütünleşme analizlerine yer verilecektir.

a. Model 1 için statik panel veri analizi

LLC birim kök testinden hareketle sabit ve rassal etkili modellere yönelik analizler bu kısımda yer almaktadır. Statik panel veri analizinde hangi modelin kullanılacağını belirleyebilmek için iki önemli test istatistiği dikkate alınmaktadır. Bunlardan ilki analizlerin Panel ve Pool yöntemleri arasındaki tercihi belirleyen F test istatistiği, ikincisi ise sabit ve rassal etkili model arasındaki tercihi belirleyen Hausman test istatistiğidir. Tablo 5’te yer alan F test istatistiğinin 0.05’ten küçük olması panel yönteminin kullanılacağına işaret etmektedir. Hausman test istatistiğinin 0.05’ten küçük olması ise sabit etkiler modelinin kullanılacağını ortaya koymaktadır. Bu bilgilerden hareketle iki yönlü sabit etkiler modeli sonuçları Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5. Model 1 İçin Sabit Etkiler Modeli Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
lnGDP	1.231*	0.504	2.441	0.015
lnEXCHANGE	0.202*	0.056	3.586	0.000
lnINTEREST	-0.081*	0.029	-2.736	0.006
lnOPENNES	0.530*	0.107	4.930	0.000
lnPRODUCTIVITY	-0.223	0.463	-0.481	0.630
CORRUPTION	0.002	0.002	1.144	0.253
POLRISK	0.088	0.049	1.796	0.073
C	-4.221	0.981	-4.301	0.000
Tanımlayıcı İstatistikler				
R2 = 0.971	F İstatistik= 235.474 (0.000)			
Ülke Sayısı = 16	Dönem = 1996-2016			
F Test = 55.583	Olasılık= (0.000)			
Hausman Test= 42.966	Olasılık= (0.000)			

Not: (*) işareti katsayıların %5'lik kritere göre istatistiksel olarak anlamlılığını göstermektedir. Parantez içinde yer alan değerler, olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 5'te yer alan iki yönlü sabit etkiler modeli sonuçlarına göre; kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla değişkeni katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla miktarında yaşanacak %1'lik artış, ev sahibi ülkeye yönelik kişi başına düşen doğrudan sermaye yatırımlarının %1,2 oranında artırmaktadır. Diğer taraftan döviz kuru ve dışa açıklık oranı değişkenlerinin katsayıları pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı, faiz oranı serisinin katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bunun anlamı döviz kuru ve dışa açıklık oranında yaşanacak artışlar ev sahibi ülkeye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını artırırken, faiz oranında yaşanacak artışlar ise ev sahibi ülkeye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını azaltmaktadır. Geriye kalan değişkenlerden ise yolsuzluk ve politik risk katsayıları pozitif ve istatistiksel olarak anlamsız, işgücü başına çıktı miktarını gösteren verimlilik katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamsızdır.

b. Model 1 için eşbütünleşme analizi

Breitung birim kök testi sonuçlarının serilerin tamamının birinci fark değerlerinde durağan olduğunu ortaya koyması seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmaya imkân tanımaktadır. Bu doğrultuda birinci nesil panel eşbütünleşme analizlerinden Pedroni ve Kao eşbütünleşme analizlerinin uygulanması planlanmıştır. Ancak Pedroni eşbütünleşme analizinin 6 bağımsız değişkene izin vermesi ve modelimizin 7 bağımsız değişkene sahip olması bu testi gerçekleştirmeye imkân tanımamaktadır. Bu nedenle analizlerde Kao panel eşbütünleşme analizine yer verilmektedir. Tablo 6'da Kao eşbütünleşme analizi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Model 1 İçin Kao Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

	t-istatistik	Olasılık
ADF	-6.168*	0.000
ResidualVariance	0.040115	
HAC Variance	0.034703	

Not: (*) işareti katsayıların %5'lik kritere göre istatistiksel olarak anlamlılığını göstermektedir. Kao eşbütünleşme analizi için hipotezler; H0: Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur, H1: Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Tablo 6'da yer alan Kao eşbütünleşme analizi sonuçlarına göre; olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğu için, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını işaret eden H0 hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle seriler uzun dönemde birlikte hareket etmektedir. Seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığının test edilmesinin ardından, uzun dönem katsayılar ortaya konulabilir. Uzun dönem katsayıları test eden FMOLS analizi sonuçları Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. Model 1 İçin FMOLS Analizi Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
lnGDP	2.012*	0.493	4.076	0.000
lnEXCHANGE	0.369*	0.072	5.076	0.000
lnINTEREST	-0.134*	0.035	-3.825	0.000
lnOPENNES	0.658*	0.120	5.445	0.000
lnPRODUCTIVITY	-0.834	0.515	-1.620	0.106
CORRUPTION	0.002	0.003	0.660	0.509
POLRISK	0.034	0.062	0.549	0.582
Tanımlayıcı İstatistikler				
R2 = 0.969		$\bar{R}^2 = 0.967$		
Ülke Sayısı = 16		Dönem = 1996-2016		

Not: (*) işareti katsayıların %5'lik kritere göre istatistiksel olarak anlamlılığını göstermektedir.

Tablo 7'de yer alan panel FMOLS uzun dönem katsayıları, Tablo 5'te yer alan iki yönlü sabit etkiler modeli katsayıları ile benzer özellikler sergilemektedir. Tablo 7'de yer alan sonuçlara göre; kişi başına düşen gayrisafı yurtiçi hasıla değişkeni katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre kişi başına düşen gayrisafı yurtiçi hasıla miktarında yaşanacak %1'lik artış, ev sahibi ülkeye yönelik kişi başına düşen doğrudan sermaye yatırımları %2 artırmaktadır. Diğer taraftan döviz kuru ve dışa açıklık oranı değişkenlerinin katsayıları pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı, faiz oranı serisinin katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bunun anlamı döviz kuru ve dışa açıklık oranında yaşanacak artışlar ev sahibi ülkeye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını artırırken, faiz oranında yaşanacak artışlar ise ev sahibi ülkeye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını azaltmaktadır. Geriye kalan değişkenlerden ise yolsuzluk ve politik risk katsayıları pozitif ve istatistiksel olarak anlamsız, işgücü başına çıktı miktarını gösteren verimlilik katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamsızdır.

V.II. Model 2 İçin Analiz Sonuçları: DYY Çıktıları

Model 1'de izlenen sürece benzer olarak, Model 2 içinde ilk olarak seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı araştırılacaktır. Ev sahibi ülkeden çıkan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicilerinin yer aldığı Model 2 için yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo 8. Model 2 İçin Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları

Test Yöntemi	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LMadj	0.743	0.229

Not: LMadj yatay kesit bağımlılığı testi için hipotezler; H0: Yatay kesit bağımlılığı yoktur, H1: Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Tablo 8'de yer alan LMadj testi sonuçlarına göre, olasılık değeri 0.05'ten büyüktür ve dolayısıyla H0 hipotezi reddedilememektedir. Bu nedenle söz konusu değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunmadığına karar verilir.

Yatay kesit bağımlılığının bulunmuyor olması, birinci nesil panel birim kök testlerini uygulanmasını gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda Levin, Lin ve Chu (2002) ve Breitung (2005) panel birim kök testi sonuçları Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9. Model 2 İçin Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Levin, Lin ve Chu (LLC)				
Değişkenler	Düzye Değerler		Birinci Fark Değerler	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
lnFDIoutflow	-2.241**	0.082	-	-10.217*
lnGDP	-1.370***	-0.159	-	-6.108*
lnEXCHANGE	-3.492*	-2.864*	-	-
lnINTEREST	-2.379*	-3.779*	-	-
lnOPENNES	-2.342*	-3.885*	-	-
lnPRODUCTIVITY	-1.289***	-0.436	-	-5.665*
CORRUPTION	-6.049*	-0.635	-	-10.908*
POLRISK	-2.290**	-2.099*	-	-
Breitung				
Değişkenler	Düzye Değerler		Birinci Fark Değerler	
	Sabit ve Trend		Sabit ve Trend	
lnFDIoutflow				
lnGDP	1.698		-2.044**	
lnEXCHANGE	-0.646		-1.304***	
lnINTEREST	0.587		-5.907*	
lnOPENNES	2.447		-7.595*	
lnPRODUCTIVITY	1.672		-2.120**	
CORRUPTION	-1.161		-3.173*	
POLRISK	0.625		-6.220*	

Not: Tabloda yer alan (*), (**) ve (***) işaretleri sırasıyla katsayıların %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Her iki birim kök testinde optimal gecikme uzunluğunun tespiti için Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmıştır. LLC ve Breitung panel birim kök testleri için hipotezler; H0: Birim kök vardır, H1: Birim kök yoktur.

Tablo 9’da yer alan LLC ve Breitung panel birim kök testi sonuçları, Model 1’e benzer şekilde, birbirinden farklı sonuçlara işaret etmektedir. LLC birim kök testinin sabitli modeline göre, tüm seriler için H0 hipotezi reddedilmekte ve serilerin düzey değerlerinde durağan olduğuna karar verilmektedir. Diğer taraftan Breitung birim kök testi sonuçlarına göre, tüm seriler için düzey değerlerinde H0 hipotezi reddedilememekte ve serilerin birinci fark değerlerinde durağan oldukları sonucuna işaret etmektedir. Model 1’de olduğu gibi, LLC birim kök testi sabit ve rassal etkili modele, Breitung birim kök testi ise eşbütünleşme analizine işaret etmektedir. Bu doğrultuda her iki birim kök testi sonuçları göz önünde bulundurularak, Model 2 için de, hem statik panel veri analizlerine (sabit ve rassal etkili model) hem de panel eşbütünleşme analizlerine yer verilecektir.

a. Model 2 için statik panel veri analizi

LLC birim kök testinden hareketle Model 2 için sabit ve rassal etkili modellere yönelik analizler bu kısımda yer almaktadır. Tablo 10’da yer alan F test istatistiğinin 0.05’ten küçük olması panel yönteminin kullanılacağına işaret etmektedir. Hausman test istatistiğinin 0.05’ten büyük olması ise rassal etkiler modelinin kullanılacağını ortaya koymaktadır. Bu bilgilerden hareketle rassal birim etkiler modeli sonuçları Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 10. Model 2 İçin Rassal Etkiler Modeli Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
lnGDP	3.685*	0.314	6.002	0.000
lnEXCHANGE	0.141*	0.070	2.005	0.045
lnINTEREST	-0.238*	0.047	-5.033	0.000
lnOPENNES	0.934*	0.154	6.056	0.000
lnPRODUCTIVITY	-1.940*	0.637	-3.043	0.002
CORRUPTION	0.011*	0.004	2.861	0.004
POLRISK	-0.128	0.082	-1.561	0.119
C	-12.196	1.146	-10.641	0.000

Tanımlayıcı İstatistikler	
R2 = 0.853	F İstatistik= 272.897 (0.000)
Ülke Sayısı = 16	Dönem = 1996-2016
F Test = 63.591	Olasılık= (0.000)
Hausman Test= 12.839	Olasılık= (0.076)

Not: (*) işareti katsayıların %5'lik kritere göre istatistiksel olarak anlamlılığını göstermektedir. Parantez içinde yer alan değerler, olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 10'da yer alan rassal birim etkiler modeli sonuçlarına göre; kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla değişkeni katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla miktarında yaşanacak %1'lik artış, ev sahibi ülkeden çıkan kişi başına düşen doğrudan sermaye yatırımlarını %3,6 artırmaktadır. Diğer taraftan döviz kuru, dışa açıklık oranı ve yolsuzluk değişkenlerinin katsayıları pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bunun anlamı döviz kuru, dışa açıklık ve yolsuzlukta yaşanan artışlar, ev sahibi ülkeden çıkan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını artırmaktadır. Bunun yanı sıra, faiz oranı ve işgücü başına çıktı miktarını gösteren verimlilik serilerinin katsayıları ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer bir ifadeyle, faiz oranında ve işgücü verimliliğinde yaşanacak azalışlar ev sahibi ülkeden çıkan doğrudan yabancı sermaye miktarını artırmaktadır. Son olarak politik risk değişkeninin katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamsızdır.

b. Model 2 için eşbütünlüşme analizi

Breitung birim kök testinden hareketle, seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmaya yönelik olarak Kao eşbütünlüşme analizine yer verilecektir. Kao eşbütünlüşme analizi sonuçları Tablo 11'de yer almaktadır.

Tablo 11. Model 2 İçin Kao Eşbütünlüşme Analizi Sonuçları

	t-istatistik	Olasılık
ADF	-3.198*	0.000
Residual Variance	0.064474	
HAC Variance	0.064033	

Not: (*) işareti katsayıların %5'lik kritere göre istatistiksel olarak anlamlılığını göstermektedir. Kao eşbütünlüşme analizi için hipotezler; H0: Seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisi yoktur, H1: Seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisi vardır.

Tablo 11'de yer alan Kao eşbütünlüşme analizi sonuçlarına göre; seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin bulunmadığını ifade eden H0 hipotezi %5 anlamlık düzeyinde reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle seriler uzun dönemde birlikte hareket etmektedir. Seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığının test edilmesinin ardından, uzun dönem katsayılar ortaya konulabilir. Uzun dönem katsayıları test eden FMOLS analizi sonuçları Tablo 12'de yer almaktadır.

Tablo 12. Model 2 İçin FMOLS Analizi Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
lnGDP	3.448*	0.987	3.492	0.000
lnEXCHANGE	0.150	0.145	1.034	0.307
lnINTEREST	-0.250*	0.070	-3.573	0.000
lnOPENNES	1.105*	0.241	4.574	0.000
lnPRODUCTIVITY	-1.681	1.030	-1.631	0.103
CORRUPTION	0.013*	0.006	2.020	0.044
POLRISK	-0.120	0.124	-0.967	0.334
Tanımlayıcı İstatistikler				

R ² = 0.932	$\bar{R}^2 = 0.927$
Ülke Sayısı = 16	Dönem = 1996-2016

Not: (*) işareti katsayıların %5'lik kritere göre istatistiksel olarak anlamlılığını göstermektedir.

Tablo 12'de yer alan sonuçlara göre; kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla değişkeni katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla miktarında yaşanacak %1'lik artış, ev sahibi ülkeden çıkan kişi başına düşen doğrudan sermaye yatırımları %3,4 artırmaktadır. Diğer taraftan dışa açıklık oranı ve yolsuzluk değişkenlerinin katsayıları pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı, faiz oranı serisinin katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bunun anlamı dışa açıklık oranı ve yolsuzlukta yaşanacak artışlar ev sahibi ülkeden çıkan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını artırırken, faiz oranında yaşanacak artışlar ise ev sahibi ülkeden çıkan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını azaltmaktadır. Geriye kalan değişkenlerden ise döviz kuru serisinin katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamsız, işgücü verimliliği ve politik risk katsayıları ise negatif ve istatistiksel olarak anlamsızdır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Gelişmekte olan ülkelerin yapısı göz önünde bulundurulduğunda dış borç, mali yardım ve yabancı yatırımlar gibi dış finansman kaynakları arasında en güvenilir olarak doğrudan yabancı sermaye yatırımları görülmektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları yapılan ülkede yayılma etkisiyle birlikte gelişmekte olan ülkelerde üretim, istihdam, verimlilik ve teknoloji düzeyini artırabileceği gibi ölçek ekonomilerinden sağladığı maliyet avantajı ile gerçekleşen düşük maliyetli üretim yerli firmaların rekabet edemeyip yok olmasına ve kar transferleri ile kaynakların yurtdışına çıkmasına da yol açabilmektedir. Burada önemli olan nokta ev sahibi ülkenin doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından fayda sağlayabilmesi için yurtiçindeki işgücünün nitelikli olması ve teknolojik olarak zayıf durumda olmaması gerekmektedir.

Ülkeler doğrudan yabancı sermaye yatırım giriş ve çıkışlarını etkileyen faktörleri göz önünde bulundurarak politikalarını belirlemek zorundadırlar. Doğrudan yabancı sermaye yatırım çıkışları da ülkelerin kaynaklarının kullanılmayıp başka ülkelerde kullanılmasını ifade etmektedir. Özellikle ihracat ve istihdam üzerinde yaratacağı olumsuz etkiler göz önünde bulundurulduğunda ülkelerin doğrudan yabancı sermaye yatırım çıkışlarını gözlemleyerek kaynakların ülke içerisinde kalmasını teşvik edecek önlemler almasının daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlara ev sahipliği yapmak ekonomik büyüme açısından olumlu görünmesine rağmen özellikle kar transferlerinin ciddi boyutlara ulaşması ekonomik göstergelerde bozulmaya neden olmaktadır. Bu yüzden DYY'nın giriş şekli ve geldiği sektörler politika yapımcıların dikkatle takip etmesi gereken konu olarak ön plana çıkmaktadır.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına yönelik çalışmalar çoğunlukla DYY girişlerinin belirleyicilerine yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Çalışmada literatürde yer alan çalışmalardan farklı olarak DYY çıkışlarının belirleyicileri de dikkate alınmış ve iki ayrı model oluşturulmuştur. Birinci modelde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ev sahibi ülkeye girişini etkileyen faktörler, ikinci modelde ise doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ev sahibi ülkeden çıkışını etkileyen faktörler analiz edilmiş, bu sayede, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ev sahibi ülkeye giriş ve çıkışlarında, ortak parametrelerin etkileri bir arada incelenmiştir.

16 gelişen piyasa ekonomisiyle ilgili olarak DYY girişlerinin panel veri yöntemi kullanılarak incelendiği modelde yapılan analizler sonucunda kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla değişkeni katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla miktarında yaşanacak artışlar, ev sahibi ülkeye yönelik kişi başına düşen doğrudan sermaye yatırımlarını artırmaktadır. Diğer taraftan döviz kuru ve dışa açıklık oranı değişkenlerinin katsayıları

pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı, faiz oranı serisinin katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bunun anlamı döviz kuru ve dışa açıklık oranında yaşanacak artışlar ev sahibi ülkeye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını artırırken, faiz oranında yaşanacak artışlar ise ev sahibi ülkeye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını azaltmaktadır.

DYY çıkışlarının incelendiği ikinci modelde yapılan analizler sonucunda kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla miktarında yaşanacak artışlar, ev sahibi ülkeden çıkan kişi başına düşen doğrudan sermaye yatırımlarını artırmaktadır. Diğer taraftan dışa açıklık oranı ve yolsuzlukta yaşanacak artışlar ev sahibi ülkeden çıkan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını artırırken, faiz oranında yaşanacak artışlar ise ev sahibi ülkeden çıkan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını azaltmaktadır.

Ülkelerin daha geniş perspektifle ve daha uygun politikalarla uygun yatırım ortamı oluşturmaya çalışırken doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişlerini kontrol etmenin yanı sıra doğrudan yabancı sermaye yatırımı çıkışlarını da gözden kaçırmaması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abd el Hamid Ali, H. (2013). Foreign aid and economic growth in Egypt: A cointegration analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(3), 743–751.
- Abou al Foul, B. (2008). Foreign Aid and Economic Growth in Egypt and Jordan: An Empirical Analysis. *Economic Research Forum*.
- Ang, J. B. (2010). Does foreign aid promote growth? Exploring the role of financial liberalization. *Review of Development Economics*, 14(2), 197–212.
- Asiedu, E. (2002). On the determinants of foreign direct investment to developing countries: Is Africa different?. *World development*, 30(1), 107–119.
- Asiedu, E. (2005). Foreign direct investment in Africa: The role of natural resources, market size, government policy, institutions and political instability. *World Economy*, 29(1), 63–77.
- Asteriou, D., & Hall, S. G. (2011). *Applied econometrics* (2nd ed.). UK: Palgrave, Mac Millan.
- Bennett, P. D., & Green, R. T. (1972). Political instability as a determinant of direct foreign investment in marketing. *Journal of Marketing Research*, 182–186.
- Bevan, A. A., & Estrin, S. (2004). The determinants of foreign direct investment into Europe an transition economies. *Journal of comparative economics*, 32(4), 775–787.
- Billington, N. (1999). The location of foreign direct investment: an empirical analysis. *Applied economics*, 31(1), 65–76.
- Borrmann, C. (2003). *Methodological problems of FDI statistics in accession countries* (No. 231). HWWA-Report.
- Bouoiyour, J. (2003). The determining factors of foreign direct investment in Morocco. *Savings and Development*, 91–106.
- Breitung, J. (2001). The local power of some unit root tests for panel data. In *Nonstationary panels, panel cointegration, and dynamic panels*. Emerald Group Publishing Limited, 161–178
- Breusch, T. S., & A. R. Pagan (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification tests in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47, 239–253.
- Buckley, P. J., Clegg, L. J., Cross, A., Liu, X., Voss, H., & Zheng, P. (2007). The determinants of Chinese outward foreign direct investment. In *Foreign Direct Investment, China and the World Economy*, 81–118).
- Chakrabarti, A. (2001). The determinants of foreign direct investments: Sensitivity analyses of cross-country regressions. *Kyklos*, 54(1), 89–114.
- Chen, J. E., & Zulkifli, S. A. M. (2012). Malaysian outward FDI and economic growth. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 65, 717–722.

- Chen, J. E., Chin, L., Law, S. H., & Azman-Saini, W. N. W. (2016). Outward FDI and institutional factors: Malaysian experience. *Journal of Emerging Economies & Islamic Research*, 4(3).
- Chowdhury, A., & Mc Kinley, T. (2007). Gearing macroeconomic policies to manage large inflows of oda: The implications for HIV/AIDS programmes (No. 2007/43). *WIDER Research Paper*.
- Daouas, M. (2001). African faces challenges of globalization. *Finance & Development*, 38(4), 4–4.
- Denkabe, P. (2004). Policy, aid and growth: A threshold hypothesis. *Journal of African Finance and Economic Development*, 6, 1–21.
- Easterly, W. (2003). Can foreign aid buy growth?. *Journal of economic Perspectives*, 17(3), 23–48.
- Eichengreen, B., & Tong, H. (2007). Is China's FDI coming at the expense of other countries?. *Journal of the Japanese and International Economies*, 21(2), 153–172.
- Frankel, J. A. (2000). Globalization of the economy. *National Bureau of Economic Research. Working Paper Series*, No. w7858
- Frenkel, M., Funke, K., & Stadtmann, G. (2004). A panel analysis of bilateral FDI flows to emerging economies. *Economic systems*, 28(3), 281–300.
- Froot, K. A. (1993). Introduction to "Foreign Direct Investment". In *Foreign Direct Investment* (pp. 1–12). University of Chicago Press.
- Fung, K. C., Garcia-Herrero, A., & Siu, A. (2009). A comparative empirical examination of outward foreign direct investment from four asia economies: People's Republic of China; Japan; Republic of Korea; and Taipei, China. *Asian Development Review*, 26(2), 86.
- Green, W. H. (2003). *Econometric analysis* (5th ed.). New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Griffin, K. B., & Enos, J. L. (1970). Foreign assistance: Objectives and consequences. *Economic Development and Cultural Change*, 18(3), 313–327.
- Kosack, S. (2003). Effective aid: How democracy allows development aid to improve the quality of life. *World development*, 31(1), 1–22.
- Krishnankutty, R. (2010). Testing the relationship between FDI inflow and outflow in India: A critical analysis. *Munich Personal RePEc Archive*.
- Levin, A., F. Lin, & C. Chu (2002): Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108,1–24.
- Lindtnerova, K. (2014). Foreign aid decrease–threat for millennium development golas? *European Scientific Journal*, ESJ, 10(10).
- Loots, E. (2002). Globalisation, emerging markets and the South African economy. *South African Journal of Economics*, 70(2), 123–132.
- Masron, T. A., & Shahbudin, A. S. M. (2010). Push factors of outward FDI: Evidence from Malaysia and Thailand. *Journal of Business and Policy*, 18, 2011.
- Morris, S., & Jain, P. (2016). Determinants of outward FDI: Empirical analysis of OECD source countries.
- Ovaska, T. (2003). The failure of development aid. *Cato Journal*, 23, 175.
- Pesaran, M.H., Ullah, A. & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of errorcross-section independence. *Econometrics Journal*, 11, pp. 105–127.
- Root, F. R., & Ahmed, A. A. (1979). Empirical determinants of manufacturing direct foreign investment in developing countries. *Economic Development and Cultural Change*, 27(4), 751–767.
- Schneider, F., & Frey, B. S. (1985). Economic and political determinants of foreign direct investment. *World development*, 13(2), 161–175.
- UNCTAD, (2006) World Investment Report. *FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development*.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Teşekkür : Değerli katkılarından dolayı danışmanım Prof. Dr. Harun BAL'a teşekkür ederim.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Acknowledgement : I thank my advisor Prof. Dr. Harun BAL for his precious contribution.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 1041–1055

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 1041–1055

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1163450

Geliş Tarihi / Received: 17.08.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 16.09.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

KONYA ÖRNEĞİNDE SURİYELİ MÜLTECİLERİN MEMNUNİYET VE SOSYOEKONOMİK DURUMLARI

Mehmet GÖK¹

Öz

2011 yılından itibaren ülkelerinde yaşanan iç savaş nedeniyle Türkiye'ye göç etmek zorunda kalarak sınırdan girdikten sonra ülkemizin değişik illerine dağılan Suriyeli mültecilerin geçen süre içerisinde sosyoekonomik durumlarının ne olduğu, nasıl yaşadıkları, nelerle meşgul oldukları, savaşın bitmesi durumunda ülkelerine geri dönmeyi düşünüp düşünmedikleri vb. durumları merak konusudur. Türkiye'ye Hatay, Kilis, Gaziantep ve Şanlıurfa gibi sınır illerinden girerek buralarda belli bir süre yaşadıkları sonra Konya'ya gelen ve burada kendilerine yeni bir hayat kurarak yaşamlarına devam eden Suriyeli mülteciler, zamanla yaşadıkları mahallelerde çoğunluk haline gelmiş, buralarda ülkelerinde ne işlerle iştigal ediyorlarsa benzer bir yaşamı buralarda da kurarak sosyoekonomik faaliyetlerine devam etmişlerdir. İşgücü piyasasında temininde zorluk yaşanan ara insan gücünün mültecilerce karşılandığı, kalfalık, çıraklık vb. işlerde elaman temininde güçlük yaşanması nedeniyle genellikle Suriyeli mültecilerin tercih edildiği, özellikle Halep ve kırsalından gelen Türkmen mültecilerin son derece başarılı ve tercih edilir olduklarını görüyoruz. Bu çalışma ile on dokuz soru çerçevesinde Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye ne zaman geldikleri, ne iş yaptıkları, medeni durumları, kaç çocuklarının olduğu, çocuklarının okula gidip gitmedikleri, komşuluk ilişkileri, Türk vatandaşlığı isteyip istemedikleri, çalışma izin belgelerinin olup olmadığı, Suriye'ye dönmeyi isteyip istemedikleri ve çalışma hayatı ile ilgili fikirleri vb. durumlarının incelenmesine çalışılmıştır. Mülteci mevzuatı ile birtakım güvencelere sahip olsalar da özellikle sosyokültürel özellikleri nedeniyle ülkemizi tercih ederek hayatlarını burada sürdürmeye çalışan bu insanların yaşadıkları sorunlar ve düşünceleri incelenmeye değer olup, bugün ve yarınlarıyla ilgili bizzat kendi fikirleri son derece önemli ve yol göstericidir.

Anahtar Kelimeler : Mülteci, Göç, Savaş, Sosyokültürel Yapı, İşgücü Piyasası, Ara İnsan Gücü, Demografik Yapı

JEL Sınıflandırması : J01, J08, J20, J23, J30, J38

¹ Dr., Konya Bölge İdare Mahkemesi Üyesi, drmgok070637@mynet.com, ORCID: 0000-0002-0454-3366.

Atıf/Citation (APA 6):

Gök, M. (2022). Konya örneğinde Suriyeli mültecilerin memnuniyet ve sosyoekonomik durumları. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 1041–1055. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1163450>.

LIFE SATISFACTION LEVELS AND SOCIO-ECONOMIC STATUS OF SYRIAN REFUGEES: A CASE STUDY OF KONYA PROVINCE

Abstract

It is an issue of concern what the socio-economic status of the Syrian refugees, who have been forced to migrate to Turkey since 2011 due to the civil war in their country and have settled in different provinces of our Turkey, are, which conditions they live in, what they are engaged in, and whether they intend to return to their country if the war ends, and etc. Entering Turkey via such border provinces as Hatay, Kilis, Gaziantep and Şanlıurfa, Syrian refugees come to Konya after living in these provinces for a certain period of time and continue their lives by establishing a new life for themselves here in Konya. Over time, Syrian refugees have become the majority in the neighborhoods where they live and have continued their socio-economic activities by establishing a similar life here in Konya to what they used to have in their country. It is seen that the intermediate manpower, which is difficult to supply in the labor market, is met by refugees, and that Syrian refugees are generally preferred because of difficulties in recruiting for journeymen, apprenticeships and similar jobs, and that especially Turkmen refugees coming from Aleppo and its rural areas are extremely successful and preferred. This study, within the framework of 19 questions, tries to examine when Syrian refugees came to Turkey, what jobs they do, what their marital status are, how many children they have, whether their children go to school, how their relations with their neighbors are, whether they want Turkish citizenship, whether they have work permits, whether they want to return to Syria, what ideas they have about working life, and so on. Despite their having some assurances with the refugee legislation, the problems and thoughts of these people, who prefer our country because of its socio-cultural characteristics and try to continue their lives here, are worth examining, and their own opinions about present and future are extremely important and guiding.

Keywords : Refugee, Migration, War, Sociocultural Structure, Labor Market, Intermediate Manpower, Demographic Structure

JEL Classification : J01, J08, J20, J23, J30, J38

GİRİŞ

Yaşama hakkı insan ihtiyaçlarının başında gelen, diğer ihtiyaçların bir anlamda sebebi olarak değerlendirilmesi mümkün olan en önemli insan hakkıdır. İnsanlık tarihi boyunca savaşlar da bu anlamda var olup olmamayı belirleyen, göç, soykırım vb. büyük insani hareketliliklerin en önemli tetikleyicilerden birisi olmuştur. Mekke'den Habeşistan'a, Medine'ye yapılan göçler, Avrupa'dan ve dünyanın değişik yerlerinden Filistin'e göç, Sibirya'dan Anadolu'ya yapılan göçler bu alanda örnek olarak verilebilir.

Suriye iç savaşı Mart 2011'de başlamış ve Nisan 2011'de ise tüm ülkeye yayılmıştır. Bu tarihten itibaren de başta Türkiye ve diğer sınır komşusu ülkeler olmak üzere diğer ülkelere göç başlamıştır (Uzun, 2015: 108). Suriyeliler hukuken mülteci statüsünde olmayıp geçici koruma statüsüne alınmıştır. Bu statü, sığınmacıların Birleşmiş Milletlerin ekonomik yardımlarından yararlanmalarına imkân veren bir statüdür (Uzun, 2015: 112).

Suriyeli mülteciler, 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesinin 31. Maddesinde düzenlenen “geri gönderme yasağı” ilkesinden yararlandırılmaktadırlar. Buna göre mülteciler, ya da bir başka ifade ile sığınma talebinde bulunan kişiler, yaşam ve özgürlüğünün tehlike altında olacağı bir ülkeye geri gönderilemezler (Uzun, 2015: 113).

2011 yılından itibaren ülkelerinde yaşanan iç savaş gerekçesiyle çok sayıda insanın hayatlarını devam ettirebilmek için Suriye'den sınırlara akın ederek başta ülkemiz olmak üzere birçok ülkeye göç ettiklerini görüyoruz. Bazen bütün aile bireyleriyle, bazen sadece kadın ve çocuklar ve bazen de istihdam

ettiği bütün çalışanlar ve aileleriyle birlikte iş yerleri de dahil göç ettikleri ve aynı şekilde hayatlarını devam ettirmeye çalıştıklarını görüyoruz.

Nisan 2011 yılından itibaren Türkiye'ye gelen Suriyeli sayısı toplam 21.07.2022 tarihi itibarıyla 3 milyon 602.470 kişidir (multeciler.org.tr). İller arası dağılıma baktığımız zaman en çok Suriyelinin 548,108 kişi ile İstanbul'da, daha sonra 464.541 kişi ile Gaziantep'te, 384.606 kişi ile Şanlıurfa'da, 123.738 kişinin Konya'da ve 71 kişinin de Artvin'de yaşadığı görülmektedir. Konya sayısal çokluk olarak 9. Sırada, Artvin ise en son sırada (81) yer almaktadır (multeciler.org.tr).

Ülkemize gelen Suriyeli mültecilerin sınır şehirlerimiz olan Hatay, Kilis, Gaziantep ve Şanlıurfa gibi şehirlerimiz üzerinden ülkemize giriş yaptıkları, buralarda biraz yaşadktan sonra ülkemizin değişik şehirlerine dağıldıkları görülmektedir. Öncelikle akrabalarının bulunduğu şehirlere gittiği ve oralara yerleşerek ülkelerinde yaptıkları işleri yapmaya devam eden Suriyeli mültecilerin Konya'ya da 2011 yılından itibaren gelerek belli mahallelerde kümelenedikleri ve buralarda iş ve mesleklerini yapmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Özellikle eski yerleşim ve evlerin bulunduğu Alaattin Tepesi'nin güneyi, Şerafettin Camiinin çevresi ve Hocacıhan gibi mahallelerde oturan Suriyeli mültecilerin kasap, market, pastane, tuhafiyeye vb. hayatın bütün alanlarına yönelik ekonomik faaliyetlere katıldıkları, zaman içerisinde Türkçe öğrendikleri, çocuklarını okula gönderdikleri görülmektedir.

1. ÇALIŞMANIN AMACI

Bu çalışma ile yaklaşık olarak 12 yıldır devam eden iç savaş nedeniyle ülkelerini terkeden ve hayatlarını devam ettirmek için buldukları yerlerde bildikleri ya da hiç bilmedikleri işleri bazen iyi koşullarda, bazen de karın tokluğuna yaparak varlıklarını sürdüren bu insanların sosyoekonomik durumlarının araştırılması ve tespiti amaçlanmıştır.

Özgün olarak belirlemiş olduğumuz sorularla durum tespiti yaparken okuduğumuz sorulara cevap verebilecek düzeyde Türkçe bilmeyenlere tercüman aracılığıyla sorular sorularak gerçek durumlarının tespiti hedeflenmiştir. Her ne kadar, çalışmanın amacı önceden açıklanmış ise de sorulara cevap verirken muhataplarımızın çok rahat olmadıkları, sonradan rahat cevap vermeye başladıkları, bazı sorularda ise cevap verip vermeme konusunda tereddüt yaşadıkları görülmüştür.

Ekonomik hayatımızın hemen hemen bütün alanlarında iş gücü piyasasına dahil olan Suriyeli mültecilerin özellikle ara insan gücü temininde zorluk yaşanan kalfa, çırak, ya da emek yoğun işlerin yapıldığı taşımacılık, inşaat vb. alanlarda daha çok görüldükleri ve bu alanda önemli bir ihtiyacı yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Sanayide tamirci, mobilya sektöründe taşımacı, inşaat işlerinde tamirci, tarım işlerinde çalışan işçiler gibi birçok alanda karşılaşılan bu insanların bazılarıyla kendileri söylemezlerse Suriyeli olduklarını anlamak neredeyse zordur.

Bu çalışma ile sormuş olduğumuz sorularla, gelinen noktada Konya'da yaşayan Suriyelilerin yaşam koşulları, fikirleri, memnuniyet düzeyleri, ne yapıp yapmadıkları ve tercihlerinin ne olduğunun tespiti hedeflenmiştir.

2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada yöntem olarak önceden hiç bir yerde yayımlanmayan tarafımızdan hazırlanan özgün on dokuz (19) sorunun hedef kitle olarak tespit ettiğimiz iki yüz (200) Suriyeli mülteciye tek tek okunarak cevapların alınması ve anket formuna işaretlenmesi yöntem olarak kullanılmıştır. Öncelikle çalışmanın neden yapıldığı, amacımızın ne olduğu gibi hususlar hedef kitleye tek tek açıklanarak rahatlamaları sağlanmış ve doğru cevap vermelerinin önemi anlatıldıktan sonra tarafımızdan tek tek uygulanması suretiyle alınan cevaplar tek tek incelenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sorular

Türkçe bilen ve anlayanlara Türkçe, Türkçe bilmeyenlere Arapça tercüman aracılığıyla tek tek sorularak cevaplamaları istenilmiştir. Soruların sorulmasından önce yaşadıkları tereddüt ve çekingenlik, gerekli açıklamalar ve sohbet ortamı oluşturularak giderilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda verecekleri doğru cevabın önemi vurgulanarak, mümkün oldukça doğru cevap vermeleri istenilmiştir. Tereddüt yaşadıkları veya cevap vermek istemedikleri sorulara cevap vermeye bilecekleri, herhangi bir zorunluluk olmadığı, ancak cevap verebilirlerse iyi olacağı kendilerine ifade edilerek 01.07.2022-15.07.2022 tarihleri arasında anket uygulaması yapılmıştır. Alınan cevaplarla ilgili değerlendirme aşamasında hazırlanan tablo, yüzde ve şekiller gerekli hesaplamalar yapılarak tarafımızdan yapılmıştır.

3. ÇALIŞMANIN SONUÇLARI

Uygulamış olduğumuz özgün sorularla Suriyeli mültecilerin hangi yıl, hangi şehrimiz üzerinden Türkiye'ye giriş yaptıkları sorulduktan sonra Konya örneği üzerinde çalışma yaptığımız için Konya'ya hangi yıl geldikleri, herhangi bir iş veya mesleklerinin olup olmadığı, herhangi bir yerde çalışıp çalışmadıkları, düzenli ücret alıp almadıkları, alıyorsa bu ücretin yeterli olup olmadığı, medeni durumları, kaç çocuklarının olduğu, çocuklarının okula gidip gitmediği, komşuluk ilişkileri hakkındaki görüşleri, Suriye'deki savaşın bitmesi durumunda ülkelerine geri dönmek isteyip istemedikleri, ülkelerinde akrabalarının bulunup bulunmadığı, Türk vatandaşı olmayı isteyip istemedikleri, Türkiye'nin kendilerine yönelik uygulamış olduğu politikaların yeterli olup olmadığı gibi sorularla beş farklı başlık altında ayrı ayrı değerlendirme yapılarak aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

3.1. Suriyeli Mültecilerin Türkiye'ye Gelişleri

a. Türkiye'ye Giriş Yaptıkları Şehir

Türkiye coğrafi konumu gereği şartlı mülteciler için transit bil ülke konumundadır. 2011 tarihinde başlayan Suriye iç savaşı bu durumu daha da belirginleştirmiştir (Yaylacı, 2017: 3). Bu durum sonucunda giderek belirgin bir şekilde göç ülkesi niteliği kazanan ülkemizde Suriyeli sığınmacılar birçok kentimizin sosyoekonomik yaşamında daha fazla yer edinmesi yerli halkın gündeminde her geçen gün daha fazla güncel tartışmaların konusu haline gelmiştir (Yaylacı, 2017: 4).

2011 yılı mart ayında çıkan iç çatışmalar nedeniyle aynı yıl Nisan ayından itibaren uluslararası bir koruma bulabilmek amacıyla Suriyeliler Türkiye'ye gelmeye başlamışlardır. Türkiye'deki Suriyelilerin çoğu ülkemize yakın yerlerde yaşayan Suriyelilerden oluşmaktadır (goc.gov.tr). Toplam 5 ilde bulunan 7 geçici barınma merkezinde toplam 59.877 Suriyeli kalırken diğerleri dışarıda kendi imkanları ve yapılan yardımlarla hayatlarını sürdürmektedirler (goc.gov.tr). İç savaş nedeniyle yaklaşık 11 milyon Suriyeli yerlerinden edilmiştir. Bunlardan 6.600.000'i ülke içinde yer değiştirirken, diğerleri ülke dışına çıkmak zorunda kalmıştır (Duman, 2016: 47). 30 Nisan 2011 tarihi Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye ilk giriş tarihidir (Yaylacı, 2017: 11).

Bu bölümde 200 kişilik hedef kitemize Türkiye'ye hangi yıl ve hangi şehirden giriş yaptıklarını sorduk. Almış olduğumuz cevaplardan konya'ya gelen Suriyeli mültecilerin 2011 yılından itibaren 2021 yılı da dahil Türkiye'ye giriş yapan mültecilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Yıllar ve şehirlere göre dağılım aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 1. Suriyeli Mültecilerin Giriş Yaptıkları Yıl ve Şehirler

Yıl	Hatay	%	Kilis	%	G.Antep	%	Ş.Urfa	%	Toplam	%
2011	7	3,5	2	1	-	-	-	-	9	4,5
2012	9	4,5	2	1	1	0,5	3	1,5	15	7,5
2013	13	6,5	4	2	3	1,5	3	1,5	23	11,5
2014	22	11	6	3	5	2,5	4	2	37	18,5
2015	16	8	8	4	8	4	6	3	38	19
2016	14	7	6	3	3	1,5	3	1,5	26	13
2017	7	3,5	3	1,5	4	2	2	1	16	8
2018	2	1	5	2,5	-	-	3	1,5	10	5
2019	3	1,5	4	2	3	1,5	3	1,5	13	6,5
2020	4	2	2	1	2	1	1	0,5	9	4,5
2021	2	1	1	0,5	1	0,5	-	-	4	2
Toplam	99	49,5	43	21,5	30	15	28	14	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Konya'ya gelen Suriyelilerin 2011 yılından itibaren Türkiye'ye giriş yapan mültecilerden oluştuğu, en az Konya'ya gelişin 4 kişi ile 2021 ve 9 kişi ile 2011 yılında olduğu, en fazla gelenlerin ise 38 kişi ile 2015 ve 37 kişi ile 2014 yıllarında giriş yapanlardan oluştuğu, en çok Hatay'dan Türkiye'ye giriş yapanların oluşturduğu (%49,5), en az gelenlerin ise Şanlıurfa'dan giriş yapanların (%14) oluşturduğu görülmektedir. Suriyeli mültecilerin genellikle Türkiye sınırına en yakın giriş kapısından giriş yaparak belli bir süre buralarda kaldıktan sonra Konya'ya geldikleri görülmektedir. Suriye tarafında bulunan Azez, Çobanbey, Cerablus, Rasulayn ve Halep gibi şehirlerden Hatay, Kilis, Gaziantep ve Şanlıurfa gibi şehirlerimize giriş yaptıktan sonra Türkiye içerisinde Konya'ya gelerek burada yaşamlarına devam ettikleri anlaşılmaktadır.

b. Suriyeli mültecilerin Konya'ya geliş yılları

Suriyeli mültecilere Konya'ya ne zaman (hangi yıl) geldiklerini sorduk. Amış olduğumuz cevaplar, yıl ve yüzde olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. Suriyelilerin Konya'ya Geliş Yılları

Yıl	Sayı	Yüzde(%)
2011	9	4,5
2012	15	7,5
2013	23	11,5
2014	37	18,5
2015	38	19
2016	26	13
2017	16	8
2018	10	5
2019	13	6,5
2020	9	4,5
2021	4	2
Toplam	200	100

2011 yılında 9 Suriyeli mültecinin geldiği Konya'ya 38 kişi ile en fazla Suriyelinin 2015 yılında geldiği görülmektedir. 2014 yılında 37, 2016 yılında 26, 2013 yılında 23, 2017 yılında 16, 2012 yılında 15, 2019 yılında 13, 2018 yılında 10, 2020 yılında 9 ve 2021 yılında da 4 Suriyeli mültecinin Konya'ya geldiğini görüyoruz. Yüzde olarak baktığımız zaman ise sırasıyla 2015 yılında %19'u, 2014 yılında %18,5'i, 2016 yılında %13'ü, 2013 yılında %11,5, 2017 yılında %8, 2012 yılında %7,5, 2019 yılında %6,5, 2012 ve 2020 yıllarında %4,5 ve 2021 yılında da %2'sinin Konya'ya geldiğini görüyoruz.

Yukarıda belirttiğimiz sayısal ve oransal sıralamada Suriyeli mültecilerin kendilerinden önce gelen akraba ve tanıdıklarının Konya'dan memnun olmaları, ya da geldikten sonra bu şehirde görmüş oldukları ilgi, bakış açısı, yardımlaşma vb. etkenlerin Konya'da yaşamlarını sürdürmeyi ve bir başka şehre gitmemeleri üzerinde belirleyici olduğu söylenebilir.

3.2. Suriyeli Mültecilerin Demografik Görünümleri

a. Medeni durumları

Bu bölümde Suriye'li mültecilere medeni durumlarının ne olduğunu sorduk. Bazılarının cevap vermek istemediği bu soruya aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere büyük çoğunluğu evli olduğu yönünde cevap vermiştir.

Tablo 3. Suriyelilerin Medeni Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Evli	136	68
Bekar	42	21
Cevapsız	22	11
Toplam	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere evli yada bekar olup olmadıkları yönündeki bu soruya toplam 200 kişinin 136'sının cevabı evet evliyim, 42'sinin cevabı hayır bekarım şeklinde olurken, 22'sinin ise bu soruya cevap vermek istemediği görülmüştür. Bu durumda hedef kitlemizin %68'i evli, %21'i bekar ve %11'i ise bu sorumuza cevap vermek istememiştir.

b. Çocuk sayıları

Bir önceki soru ile bağlantılı olarak kaç çocuklarının olduğunu, bir başka ifade ile çocuklarının olup olmadığını, varsa kaç çocuklarının olduğunu sorduğumuz Suriyeliler aşağıdaki cevapları vermişlerdir.

Tablo 4. Suriyeli Mültecilerin Çocuk Sayıları

	Sayı	Yüzde (%)
Çocuğu olmayanlar	18	9
Bir Çocuklu	8	4
İki Çocuklu	16	8
Üç Çocuklu	18	9
Dört Çocuklu	20	10
Beş Çocuklu	26	13
Altı Çocuklu	24	12
Yedi Çocuklu	10	5
Sekiz Çocuklu	11	5,5
Dokuz Çocuklu	-	-
On Çocuklu	5	2,5
Cevapsız	1	0,5
Toplam	156	78,5

Konya'ya gelerek yaşamlarını burada sürdüren, bu çalışma kapsamında kaç çocuklarının olduğuna ilişkin bu sorumuza %13'lük bir kesim beş çocuğunun olduğu yönünde, %12'lik bir kesim altı çocuğunun olduğu yönünde, %10'luk bir kesim dört çocuğunun olduğu yönünde, %9'luk bir kesim çocuğunun olmadığı yönünde, %9'luk bir kesim üç çocuğunun olduğu yönünde %8'lik bir kesimin 8

çocuğunun olduğu yönünde, %5,5'inin sekiz çocuğunun olduğu yönünde, %5'inin yedi çocuğunun olduğu yönünde, %4'ünün bir çocuğunun olduğu yönünde % 2,5'inin on çocuğunun olduğu yönünde cevap verdiği ve %0,5'inin de bu soruya cevap vermek istemediği görülmüştür.

Toplam 200 kişiye sorduğumuz bu sorumuza %21'lik kesimin bekar olduğu gerekçesiyle, %11,5'lik bir kesimin de cevap vermediği, en fazla on çocuklu Suriye'li ailelerin bulunduğu, çoğunluk olarak ise en fazla altı, beş ve dört çocuklu ailelerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

3.3. Suriyeli Mültecilerin Sosyoekonomik Durumları

a. İş ve meslek durumları

Anket uyguladığımız Suriyeli mültecilere herhangi bir iş veya mesleklerinin olup olmadığını sorduğumuz soruya vermiş oldukları “iş ve mesleğinin olduğu” ve “iş ve mesleğinin olmadığı”na ilişkin cevaplar ve bu cevapların oluşturduğu yüzdeler aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 5. Suriyeli Mültecilerin İş ve Mesleki Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
İş ve Mesleği Olanlar	76	38
İş ve Mesleği Olmayanlar	124	62
Toplam	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi herhangi bir işi veya mesleği olduğunu söyleyenler 76 kişi olup toplam içerisindeki payları %38 olup, herhangi bir iş veya mesleği olmadığını söyleyenler ise 124 kişi ve %62'lik bir çoğunluğu oluşturmaktadır.

b. Herhangi bir işte çalışıp çalışmama durumu

Suriyeli mültecilere herhangi bir işte çalışıp çalışmadıklarını sorduğumuz bu soruya aldığımız cevapların sayısal ve yüzde olarak dağılımları aşağıda gösterilmiştir. Buna göre;

Tablo 6. Çalışıp Çalışmama Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Çalışanlar	162	81
Çalışmayanlar	38	19
Toplam	200	100

Bu soruyu yönelttiğimiz 200 mültecinin yüzde 81'lik oranına karşılık gelen 162'si evet çalışıyorum, yüzde 19'una karşılık gelen 38 kişinin ise hayır çalışmıyorum şeklinde cevap verdiklerini görüyoruz. Bir önceki soruyla bağlantılı olarak bu soruya verilen cevapların karşılaştırılması durumunda herhangi bir meslek mensubu olmasa da ara insan gücü olarak nitelendirilen çıraklık, taşımacılık gibi herhangi bir vasıf ve nitelik istemeyen işlerin de Konya'daki Suriyelilerce yapıldığını ve bu alandaki boşluğun kısmen doldurulduğunu söyleyebiliriz.

c. Çalışma koşullarından memnuniyet durumu

Bu bölümde çalışma hayatına katılan, işgücü piyasasında yer alan Suriyeli mültecilerin çalışma koşullarından memnun olup olmadıklarını sorduk ve aşağıdaki cevapları aldık. Buna göre;

Tablo 7. Çalışma Koşullarından Memnun Olup Olmama

	Sayı	Yüzde (%)
Memnun Olanlar	102	51
Memnun Olmayanlar	98	49
Toplam	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere bu soruyu yönelttiğimiz 200 kişinin 102'sinin çalışma koşullarından memnun olduğunu, 98'inin ise memnun olmadığını ifade ettiğini görüyoruz. Başka bir ifade ile Konya'da yaşamlarını sürdüren Suriyelilerin %51'i muhatap oldukları çalışma koşullarından memnun olduğu, %49'luk bir kesimin ise memnun olmadığını beyan ettiği görülmektedir.

d. Çalışma izin belgesi olup olmama durumu

İş gücü piyasasına bir şekilde katılarak çalışan hedef kitemize resmi kanallardan alınan çalışma izin belgelerinin olup olmadığını sorduk ve aşağıdaki tabloda görülen cevapları aldık.

Tablo 8. Çalışma İzin Belgesi Olup Olmama Durumu

	Sayı	Yüzde (%)
Olanlar	34	17
Olmayanlar	166	83
Toplam	200	100

Bu soruyu yönelttiğimiz iki yüz kişinin %83'üne karşılık gelen 166'sı çalışma izin belgelerinin olmadığını, %17'sine karşılık gelen 34'ünün ise çalışma izin belgesinin olduğu yönünde cevap verdiği görülmektedir. Çalışma izin belgesi Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü'nce işgücü piyasasının genel durumu dikkate alınarak verilmektedir. Suriyeli mültecilerin çalışma hayatına girebilmek için böyle bir belgeye sahip olunması gerektiğini bilmeden çalışmaya başladıkları, zamanla bu belgeyi almak için başvuruda buldukları, büyük bir kesiminin başvurusunun olduğu, ancak henüz çalışma izin belgesi alamadıkları anlaşılmaktadır.

3.3.5. Düzenli Ücret Alıp Almama Durumu

Suriyeli mültecilere çalışma durumlarından sonra çalışmalarının karşılığı olarak düzenli bir ücret alıp almadıklarını sorduk. Bu soruya hedef kitemizin verdiği cevaplar ve yüzdeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 9. Düzenli Ücret Alıp Almama Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Alanlar	76	38
Almayanlar	124	62
Toplam	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere ikiyüz kişilik hedef kitemizin %38'ine karşılık gelen 76 kişinin düzenli ücret aldığı, %62'lik bir orana karşılık gelen 124 kişinin ise düzenli bir ücret almadığı yönünde cevap verdiği görülmektedir.

3.3.6. Aldıkları ücretin yeterli olup olmaması durumu

Çalışma hayatına girerek işgücü piyasasında kendilerine yer bulan Suriyelilere çalışmaları karşılığında almış oldukları ücretin yeterli olup olmadığını sorduk ve aşağıdaki cevapları aldık.

Tablo 10. Ücretin Yeterli Olup Olmaması

	Sayı	Yüzde (%)
Yeterli	63	31,5
Yetersiz	108	54
Cevapsız	29	14,5
Toplam	200	100

Bu soruya hedef kitemizin 63'ü yeterli olduğu yönünde, 108'inin yetersiz olduğu yönünde, 29'unun ise herhangi bir cevap vermediğini görüyoruz. Bir başka ifade ile hedef kitemizin %31,5'i almış olduğu ücretin yeterli olduğunu, %54'lük bir kesiminin yetersiz olduğunu ve %14,5'lik bir kesiminin de herhangi bir cevap verme gereği duymadığını görüyoruz.

3.3.7. İş bulmakta zorlanıp zorlanmama durumu

Bire bir anket uyguladığımız Suriyeli mültecilere işgücü piyasasında iş ararken zorlanıp zorlanmadıklarını sorduğumuz bu soruya aşağıdaki tabloda görülen cevapları aldık. Buna göre;

Tablo 11. İş Bulup Bulamama Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Zorlanıyorum	73	36,5
Zorlanmıyorum	107	53,5
Cevapsız	20	10
Toplam	200	100

Hedef kitemizin %36,5'ine karşılık gelen 73 Suriyeli mülteci iş bulmakta zorlandığını, %53,5'ine karşılık gelen 107 Suriyeli mülteci iş bulmakta zorlanmadığını, %10'una karşılık gelen 20 Suriyeli mülteci ise bu soruya cevap vermek istememiştir.

3.4. Suriyeli Mültecilerin Suriye ile İlgili Görüşleri

a. Savaş biterse geri dönüp dönmeme durumu

Türkiye genelinde 03.06.2022 tarihi itibarıyla ülkesine (Suriye'ye) dönen Suriyeli sayısı toplam 505.190 kişidir (multeciler.org.tr). Bu bölümde ilerde bir gün ülkeleri olan Suriye'de devam eden iç savaşın bitmesi durumunda geri dönmeyi düşünüp düşünmedikleri, bir başka ifade ile geri dönmeyi isteyip istemediklerini sorduk ve aşağıdaki cevapları aldık.

Tablo 12. Suriye'ye Geri Dönmeyi İsteyip İstememe Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Geri Dönmek İsteyenler	81	40,5
Geri Dönmek İstemeyenler	119	59,5
Toplam	200	100

Yukarıda da görüldüğü üzere 200 kişinin 119'unun geri dönmek istemediği, 81'inin ise geri dönmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Konya'da ikamet eden Suriyeli mültecilerin %59,5'inin savaş bitse de geri dönmeyi düşünmediği, Konya'da yaşamaya devam etmek istediği, %40,5'inin ise geri dönmek istediği, Konya'daki yaşamından memnun olmadığı söylenebilir.

b. Suriye'de Akrama Olup Olmama Durumu

Suriyeli mültecilerin Suriye’den gelirken bütün aileleri ile birlikte mi geldikleri yoksa akrabalarından Suriye’de kalan olup olmadığını öğrenmeye yönelik olarak Suriye’de akrabaları olup olmadığını sorular ve aşağıdaki cevapları aldık.

Tablo 13. Suriye’de Akrabalarının Olup Olmaması Durumu

	Sayı	Yüzde (%)
Akrabası Olanlar	168	84
Akrabası Olmayanlar	32	16
Toplam	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere hedef kitlemizin %84’üne karşılık gelen 168 kişinin Suriye’de akrabalarının bulunduğu, %16’lık bir kesimi olan 32 kişinin ise Suriye’de akrabalarının olmadığı yönünde cevap verdiği görülmektedir. Bu cevaplardan da anlaşılacağı üzere Konya’daki Suriyeli mültecilerin büyük bir kısmının Suriye’de akrabalarının olduğu, bütün ailenin Türkiye’ye gelmediği anlaşılmaktadır.

c. Suriye’deki akrabalarla görüşüp görüşmeme durumu

Suriyeli mültecilere Suriye’deki akrabaları ile görüşüp görüşmediklerini sorunca da aşağıdaki tabloda yer verdiğimiz cevapları aldık. Buna göre;

Tablo 14. Suriye’deki Akrabaları ile Görüşüp Görüşmeme Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Görüşenler	124	62
Görüşmeyenler	23	11,5
Akrabası Olmayanlar	32	16
Cevapsız	21	10,5
Toplam	200	100

Anket uyguladığımız Suriyeli mültecilerden 124’ünün Suriye’deki akrabaları ile görüştüğü, 23’ünün görüşmediği, 32’sinin Suriye’de akrabasının olmadığı ve 21’inin de bu soruya cevap vermek istemediği anlaşılmaktadır. Bir başka ifade ile Konya’da yaşamlarını sürdüren Suriyelilerden %62’si Suriye’deki akrabaları ile görüşmekte, %11,5’i görüşmemekte, %16’sının Suriye’de akrabasının olmadığı ve %10,5’inin ise bu soruya cevap vermek istemediği görülmektedir.

3.5. Suriyeli Mültecilerin Türkiye ile İlgili Görüşleri

a. Türk vatandaşlığı isteyip istememe durumu

31 Mart 2022 tarihi itibarıyla toplam 200.959 Suriyeli mültecinin Türk Vatandaşı olduğunu görüyoruz. Bu sayı 31 Aralık 2021 tarihinde 193.293 kişi, 30 Aralık 2019 tarihinde ise 110.000 kişi idi (mülteciler.org.tr). Hedef kitemize Türk Vatandaşı olmayı isteyip istemediklerini sorunca aşağıdaki cevapları aldık.

Tablo 15. Türk Vatandaşlığı İsteyip İstememe Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
İsteyenler	151	75,5
İstemeyenler	49	24,5
Toplam	200	100

Konya’da yaşayan ve anket uyguladığımız toplam 200 kişinin %75,5’ine karşılık gelen 151 kişinin Türk Vatandaşı olmayı istediği, %24,5’ine karşılık gelen 49 kişinin ise Türk Vatandaşlığını istemediği görülmektedir. Burada şu hususu da ifade etmek gerekmektedir. Vatandaşlık genellikle ulusal politikanın gereği olarak yerine getirildiği, bazı durumlarda demografik ve sosyokültürel nedenlerle vatandaşlık verilmediği görülebilmektedir. Suriye’lilerin büyük bir çoğunluk olarak Türk Vatandaşlığı verilmesi durumunda vatandaşımız olmayı istedikleri anlaşılmaktadır.

b. Çocukların okula gidip gitmeme durumu

Suriyelilerin yoğun bir şekilde ülkemize gelmesi, onlara yönelik Türkçe eğitim faaliyetlerinde de önemli ölçüde artışa yol açmıştır (Alan, 2021: 120). Bu kapsamda Üniversitelerin dil eğitim merkezleri, Milli Eğitim Bakanlığı, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı, ulusal ve uluslararası kuruluşlar, vakıflar, halk eğitim merkezleri ve özel eğitim merkezleri bu alanda faaliyet gösteren belli başlı kuruluşlardandır (Alan, 2021: 120).

Suriyelilere verilebilecek eğitim yaygın ve örgün eğitim olarak ayrılabilir. Bu eğitim sonucunda Suriyeliler kendi kendilerine yetebilir, meslek sahibi olabilir ve toplumla rahat bir ilişki kurabilecektir. Böylece toplumda rahat ve özgür bireyler olarak yaşayabilirler (Duman, 2016: 47).

Suriye’de devam eden savaşın beklenenden uzun sürmesi Suriyeli mültecilerin Türkiye’deki yaşam şartları, hizmetlerden yararlanma hakları, çalışma hakları, çalışma izinleri, meslek edinmeleri, eğitim görmeleri ve kendi mesleklerini icra edebilmelerine dönük bir takım yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda önemli eğitim ve proje çalışmaları başlatılmıştır (Duman, 2016: 48).

08.06.2021 tarihi itibarıyla ilkökul, ortaokul ve lisede okuyan toplam Suriyeli sayısı 938.138’dir.(mülteciler.org.tr). Bu bölümde de Suriyeli mültecilerin çocuklarının okula gidip gitmediklerini sorduk. Almış olduğumuz cevaplar ve yüzdelere aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 16. Çocukların Okula Gidip Gitmeme Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Gidiyor	125	62,5
Gitmiyor	63	31,5
Cevapsız	12	6
Toplam	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere %62,5’lik orana karşılık gelen 125 kişi çocukların okula gittiğini, %31,5’ine karşılık gelen 63 kişi çocukların okula gitmediklerini beyan ettiği, %6’lık bir orana sahip olan 12 kişinin ise bu soruya cevap vermek istemediğini görüyoruz.

3.5.3. Komşuluk İlişkisi ve Memnuniyet

Konya’daki Suriyeli mültecilerin şehir merkezinin belli mahallelerinde kümelenedikleri ve genellikle birbirlerinden ayrılmadıkları ve yaşadıkları mahallelerde topluluk halinde yaşadıklarını görüyoruz. Daha çok Alaaddin tepesinin güneyinde, Şerafettin Camii civarında ve Hocacıhan Mahallesi’nde kalabalık olarak yaşadıkları görülmektedir. Bu durumla ilgili komşuluk ilişkilerinin nasıl olduğu, mevcut komşuluk ilişkilerinden memnun olup olunmadığı yönünde sormuş olduğumuz bu soruyla ilgili alınan cevapların sayısal ve oransal dağılım aşağıdaki tabloda yer almıştır.

Tablo 17. Komşuluk İlişkisi ve Memnuniyet Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Memnun Olanlar	110	55
Memnun Olmayanlar	75	37,5
Cevapsızlar	15	7,5
Toplam	200	100

Tabloda da görüldüğü gibi hedef kitlemizin %55'ine karşılık gelen 110 kişi yaşadığı yerdeki komşuluk ilişkilerinden memnun olduğunu, %37,5'ine karşılık gelen 75 kişi komşuluk ilişkilerinden memnun olmadığını ve %7,5'ine karşılık gelen 15 kişi de komşuluk ilişkilerinden memnun olmadığını ifade etmiştir. Sosyokültürel anlamda komşuluk ilişkileri toplumsal bir sigorta olup, sosyal bir varlık olan insanın daha rahat ve kaliteli yaşamasına imkân veren toplumsal bir durumdur.

d. Yardım alıp almama durumu

Suriyeli mültecilere iç savaşın çıktığı 2011 yılından itibaren gerek ulusal ve gerekse de uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum örgütlerince muhtelif miktarlarda yardımlar yapılmaktadır. Bu yardımlar arasında ülkemizde yer alan sivil toplum örgütleri, vakıflar, dernekler vb.nin de büyük oranda katıldıklarını söylemek abartılı olmayacaktır. Özellikle gıda bankası, aşevi vb. şekillerde Suriyeli mültecilere aynı ve maddi yardımlar yapıldığını görüyoruz.

Bu soruyla Konya'daki Suriyeli mültecilerin herhangi bir yerden yardım alıp almadıklarını tespit amacıyla sormuş olduğumuz bu soruya almış olduğumuz cevaplar ve cevapların oransal görünümü aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 18. Yardım Alıp Almama Durumu

	Sayı	Yüzde (%)
Alanlar	74	37
Almayanlar	126	63
Toplam	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere ikiyüz kişilik hedef kitlemizin %63'lük bir kesimi, yani 126 kişi herhangi bir yerden yardım almadığını, %37'lik bir kesimi ise yardım aldığını ifade etmiştir. Yapılan yardımların verilebilmesi için Suriyelilerin ikametgâh adreslerini vermeleri ve bu şekilde kendilerine düzenli yardım yapılması ve desteklenmelerinin hedeflendiği, bir çok Suriyeli'nin ise kayıt altına alınmak istememesi, adresinin başkaları tarafından bilinmesini istememeleri, bu konudaki gerçek rakamların bilinmesini engellemektedir (Yerlikaya, 2017).

e. Suriyeli mültecilerle ilgili politikalar hakkındaki görüşleri

Anket çalışması yaptığımız Konya'daki Suriyeli mültecilere son olarak Türkiye'de kendilerine ilişkin uygulanan politika ve düzenlemelerden memnun olup olmadıklarını sorduk ve aşağıdaki cevapları aldık. Buna göre;

Tablo 19. Kendileri Hakkında Uygulanan Politikalardan Memnuniyet Durumları

	Sayı	Yüzde (%)
Yeterli	124	62
Yetersiz	75	37,5
Cevapsız	1	0,5
Toplam	200	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere 124 mültecinin kendileriyle ilgili politikaların yeterli olduğunu, 75'inin yetersiz olduğunu ve 1 tanesinin de bu soruya cevap vermek istemediğini görüyoruz. Oransal olarak cevaplara bakınca da %62 gibi önemli bir oranda Türk Hükümetinin Suriyeli mültecilerle ilgili uygulamalarını yeterli gördüğü, %37,5'inin yetersiz olduğunu düşündüğü, %0,5'lik bir kesiminin de bu soruyu cevapsız bıraktığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İç politikadaki yetersizlik ve zayıflığı fırsat bilen uluslararası güçler ve terör örgütlerinin müdahalesi sonucunda çıkan iç savaş nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kalan milyonlarca ifade edilen Suriyeli, komşu ülkelere akın ederek mülteci statüsüne girmiştir. Bu kapsamda gerek dini ve kültürel yakınlık ve gerekse de Yavuz Sultan Selim'den bu yana o bölgede yaşayan ve kendisini Türk ve Osmanlı gören insanlar tercihlerini Türkiye'den yana kullanarak Türkiye'ye gelmişlerdir. Yaşanan büyük insani dram nedeniyle uluslararası mevzuat gereği açık sınır politikası uygulayarak sınırlarını bu insanlara açan Türkiye tüm dünyaya aynı zamanda büyük bir insanlık dersi vermiştir.

Yaşam hakkı en temel insan haklarından birisi olarak ihtiyaçlar hiyerarşisi içerisinde en başta gelen haklardandır. Maslow'un ihtiyaçlar teorisine göre insanlar her şeyden önce yaşamlarını sürdürerek var olmak isterler. Yaşamak ya da ölmek, bir başka ifade ile olmak ya da olmamak arasında kalan insanların spor yapması, tatil yapması vb. ihtiyaçlarını gündeme alması beklenemez. Büyük güçlerin Suriye'nin bu günü ve geleceğine yönelik planlarını gerçekleştirmek amacıyla başlatmış oldukları iç savaş nedeniyle milyonlarca insan zaman zaman çok yoğun bir şekilde Hatay, Kilis, Gaziantep, Şanlıurfa ve Mersin gibi illerden Türkiye'ye giriş yaparak çadır kentlerde ya da belli bir süre zor koşullarda yaşayarak daha sonra kendilerine göre daha uygun gördükleri şehirlerimize dağılmışlardır.

Tarihsel süreçte çok önemli bir yerleşim yeri ve stratejik bir nokta olan Halep ve kırsalında yaşayan Türkmen köylerinde yaşayan insanlarla birlikte bu bölgelerde yaşayan insanlar öncelikle gerek yakınlık ve gerekse de sosyokültürel benzerlikleri de dikkate alarak kendilerine en yakın sınır kapılarından geçerek Türkiye'ye gelmişlerdir. Öncelikle Hatay, Kilis ve Gaziantep gibi şehirlerde kümelenerek yaşamlarını sürdürmeye çalışan bu insanlar ortalama bir yıl gibi bir zaman diliminde çevre şehirlere dağılmaya başlamışlardır. Türkiye'nin değişik şehirlerine dağılırken gittikleri yerde daha önce giden bir tanıdıklarının olması ya da buraları kendilerine daha uygun görmeleri etkin olmuştur. İş bulabilme umudu, rahat yaşayabilme, tanıdıkları akraba veya başkalarının olması, mesleki durumlarına uygun iş alanlarının bulunması gibi hususların tercihlerini etkileyen sebepler arasında olduğunu görüyoruz. Öyle ki savaşın başlangıç dönemlerinde ülkesindeki fabrikasını olduğu gibi bütün çalışanlarıyla birlikte Gaziantep İlimize taşıyarak aynı şekilde çalışmaya devam edenlerin, elektrikçi, tamirci, tarım işçisi gibi işleri yürütenlerin geldikleri şehirlerimizde de aynı işi yürüttükleri görülmektedir.

İnsani kaygılarla sınırlarımıza gelen ve açık kapı politikası nedeniyle kolayca ülkemize giriş yapan Suriyeli mültecilerin daha sonraki yaşamlarının takibi son derece zor olmuştur. Bu durumu en iyi dönemin Gaziantep Valisi'nin mültecilerle ilgili düzenlenen bir toplantıda söylemiş olduğu "Suriyelileri maalesef takip edemiyoruz. Serseri mayın gibi nerde dolaştıklarını ya da nerede ortaya çıkacaklarını bilmiyoruz. Uluslararası kuruluşlarca yapılan yardımları dağıtırken adres bildirme zorunluluğu getirerek onları kayıt altına almaya çalışıyoruz" (Yerlikaya, 2017) şeklindeki sözleri ifade etmektedir. Gerçekten gerek ulusal ve gerekse de uluslararası sivil toplum örgütlerince yapılan yardımların dağıtımında adres bildirmeleri istenilerek bu durumun giderilmesine çalışılmaktadır. Konya'da da vakıf, dernek, vb. sivil toplum örgütlerinin de aynı yöntemi kullanarak Suriyelilerin kayıt altına alınması ve takiplerinin daha iyi, kolay ve düzenli yapılmasına katkıda bulunabileceklerdir. Yoksa her an her yerde bir Suriyeli mülteci ile karşılaşmak mümkün olacaktır.

Türkiye'ye giriş yaptıktan yaklaşık bir yıl sonra Konya'ya gelen Suriyeli mültecilerin daha çok kiralardan düşük olduğu, eski binaların bulunduğu Alaaddin tepesinin güneyinde, Şerafettin Camiinin

çevresi ve Dedeman Otelinin arkasında bulunan bölgelerde kümelenedikleri, öncelikle evlerinin bulunduğu yerlerde Suriye’de yapmakta oldukları işleri yapmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu kapsamda insanların ihtiyaç duyduğu market, kasap, pastane, elektronik eşya, giyim kuşam malzemesi, lokanta vb. işyerleri açtıkları, öncelikle Suriyeli mülteciler olmak üzere bütün Konyalıları yönelik ticaret yapmaya başladıkları, öncelikle tabelalarını Arapça yazdırmalarına rağmen daha sonra belediyelerin almış olduğu kararlar gereği Türkçe tabelalar yazdırdıkları, hemen hemen tamamının günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde pratik Türkçe konuştukları, kendi aralarında genellikle Arapça konuştukları görülmektedir. Çocuk denebilecek yaştaki çocukların genellikle sanayi merkezlerinde kalfa, çırak, kahvehanelerde servis elamanı gibi işleri yaptıkları ve bu alanda görülen ara insan gücü ihtiyacını karşılamaktadırlar. Suriyeli kadın ve kızların çalışma hayatında görülmedikleri, erken saatlerde aşevleri ve gıda bankalarından yiyecek içecek almaya gittikleri, bunun dışında mecbur kalmayınca dışarıya çıkmadıkları, dışarı işleri ve çalışmanın genellikle erkekler tarafından yerine getirildiği görülmektedir.

Sonuç olarak, Suriyeli mültecilerin 2011 yılından itibaren zorunlu olarak ülkemize ve Konya’ya geldikleri, geçen yaklaşık 11 yıllık zaman diliminde herhangi bir iş ve mesleği olmamasına rağmen büyük bir kısmının kendileri ve çocuklarının herhangi bir işte çalıştıkları, elde ettikleri ücretten ve çalışma koşullarından memnun oldukları, komşuluk ilişkilerini iyi buldukları, çocuklarının büyük bir kısmının eğitim aldığı(okula gittiği), Türk vatandaşı olmak istedikleri, savaşın bitmesi durumunda çoğunun ülkelerine geri dönmek istemedikleri ve Türkiye Cumhuriyeti’nin uygulamış olduğu sosyoekonomik politikalardan memnun oldukları anlaşılmakta olup, Türkiye’de yaşamaktan memnun oldukları ve yaşamaya devam etmek istedikleri anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alan, Y. (2021). *İlgili çalışmalardan hareketle Suriyelilere Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlar*. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 52(1), 119–146.
- Duman, T. (2016). *Sosyal Uyumunu sağlamak için Suriyelilerin eğitiminin önemi. II. Ortadoğu Konferansları: Ortadoğu'daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu* (ss. 46–55). Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2022). *Geçici korumamız altındaki Suriyeliler*. Erişim Tarihi: 15 Haziran 2022. Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumamiz-altındaki-suriyeliler>
- Göktuna Yaylacı, F. (2017). Eskişehir yerel basınında mülteciler ve Suriyeliler. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 1–40.
- Mülteciler Derneği. (2022, Temmuz 21). *Türkiye'deki Suriyeli sayısı Temmuz 2022*. Erişim Tarihi: 01 Ağustos 2022. Erişim Adresi: <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>
- Uzun, A. (2015). Günümüzün sosyal ve ekonomik sorunu olan Suriyelilerin mülteci ve ekonomi hukuku bakımından değerlendirilmesi. *Ankara Barosu Dergisi*, (1), 105–120.
- Yerlikaya, A. (2017). *Açılış konuşması. Göç ve Uyum Sempozyumu*, 15-16.12.2017, Gaziantep

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan eder, aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethics Statement: The author declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and allresponsibility belongs to the author of the study.

TMS-2 STOKLAR STANDARDINA GÖRE TAM MALİYET VE NORMAL MALİYET UYGULAMASI

Meltem ALTIN¹

Recep YILMAZ²

Öz

Vergi mevzuatına göre giderlerin kapsamına göre dönüştürme maliyetlerinin hesaplanmasında tam maliyet yöntemi kullanılması gerekirken, TMS 2 stoklar standardı istisnai durumlar dışında normal maliyet yönteminin kullanılması gerektiğini belirtmektedir. Normal ve tam maliyet yöntemleriyle hesaplanan maliyet sonuçları birbirinden farklıdır. Özellikle, tam maliyet yöntemini uygulayan işletmeler tam kapasite çalışmadıkları süreçte maliyetleri normal maliyet yöntemini kullanan işletmelere göre yüksek çıkacaktır ve fiyatlama açısından da dezavantaja sebep olacaktır. İşletmelerde, birçok esas üretim gider yeri ve ürün ya da hizmet çeşidi bulunmaktadır. Tam maliyet ve normal maliyet hesaplamalarının tek bir esas üretim gider yerleri üzerinden ya da tek bir mamul varsayımı üzerinden hesaplanması doğru maliyet sonuçlarını vermeyecektir. Bu bağlamda çalışmada, üç ayrı esas üretim gider yeri ve üç farklı ürün ele alınarak normal kapasite, pratik kapasite seviyelerine göre normal maliyet ve tam maliyet karşılaştırmalı olarak hesaplanmıştır. Pratik kapasite olarak normal kapasitenin kabul edilmesi atıl kapasite maliyetinin mamul maliyetine yüklenmesi sonucunu ve yanlış yönetim muhasebesi kararlarının verilmesine neden olacaktır. Ayrıca, VUK ve TMS/TFRS karşılaştırıldığında da farklı ertelenmiş vergi etkisi oluşacaktır. Bu çalışma, uygulamada görülen eksikliklerin giderilebilmesi için öneriler sunarak işletmelerin maliyetlerini gerçeğe uygun bir biçimde hesaplamalarına, muhasebe kayıtlarını ve raporlamalarını doğru oluşturmalarına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler : TMS-2 Stoklar Standardı, Pratik Kapasite, Normal Kapasite, Tam Maliyet, Normal Maliyet.

JEL Sınıflandırması : M40, M49.

¹ Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Orhaneli Meslek Yüksekokulu, altin.mltm@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6673-3627.

² Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi, rcyilmaz@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0306-2958.

Atıf/Citation (APA 6):

Altın, M., & Yılmaz, R. (2022). TMS-2 Stoklar Standardına göre tam maliyet ve normal maliyet uygulaması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 1056–1069. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1151963>.

APPLICATION OF FULL COST AND NORMAL COST ACCORDING TO IAS 2 INVENTORIES

Abstract

Even though there are numerous approaches to charging general production cost elements to the products, the IAS 2 Inventories standard mandates using the normal cost method in certain circumstances. The cost results calculated using the normal and full cost methods are different from each other. In particular, as long as businesses that use the full cost method are not running at full capacity, their costs will be calculated higher than those that use the normal cost method. This will put them at a disadvantage when it comes to pricing. Full cost and normal cost calculations based on the assumption of a single process or product may not yield accurate cost results. Accepting normal capacity as practical capacity will result in the imposition of idle capacity costs on product costs, as well as incorrect management accounting decisions. In addition, different deferred tax effects will occur when tax procedure law and IAS/IFRS are compared. In this regard, this study compares normal and total costs, which vary according to normal capacity and practical capacity levels, for three distinct primary production cost centers and three distinct products. Furthermore, deficiencies discovered in applications were addressed, and recommendations were provided for proper cost computation, accounting record keeping, and reporting.

Keywords : IAS 2 Inventories, Practical Capacity, Normal Capacity, Full Cost, Normal Cost.

JEL Classification : M40, M49.

GİRİŞ

Günümüz çevik işletmelerin sürdürülebilir ve maksimum kâr amaçlarına ulaşabilmesi ve piyasa analizlerini yapabilen maliyet hacim kâr analizi temelinde fiyatlandırma yapabilmesi için iyi bir maliyet ve yönetim muhasebesi sisteminin olması gerekmektedir. Maliyet muhasebesinin temel amaçlarından biri ürün/hizmet ve faaliyet maliyetlerinin hesaplanmasıdır. Ürün ve faaliyet maliyetlerinin yönetim muhasebesi analizlerine cevap verebilmesi için öncelikle üretim bilgilerinin maliyet muhasebesinin ihtiyaç duyduğu verileri sağlaması gerekmektedir. Maliyet muhasebesinin bilgi aldığı diğer bir alt sistem finansal muhasebe sistemidir. Yönetimin ihtiyaç duyduğu yönetim muhasebesi verileri için üretim, finansal muhasebe, maliyet muhasebesi sisteminin işletmeye özgün olarak tasarlanması gerekmektedir. Faaliyetlerin ve ürünlerin maliyet tüketimlerine ait bilgiler, finansal muhasebe bilgi sistemine girişte sabit-değişken, yarı sabit, yarı değişken olarak maliyet davranışına göre sınıflandırılan hesap kırılımları ve kayıt sistemi geliştirilmelidir. Bu sınıflandırma temelinde ürünlerin direkt maliyetleri ve faaliyetlerin tükettikleri maliyetler en sonunda faaliyetlerin sabit ve değişken maliyetlerini, ürün ya da hizmetlerin birim sabit ve birim değişken maliyetlerini hesaplayabilen maliyet muhasebesi sistemi oluşturulmalıdır. Maliyet muhasebesi sistemi kurulabilmesi için ürün/hizmet türü, faaliyet gösterilen sektör, işletmenin büyüklüğü, üretim ve hizmette kullanılan teknoloji ve yönetim anlayışı gibi unsurlar önemlidir. İşletmedeki tüm süreçlerin birbirlerine entegre olarak bütünleşik bir kurumsal kaynak planlama sisteminin olması işletme yönetiminin işini kolaylaştıracaktır.

Literatürde maliyet yöntemleri maliyetlerin kapsamı, üretim biçimi ve zamanı olmak üzere işletmeye göre değişen maliyet hesaplama yöntemlerinin bir arada kullanılmasından oluşmaktadır. Maliyetlerin kapsamını belirleyen yöntemler; tam maliyet, normal maliyet, değişken maliyet, direkt (asal) maliyet, direkt ilk madde ve malzemeye dayalı maliyet yöntemi olarak sınıflandırılabilir (Büyükmirza, 2016).

Tam maliyet yöntemi, dönemin üretim giderlerinin tamamını o dönemde yapılan üretimin maliyetine yüklenen yöntemdir. Normal maliyet yöntemi, direkt ilk madde malzeme, direkt işçilik ve

değişken genel üretim giderlerinin tamamını, sabit genel üretim giderlerinin ise kullanılan kapasiteye düşen bölümünü üretim maliyetlerine yükleyen yöntemdir (Büyükmirza, 2016). VUK (Vergi Usul Kanunu) ve TMS 2 Stoklar standardına göre bu yöntemler, üretim giderlerinin mamul maliyetine yüklenmesi konusunda farklılık göstermektedir.

VUK 275. maddesinde: “İmal edilen emtianın (Tam ve yarı mamul mallar) maliyet bedeli aşağıda yazılı unsurları ihtiva eder:

1. Mamulün vücuda getirilmesinde sarf olunan iptidai ve ham maddelerin bedeli;
2. Mamule isabet eden işçilik;
3. Genel imal giderlerinden mamule düşen hisse;
4. Genel idare giderlerinden mamule düşen hisse; (Bu hissenin mamulün maliyetine katılması ihtiyaridir.)
5. Ambalajlı olarak piyasaya arz edilmesi zaruri olan mamullerde ambalaj malzemesinin bedeli.

Mükellefler, imal ettikleri emtianın maliyet bedellerini yukarıdaki unsurları ihtiva etmek şartıyla diledikleri usulde tâyin edebilirler.”

TMS 2 Stoklar Standardının 12’ncı paragrafında açıklandığı üzere; “Stokların dönüştürme maliyetleri; direkt işçilik giderleri gibi, üretimle doğrudan ilişkili maliyetleri kapsar. Bu maliyetler ayrıca ilk madde ve malzemenin mamule dönüştürülmesinde katılan sabit ve değişken genel üretim giderlerinden sistematik bir şekilde dağıtılan tutarları da içerir. Sabit genel üretim maliyetleri; amortisman, fabrika binası ve teçhizatının bakım onarım giderleri gibi, üretim miktarından bağımsız olarak nispeten sabit kalan dolaylı üretim maliyetleri ile fabrikanın yönetim ve idaresi ile ilgili maliyetlerdir. Değişken genel üretim giderleri, endirekt (dolaylı) malzeme ve endirekt (dolaylı) işçilik gibi, üretim miktarı ile birlikte doğru orantılı olarak değişen dolaylı üretim maliyetleridir.” 13’üncü paragrafında ise; “Sabit genel üretim maliyetlerinin dönüştürme maliyetlerine dağıtımı, üretim faaliyetlerinin normal kapasitede olacağı varsayımına dayanır. Normal kapasite, planlanan bakım-onarım çalışmalarından kaynaklanacak kapasite düşüklüğü de dikkate alınarak, normal koşullarda bir veya birkaç dönem veya sezonda elde edilmesi beklenen ortalama üretim miktarıdır.” (TMS, md:12-13).

Vergi Usul Kanunu ve Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT) incelendiğinde vergi mevzuatımızın giderlerin kapsamına göre dönüştürme maliyetlerinin hesaplanmasında tam maliyet yöntemi kullanılması gerekirken, TMS 2 stoklar standardına göre normal maliyet yönteminin kullanılmasını belirtmektedir (Yükçü, 2015). Normal ve tam maliyet yöntemleriyle hesaplanan maliyet sonuçları birbirinden farklıdır. Özellikle tam maliyet yöntemini uygulayan işletmelerde tam kapasite çalışmadıkları sürece maliyetleri normal maliyet yöntemini kullanan işletmelere göre yüksek çıkacaktır ve fiyatlama açısından dezavantaja sebep olacaktır. Bu bağlamda, çalışma uygulamadaki bu durumu incelemek ve eksikliğin giderilmesini hedeflemektedir.

Kapsamına göre maliyet yöntemlerini uygulayabilmek için işletmede üretim ve kapasite verilerinin doğru olarak hesaplanması ve analiz edilmesi gerekmektedir. Teorik kapasitede hiçbir duraklama, gecikme, bakım-onarım gibi nedenlerle üretimde herhangi bir kesilme olmayacağı varsayılır (Haftacı, 2003). Çalışılan vardiya sayısına göre hesaplanan yıllık mesai süresinden hafta sonu ve diğer tatiller, gün içindeki molalar, yıllık izinler, olağan bakım ve bekleme süreleri ve diğer normal kesintiler düşüldükten sonra kalan sürede tam verimle çalışılması halinde ulaşılabilecek maksimum faaliyet düzeyidir. Pratik kapasite, gerçekçi koşullarda ulaşılabilecek en yüksek üretim hacmini temsil etmektedir ve bu nedenle bu kapasiteye göre hesaplanan birim maliyetler en düşük düzeydedir. Normal kapasite, konjonktürel dalgalanmalar ve satış eğilimleri dikkate alınarak, uzun dönem için belirlenmiş yıllık ortalama faaliyet düzeyidir. (Büyükmirza, 2016). Normal kapasitenin üst sınırı pratik kapasitedir. Fakat ekonomik durum, rekabet koşulları ve mevsimsel dalgalanmalar nedeniyle işletmeler pratik kapasite ölçüsünde üretim gerçekleştiremediğinde bu ölçünün kullanımını sınırlandırmaktadır. Bu nedenle işletmeler maliyetlendirmeyi en gerçekçi düzeyde gerçekleştirebilmek için genellikle ortalama

kapasite ölçüsü kullanır. Ortalama kapasite, normal şartlar altında gerçekleşeceği düşünülen üretim kapasitesi olarak ifade edildiğinden normal kapasite ölçüsü olarak da belirtilebilir (Gökçen & Öztürk, 2017).

İlgili standarda göre, üretim dalgalanmaları kapasite fazlası ile düşük ve atıl kapasite şeklinde ikiye ayrılır. Düşük ve atıl kapasitenin olduğu dönemlerde normal maliyet yönteminden dönülmez (Demirel, 2009; Sönmez, 2007). Her bir üretim birimine dağıtılan sabit genel üretim gider tutarı, atıl veya düşük kapasite dolayısıyla arttırılmaz. Dağıtımı yapılmayan genel üretim giderleri, oluştuğu dönemde gider şeklinde kayıt altına alınarak sonuç hesaplarına kaydedilir. Üretimin tam kapasiteye yakın olduğu dönemlerde, her bir üretim birimine dağıtımı yapılmış sabit genel üretim gideri oranı düşer, sonuç itibarıyla stoklar yüksek maliyetten değerlendirilmemiş olur (Güngörmüş & Boyar, 2009). Maliyet dönemi gerçekleşen kapasiteye fiili kapasite denir.

İşletmelerin üretim süreçleri incelendiğinde her bir esas üretim faaliyetinin kapasitesinin farklı olduğu görülmektedir. Örneğin, kesim, büküm, kaynak esas üretim gider yerlerinin zaman esaslı pratik kapasiteleri aynı olsa da normal kapasiteleri farklılık göstermektedir. Fakat, yapılmış çalışmalarda işletmelerin normal kapasitesi işletme düzeyinde (tek bir esas üretim gider yeri) alınmıştır. Birden çok esas üretim gider yeri olan işletmelerin normal maliyet hesaplanmasında işletme düzeyi normal kapasite alındığında esas üretim gider yerlerinde sapmalar meydana gelmektedir. Bu çalışma, farklı esas üretim gider yerlerinde farklı kapasite olabileceğini dikkate alarak ve uygulamadaki eksikliği ortaya çıkararak uygulamaya katkı sağlamaktadır.

TMS 2 stoklar standardının ön gördüğü normal maliyet uygulamasının gerçeğe uygun ve yönetim muhasebesi açısından uygulanabilir olması için her bir esas üretim faaliyetinin pratik kapasiteleri, normal kapasiteleri ve ay sonunda gerçekleşen fiili kapasitelerinin hesaplanması gerekmektedir. Dolayısıyla, işletmelerde TMS/TFRS'ye uygun muhasebe kayıtlarının ve raporlamaların olabilmesi için TMS/TFRS'ye uygun bir maliyet sisteminin uygulanması gerekmektedir. Bu çalışmada, üç farklı esas üretim gider yerinde normal kapasitenin üstünde ve altında fiili kapasite verileri ele alınmıştır. Normal kapasite kullanılarak normal ve tam maliyete göre hesaplanmış daha sonra da pratik kapasite kullanılarak normal ve tam maliyet hesaplanmış ve sonuçları analiz edilmiştir.

I. LİTERATÜR

VUK ve MSUGT incelendiğinde giderlerin kapsamına göre dönüştürme maliyetlerinin hesaplanmasında tam maliyet yönteminin, TMS stoklar standardına göre ise normal maliyet yönteminin kullanılması gerekliliği ile ilgili yapılmış olan çalışmalar bulunmaktadır.

Kılıç ve Badem (2020) tarafından farklı kapasite üretim düzeylerinde işletmelerin hangi maliyet yöntemini uygulanması gerekliliği ile ilgili uygulama TFRS açısından açıklamıştır.

Badem ve Özbek (2013), TMS/TFRS'ye göre finansal raporlama yapan üretim işletmelerin dönemsel üretim miktarları ile satış miktarları arasındaki farkları hesaplanmış ve VUK ile TMS 2 stoklar standardını karşılaştırılarak birbirini izleyen iki vergi dönemi için ertelenmiş vergi üzerindeki etkisini göstermiştir.

Gökçen ve Öztürk (2017), TFRS ve BOBİ FRS açısından tam ve normal maliyet yöntemlerinin özellikleri karşılaştırarak açıklamıştır ve TMS 2 standardında normal maliyet yönteminin uygulanması halinde maliyet kayıt sisteminin nasıl olması gerektiğine ilişkin yeterli açıklama belirtilmediğini vurgulamıştır.

Akgün (2012), tam maliyete ve normal maliyete göre hesaplanan gelir tablosunun sunuluşuna ilişkin karşılaştırma yaparak normal maliyet yönteminde kullanılmayan kapasiteye göre ortaya çıkan çalışmayan kısım gider ve zararlarının, dönem net kârında farklılıklara sebep olduğunu saptanmıştır.

Tutkavul (2020), TMS, BOBİ FRS, KÜMİ FRS ve VUK' a göre tam maliyet yönteminin ve normal maliyet yönteminin vergilendirmeye (ertelenmiş vergi geliri/ gideri) ve mamul maliyetlerine olan etkisi incelemiştir.

Yeşilkaya (2019), TMS 2 stoklar standardına göre dönüştürme maliyetlerinin mamul maliyetlerine etkisini kâğıt üretimi yapan işletme üzerinden uygulamalı olarak incelemiştir ve tam maliyet yöntemine göre maliyet sonuçları ile karşılaştırmıştır. Normal maliyet yönteminin gerçeğe daha yakın sonuçlar çıkardığını belirtmiştir. Aynı zamanda, üretimle ilişki içerisinde olmayıp üretimden bağımsız bir şekilde meydana çıkan sabit genel üretim giderleri kapasite kullanım oranının düşük olduğu dönemlerde mamul maliyetine etkisinin yüksek olduğu gerekçesi ile mamul hesaplamalarında normal maliyet yönteminin uygulanmasıyla daha objektif sonuçların elde edildiğini vurgulamıştır.

Boşdurmaz (2021), TMS/TFRS, VUK ve BOBİ FRS'ye göre stokların raporlanmasını karşılaştırmalı olarak inceleyerek benzer ve farklı durumları göstermiştir. Stokların karşılıklı incelenmesini bir hazır giyim firmasının muhasebe verilerini kullanarak uygulamalı olarak yapmıştır.

Taştan, Türedi ve Bayar (2020), emtia alımlarında oluşan vade farklarının VUK ve TMS 2 stoklar standardı kapsamında karşılaştırmalı incelemiş ve muhasebeleştirilmesine yönelik bir uygulama yapmıştır.

Yağın (2019), stokların varlıklar arasına alınması, raporlama dönemlerinde değerlemesi, finansal tablolarda sunum ve açıklamalarına ait konuları TMS/TFRS, VUK ve BOBİ FRS'ye göre incelemiştir. Belirtilen durumları TMS/TFRS, VUK ve BOBİ FRS'ye göre açıklanmış ve aralarındaki farkların stok maliyetlerinin belirlenmesinde, stokların dönem sonu değerlemelerinde ve muhasebe kayıtlarına alınmaların da ortaya çıktığını belirtmiştir.

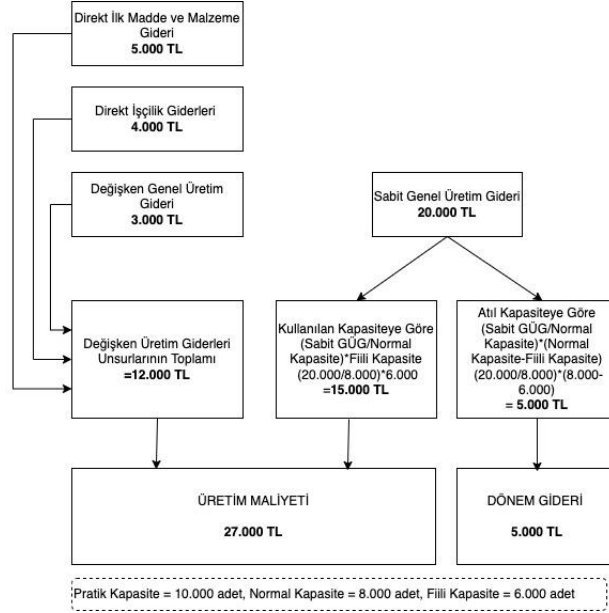
Erkan (2021), mali yıl boyunca yapılan işlemlerin dönem sonunda muhasebe kayıtlarına alınması esnasında olağan olaylar veya bazı ön görülemeyen nedenlerle kısmen ya da tamamen imha edilen stokları VUK ile TMS/TFRS yönünden inceleyerek ve mali tablolara yansıtılmasına yönelik örnek uygulamaya yer vermiştir.

Öztürk ve Güleç'e (2018) göre normal maliyet yaklaşımı üretim maliyetinin ve kapasite farkının maliyet kayıt sistemi içerisinde izlenmesinde TMS/TFRS ve BOBİ FRS açısından farklılık göstermektedir. Normal maliyet yaklaşımı kusursuz bir yöntem olmamakla birlikte tam maliyet yönteminin uygulanmasından kaynaklanan problemleri ortadan kaldıran bir yöntem sunmaktadır. Bununla birlikte, yöntemin uygulanabilmesi için kapsamlı birtakım hesaplamalara ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Uygulamada maliyetlerin hatalı çözümlenmesi, normal veya pratik kapasitenin hatalı hesaplanması, çalışılan fiili sürenin hatalı tespit edilmesi vb. nedenlerle üretim maliyeti ve kapasite farkının hatalı hesaplanabilme olasılığı olabileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle, normal maliyetleme yaklaşımına yönelik daha fazla uygulama içeren zengin bir literatür oluşturulmasının muhasebe uygulayıcıları açısından oldukça önemli olduğunu söylemiştir.

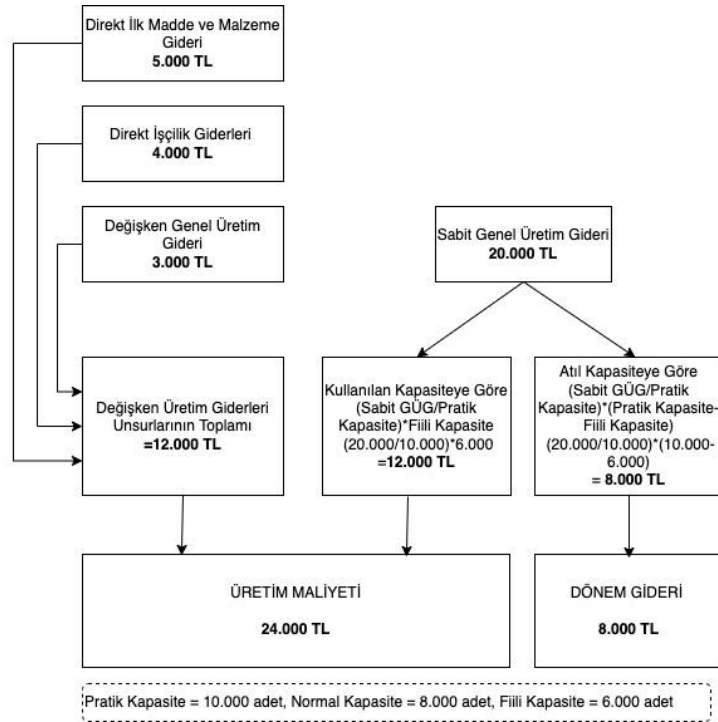
Yapılmış olan çalışmalar da tam ve normal maliyet yöntemlerinin özellikleri ve gelir tablosunun sunuluşuna ilişkin hesaplamaları, kullanılmayan kapasiteye göre ortaya çıkan çalışmayan kısım gider ve zararlarının dönem net kârında farklılıkları, farklı kapasite üretim düzeylerinde işletmelerin hangi maliyet yöntemini uygulanması gerekliliği ve birbirini izleyen iki vergi dönemi için ertelenmiş vergi üzerindeki etkisi vurgulanmıştır. Bu çalışma da ise bir den fazla esas üretim gider yeri ve farklı ürünlere sahip işletmelerde normal kapasite, pratik kapasite seviyelerine göre normal ve tam maliyet karşılaştırmalı olarak hesaplanmıştır.

VUK'a göre tam maliyet yöntemini uygulayan işletmeler üretim giderlerinin tamamını mamul maliyetine yüklenmektedir. TMS/TFRS'ye göre normal maliyet yöntemini uygulayan işletmeler sabit genel üretim giderini kapasite ölçüsünde mamul maliyetine yükleyip, dağıtılmayan sabit genel üretim giderini ise dönem gideri olarak giderleştirilmektedir. Örneğin, Arvavis Mobilya A.Ş.'nin aylık pratik kapasitesi 10.000 adet, normal kapasitesi 8.000 adet, fiili kapasitesi 6.000 adettir. İşletme nisan ayında üretim faaliyeti için 5.000 TL direkt ilk madde malzeme gideri, 4.000 TL direkt işçilik gideri, 3.000 TL değişken genel üretim gideri ve 20.000 TL sabit genel üretim giderine katlanmıştır. Normal maliyet

yöntemine göre hesaplama yapılırken; direkt ilk madde malzeme gideri, direkt işçilik gideri, değişken genel üretim giderinin tamamı, sabit genel üretim giderleri ise kullanılan kapasite ölçüsünde üretim maliyetine yüklenmiştir. GÜG sabit maliyet kısmı, Şekil 1’de TMS 2 stoklar standardının önerdiği normal kapasite ölçüsü baz alınmış olup Şekil 2’de ise pratik kapasite baz alınarak hesaplama yapılmıştır.

Şekil 1. Normal Kapasiteye Kullanılarak Normal Maliyet ve Dönem Gideri

Şekil 2. Pratik Kapasite Kullanılarak Normal Maliyet ve Dönem Gideri

Şekil 1’de normal kapasiteye kullanılarak normal maliyet 27.000 TL ve dönem gideri 5.000 TL hesaplanmıştır. Şekil 2’de ise pratik kapasite kullanılarak normal maliyet 24.000 TL ve dönem gideri 8.000 TL olarak hesaplanmıştır. Normal kapasite kullanıldığında 3.000 TL (27.000 TL- 24.000 TL) mamul maliyetine daha fazla ve dönem giderine ise 3.000 TL (8.000TL-5.000 TL) daha az yüklenmiştir. Pratik kapasite olarak normal kapasitenin kabul edilmesi, atıl kapasite maliyetinin 3.000 TL’lik kısmının mamul maliyetine yüklenmesi sonucunu doğuracaktır. Dolayısıyla bu durum, yanlış yönetim muhasebesi kararlarının verilmesine neden olacaktır. Ayrıca, VUK ve TMS/TFRS karşılaştırıldığında da farklı ertelenmiş vergi etkisi oluşacaktır. Bu bağlamda hem ürün maliyeti hem de vergisel etkisi bulunmaktadır.

II. UYGULAMA

Arvavis mobilya A.Ş.’nin yönetici masası, çalışma masası ve keson olmak üzere üç ana ürünü bulunmaktadır. Esas üretim gider yerleri ebatlama, bantlama ve montaj bölümlerinden oluşmaktadır. Ürünlerin hepsi esas üretim faaliyetlerinin tamamında operasyon görmektedir. normal (bütçelenen) kapasite için operasyon zamanları zaman etütlerine dayalı standart zaman verileri, fiili zamanlar ise ay sonu gerçekleşen veriler olarak kullanılmıştır. İşletmenin 01.01.2021- 31.12.2021 dönemini kapsayan yıllık esas üretim gider yerlerinin ayrı ayrı normal kapasite ve fiili kapasite verileri Tablo1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Esas Üretim Gider Yerlerine Göre Kapasite Kullanım Verileri

Esas Üretim Gider Yerleri	Normal Kapasite Verileri			Fiili Kapasite Verileri		
	Ebatlama			Ebatlama		
Ürünler	Adet	Operasyon Zamanı (dk)	Toplam (dk)	Adet	Operasyon Zamanı (dk)	Toplam (dk)
Yönetici Masası	250	16	4000	224	17	3808
Çalışma Masası	200	14	2800	172	14	2408
Keson	200	6	1200	200	7	1400
Toplam	650	36	8000	596	38	7616
Esas Üretim Gider Yerleri	Bantlama			Bantlama		
Ürünler	Adet	Operasyon Zamanı (dk)	Toplam (dk)	Adet	Operasyon Zamanı (dk)	Toplam (dk)
Yönetici Masası	250	16	4000	250	19	4750
Çalışma Masası	200	15	3000	208	18	3744
Keson	200	10	2000	206	14	2884
Toplam	650	41	9000	664	51	11378
Esas Üretim Gider Yerleri	Paketleme			Paketleme		
Ürünler	Adet	Operasyon Zamanı (dk)	Toplam (dk)	Adet	Operasyon Zamanı (dk)	Toplam (dk)
Yönetici Masası	250	24	6000	250	23	5750
Çalışma Masası	200	22	4400	200	21	4200
Keson	200	16	3200	200	16	3200
Toplam	650	62	13600	650	60	13150

Tablo 2 ‘de Esas üretim gider yerlerine göre sabit ve değişken genel üretim giderlerine ait tutarların dağılımları gösterilmektedir. Çalışmada, esas faaliyetlerin kendi tükettiği birincil kaynak tüketim maliyetleri dikkate alınmıştır. Yardımcı faaliyetlerin esas faaliyetlere dağıtılması kapsam dışında tutulmuştur. Ayrıca, her bir esas üretim gider yerinin toplam pratik kapasitesi, normal kapasitesi ve fiili kapasitesi yer almaktadır.

Tablo 2. Esas Üretim Gider Yerlerine Göre Genel Üretim Giderleri ve Kapasite Verileri

Ebatlama					
	Sabit GÜĞ	Değişken GÜĞ	Pratik Kapasite (dk)	Normal Kapasite (dk)	Fiili Kapasite (dk)
Birincil Kaynaklar					
Endirekt Malzeme		2000	13200	8000	7616
Endirekt İşçilik	3000				
Sigorta	2000				
Amortisman	8000				
Akaryakıt		1000			
Bakım Onarım (Periyodik)	2000				
Birincil Kaynak Toplamı	15000	3000	13200	8000	7616
Bantlama					
	Sabit GÜĞ	Değişken GÜĞ	Pratik Kapasite (dk)	Normal Kapasite (dk)	Fiili Kapasite (dk)
Birincil Kaynaklar					
Endirekt Malzeme		3800	13200	9000	11378
Endirekt İşçilik	3400				
Sigorta	2000				
Amortisman	8000				
Akaryakıt		3000			
Birincil Kaynak Toplamı	13400	6800	13200	9000	11378
Paketleme					
	Sabit GÜĞ	Değişken GÜĞ	Pratik Kapasite (dk)	Normal Kapasite (dk)	Fiili Kapasite (dk)
Birincil Kaynaklar					
Endirekt Malzeme		6800	13200	13600	13150
Endirekt İşçilik	7000				
Sigorta	8440				
Amortisman	6000				
Akaryakıt		2600			
Birincil Kaynak Toplamı	21440	9400	13200	13600	13150

Tablo 3. Normal Kapasite Kullanılarak Normal Maliyet, Tam Maliyet ve Atıl Kapasite Maliyeti

	Normal Kapasiteye Göre Operasyon Zamanları (dk)	Fiili Kapasiteye Göre Operasyon Zamanları (dk)	Normal Maliyet Sabit GÜĞ	Normal Maliyet Değişken GÜĞ	Normal Maliyet	Tam Maliyet Sabit GÜĞ	Tam Maliyet Değişken GÜĞ	Tam Maliyet	Atıl Kapasite Maliyeti
Ürünler	Ebatlama								
Yönetici Masası	4000	3808	7140	1428	8568	7500	1428	8928	360
Çalışma Masası	2800	2408	4515	903	5418	4743	903	5646	228
Keson	1200	1400	2625	525	3150	2757	525	3282	132
Toplam	8000	7616	14280	2856	17136	15000	2856	17856	720
Ürünler	Bantlama								
Yönetici Masası	4000	4750	7072	3589	10661	5594	3589	9183	-1478
Çalışma Masası	3000	3744	5574	2829	8403	4409	2829	7238	-1165
Keson	2000	2884	4294	2179	6473	3397	2179	5576	-897
Toplam	9000	11378	16941	8597	25537	13400	8597	21997	-3541
Ürünler	Paketleme								
Yönetici Masası	6000	5750	9065	3974	13039	9375	3974	13349	310
Çalışma Masası	4400	4200	6621	2903	9524	6848	2903	9751	227
Keson	3200	3200	5045	2212	7256	5217	2212	7429	173
Toplam	13600	13150	20731	9089	29820	21440	9089	30529	709

Tablo 3'te her bir esas üretim faaliyetlere normal kapasite kullanılarak normal maliyet, tam maliyet ve atıl kapasite maliyeti bulunmuştur. Esas üretim faaliyetlerinden ebatlama prosesinde yönetici masasının normal ve tam maliyet hesaplanması aşağıda verilmiştir.

Normal Maliyet için:

- N. K. Sabit GÜG Yükleme Oranı: Sabit GÜG/Normal Üretim Kapasitesi
N. K. Sabit GÜG Yükleme Oranı: $15.000 \text{ TL}/8.000 \text{ dk} = 1,88 \text{ TL/dk}$
N. K. Sabit GÜG: Fiili Üretim Kapasite*N.K. Sabit GÜG Y.O.
N. K. Sabit GÜG: $3.808 \text{ dk} * 1,88 \text{ TL/dk} = 7.140 \text{ TL}$
- N. K. Değişken GÜG Y.O.: N. K. Değişken GÜG/Normal Üretim Kapasitesi
N. K. Değişken GÜG Y.O.: $3.000 \text{ TL}/8.000 \text{ dk} = 0,38 \text{ TL/dk}$
N. K. Değişken GÜG: Fiili Üretim Kapasite*N.K. Değişken GÜG Y.O.
N. K. Değişken GÜG: $3.808 \text{ dk} * 0,38 \text{ TL/dk} = 1.428 \text{ TL}$
- Normal Maliyet: $7.140 \text{ TL} + 1.428 \text{ TL} = 8.568 \text{ TL}$

Tam Maliyet için:

- Sabit GÜG yükleme oranı: Sabit GÜG/Fiili Üretim Kapasitesi
Sabit GÜG yükleme oranı: $15.000 \text{ TL}/7.616 \text{ dk} = 1,97 \text{ TL/dk}$
Sabit GÜG: Fiili Üretim Kapasite*Sabit GÜG yükleme oranı
Sabit GÜG: $3.808 \text{ dk} * 1,97 \text{ TL/dk} = 7.500 \text{ TL}$
- Değişken GÜG yükleme oranı: Değişken GÜG/Fiili Üretim Kapasitesi
Değişken GÜG yükleme oranı: $3.000 \text{ TL}/8.000 \text{ dk} = 0,38 \text{ TL/dk}$
Değişken GÜG: Fiili Üretim Kapasite*Değişken GÜG yükleme oranı
Değişken GÜG: $3.808 \text{ dk} * 0,38 \text{ TL/dk} = 1.428 \text{ TL}$
- Tam Maliyet: $7.500 \text{ TL} + 1.428 \text{ TL} = 8.928 \text{ TL}$

Normal kapasite değişken GÜG yükleme oranı, farklı kapasite seviyelerinde sabit varsayıldığı için fiili kapasitede değişken GÜG yükleme oranı, normal kapasite seviyesindeki değişken GÜG yükleme oranı olarak alınmıştır.

- Atıl Kapasite Maliyeti: Tam Maliyet – Normal Maliyet
Atıl Kapasite Maliyeti: $8.928 \text{ TL} - 8.568 \text{ TL} = 360 \text{ TL}$

TMS/TFRS'ye göre normal maliyet hesaplamak için normal kapasite verileri kullanılması tavsiye edilmektedir. Fakat, işletmeler normal kapasite ve pratik kapasiteye dayalı olarak normal maliyeti hesaplayabilir. İşletmeler, normal kapasitesinin pratik kapasiteye yakınlığı ya da uzaklığına göre hangi kapasiteyi kullanacağına karar verebilir. Örneğin, işletmenin normal kapasite ile normal maliyetlerini hesapladığını düşünelim. Piyasadaki değişimden dolayı ya da yurtdışından ek bir sipariş geldiği zaman normal kapasitenin pratik kapasite seviyesine yaklaştığında fiyat verilecek ürünün pratik kapasite seviyesi kullanılarak normal maliyet hesaplanmadığı için pratik kapasite seviyesinde ürünün maliyeti hesaplanmamış olacaktır. Normal maliyetin hesaplanması yönetim muhasebesinde gelen siparişlerin hızlı bir şekilde değerlendirirken pratik kapasite seviyesinde maliyetin ne kadar olacağı sorusuna cevap vermektir.

Tablo 4. Pratik Kapasite Kullanılarak Normal Maliyet ve Tam Maliyet Farkı

	Normal Kapasiteye Göre Operasyon Zamanları (dk)	Fiili Kapasiteye Göre Operasyon Zamanları (dk)	Normal Maliyet Sabit GÜG	Normal Maliyet Değişken GÜG	Normal Maliyet	Tam Maliyet Sabit GÜG	Tam Maliyet Değişken GÜG	Tam Maliyet	Atıl Kapasite Maliyeti
Ürünler	Ebatlama								
Yönetici Masası	4000	3808	4327	1428	5755	7500	1428	8928	3173
Çalışma Masası	2800	2408	2736	903	3639	4743	903	5646	2006
Keson	1200	1400	1591	525	2116	2757	525	3282	1166
Toplam	8000	7616	8655	2856	11511	15000	2856	17856	6345
Ürünler	Bantlama								
Yönetici Masası	4000	4750	4822	3589	8411	5594	3589	9183	772
Çalışma Masası	3000	3744	3801	2829	6630	4409	2829	7238	609
Keson	2000	2884	2928	2179	5107	3397	2179	5576	469
Toplam	9000	11378	11550	8597	20147	13400	8597	21997	1850
Ürünler	Paketleme								
Yönetici Masası	6000	5750	9339	3974	13314	9375	3974	13349	36
Çalışma Masası	4400	4200	6822	2903	9725	6848	2903	9751	26
Keson	3200	3200	5198	2212	7409	5217	2212	7429	20
Toplam	13600	13150	21359	9089	30448	21440	9089	30529	81

Tablo 4’te her bir esas üretim faaliyetlere pratik kapasite kullanılarak normal maliyet, tam maliyet tutarları ve atıl kapasite farkı bulunmuştur. Pratik kapasite kullanılarak esas üretim gider yerlerinde ebatlama prosesinde yönetici masasının normal maliyet, tam maliyet ve atıl kapasite maliyeti hesaplanışı aşağıda verilmiştir.

Normal Maliyet için;

- P. K. Sabit GÜG Yükleme Oranı: Sabit GÜG/Pratik Üretim Kapasitesi
P. K. Sabit GÜG Yükleme Oranı: 15.000 TL/13.200 dk= 1,14 TL/dk
P. K. Sabit GÜG: Fiili Üretim Kapasite*P.K. Sabit GÜG Y.O.
P. K. Sabit GÜG: 3.808 dk* 1,14 TL/dk= 4.327 TL
- P. K. Değişken GÜG Y.O.: P. K. Değişken GÜG/Pratik Üretim Kapasitesi
P. K. Değişken GÜG Y.O.: 3.000 TL/8.000 dk= 0,38 TL/dk
P. K. Değişken GÜG: Fiili Üretim Kapasite*N.K. Değişken GÜG Y.O.
P. K. Değişken GÜG: 3.808 dk*0,38 TL/dk = 1.428 TL
- Normal Maliyet: 4.327 TL + 1.428 TL = 5.755 TL

Tam Maliyet için;

- Sabit GÜG yükleme oranı: Sabit GÜG/Fiili Üretim Kapasitesi
Sabit GÜG yükleme oranı: 15.000 TL/7.616 dk= 1,97 TL/dk
Sabit GÜG: Fiili Üretim Kapasite*Sabit GÜG yükleme oranı
Sabit GÜG: 3.808 dk* 1,97 TL/dk= 7.500 TL
- Değişken GÜG yükleme oranı: Değişken GÜG/Fiili Üretim Kapasitesi
Değişken GÜG yükleme oranı: 3.000 TL/8.000 dk= 0,38 TL/dk

Değişken GÜG: Fiili Üretim Kapasite*Değişken GÜG yükleme oranı

Değişken GÜG: 3.808 dk*0,38 TL/dk = 1.428 TL

- Tam Maliyet: 7.500 TL + 1.428 TL = 8.928 TL

Farklı kapasite aralıklarında değişken GÜG yükleme oranı değişmeyeceği varsayımı kabul edildiğinden her kapasite için aynı alınmıştır.

- Atıl Kapasite Maliyeti: Tam Maliyet – Normal Maliyet

Atıl Kapasite Maliyeti: 8.928 TL – 5.755 TL = 3.173 TL

Tablo 5. Normal Kapasite ve Pratik Kapasiteye Göre Normal Maliyet Sabit GÜG Farkı

		Normal Kapasiteye Göre Operasyon Zamanları (dk)	Fiili Kapasiteye Göre Operasyon Zamanları (dk)	Normal Maliyet Sabit GÜG	Normal Maliyet Değişken GÜG	Normal Maliyet	Tam Maliyet Sabit GÜG	Tam Maliyet Değişken GÜG	Tam Maliyet	Atıl Kapasite Maliyeti
Ürün	Kapasite Türü	Ebatlama								
Yönetici Masası	Normal Kapasite	4000	3808	7140	1428	8568	7500	1428	8928	360
	Pratik Kapasite	4000	3808	4327	1428	5755	7500	1428	8928	3173
Normal Kapasite ve Pratik Kapasiteye Göre Normal Maliyet Sabit GÜG Farkı					↓	2813				

Tablo 5’te normal kapasite kullanıldığı zaman atıl kapasite maliyeti 360 TL olarak hesaplanmıştır. Pratik kapasite kullanıldığında ise atıl kapasite maliyetine 2.813 TL sabit maliyet ilave edilmekte 3.173 TL (360 TL + 2.813 TL) atıl kapasiteye ulaşmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

VUK’a ve MSUGT’e göre, üretim ve hizmet işletmeleri tam maliyete göre hesaplama yapmak zorundadır. TMS 2 stoklar standardı ise bazı istisnai durumlar dışında normal maliyet yönteminin kullanılması gerektiğini belirtmektedir.

İşletmelerde, birçok esas üretim gider yeri ve ürün ya da hizmet çeşidi bulunmaktadır. Tam maliyet ve normal maliyet hesaplamalarının tek bir esas üretim gider yerleri üzerinden ya da tek bir mamul varsayımı üzerinden hesaplanması doğru maliyet sonuçlarını vermeyecektir. Bu bağlamda çalışmada, üç ayrı esas üretim gider yeri ve üç ayrı farklı ürün ele alınmış normal kapasite, pratik kapasite seviyelerine göre normal ve tam maliyeti karşılaştırmalı olarak hesaplanmıştır. Pratik kapasite ve normal kapasite verileri kullanarak iki ayrı normal maliyet hesaplanmıştır. Pratik kapasite olarak normal kapasitenin kabul edilmesi atıl kapasite maliyetinin mamul maliyetine yüklenmesi sonucunu doğuracaktır. Dolayısıyla, yanlış yönetim muhasebesi kararlarının verilmesine neden olacaktır. Ayrıca, VUK ve TMS/TFRS karşılaştırıldığında da farklı ertelenmiş vergi etkisi oluşacaktır. Bu bağlamda hem ürün maliyeti hem de vergisel etkisi bulunmaktadır.

Yönetim muhasebesi analiz ve yorumlamalarında normal maliyet hesaplamalarına ihtiyaç duyar. Normal maliyet hesaplanabilmesi için sabit ve değişken maliyetlerin muhasebe kayıtlarında ayrı ayrı kaydedilmesi ve ilgili gider yerlerine sabit ve değişken ayrımı yapılarak dağıtılması gerekmektedir. Esas üretim gider yerlerinde biriken sabit ve değişken maliyetlerin ürün ya da hizmetlere dağıtılması sonucunda birim sabit ve birim değişken maliyetler hesaplanabilecektir. TMS/TFRS’ye göre normal

maliyet hesaplanması, işletmeler açısından bir fırsat oluşturmaktadır. Çünkü, VUK'a göre tam maliyet kullanılarak finansal tabloların hazırlanması yönetim muhasebesi uygulamalarının yapılabilmesi için ayrıca bir kayıt ve hesaplama sistemini gerekli kılmaktadır. Ayrıca, her bir esas üretim gider yerleri ve her bir mamul, tam ve normal maliyet yöntemine göre hesaplanırken pratik kapasitenin kullanılması yönetim muhasebesi analizlerinin doğru yapılmasını sağlayacaktır. Normal maliyet hesaplanmasının tek amacı, kullanılmayan kapasite maliyetini hesaplayıp finansal tablolarda atıl kapasite maliyeti olarak göstermek değildir. Her bir ürünün normal maliyeti hesaplandığında, normal maliyete göre birim maliyet ile pratik kapasite seviyesinde tam maliyet göre birim maliyet aynı olmaktadır. İşletmeler normal kapasite ve pratik kapasiteye dayalı olarak normal maliyeti hesaplayabilir. Normal kapasitesinin pratik kapasiteye yakınlığı ya da uzaklığına göre hangi kapasiteyi kullanacağına karar verebilir. Normal kapasiteye göre normal maliyet hesaplayan bir işletme piyasadaki değişimden dolayı ya da ek bir sipariş gelmesi durumunda ürünün pratik kapasite seviyesi kullanılarak normal maliyet hesaplanmadığı için pratik kapasite seviyesinde ürünün maliyeti hesaplanmamış olacaktır. Bu bilgiler ışığında, işletmeler farklı kapasite aralıklarında fiyatlandırma ve sipariş teklifi oluştururken normal maliyet verilerini kullanarak rekabetçi bir fiyatlama çalışması yapabilecektir.

Kurumsal kaynak planlama yazılımı olmayan işletmeler kullandıkları muhasebe bilgi sisteminden muhasebe verilerinin alınıp Excel üzerinden maliyetlerini hesaplayıp sistem üzerinde muhasebe kayıtlarını yapmaktadır. Esas üretim gider yeri ve ürün sayısı arttıkça bu hesaplamaları yapmak çok karmaşık ve yönetilebilir olmaktan çıkacaktır. Dolayısıyla, diğer standartlarda olduğu gibi TMS 2 stoklar standardının doğru bir şekilde hesaplanabilmesi için kurumsal kaynak planlama sisteminde kapasite verilerine ait bilgilerin alındığı, mamullerin ürün ağaçlarına ait standart ve fiili verilerle beraber her bir esas ve yardımcı gider yerlerinin maliyetlerinin de bulunduğu, faaliyet ve mamul maliyetini normal ve tam maliyete göre hesaplayan maliyet ve yönetim muhasebesi sistemi oluşturulmalıdır. Sistem, VUK ve TMS 2 stoklar standardına göre yapılan kayıtları karşılaştırmalı ve ertelenmiş vergi etkisini hesaplayıp gerekli muhasebe kayıtlarını ve raporlarını oluşturmalıdır. Gelecekte, farklı faaliyet alanlarında birden çok esas üretim gider yerleri ve çeşitli mamuller kullanılarak farklı kapasite düzeylerinde maliyetlendirmelerin fiyatlamaya ve mamul karlılığına etkisini inceleyen çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Akgün, A. İ. (2012). TMS-2 stoklar standardı kapsamında tam maliyet ve normal maliyete göre düzenlenen gelir tabloları karşılaştırması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 229–246.
- Büyükmirza, H. K. (2016). *Maliyet ve yönetim muhasebesi*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Badem, C., & Özbek, Y. (2013). Tam maliyet ile normal maliyet yöntemlerinin tms 2 stoklar standardı ile vuk açısından karşılaştırması ve muhtemel ertelenmiş vergi etkisi. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 6(2), 65–92.
- Boşdurmaz, S. (2021). VUK, TMS VE BOBİ FRS'de stokların karşılaştırılması ve hazır giyim sektöründe bir uygulama. *Mali Çözüm Dergisi*, 31(166).
- Demirel, N. (2009). Stoklara İlişkin Türkiye Muhasebe Standartlarının Sermaye Piyasası Kuruluna kayıtlı halka açık anonim şirketlerde uygulama örnekleri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009(2), 42–68.
- Erkan, Ü. (2021). İmha edilen stokların vergi kanunları ile TMS/TFRS'ler açısından incelenmesi ve sonuçların mali tablolarda raporlanması bakımından örnek uygulama. *Mali Çözüm Dergisi*, 31, 279–292.
- Gökçen, G., & Öztürk, E. (2017). Tam maliyet ve normal maliyet yöntemlerinin UFRS (TFRS) ve BOBİ FRS'deki düzenlemeler çerçevesinde incelenmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 105–114.
- Güngörmüş, A. H., & Boyar, E. (2009). TMS–2 stoklar standardında öngörülen normal maliyet yönteminin, sipariş maliyetine uygulanması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 1–5.
- Haftacı, V. (2003). *Maliyet muhasebesi*. Trabzon: Derya Kitapevi.

- Kılıç, Y., & Badem, A. C. (2020). Atıl kapasite, tam kapasite ve kapasite fazlası üretim düzeylerinde TMS-2 stoklar standardına göre maliyetleme: Bir örnek uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (87), 53–64.
- Öztürk, E., & Güleç, Ö. F. (2018). Normal maliyetleme yaklaşımının gelişimi ve uygulanmasına yönelik bir inceleme. *Mali Çözüm Dergisi*, 28, 11–27.
- Sönmez, F. (2007). TMS 2-Stoklar hüküm ve açıklamaları (Eski Tebliğlerle 25 No’lu SPK ve 13 No’lu TMS ile karşılaştırmalı olarak sunumu). *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (35), 150–160.
- Taştan, H., Türedi, E., & Bayar, E. (2020). Emtia alımlarında oluşan vade farklarının VUK ve TMS-2 Stoklar Standardı kapsamında karşılaştırmalı incelenmesi ve muhasebeleştirilmesine yönelik bir uygulama. *Mali Çözüm Dergisi*, 30, 55–67.
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK), Türkiye Muhasebe Standartları, TMS 2 Stoklar Standardı <http://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS/TMS%202%20Stoklar.pdf> (Erişim Tarihi: 20.02.2018).
- Tutkavul, K. (2020). TMS, BOBİ FRS, KÜMİ FRS ve VUK perspektifinden dönüştürme maliyetleri: Üretim maliyetlerine ve vergilendirmeye etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), 347–365.
- Yalçın, S. (2019). Türkiye Finansal Raporlama Standartları, Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı ve Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliğlerinde stoklar: Muhasebeleştirme, değerlendirme, sunum ve açıklamalar. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (60), 202–222.
- Yeşilkaya, A. A. (2019). *TMS-2 stoklar standardına göre dönüştürme maliyetlerinin mamul maliyetlerine etkisi ve bir uygulama*. (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Yükçü, S. (2015). *Yönetim açısından maliyet muhasebesi*. İzmir: Altın Nokta Yayınevi.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : 1. yazar, çalışmanın literatür, veri toplama, analiz ve yorumlama aşamalarında katkı sağlamıştır. 2. yazar, çalışmanın veri toplama, analiz, yorumlama ve kontrol aşamalarında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür (Varsa) : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editörlere teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The first author contributed to the study in the literature, data collection, analysis and interpretation stages. The second author contributed to the analysis, interpretation and control stages of the study. 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We would like to thank the referees, editor who contributed to the publication process.

Kitap İncelemesi
Book Review

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 1070–1073

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 1070–1073
<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1101730

Geliş Tarihi / Received: 13.04.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 16.09.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

21. YÜZYILDA BÖLGESEL VE KÜRESEL AKTÖRLERİN ORTA ASYA SİYASETİ

(Ed.) Çiğdem Şahin ve Turgay Düğen, Konya, 2021, 370 sayfa. ISBN: 9786052308325

Yavuz YILDIRIM ¹

Küreselleşme döneminin en tipik özelliklerinden biri olan uluslararası siyasetin öne çıkması, inceleme ve araştırma yapılacak bölge/alan sayısının artışı da beraberinde getirmiştir. SSCB'in yıkılması ve Doğu Bloku'nun dağılması ile beraber gerek ticaret gerekse bilgi akışında daha çok kesim birbiriyle temas kurarken bu yeni etkileşim sürecinin karşılıklı öğrenme deneyimini artırdığı açıktır. Kısaca, akışların hızlanması diye tanımlayabileceğimiz küreselleşme ile beraber paranın, insanların, kültürün ve bilginin daha hızlı aktığı bu süreçte artık modern dönemin sınırları ve kavramları ile dünyayı anlamak zorlaşıyor. Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu dünyanın genel olarak Batı merkezli anlatıları, esasen modern dönemin çeşitli doğrularını içerisinde barındırıyordu. Batı-merkezci doğruların eksikleri, 1970'lerden itibaren daha yoğun biçimde eleştirilmiş ve özellikle postmodern tartışmalar içinde Batı/Avrupa dışı kültürlerin deneyimleri hatırlanmaya başlanmıştır. Karşısında, alternatif anlatıların, coğrafi ve kültürel zenginliklerin, devamında siyasi müdahalelerin yeni aktörler tarafından dönüştürülme ihtimali güçlenmektedir.

Bu çerçevede postmodernizmin bütün yerine parçayı, evrensel yerine yereli, benzerlik yerine farklıyı önemseyen paradigma değişimi, uluslararası siyasette Batı-dışı bölgelerin değerini artırmıştır. Latin Amerika, Afrika, Uzak Doğu gibi alanlar kültürel mirası, yerel farklılıkları ve Batı'nın şekillenişindeki tarihsel etkileriyle birlikte daha fazla üzerine düşü(nü)len araştırmalara konu olmuştur. Bu bölgelerdeki akademisyenlerin ve bilim insanların çalışmaları daha fazla incelemeye tabi tutulurken, Batı üniversitelerinden araştırmacılar da bu alanlardaki çalışmalarını doğrudan ziyaretlerle ve etkileşimlerle artırmıştır. Bu etkileşimlerin, yine modern dönemden ve belki daha önceden kalma oryantalist bakış açısıyla, Batı'nın görmek istediğini görme ya da bulma isteğinden ziyade, yerelin kendi hikayelerini ve deneyimlerini öne çıkaran bir süreçte işleyebilmesi kritik önemdedir.

Bilindiği üzere Batı kavramının Soğuk Savaş sürecinde Avrupa'dan ABD'ye doğru kayan ana eksen, sosyal bilimlerin pek çok alanını etkilemiştir. İdeolojilerden ziyade, ölçülebilir ve sayısallaştırılabilir davranışların incelenmesi, kapitalizmin normalleri çerçevesinde ekonomi-siyaset ayrımının netleşmesi, sosyal devlet gibi kavramların piyasalar ve toplumda neoliberalizm lehine ikincil konumda kalması bu değişimlerin yansımaları arasındadır. Tabii ki küreselleşmenin öncelikli hedefi olan para akışını sağlamak, uluslararası ticareti artırmak ve toplumda kapitalizmin dünya çapında işleyen ve bu akışın mümkün olduğunca güvenli biçimde olmasını bekleyen bakış açısı, devletlerin rolünü de yeniden düşünülmesini sağlamıştır. Postmodern tartışmaların içinde bireysel, kültürel ve yerel olan öne

¹ Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, yavuz.yildirim@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1031-1537.

Atıf/Citation (APA 6):

Yıldırım, Y. (2022). 21. Yüzyılda bölgesel ve küresel aktörlerin Orta Asya siyaseti. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 1070–1073. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1101730>.

çıkırsa da siyasetin ana aktörlerinden olan devletin tarihsel rolü, artık sadece belli bir toprak parçası ile sınırlı olarak değil bölgesel ilişkiler ve toplamda küresel sistemin içindeki yeri ile ölçülmeye başlamıştır. Böylece devletlerin, önce parasal akış ve ticari etkileşim içinde, sonra kültürel ve insani düzeydeki etkileşimleri, küreselleşmenin tanımını oluşturacak şekilde 1990'lardan itibaren gün geçtikçe artmıştır.

Değişen ilişkiler çerçevesinde Orta Asya, konumu itibarıyla kritik ve bizzat Soğuk Savaş sonrası dönemin doğrudan etkilediği bölge olarak kendini gösterir. Rusya ve Çin gibi tarihi aktörlerin halen ağırlığını koruduğu bu coğrafyanın geçen 30 yılda hangi yeni bağlantılar kurduğunu ya da kuramadığını anlamak, küresel siyasetin işleyişinde önemlidir. Türkiye'nin dış politika ve ekonomik ilişkileri çerçevesinde, tarihsel miras ve kültürel etkileşimle beraber özellikle önemsendiği bu alanın, yeni araştırmalarla desteklenerek güncellenmesi hassas bir konudur. Orta Asya ile ilişkiler üzerine ağırlıklı olarak kültürel ilişkiler, dilsel ve tarihi bağlantılar üzerine çalışmaların arttığı görülebilir.

Bu açıdan bölge ülkelerinin kendi aralarındaki tarihsel ve kültürel ortaklıkları siyasal ve ekonomik ortaklıklara çevirebilme kapasitelerinin uzun vadede bu coğrafyanın küresel siyasette oynayacağı rolü belirlemesi açısından kritik önemde olduğu söylenebilir. Tarihsel süreçte pek çok savaş, çatışma yaşaması ve dilsel farklılık içermesine rağmen Avrupa'nın 1950 sonrası süreçte birlik olma süreci ve geçen 70 yılda küresel bir aktör olması bunun tipik örneği olarak karşımızda duruyor. Avrupa'nın yaşadığı deneyim, farklılık içinde birlik kurma düşüncesinin hukuki ve ekonomik eksenleri yerleştirme açısından önemini gösterir. Her ne kadar son 20 yılda, pek çok gerginlik yaşamış olsa da AB'nin rolü ve organlarının işleyişi halen ayakta. Ancak bu birlikteliğin sarsıntıları yeni ihtimalleri de gündeme getirir. Özellikle anayasa taslağı deneyimiyle derin sarsıntılar yaşamış, devamında 11 Eylül sonrası sürecin güvenlik politikaları çerçevesinde çeşitli eksikleri ortaya çıkmıştır. Yeni üyeleriyle yaşadığı gerginlik de yeni sorunlar olarak önünde durmaktadır. Bu nedenle bölgesel ve yerel işbirliklerinin gelecekteki yeni dengeler üzerinde önemli olacağı şimdiden söylenebilir.

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi akademisyenleri Çiğdem Şahin ve Turgay Düğen editörlüğünde derlenen *21. Yüzyılda Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Orta Asya Siyaseti* kitabı, kapsamlı bakış açısıyla sadece Türkiye'nin değil küresel siyasetin içinde bölgenin ilişkilerini ve gelişimini anlamak için kapsamlı bir kaynak sunuyor. Kitap, bölgesel aktörler ve küresel aktörler olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Eğitim Yayınevi'nden 2021 Eylül ayında yayınlanan kitap, Şahin ve Düğen dışında 5 ayrı yazarın daha çalışmalarını içermektedir. Farklı üniversite ve çalışma alanlarından akademisyenler, Sabir Askeroğlu, Halil Kürşad Aslan, Hayati Ünlü, Özdemir Akbal ve Mehmetali Kasım kitabın diğer yazarlarıdır. Oldukça kapsamlı yazıların her bir yazı yaklaşık kırk sayfa civarındadır.

Uluslararası İlişkiler formasyonlarının yanı sıra Avrasya Anabilim Dalı'ndaki yüksek lisans ve doktora eğitimiyle de yıllar içinde bu konuda birikim sağlayan iki akademisyenin, genel olarak Orta Asya ve Türkistan coğrafyasına kültürel ve tarihi bağlar üzerinden olumlu bir bakış açısıyla kitabı derledikleri söylenebilir. Çiğdem Şahin'in giriş ve Turgay Düğen'in sonuç yazıları, kitabın farklı bağlamlarını birleştiren ve okuyucu için kitabın bütününe vakıf olmayı sağlayan önemli yardımcıları olarak işaretlenebilir. Bunlar dışında Şahin'in AB ve Düğen'in Türkiye dış politikası üzerine yazıları da mevcuttur. Bölgenin bugünkü durumunun ve geleceğe yönelik potansiyellerinin bu olumlu çerçeve içinde düşünüldüğü görülmektedir. Diğer yazarlardan Askeroğlu Rusya, Aslan İran, Ünlü Hindistan, Akbal ABD ve Kasım Çin üzerinden Orta Asya siyasetinin detaylarını kapsamlı biçimde vermektedir. Kitapta ayrıca ticaret ve enerji gibi başlıklarda sayısal verilerin paylaşıldığı 2020-2021 analizleri de bulunmaktadır.

Her ne kadar kitabın adından da anlaşılacağı üzere diğer ülkelerin Orta Asya siyasetlerini anlamak ana hedef olsa da, bu dışarıdan perspektifin bölgenin içinden analizlerle daha fazla beslenmesi bir eleştiri olarak sunulabilir. Yazılar, hem kaynak hem de yazarların deneyimleri açısından bu eksikliği kısmen aşmaktadır. Ancak bölge ülkelerinde yaşayan bir yazarla bu eksiklik giderilebilirdi. Tabii Sabir Askeroğlu ve Mehmetali Kasım'ın bölgede bulunmuş olmaları itibarıyla deneyimleri fazladır. Turgay Düğen de doktora çalışmaları kapsamında Kazakistan'da bulunmuştur. Öte yandan yine belli bir oranda Akbal'ın yazısında bu yapılsa da Uluslararası İlişkiler Teorisi ve Eleştirel Siyasal Teori'nin bakış

açılırlarıyla eşleşen bir yazının kitaba katkı sunması mümkündür. Ancak yaklaşık 350 sayfalık kitabın hacminin daha fazla artmaması için bu durumlar dışarıda bırakılmış olabilir. Bu tarz çalışmalarda editöryal hedeflerin ve müdahalelerin genellikle belirleyici olduğu bilinmektedir.

Şahin'in giriş yazısında temel tanımlar ve tarihsel örnekler üzerinden verdiği bölge türleri ve bölgeselleşme düzeyleri, çalışma alanının çerçevesinin kurulması için yardımcı olmaktadır. Bölge ülkeleri başta enerji ve ticaret olmak üzere pek çok konuda çeşitli adımlar atmışlardır. Ancak bu adımların küresel siyasetin diğer aktörleri ve köklü uluslararası örgütleri karşısında konumunu güçlendirecek, kişisel bağlantıları aşacak bir perspektife muhtaç olduğu da açıktır. Kitabın sonuç yazısı, bölge ülkeleri ve diğer aktörlerle ilişkiler üzerinden bu yeni söylemin gelişebilmesinin fırsat ve zeminlerini derli toplu biçimde veriyor. Düğen'in belirttiği gibi, 2020'li yıllar itibarıyla bölgesel ve küresel aktörlerin bu bölgeye dair siyasetleri yeni bir döneme girmektedir. Özellikle ülkelerin bağımsızlık hassasiyetlerinin belli bir zemine oturduğu dönemde başta enerji olmak üzere yeni işbirliği hatlarının oluşması ihtimali yüksektir. Öte yandan, başta Afganistan'la bağlantılı olmak üzere, güvenlik arayışlarının 11 Eylül sonrasında yeni bir istikamete ilerlediği de ortadadır.

Orta Asya ülkelerinin, postmodern tabirle yeni bir hikaye yazabilmeleri, bu küresel krizin içinde şimdilik zor görünse de imkansız değildir. Ülkelerin, küreselleşmenin ekonomik genişlemesinden çeşitli şekillerde yararlı olsa bile henüz demokratik dönüşüm açısından beklenen seviyeye gelmediği açıkça söylenebilir. Burada ailelere dayalı düzenin, elit grupların kendi içindeki dengesinin yanı sıra bölgesel düzeyde onları demokrasiye itecek bir dış gücün olmadığı gerçeği açıktır. Küresel çapta gerileme içinde olan demokrasi ve insan hakları bağlamının artık sorun çözen değil sorun kaynağı olarak görülmesi, sadece bölgenin değil Batılı güçlerin başta dış politikaları olmak üzere kendi iç politika tercihlerinde kendini göstermektedir. Bölge halklarının demokratik talepleri ile ekonomik seviyelerinin beraber yükselişe geçmesi ihtimal dahilindedir. Her iki kanatta da yaşanan eksiklerin ifadesi, Arap Baharı benzeri bir sürecin Orta Asya'da olması ihtimalini kısa vadede düşük olsa da, iletişim çağının hızını düşünecek olursak tamamen devre dışı bırakmıyor.

Sonuç olarak Orta Asya, bu alanı içeren diğer kullanımlar/tanımlardan Avrasya, Türkistan coğrafyası kapitalizmin, küreselleşmenin, siyasal ve sosyal diğer gelişmelerin dışında değil tersine gittikçe kapsayıcı biçimde içinde yer alan bağlamla birlikte düşünülmeli. Çiğdem Şahin ve Turgay Düğen'in derlediği bu kitapta konuya uluslararası siyasetin farklı eksenleri üzerinden bakış geliştirmek için verimli tartışmalar yapıldığını belirtmek yerinde olacaktır.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir. İlgili çalışmada etik kurul izni gerektirecek bir konu yoktur.

Ethics Statement : The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2022 Cilt-Sayı: 15(4) ss: 1074–1086

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2022 Vol-Issue: 15(4) pp: 1074–1086

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.1128278

Geliş Tarihi / Received: 09.06.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 24.10.2022

Yayın Tarihi / Published: 24.10.2022

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON SUPPLY CHAIN, ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AND TECHNOLOGY COMMUNITY: THE GINI COEFFICIENT AND AN ECONOMIC GROWTH ASSESSMENT

Hacı Bayram İRHAN¹

Abstract

The focus of this study is the digitalization of the supply chain, artificial intelligence, and human capital. It aims to contribute to the literature by addressing the gaps in this field. It also seeks to explain the relationship between supply chain, artificial intelligence, and employment in the post-Covid-19 era and in the post-technology society. Findings of the study show that vulnerabilities in the supply chain mechanism during the pandemic have affected global economic paradigms. In addition, this study examines the artificial intelligence-oriented supply chain during and after the Covid-19 era. It is important in that it associates artificial intelligence-oriented supply chain with competition, employment, and sustainability. This study is unique in that it presents the components of Covid-19's impact on the supply chain as a cluster. In the first part of the article, related literature is reviewed. In the second part, the relationship between supply chain, artificial intelligence, inflation, and real wages during the Covid-19 pandemic is explained. In the third part of the study, economic growth evaluations regarding the Covid-19 pandemic are made based on the Gini coefficient. As a result, it is worth noting that this study suggests lowering the Gini coefficient by linking the artificial intelligence-oriented supply chain to employment and development in the technology society.

Keywords : Covid-19, Artificial Intelligence, Technology Community, Economic Growth.

JEL Classifications : E24, I39, J01, J21, J24, J82, P44, P46, Q01.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Uluslararası Lojistik Bölümü, hacibayramirhan@esenyurt.edu.tr. ORCID: 0000-0002-4945-966X.

Atıf/Citation (APA 6):

İrhan, H. B. (2022). The impact of the Covid-19 pandemic on supply chain, artificial intelligence, and technology community: The Gini coefficient and an economic growth assessment. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 1074–1086. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.1128278>.

COVID-19 PANDEMİSİNİN TEDARİK ZİNCİRİ, YAPAY ZEKA VE TEKNOLOJİ TOPLUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: GİNİ KATSAYISI VE EKONOMİK BÜYÜME DEĞERLENDİRMESİ

Öz

Bu çalışmanın odak noktası tedarik zinciri, yapay zeka ve beşeri sermayenin dijitalleştirilmesidir. Bu çalışmanın amacı, ilgili alandaki çalışma boşluklarının giderilerek literatüre katkıda bulunmaktır. Ayrıca, Covid-19 sonrası dönemde ve teknoloji toplumu ötesinde tedarik zinciri, yapay zeka ve istihdam arasındaki ilişkiyi açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın bulguları, pandemi sırasında tedarik zinciri mekanizmasındaki kırılma noktalarının küresel ekonomik paradigmaları etkilediğini göstermektedir. Ayrıca bu çalışma, Covid-19 döneminde ve sonrasında yapay zeka odaklı tedarik zincirini incelemektedir. Yapay zeka odaklı tedarik zincirini rekabet, istihdam ve sürdürülebilirlik ile ilişkilendirmesi önemlidir. Bu çalışma, Covid-19'un tedarik zinciri üzerindeki etkisinin bileşenlerini bir küme olarak sunması bakımından benzersizdir. Makalenin ilk bölümünde ilgili literatür gözden geçirilmiştir. İkinci bölümde ise Covid-19 pandemisi sırasında tedarik zinciri, yapay zeka, enflasyon ve reel ücretler arasındaki ilişki açıklanmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde Covid-19 pandemisine ilişkin ekonomik büyüme değerlendirmeleri Gini katsayısına göre yapılmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma yapay zeka odaklı tedarik zinciri ile teknoloji toplumunda, istihdam ve ekonomik gelişim arasında bağ kurarak Gini katsayısının düşürülmesini önermektedir.

Anahtar Kelimeler : Covid-19, Yapay Zeka, Teknoloji Toplumu, Ekonomik Büyüme.

JEL Sınıflandırması : E24, I39, J01, J21, J24, J82, P44, P46, Q01.

INTRODUCTION

The transformation of labor force and employment into human capital is necessary for the sustainability and efficiency of the environment, economy, politics, and social life. Artificial intelligence-oriented supply chains developed and used by human capital are required to get the economy back on track and for growth to become permanent and inclusive. However, today the supply chain is considered in relation to competitiveness, production, employment, and human capital. Furthermore, the use of technology in the supply chain has a positive impact on competition, production, and employment sustainability. Artificial intelligence-driven digitalization is being activated in response to supply chain vulnerabilities. The use of artificial intelligence technologies, particularly in the Covid-19 era, allows the supply chain to have a greater impact on sustainable economic growth.

Artificial intelligence (AI) is defined as “a machine’s ability to imitate intelligent human behavior” or “an agent’s ability to achieve goals in a variety of environments.” On the other hand, the use of artificial intelligence raises some questions/problems in terms of employment and other economic paradigms, which must also be addressed. What happens, for example, if artificial intelligence enables the automation of a growing number of tasks previously performed by human labor? However, artificial intelligence can be used in the production of everyday goods and services, and it has the potential to impact economic growth and income distribution. Nonetheless, the fact that artificial intelligence is altering the process that we have created with novel ideas and technologies aids in the solution of complex problems, and the scaling up of its creative effectiveness exposes the technology society to an open-ended development process. At advanced levels, AI is expected to be able to rapidly improve itself, leading to “singularities” such as infinite machine intelligence and/or infinite economic growth.

The importance of supply chain and the human capital-oriented relationship of artificial

intelligence in the technology society are discussed in the first part of this study within the context of the relevant literature. Furthermore, how will the Gini coefficient be affected in the technological society, particularly in developing and underdeveloped countries? The impact of the pandemic on supply chains is presented in the form of a cluster in the second part of the study, which establishes a link between supply chains, artificial intelligence, inflation, and real wages in the Covid-19 era. The third part evaluates the Gini coefficient and economic growth during the pandemic using data from OECD countries. As a result, the development and application of artificial intelligence technologies led by human capital are expected to have an impact on supply chains, employment, economic growth, and a variety of other variables during and after the Covid-19 pandemic.

I. LITERATURE

A supply chain is a system of organizations, people, activities, information, and resources involved in the transportation of a product or service from the supplier to the customer. A supply chain is designed to maintain the quality of the goods during the entire shipment process.

In the supply chain, the overall performance, which has an impact on enterprises, affects employment as well. Employees in a supply chain represent human capital at the same time because they aim to improve their levels of knowledge (Singsa et al., 2019: 2982–2989). Enterprises in a supply chain face problems in regard to organizational change due to non-compliance with performance-related signs in the era of the Covid-19 pandemic. On the other hand, it is emphasized that cultural characteristics, transformational leadership, and technological change play significant roles in achieving operational excellence in the supply chain. (Sriyakul et al., 2019: 2967–74). The acceleration of the technology society and supply problems in the Covid-19 era bring public finance imbalances, inequalities, and the risk of poverty (Yeganeh, 2021: 188–209; Stiglitz et al., 2020: 240; Albanico, 2020). The uncertainties caused by the pandemic, on the other hand, lead to vulnerabilities in the supply chain, which in turn cause social and economic problems (Jorda et al., 2020; Budhwar & Cumming, 2020: 441; Beech & Anseel, 2020: 917–919; Van Barneveld et al., 2020: 133–153).

In the technology community, artificial intelligence and human capital are also expected to play a constructive role in improving the supply chain and other social and economic variables against the coronavirus (Naude, 2020: 1–10; Barua, 2020; Bofinger et al., 2020: 259–265; Broad, 2020; Caligiuri et al., 2020; Chen, 2020: 120072; Kummitha, 2020: 101481). At the same time, supply chain managers must ensure that their employees have access to the education and training resources they require to strengthen their roles in all supply chain activities (Young, Nyaga, Zepeda, 2016: 30–47). On the other hand, accurately directing the thinking skills of supply chain management staff ensures the long-term viability of production networks and promotes an overall healthy and rational working environment. As a result, training programs are designed to provide employees in the supply chain with improved problem-solving and critical thinking skills, as well as increased creativity and social skills. These programs benefit human capital by increasing employees' overall awareness and assisting them in improving their thinking processes. Therefore, human capital enables supply chain employees to develop proactive approaches (Fomina et al., 2019: 930–938). In particular, the importance of human capital is growing in the Covid-19 process in terms of avoiding procurement issues, preparing employees for potential crises, and taking proactive approaches. At the same time, it is stated that there is a positive relationship between human capital working culture and participation in supply chain management (Amin, Zailani, Khalilurrahman, 2020).

The changing nature of global production and distribution processes, as well as their impact on the capital-labor relationship, raises a number of labor process analysis questions. Power relations between multinational corporations (MNCs) and leading companies are critical in the international supply chain. At the same time, the fact that labor has bargaining power at the production stage (in

terms of revealing talents) reduces supply chain costs or is the reason they do not rise (Coe, Dicken, Hess, 2008: 271–295). Although there is no holistic theory for analyzing international supply chains, it is asserted that perspectives developed about the entire global commodity chain (GCC), global value chain (GVC), and global production networks (GPN) contribute to labor force analysis. This contribution is related to the nature of managerial control systems and labor mobilization ability (Robinson and Rainbird: 2013:91-107). Furthermore, the transformation of labor capabilities into human capital accelerates technological developments.

Enterprises in the technology community have been undergoing a digitalization transformation as part of the global process. The second waves of the industrial revolution, which began in the early nineteenth and twentieth centuries, resulted in a rapid increase in demand, which accelerated the mechanization of supply. Concerns have been raised, however, about the increasing nature of technological change for the low and unskilled workforce. With the “technological unemployment theory,” John M. Keynes proposes that technological change causes job loss (Keynes, 1937: 209–223). These technological advancements are expected to result in job losses or job polarization, which will have a negative impact on income and wealth. Some researchers, on the other hand, believe that advances in robotics and artificial intelligence have reached a tipping point. As a result, digital applications in the supply chain are being developed in the same way that they are in other areas. However, the impact of these artificial intelligence applications on employment is a major concern (Chandra, Gupta, Agarwal, 2020: 344–350).

The Covid-19 era health problems are giving impetus to digitalization. Due to this, the enterprises-organizations that make up the digitalization infrastructure in the supply chain are gaining more and more competitive power. However, the use of the Artificial Intelligence Technology of Supply Chain (AITSC)² is becoming increasingly important. Artificial intelligence is becoming the enabler of a supply chain related to complex new data in the Covid-19 pandemic. As a result, in order to overcome the challenges that arise in the supply chain during the Covid-19 process, artificial intelligence is viewed as a critical tool for improving operational performance and efficiency. However, the demand for human capital that integrates supply chain networks, makes decisions, optimizes operations, and develops intelligent software is gradually increasing. Simultaneously, human capital, which employs control and automation technologies in the supply chain, plays a complementary role as an integral component of this chain.

Human capital that develops artificial intelligence will be the key to achieving future goals for sustainability, environmentalism, labor in the supply chain, and many other areas in the technology community. Simultaneously, it is expected that the technology community’s workforce will be directed toward jobs in the fields of artificial intelligence, which will form the backbone of employment. The transformation in young and flexible employment has an impact on the socioeconomic future, particularly in the working world of artificial intelligence and automation. Robots and artificial intelligence are putting pressure on companies and differentiating the business world in this context. Companies with an online sales network but no actual production activity (such as Trendyol, Amazon, and others) can, for example, outperform very large companies involved in actual merchandise production. Companies across all industries are preparing for the next wave of automation by testing new robots and intelligent software. Many employees are also concerned, as companies hope that new technologies will make upcoming tasks faster, more efficient, and less expensive. According to an OECD study, one out of every five jobs in Germany can be taken over by a robot, indicating that low-skilled jobs are especially vulnerable (Kaiser, 2018). As a result, the question of what will happen if the next wave of digitalization destroys more jobs than it creates is raised.

Artificial intelligence causes creative destruction by stimulating economic growth, creating new jobs and employment. The mechanism of destruction is a replacement effect; new technology will replace old technology, and as a result, old technology jobs will inevitably lead to unemployment. At

² Coined by the author, this term is being used for the first time in this paper.

the same time, technological developments can reduce costs and increase resource efficiency, while the saving effect of the innovation process can lead to a high level of unemployment. However, as the need for human capital increases with new technologies, the demand for labor force also causes the transformation of employment in this direction.

Solving unsolvable problems in the supply chain with artificial intelligence technologies eliminates vulnerabilities in the supply chain, which leads to an increase in productivity. On the other hand, the use of artificial intelligence technologies in the supply chain provides flexibility. Flexibility strengthens the immune system of the supply chain (Cui, 2015: 404–414). The stronger this immunity is during and after the Covid-19 pandemic, the more robust and stable is the supply chain. In addition, the experiences gained in increasing supply chain durability create synergy. At the same time, the operation of the supply chain is becoming simpler and safer due to the accumulation of information and network technology that is progressing during the establishment of the supply chain. This increases the degree of customer satisfaction and leads to sustainable supply and demand. As a result, the development of the supply chain with artificial intelligence technologies, led by human capital, is critical in terms of sustainability, efficiency, and economics.

Supply chain enterprises, like those in other industries, are impacted by digital technological advancements in the technology community. The digitalization model in today's technology society is powered by artificial intelligence technology. As a result, the demand for human capital to develop, use, and manage these technologies is growing by the day. This situation causes a transformation in the labor force and employment. On the other hand, there is the issue of labor exclusion from employment because it cannot be included in this human capital potential, or of labor being inevitably trapped in low-wage jobs. As a result, the question of how the Gini coefficient will be affected in the technology community, particularly in developing and underdeveloped countries, is being raised.

I.I. Supply Chain, Artificial Intelligence, The Relationship Between Inflation and Real Wages in The Covid-19 Era

The social, economic, and health-related consequences of the Covid-19 process are having a wide-ranging impact on the global technology community. The fact that the pandemic is causing supply chain disruptions affects all other economic variables. In summary, the impact of the Covid-19 pandemic on the supply chain is formulated and presented for the first time in this study as follows:

The Effect of the Covid-19 Pandemic on the Supply Chain: {Micro economics (business and market level: supply-demand-cost), macro economy (employment, purchasing power, real wages, inflation, economic growth, national income, the Gini coefficient) international economy (exports-imports), labor economics (the transformation of employment, human capital digitalization–technology community-artificial intelligence), Energy Economics }

The emergence of vulnerabilities in the supply chain as a result of the Covid-19 process's impact has resulted in contractions in export-import, production, and employment. On the one hand, this situation causes cost inflation and demand inflation, while negatively impacting national income and the Gini coefficient. Simultaneously, as the Covid-19 process accelerates digitalization, there is an increase in human capital requirements and wages. However, the exclusion of non-human-capital employees from employment or their employment at low wages exacerbates income distribution inequalities.

Artificial intelligence technologies are being used effectively in the supply chain to control supply and demand management. However, due to several factors in the Covid-19 pandemic process, such as restrictions, there have been partial closures and job cuts in companies that failed to form an artificial intelligence-oriented technological supply chain. However, border restrictions, quarantines, and delivery delays all have an impact on international trade, causing disruptions in the supply chain. In this era of the Covid-19 pandemic, supply chain vulnerabilities and other issues are reflected in factor prices, resulting in cost inflation. On the other hand, the fact that some sectors' production

contractions result in a supply shortage and a demand surplus is a cause of demand inflation. The coexistence of cost inflation and demand inflation reduces real wages and purchasing power by keeping total inflation above the wage earners' rate of increase.

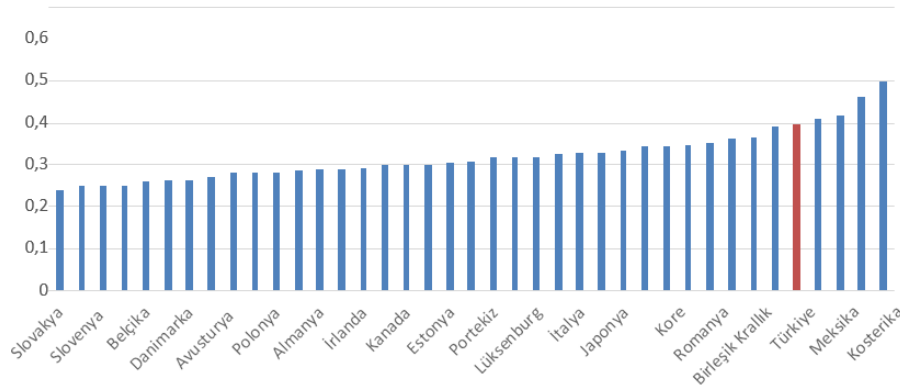
The fact that the Covid-19 pandemic caught the supply chain off guard has had an impact on employment, inflation, real wages, purchasing power, national income, and other economic factors. As a result, it is expected that The Artificial Intelligence Technology of Supply Chain (AITSC), which is based on artificial intelligence, will eliminate vulnerabilities and reduce costs over time while increasing productivity. At the same time, the efficiency of the supply chain contributes to the sustainability of employment and the economy (Moser, 1993: 79–92). Flexible supply chain changes with an emphasis on artificial intelligence, on the other hand, have an impact on local, national, and global economic development (Chris & Kaine, 2015: 483–501).

In the technology community, blockchain is a new distributed information technology that is evolving and constantly expanding from Bitcoin, the first crypto currency. However, it is asserted that the potential of blockchain as a technology that can reduce the importance of the power structures of global companies may go untapped (Dujak & Sajter, 2018: 21–45). However, blockchain technology facilitates the resolution of trust issues and the exchange of information in supply networks. The incorporation of blockchain into the supply chain will enable it to ensure the visibility, transparency, and reliability of product flows. On the other hand, achieving this goal by integrating blockchain into the supply chain, thereby making it useful and creating an economic system unique to the management of a blockchain-based supply chain, involves a number of challenges (Azzi, Chamoun, Sokhn, 2019: 582–92). Human capital and artificial intelligence are critical in overcoming the challenges associated with this.

In the technology society, wage disparities between human capital and non-human capital labor force affect the Gini coefficients countries. As a result, the OECD recommends that countries boost human capital ratios in their education and training systems, as well as in the labor force. Economists often refer to this as “the improvement of human capital.” Nevertheless, quantifying the effects of human capital on growth and productivity at the macroeconomic level has often proven difficult, both in academic literature and in OECD studies.

I.II. Evaluation of The Gini Coefficient and Economic Growth in The Covid-19 Process

Personal income distribution refers to the distribution of income generated in an economy among its citizens. The Gini coefficient is the most commonly used tool for measuring fairness in the distribution of personal income. The Gini coefficient is a coefficient ranging from zero to one, and shows that as it approaches zero, income distribution equality increases, while it shows an increase in income distribution inequality as it approaches one. Income is defined as a household's disposable income in a given year. Earnings, self-employed income, and capital income, as well as cash public transfers, are included in income, and income taxes and social security contributions paid by households are deducted. The income of a household is attributed to each of its members, with a correction to account for the differences in needs between households of various sizes. The “Gini coefficient” measures income inequality between individuals. The Gini coefficient, which ranges from 0 in the case of perfect equality to 1 in the case of perfect inequality, is based on a comparison of the cumulative ratios of the income they earn and the cumulative ratios of the population. As a result, the greater the Gini coefficient, the greater the income inequality.

Graphic 1. The Gini Coefficients of Some Countries

Source: <https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm> (Last accessed: 11.10. 2021).

The Gini coefficients of some countries are ranked in the graph above, from countries with a more equitable income distribution (closer to zero) to countries with a more unequal income distribution (closer to one). Only two countries have a higher Gini coefficient than Turkey, according to Graph 1, and these are Mexico and Costa Rica. However, the Gini coefficients of Chile and South Africa, which are not included in Graph 1, are higher than Turkey's. Furthermore, according to an OECD study based on the most recent calculations for 2019, Turkey is the fifth most unequal country in terms of income distribution among OECD countries. Northern countries (Gini coefficient between 0.25 – 0.30) and some former socialist countries (Gini coefficient between 0.28 – 0.33) have the best income distribution. According to OECD data, however, the United States, Latin America, and South Africa are all worse than Turkey in terms of income distribution inequality.

Table 1. 2010-2019 Distribution of Income in Turkey by Year

Reference year of income	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
The ratio of P80/P20	8.0	8.0	7.7	7.4	7.6	7.7	7.5	7.8	7.4	8.0
The ratio of P90/P10	1.44	14.2	13.6	12.6	13.3	13.6	13.4	13.7	13.0	14.6
The Gini Coefficient	0.404	0.402	0.400	0.391	0.397	0.404	0.405	0.408	0.395	0.410

Source: <https://data.tuik.gov.tr> (Last accessed: 10.10.2021)

The Gini coefficient, which was announced by TURKSTAT in Turkey in 2019 as 0.395, demonstrates that the income distribution is quite unequal. In the same year, the average income of the poorest 20% of the population was 7,4 times lower than that of the richest 20%. In contrast, the coefficient was 0.408 in 2018, indicating a slight improvement due to increases in the minimum wage and transfer payments.

The Gini coefficient in Turkey has been around 0.40 for the last ten years, according to Table 1. The best year for income distribution is 2013, with 0.391, and the worst year for income distribution is 2019, with 0.41. Inadequate human capital is also responsible for the fact that the lowest income group earned eight times less than the highest earning group. Aside from a lack of human capital, other factors that affect income distribution inequality include high unemployment rates, a constant depreciation of the national currency, and high inflation rates. Negative changes in the Covid-19 era,

such as rising unemployment and wider wage disparities, are expected to have a negative impact on the Gini coefficient.

Table 2. Changes in GDP growth in G20 countries (%)

	2020	2021	2022		2020	2021	2022
World	-3.5	5.8	4.2	G20	-3.1	6.3	0.7
Australia	-2.5	5.1	0.75	Argentina	-9.9	6.1	1.8
Canada	-5.4	6.1	0.76	Brazil	-4.1	3.7	1.0
Euro area	-6.7	4.3	0.62	China	2.3	8.5	1.3
Germany	-5.1	3.3	0.24	India	-7.7	9.9	0.75
France	-8.2	5.8	-0.21	Indonesia	-2.1	4.7	0.89
Italy	-8.9	4.5	0.13	Mexico	-8.2	5.0	1.01
Spain	-10.8	5.9	1.1	Russia	-2.6	3.5	2.8
Japan	-4.7	2.6	-0.13	Saudi Arabia	-4.1	2.8	2.6
Korea	-0.9	3.8	0.63	South Africa	-7.0	3.8	1.94
United Kingdom	-9.8	7.2	0.75	Turkey	1.8	5.7	1.2
United States	-3.5	6.9	-0.38				

Source: OECD Economic Outlook 2020-2022 (Data for the first quarter of 2022)

Supply chain disruptions cause economic contraction in the Covid-19 era. On the other hand, the OECD report draws attention to the unevenness of economic recoveries as a result of public health measures and policy support. In order to speed up these recoveries, many developed economies are incentivizing more people to get vaccinated. In this process, businesses aim to overcome the crisis with minimal damage in the coming months by adapting to restrictions designed to prevent the virus from spreading. In these constraints, the use of artificial intelligence is becoming increasingly important.

For example, if Mercedes had switched to chipping in the production–supply chain during the Covid-19 era, it would not have experienced an employment contraction by not canceling orders. However, the absence of an artificial intelligence-driven supply chain results in factory closures. These closures have an impact on the economy at the micro, macro, and international levels, causing the global economy to contract and affecting the Gini coefficient. Economic improvements, on the other hand, are expected to remain modest in many emerging market economies where government support is limited.

Forecasts for 2021 and 2022 show an improvement in economic growth similar to previous years, as well as growth above the fourth quarter of 2019. According to OECD estimates that have proven accurate or are expected to prove accurate, global GDP growth was 5.8 percent in 2021, while the world economy returned to pre-pandemic activity levels as economic contraction returned to economic growth globally from 2020 to 2021.

However, the actual global revenue in 2022 is expected to be \$3 trillion lower than expected due to the Covid-19 crisis. On the other hand, growth is expected to slow from 2021 to 2022, but at a lower rate than the rate of growth from 2020 to 2021. Because 2020 was the first year of the pandemic, supply vulnerabilities and the inability to implement health measures resulted in negative economic growth figures. With the implementation of measures aimed at mitigating the Covid-19 crisis in 2021, economic growth has returned to positive levels in 2021. However, as long as a large proportion of the global population remains unvaccinated and the risk of new outbreaks persists, the recovery will be uneven and vulnerable to new setbacks. Some targeted restrictions on mobility and activity may still be necessary, particularly for cross-border travel. This will have an impact on the chances of a full recovery in all countries, including those with rapid vaccination administration or low infection rates. In addition the Russia-Ukraine crisis has raised the cost of energy, which is one of the important inputs. Due to the covid 19 pandemic and the Russian Ukraine crisis, inflation rates are increasing in European countries. This situation causes slowdown and regression on economic growth. At the same time, there is an decline in Turkey's gross domestic product forecasts for 2022.

According to this, rate of increase is lower than before COVID 19, like many other countries.

Currency depreciation, on the other hand, creates uncertainty and risk. The relative importance of sectors such as public health strategies, vaccination speed, financial and monetary support, and tourism is the driving force behind differences between countries. While Korea and the United States have already returned to pre-pandemic income levels, the majority of Europe is expected to take another year. In Mexico and South Africa, it is expected to take three to five years. Although the risks have become more balanced in terms of potential positive and negative impacts, forecasts are still fraught with uncertainty.

In Turkey, as household total income increased in Turkish lira terms, income distribution inequality increased as the share of high earners increased while the share of low earners decreased. In comparison to the previous year, the share of the 20% group with the highest equivalent household and individual income in total income increased by 1.2 percent to 47.5 percent. The share of the 20% with the lowest income fell by 0.3 percentage point to 5.9 percent. This situation demonstrates that as the Covid pandemic has accelerated digitalization, human capital has increased its share of income. On the other hand, the fact that the undereducated segment who are not adults has no access to latest technologies causes them to be excluded from employment or to be forced to work in low-wage jobs. This implies that the Covid-19 process increases income distribution inequality and that the Gini coefficient has an approximation effect of one (1).

The sustainability of assistance to individuals and businesses is important in the Covid -19 process. Therefore, strategies that are compatible with the current indicators of the economy's health should be implemented. As the restrictions are lifted, the assistance provided should be graded according to the areas that are most in need. Retraining and job placement programs, in particular, raise the hopes of the low-skilled and younger workforce. It is also critical that this assistance be more focused on viable businesses, encouraging them to transition from debt to equity capital and create jobs, and that it be directed toward human capital investment for digitalization. Although human capital is the primary component of this investment, no consistent measure of it has been developed.

It is also necessary to convert the assistance provided into human capital-oriented investments. Knowledge, skills, education, efficiency, learning, work experience, productivity, innovation, health, high wages, per-capita income, employment rates, economic development, duration of trainings, rates of return to training, and rates of marginal returns of education are factors determining the quality of human capital. Economists emphasize that human capital is the driving force behind economic growth. It is assumed that countries with a more educated population are more productive. What happens, however, is that workforce with more education and experience tends to earn more money (Boyev et.al, 2019: 5–26). It is asserted that in OECD countries, there is a positive relationship between human capital and innovation, as well as between personal income and productivity (OECD, 2018; Flabbi & Gatti, 2018).

The risks posed by the Covid-19 pandemic are increasing as vaccine-resistant new variants of the virus emerge. International cooperation, on the other hand, is required both medically and financially in the delivery of vaccines to low-income countries. Although public debts are rising as a result of state assistance during the Covid-19 pandemic, low interest rates make debts more manageable. Simultaneously, investments are being made in healthcare, digitalization, and climate change. As a result, the spread of vaccines and investments in these areas have a positive impact on employment. During the early stages of Covid-19, employment rates fell. However, as a result of these investments and the relaxation of restrictions, unemployment rates are returning to pre-covid levels. The inflation effect, on the other hand, is visible all over the world. The argument that debt sustainability should be prioritized only when the recovery is on track remains valid. Governments, on the other hand, must begin planning for a major overhaul of public finance management. Concurrently, post- Covid-19 pandemic crisis policies lead to more effective problem-solving.

As economies reopen, the high levels of household savings accumulated during the crisis are

expected to push consumption and growth to higher-than-expected levels, particularly in developed economies. The elimination of supply chain disruptions and the release of pent-up demand have the effect of raising interest rates in tandem with demand inflation. This situation may put financial strain on vulnerable developing countries and markets. In fact, preventing interest rates from rising and lowering rates causes a decrease in the national currency in countries such as Turkey, as well as a stronger gravitation toward foreign currency.

Decreases in the value of the national currency, combined with cost inflation in foreign-dependent economies, lead to decreases in real wages and purchasing power, thereby mutating the vicious circle of inflation (decreases in the value of the national currency and in real wages) leading to a current account deficit.

The OECD observes that there will be no cycle of wage and price increases if unemployment persists. However, uncertainty and risk remain in developing and underdeveloped economies as a result of inflation, interest rates, and currency depreciation.

Vaccination and other health measures are being used to try to mitigate the pandemic's social and economic devastation. But unemployment remains a problem. In this process, while employees who are less qualified are excluded, the wages of a highly skilled workforce are increasing. However, people do expect that they will start living a normal life again. To get past a critical point in the recovery process, vaccine production and distribution should be accelerated globally, backed up by effective public health strategies.

CONCLUSION AND RECOMMENDATION

The Covid-19 pandemic's acceleration of digitalization, marked by constantly mutating virus variants, is triggering the artificial intelligence-oriented technology society. This transformation causes wage disparities to widen and income inequality to worsen. It is necessary to implement education programs and policies that will elevate nearly the entire workforce to the level of human capital. Furthermore, income taxes levied on employees earning below the poverty line should be gradually reduced. Income growth should be achieved by raising the lowest pension to the level of the minimum wage.

In countries such as Turkey, currency depreciation causes problems such as inflation, current account deficits, and falling real wages. Inequality of income distribution is exacerbated by the economy's foreign exchange imbalances, rising inflation, and indirect taxes. The factors of domestic production should be prioritized in order to reduce these inequalities. Clusters that improve human capital, technology, entrepreneurship, SMEs, exports, employment, and wages should be prioritized. At the same time, clusters are areas where entire supply chain disruptions and costs are minimized (İrhan, 2020: 529–544).

During the Covid-19 pandemic, the importance of artificial intelligence in closing deficits in economic activities has grown. (Abuselidze and Mamaladze, 2021.) As a result, social and economic policies aimed at increasing the share of human capital centered on artificial intelligence, eliminating wage disparities, and increasing the Gini coefficient should be revised.

During the Covid-19 and its mutations, the most prominent issues in the global value chain (GVC) are value added trade, employment, CO2 trade and global energy use, the economic effects of the global-local supply chain, inflation, real wage, and the Gini coefficient. The Covid-19 pandemic has reignited the debate over the risks and opportunities associated with the globally fragmented supply chain. Cost and demand inflation are both caused by supply chain vulnerabilities. As a result, since the start of the Covid-19 process, one of the most prominent issues has been inflation. The phenomenon of closures and openings causing inflation is defined as the "Inflation Paradox" in this study, laying the groundwork for the next study.

REFERENCES

- Abuselidze, G., & L. Mamaladze (2021). *The impact of artificial intelligence on employment before and during pandemic: A Comparative analysis*. Journal of Physics: Conference Series- 1840-012040, IOP Publishing. DOI: 10.1088/1742-6596/1840/1/012040.
- Albanico, M., Mladenov, Z., & Sharma, R. (2020). *How the COVID-19 crisis is affecting UK Small and medium-sized enterprises*. McKinsey and Company.
- Amin, I., Zailani, S., & Khalilurrahman, M. (2021). Predicting employees' engagement in environmental behaviours with supply chain firms. *Management Research Review*, 44(6).
- Azzi, R., Rima, K. C., & Sokhn, M. (2019). The power of a blockchain-based supply chain. *Computers and Industrial Engineering*, 135. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2019.06.042>.
- Barua, S. (2020). Understanding coronanomics: The economic implications of the coronavirus (COVID19) pandemic. *SSRN Electronic Journal*. DOI: 10.2139/ssrn.3566477.
- Beech, N., & Anseel, F. (2020). COVID-19 and its impact on management research and education: Threats, opportunities, and a manifesto. *British Journal of Management*, 31(4).
- Bofinger, P., Dullien, S., Felbermayr, G., Fuest, C., Hüther, M., Südekum, J., & Weder di Mauro, B. (2020). Economic implications of the corona crisis and economic policy measures. *Wirtschaftsdienst*, 100(4).
- Botev, J., Egert, B., Smidova, Z. & Turner, D. (2019). A new macro economic measure of human capital with strong empirical links to productivity. *OECD: Economics Department Working Papers* No:1575. <https://doi.org/10.1787/d12d7305-en>.
- Budhwar, P., & Cumming, D. (2020). New directions in management research and communication: Lessons from the COVID-19 pandemic. *British Journal of Management*, 31(3), 441.
- Caligiuri, P., De Cieri, H., Minbaeva, D., Verbeke, A., & Zimmermann, A. (2020). International HRM insights for navigating the COVID-19 pandemic: Implications for future research and practice. *Journal of International Business Studies*, 1.
- Chandra, G., Gupta, R., & Agarwal, N. (2020). Role of artificial intelligence in transforming the justice delivery system in COVID-19 pandemic. *International Journal on Emerging Technologies*, 11(3).
- Chen, Z. (2020). COVID-19: A revelation – a reply to Ian Mitroff. *Technological Forecasting and Social Change*, 156, 120072.
- Coe, N.M., Dicken, P., & Hess, M. (2008). Global production networks: Realizing the potential. *Journal of Economic Geography*, 8(3). DOI: 10.1093/jeg/lbn002.
- Cui, Y. (2015). Improving supply chain resilience with employment of IoT. *Multidisciplinary Social Networks Research*, (540). https://doi.org/10.1007/978-662-48319-0_33.
- Chris, W. F., & Kaine, S. (2015). Supply chains, production networks and the employment relationship. *Journal of Industrial Relations*, 57(4). <https://doi.org/10.1177/0022185615589447>.
- Dujak, D., & Sajter, D. (2018). Blockchain applications in supply chain. *Smart Supply Network-Springer*. DOI: 10.1007/978-3-319-91668-2_2.
- Gary, J., Nyaga, G. N., & Zepeda, E.D. (2016). Hospital employment of physicians and supply chain performance An empirical investigation. *Health Care Management Review*, 41(3). DOI: 10.1097/HMR.0000000000000074.
- Flabbi, L., & Gatti, R. (2018). A primer on human capital. *World Bank Policy Research Paper*, No. 8309.
- Fomina, S., Sizikova, V., Shimanovskaya, S., & Kozlovskaya, A. (2019). The effect of teaching and supply chain management on employees' skills in small and medium sized enterprises of Russia. *International Journal of Supply Chain Management*, 8(4).
- Jorda, O., Singh, S. R., & Taylor, A. M. (2020). Longer-run economic consequences of pandemics. *National Bureau of Economic Research*, (No. w26934).
- Kaiser, V. T. (2018). Roboter werden in Deutschland besonders viele Jobs vernichten. *OECD-STUDIE*.
- Keynes, J. M. (1937). The general theory of employment. *The Quarterly Journal of Economics*, 51(2).
- Kummitha, R.K.R. (2020). Smart technologies for fighting pandemics: The techno-and human-driven approaches in controlling the virus transmission. *Government Information Quarterly*, 37(3).
- Moser, T. F. (1993). Promoting sustainable development through the enhancement and supply chain opportunities generated by energy companies. *Social Performance Management Unit*.

- Naudé, W. (2020). Artificial intelligence against COVID-19: An early review. *IZA Discussion Paper*, No.13110, OECD (2018). *Economic policy reforms-2018: Going for growth interim report*. Paris: OECD Publishing, OECD (2020). *OECD economic outlook-2020*. Paris: OECD Publishing. OECD (2021). *OECD economic outlook*. Paris: OECD Publishing.
- Robinson, P. K., & Rainbird H. (2013). International supply chains and the labour process. *Competition and Change*, 17(1). <https://doi.org/10.1179/1024529412Z.00000000027>.
- Singsa, A., Sriyakul, T., Sutduean, J., & Jermsttarsert, K. (2019). Willingness of supply chain employees to support disability management at workplace: A case of Indonesian supply chain companies. *Journal of Computational and Theoretical Nano Science*, 16(7). <https://doi.org/10.1166/jctn.2019.8205>.
- Sriyakul, T., Sutduean, J., Jermsttarsert, K., & Singa, A. (2019). Effect of cultural traits, leadership styles and commitment to change on supply chain operational excellence. *Journal of Computational and Theoretical Nanoscience*, 16(7). <https://doi.org/10.1166/jctn.2019.8203>.
- Stiglitz, J., Ahmed, F., Ahmed, N. E., & Pissarides, C. (2020). Why inequality could spread COVID-19. *The Lancet Public Health*, 5(5).
- TÜİK. Erişim Adresi: <https://www.tuik.gov.tr>. Erişim tarihi: 10.10.2021.
- Van Barneveld, K., Quinlan, M., Kriesler, P., Junor, A., Baum, F., Chowdhury, A., & Friel, S.(2020). The COVID-19 pandemic: Lessons on building more equal and sustainable societies. *The Economic and Labour Relations Review*, 31(2).
- Yeganeh, H. (2021). Emerging social and business trends associated with the Covid-19 pandemic. *Critical Perspectives on International Business*, 17(2). DOI:10.1108/cpoib-05-2020-0066.
- Young, G. J., Zepeda, E. D., & Nyaga G. N. (2016). Supply chain risk management and hospital inventory: Effects of system affiliation. *Journal of Operations Management*, 44. <https://doi.org/10.1016/j.jom.2016.04.002>.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.
